

KINCSKERESÉS
KALAND
TUDOMÁNY
KÖZÖSSÉGI RÉGÉSZETI
PROJEKTEK PEST MEGYÉBEN

TREASURE HUNT
ADVENTURE AND SCIENCE
- COMMUNITY ARCHAEOLOGY
PROJECTS IN PEST COUNTY

TARTALOMJEGYZÉK

	Rácz Tibor Ákos: Bevezetés	6	4. KÖZÖSSÉGI RÉGÉSZETI PROJEKTEK PEST MEGYÉBEN	114
1. RÉGÉSZET ÉS TÁRSADALOM		8	Füredi Ágnes – Rácz Tibor Ákos: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet régészeti topográfiája a honfoglalástól a középkor végéig	116
	Rácz Tibor Ákos: Társadalmi szerepvállalás a régészeti kutatásban	10	Rácz Tibor Ákos – Németh Veronika: Tervásatás civil segítséggel Dabas középkori temetőjében	144
	Mohácsi Borbála: Párhuzamok és lehetőségek: közösségi régészet a határainkon túl	18	Batizi Zoltán – Kóka István – Mag Hella – Rácz Tibor Ákos: A középkori bányászat emlékei Nagybörzsöny környékén	160
	Polgár Balázs: Egy közösségi régészeti felmérés lehetséges tanulságai	24		
2. KINCSELETEK PEST MEGYÉBEN		28	5. TÁRGYCSOPORTOK, ANYAGKÖZLÉSEK	170
	Rácz Tibor Ákos: A kincs fogalmának régészeti értelmezése	30	Marsi Attila: Római eredetű szarmata kori fibulák a gödöllői és az aszódi járás területéről	174
	Patay Róbert: Középső bronzkori aranykincs Pest megyéből	38	Sáró Csilla: Római kori fibulák a budakeszi járásból	186
	Mellár Balázs – Patay Róbert: Késő bronzkori bronzkincs Kartalról	44	Bózsza Anikó: Fémkeresős kutatásból származó különleges római tárgyak	194
	Füredi Ágnes: Honfoglalás kori tarsolylemez a bugyi–felsőványi temetőből	50	Langó Péter: Pest megye újabb kora Árpád–kori mellkeresztjei	200
	Mag Hella – Rácz Tibor Ákos: Tatárjáras kori menedékhely a váci Szarvas–hegyen	60	Langó Péter: 11. századi jelekkel díszített gyűrűk Pest megyéből	214
	Nagy Balázs: Éremlelet Vác–Szarvas–hegyről	72	Giedl Dániel: Csillag alakú buzogányok Pest megyéből	222
	Nagy Balázs: Éremlelet a középkori Vatya településről (Pest megye)	80	Herbst Anna: A pusztavacsi erénytál	236
3. LELETMENTÉS CIVIL SEGÍTSÉGGEL		88	Rózsa Zoltán – Szigeti Judit: Visszaforduló állatalakok Árpád–kori gyűrűkön, csüngőkön/ pecsétlőkön	244
	Décsi Enikő: A tápiószentmártoni avar temető	90	Mordovin Maxim: Textilplombák Pest megyéből	252
	Jászberényi Mónika: Az albertirsai avar kori temető	98		
	Rácz Tibor Ákos: Késő középkori alápincézett épület feltárása Dabason	106	6. IRODALOMJEGYZÉK	266

BEVEZETÉS

Bevezetés a régészeti kutatásba

Bevezetés a régészeti kutatásba

Aligha van olyan területe a magyar régészeti kutatásnak, amit már megszületése és első lépései során olyan megkülönböztetett figyelem kísérne, mint a közösségi régészetet. Az országszerte terjedő, kísérletező kedvű, széles körű együttműködésre épülő programok frissességet hoztak egy sok tekintetben megújulásra szoruló tudományág számára. A régészeti munkákat, legyen szó feladatellátásról vagy tervszerű kutatásról, alapvetően határozza meg az örökségvédelem intézményrendszere és a vonatkozó jogszabályok. Ugyanezek a körülmények befolyásolják a közösségi régészeti programokat, de ezek esetében fontos szerepet játszik egy további tényező: a társadalom szerepvállalása. A közösségi régészet alapja a nem professzionális kutatók, önkéntesek integrálása a régészet munkafolyamataiba. További lényegi elemei az alulról szerveződés, illetve a szakmán kívüli kutatási szempontok érvényesítése. A civil szféra jelenléte, motivációja rendkívüli változatosságot adhat a közösségi régészeti programoknak, és ez a sokszínűség, a közös kutatás működési mechanizmusa meg tudja mutatni az adott társadalom viszonyát a régészethez, egyszersmind a társadalom ki tudja fejezni igényeit a régészettel kapcsolatban. Minél bonyolultabb szövevénye alakul ki a civil–régész viszonynak, annál nagyobb eséllyel következtethetünk a társadalom érettségére és a kulturális örökség iránti felelősségteljes magatartására.

Magyarországon a kezdeményezés újdonságnak számít, nincs kiforrott eljárásrendje, szervezeti felépítése nem intézményszerű, vagyis még könnyen formálható állapotban van. A helyes gyakorlat meghonosításához fontos a tapasztalatok megosztása, a jó példák közvetítése. Kötetünk a Pest megyei gyakorlatot mutatja be, eredményeinket, módszereinket, magát a kutató közösséget, és nem utolsó sorban a szakmai szempontok szerint rendszerezett és értékelt leletanyagot, egy új és összetett forráscsoportot, amit a régész szakma további kutatásaihoz fel tud használni. Fontos állomása, összegzése az eddigi munkának, tárgykatalógus és tanulmánykötet egyben.

A mi kalandunk 2010 körül kezdődött, amikor először szerveztünk úgy tervátatást, hogy a kezdeményezés a civil szférából érkezett, a munkában több társintézmény (területileg illetékes múzeum, helyi önkormányzat, régészeti tanszékkal rendelkező egyetem) is részt vállalt, és a feltáráson fizetett munkaerőt nem alkalmaztunk, hanem azt régészhallgatókkal és önkéntesekkel végeztük el. Mi több, a projekt vezetése is több régész kolléga kezén oszlott meg: Füredi Ágnes, Farkas Zoltán, Patay Róbert és jómagam közösen irányítottuk a munkát.

A Dabas–Vencelkei-dűlőben 2010-ben feltárt honfoglalás kori temető azonban csak előjáték volt az elkövetkező nagyobb projektekhez. A következő évben, a tarsolylemez révén méltán elhíresült bugyi–felsőványi feltárással kialakult a közösségi régészeti projektjeink alapmodellje, amit a mindenkori körülményekhez igazítva a mai napig sikeresen alkalmazhattunk. Nagyon lényeges eleme volt a kezdeti lépéseinknek, hogy a fémkeresőzés jelenségének a pozitív oldalával találkoztunk, és ez mindvégig meghatározó maradt a tevékenységünk folyamán.

A katalógus az elmúlt tíz év Pest megyei tervátatásaiból, leletmentéseiből nyújt válogatást, de ezen túlmenően nem titkolt célja a közösségi régészeti programok rendszerszintű vizsgálata is. A bevezető tanulmányok révén a hazai feltételrendszerbe, módszertanba, lehetőségekbe nyerünk bepillantást, egy elemzés megismertet bennünket a résztvevők szempontjaival, illetve egy további tanulmány összegzést nyújt a határainkon túli közösségi régészeti kezdeményezések sajátosságairól.

Önkéntesekkel, fémkeresősökkel a 2000-es évek közepétől dolgoztunk együtt, 2010-től rendszeresen folytattunk feltárásokat civil segítséggel, de az oktatással kiegészített, tervszerűen felépített közösségi régészeti programunkat 2015 tavaszán indítottuk útjára. A program az első pillanattól kezdve látványos eredményeket hozott: elrejtett kincsleletekkel, gazdag temetőkkel, presztízstárgyakkal, bronz- és vasdepókkal, összetett régészeti jelenségekkel kerültünk kapcsolatba nap mint nap. A kincskeresés így kulcsfogalommá vált a tevékenységünkben, de a mai napig ellentmondásos ennek a szakmai megítélése. Egy fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, mit is jelent a régész számára a kincs, és hogyan lehet az emberekben nagyon mélyen gyökerező kincskereső ösztönt magasabb rendű célok, tudományos szempontok szolgálatába állítani.

A kincsleletek tervszerű kutatásán túl jóval hangsúlyosabb az a tevékenység, amit közösségünk a kulturális örökség elemeinek megmentésére fordít. A bolygatásnak kitett Pest megyei lelőhelyeken a programban résztvevők segítségével rendszeresen leletmentéseket szervezünk. Ezek jellemzően egy-két naposak, legtöbb esetben hétvégén zajlanak, és arra irányulnak, hogy egy váratlanul felbukkanó lelet kontextusát tisztázzuk, a szántással vagy építkezéssel veszélyeztetett temetők sírjait feltárjuk, vagy nagy értékű leletegyüttesek szétszóródott darabjait összegyűjtjük még az illegális fémkeresősök felbukkanása előtt. Előfordul viszont olyan szituáció, amikor a pár napos kalandnál jóval komolyabb kutatásra van szükség, például ha egy építkezés

nagyobb felületen bolygat meg egy addig ismeretlen régészeti lelőhelyet. A mentő feltárás szakmai protokollját tekintve nem különbözik egy megelőző, vagy tervátatástól, viszont anyagi terhei a múzeumra hárulnak, és azonnali beavatkozást igényel. Az erőforrások mozgósítása, a hatékony munkaszervezés nem kis feladat, így a civil szférából érkező segítség ilyen esetben különösen értékes.

2018 nyarán az M4 autópálya megelőző régészeti feltárásain dolgoztunk, amikor Tápiószentmártonból emberi csontok felbukkanásáról kaptunk hírt. Egy külterületi üzemcsarnok építési munkáival több avar kori temetkezést bolygattak meg. A kivitelezésért felelős építésvezető és a beruházó azonnal értesítették az illetékeseket, és a leletmentés során is végig nagy érdeklődéssel követték és támogatták munkánkat. A mentő feltáráson a múzeum munkatársait nagyszámú önkéntes segítette. Albertirsa 22 régészeti lelőhely az M4 autópálya nyomvonalában fekszik, és a terepbejárásokon előzetesen regisztrált késő középkori emlékekhez képest meglepetéssel szolgált az avar kori temetkezések előkerülése a 2016-os próbaásatás során. A hetvenhat sírból álló temetőrészlet kutatását megelőző feltárás keretein belül, de túlnyomórészt önkéntesi munkával végeztük el a következő évben. Itt bizonyosodott be, hogy a 2015-ben indított programunk résztvevői a pár éves közös munka után már a legprecízebb bontási feladatok elvégzésére is alkalmassá váltak. Némileg hasonló helyzetben dolgoztunk 2019 tavaszán Dabason. Egy kis felületű megelőző régészeti feltáráson olyan komplex, többretegű jelenséggel kerültünk szembe, amit a rendelkezésünkre álló, fizetett munkaerővel nem tudtunk volna határidőre a szakmai követelmények szerint kibontani. Az önkéntes munkával feltárt késő középkori alapincézett lakóépítmény és gazdag emlékanyaga a régió története szempontjából is fontos és új adalékokat szolgáltat a középkori építészetünk megismeréséhez, valamint különleges és ritka szakmai kaland volt a régészet iránt érdeklődő civilek számára is.

A kiemelkedő jelentőségű lelőhelyeken nagyobb tudományos projektek részeként tervátatásokat folytatunk. A több hetes vagy hónapos célzott terepbejárások és nagyobb lélegzetű feltárások folyamán a résztvevők sokoldalú ásatási tapasztalatot szereznek: elsajátíthatják a bontási technikákat, a dokumentációkészítés alapjait, és megismerhetik a régészeti kutatás céljait. Nem utolsó sorban, a közösen átélt örömök és nehézségek hatására itt kovácsolódnak közösséggé a különböző korú és szociális hátterű, de azonos érdeklődésű résztvevők.

Bevezetés a régészeti kutatásba

Bevezetés a régészeti kutatásba

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet régészeti topográfiai kutatását 2015-től kezdődően, három terepbejárási szezon alatt végeztük el. Községi régészeti programunknak ez volt az első nagyobb vállalása, hiszen itt egy-egy bejárás alkalmával már több tucat civilt mozgósítottunk. Ez volt az a gyakorlótérep, ahol kidolgoztuk a nagyobb létszámú közösség oktatásának, integrálásának módszertanát. A tapasztalt csapatot ma már könnyűszerrel lehet olyan tisztán tudományos indíttatású projektek lefolytatásához mozgósítani, mint például a dabasi tervátatás. 2018 és 2020 nyarán tervátatást végeztünk Dabas középkori temetőjében. A mindkét évadban egy-egy hónapig tartó, jelentős szakmai eredményeket produkáló feltáráson naponta átlag tizennégy–tizenöt önkéntes vett részt, mindkét évadban több mint száz fő. Dabas esetében szerencsésen találkozott a tulajdonosi érdek, a helyi önkormányzat szándéka és a lokális közösség örökségvédelem iránti erős elkötelezettsége a tudományos szempontokkal, hiszen itt egy rendkívül gazdag és komplex lelőhely részleteit ismerhettük meg. A Börzsöny hegységben folytatott lelőhelyfelderítés azt példázza, milyen kiaknázatlan lehetőségeket tartogatnak a kevésbé frekventált, erdővel borított területek. A váci Tragor Ignác Múzeum régésztechnikusa éveken át tartó szívós munkával térképezte fel a középkori bányaművelés elemeit, majd egy nagyobb közösség mozgósításával tényleges tudományos kutatási projektté emeltük a kezdeményezését.

A közösségi régészeti programunk keretein belül, múzeumi és hatósági kontroll mellett folytatott fémkeresőzés révén 10 000 darabnál több fémtárgy került a múzeumba és ennél is több érme, valamint több ezres darabszámú leletet eredményeztek a tervátatásaink is. Kiállításunk a legszebb leletekből nyújt válogatást, és a katalógus utolsó fejezetében egy-egy kiválasztott tárgycsoport feldolgozását olvashatjuk. Tapasztalatunk szerint a tudományos kutatás eredményei nem csak a szűk szakma számára érdekesek, hanem a szélesebb közönség számára is. A számszerűsíthető leleteknél és friss kutatási eredményeknél jóval fontosabb azonban a közösségi régészeti programok közvetlen, társadalmi hasznosulása, hiszen a közös munka, élet-hosszig tartó tanulás, értékmentés, önzetlen segítségnyújtás hozzájárul minden korosztály szociális, kulturális, vagy éppen lelki életének kiteljesedéséhez.

Rácz Tibor Ákos szerkesztő

1.

RÉGÉSZET ÉS TÁRSADALOM

TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁS A RÉGÉSZETI KUTATÁSBAN

Bevezetés

A magyar régészeti kézikönyvekben, kutatástörténeti áttekintésekben a legutóbbi időkig nem bukkant fel a közösségi régészet fogalma. Hosszú fennállása alatt a magyar régészet ritkán tette fel saját létjogosultságának kérdését, és ha igen, sokkal inkább tudományos szempontokkal indokolta azt, semmint a társadalom szélesebb rétegeinek igényeivel, és csak elvétve reflektált a társadalom szerepvállalására is a régészeti feladatellátásban. A *Magyar régészet az ezredfordulón* című kiadványban Wollák Katalin írt egy rövid fejezetet *Védett régészeti lelőhelyeink – Önkéntesek és amatőrök* címmel, amelyben megemlíti az akkor még friss kezdeményezésnek számító angliai *Portable Antiquities Scheme* sikerét és a hazai szintéren is megjelentő „amatőr” régészeket. A cikk záró sorai a napjainkban kibontakozó közösségi régészet egyik alaptételét mondják ki: „...a legalaposabban kidolgozott jogi védelem sem elegendő, ha a helyi közösség nem érzi magáénak a történeti–régészeti értékeket, nem törekszik ezek méltó megőrzésére. Egy hosszú távú örökségvédelmi politikának ugyanolyan fontos eleme az ebben való közreműködés, mint a jogi és az intézményi háttér megteremtése.”¹ A helyi lakosság, érdeklődők mozgósítása, a civilek bevonása a régészeti kutatásba és örökségvédelemben még sokáig az elszigetelt kezdeményezések szintjén maradt. Nagyon szerencsétlenül befolyásolta a civil–régész viszonyt az illegális fémkeresőzés térnyerése az 1990-es évek közepétől, aminek hatására a jó szándékú megkereséseket is gyanakvással fogadta a szakma. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészet-tudományi Intézetének kutatói által jegyzett *Régészeti dimenziók* című kötetben Szabó Gábor érzékletesen mutatta be a fémkereső műszeres kincskeresők rendkívüli pusztítását a bronzkori kincsek és általában véve a kulturális örökség körében. Az illegális fémkeresőzés visszaszorításának lehetséges megoldásaként az együttműködésre nyitott, szenvedélyes érdeklődők integrálását jelölte meg,² joggal, hiszen a fémkeresős–régész együttműködésre egyedi példák már a 2000-es évek elejétől ismertek voltak. A 2011-es *Régészeti kézikönyv* nem foglalkozott a társadalmi szerepvállalással, nyilvánvalóan azért, mert az önkéntesség a régészetben ekkor még elhanyagolható volt.³

Nem csoda, hiszen több évtizedes rossz gyakorlatot és szemléletet kellett megváltoztatni. A szocialista állam jogrendszere nem csak azt rögzítette, hogy a lelet állami tulajdon, hanem azt is, hogy régészeti tevékenységet milyen személyi és intézményi háttérrel lehet végezni. Ez a rendszer, a kétségtelen előnyök mellett, a kíváncsnál jóval nagyobb mértékben választotta le a civil szférát a régészeti kutatás vérkeringéséről.

A múzeumi hálózat társadalmi szerepe összetett, feladatainak egyike, hogy kutatás révén új történeti–régészeti forrásokat fedjen fel, azokat értelmezze és hozzáférhetővé tegye a nagyközönség számára. Az elmúlt két és fél évtizedben a múzeumokat elöntötték a nagy felületű, megelőző régészeti feltárások szervezésének és lebonyolításának problémái, és bár születtek ehhez kapcsolódóan igen jelentős tudományos előrelépések, az intézmények kudarcot vallottak az eredményeknek a nagyközönség számára is emészthető formában való továbbításában. A dokumentációs kötelezettségek, a nem mindig szerencsés személyi feltételek és a korlátozott anyagiak miatt országos szinten alacsony maradt a színvonalas kiadványok és nagyobb lélegzetű kiállítások száma. Az átlag állampolgárnak csak homályos ismeretei vannak a régészet módszereiről, aktuális céljairól és friss eredményeiről.

Napjainkban a közösségi fórumok igénybevételével a régészettudomány sokat ledolgozott a nagyközönségtől való távolságból. A társadalom számtalan kisebb csoportja formál jogos igényt a történeti–régészeti információkhoz való közvetlen hozzáférésre, és aktívan keresi a kapcsolatot a szakmával. A hagyományörzőkkel, helytörténészekkel, gyűjtőkkel, falumúzeumokkal és fémkeresősökkel való viszony harmonizálása sokban hozzájárult a közösségi régészet megszületéséhez. A civilekkel szövődő összetett kapcsolatrendszerrel a mindennapi gyakorlatban már egyre sűrűbben találkozunk, és a civil–régész együttműködés eredményei apránként beépülnek a régészeti kutatásba, így időszerű a jelenség működési mechanizmusának részletesebb vizsgálata.

1. Wollák 2003: 427.
2. V. Szabó 2009: 131.
3. Müller 2011.

1. kép: A felfedezés pillanatában a muhi csatatérkutatás során • Fotó: Rácz Tibor Ákos

Civil-régész interakciók

A közönségkapcsolat minden múzeum hangsúlyos feladata, és ezen keresztül bárki hozzáférhet a régészeti információkhoz, ez azonban csak az egyik vetülete a civil–régész viszonynak. Talán közönség régészetnek, vagy kevésbé találóan látványrégészetnek nevezhetjük azokat a programokat, amikor megmutatjuk magunkat és eredményeinket a nagyközönség számára, legyen az kiállítás, a tudománynépszerűsítés valamely formája, vagy az oktató–szórakoztató célzatú múzeumpedagógia. Ezek során mesterséges körülmények között bemutatjuk vagy reprodukáljuk a régészet munkafázisait és kutatási témáit. A közösségi régészet viszont ennél többet jelent: együttműködésen alapuló közös kutatást. Az azonos töre visszamenő két fogalom között óriási különbség van. A közönség régészet fogalmával leírható tevékenységek a civil szférát fogyasztónak tekintik, a közösségi régészet programjai pedig résztvevőnek.⁴ A civilek a kapcsolat mindkét formájára nyitottak, de természetesen mást jelent a tévében megnézni egy jól összeállított műsort egy feltárásról, vagy vitrinben nézegetni a leleteket, és sokkal intenzívebb élmény részt venni a terepi kutatásban, jelen lenni a pillanatban, amikor a felfedezés megtörténik (1. kép).

A változó kulturális trendek, a civil, avagy közösségi tudomány térhódítása⁵ nem hagyta érintetlenül a régészetet sem. A közösségi régészettel friss kifejezés jelent meg tudományterületünkön, de van-e új a nap alatt, avagy újracsomagoltuk a hagyományos együttműködési formákat? Részben nyilván a meglevő sémák szerint haladunk, de megannyi korábban elhanyagolt elem is felbukkant a kapcsolatrendszerben, mint például az átgondolt terv szerinti együttműködés, a napi szintű kapcsolat, a tudatos hálózatépítés és a kutatásba bevont

alternatív erőforrások. Ezek idővel lehetővé teszik a célirányos szervezeti keretek kiépítését,⁶ valamint az érdeklődők múzeumi környezetben zajló oktatását és az ismeretek számonkérését. A civil szféra nyitott arra, hogy testközelből megismerje a régészeti örökséget, a régészetbe ezáltal erőteljes impulzusok és szereplők kerülhetnek, ami merőben új kutatási szempontokhoz és eredményekhez vezethet.

A hazai közösségi régészeti programok terjedésében több tényező játszik szerepet. Itt most hármat szeretnék hangsúlyozni, amelyek együttesen hatottak abba az irányba, hogy a múzeumok és más kutatóhelyek új stratégiákat alakítsanak ki feladataik ellátására, és amelyek egyben megadják a jelenség sajátos magyar jellegét: a civilek egyre markánsabban jelentkező igénye a kutatásban való aktív részvételre, a fémkeresőzés problémájának megoldására tett kísérletek, valamint az örökségvédelmi intézményekben mutatkozó forrás-, illetve szakemberhiány. A három említett tényező közül kétségtelenül a legpozitívabb a civilek aktivizálódása. Egyre többen vannak, akik nem csak passzívan akarják fogyasztani a régészeti narratívákat kiállítások vagy kiadványok formájában, hanem aktív résztvevői akarnak lenni a kutatásnak (2. kép). Miért érzékeljük most erősebben ezt a jelenséget? Nem mondhatjuk,

4. T. Szabó Csaba a gyűjtőfogalomként használt *public archaeology* kifejezésnek a magyar közönség régészet kifejezést feleltette meg: T. Szabó 2019: 63–64. A közönség régészet azonban nem foglalja magába a *public archaeology* gazdag jelentéstartalmát, hiszen a közönség egy nyilvános esemény megtekintésére, meghallgatására összegyűlt embereket jelent, tehát elsősorban passzív befogadást feltételez, míg az angol *public* melléknév itt elsősorban nyílt, szabadon hozzáférhető, nem csak egy szűk csoportra korlátozódó tevékenységre, eseményre utal.
5. Gaálné Kalydy 2020.
6. Ilyennek tekinthetjük a Közösségi Régészeti Egyesület 2019-es megalakulását.

hogy gyökeresen átalakult volna a magyar társadalom, vagy érzékenyebbé vált volna a régészet problémafelvetései iránt, bár talán ebben is van némi elmozdulás. Egyszerűbbé váltak azonban a csatlakozási feltételek, felgyorsult az információ-áramlás, és ebben a közösségi média komoly szerepet játszik. A Facebook és Instagram világ mindenekelőtt az élményt abszolutizálja; azt sugallja: légy részese a kalandnak, majd oszd meg barátaiddal, és erre a kihívásra a sokrétű nyomozómunkát folytató régészet válaszolni tud. Tudunk olyan élményt nyújtani, amiért a civilek hajlandók áldozatot hozni, munkát végezni, és ez rendkívül hasznos a múzeumok számára.

Hazánkban a közösségi régészet nem kis részben a fémkeresőzés jelenségéből indult, arról a mai napig nem vált le, és valószínűleg nem is lehet teljesen leválasztani. A szakma megosztott a fémkereső műszer használatával kapcsolatban, hiszen a hobbi keresőzés gyakorlatilag kontrollált környezetben kívüli régészeti kutatást jelent. Egész Európában rendkívül népszerű és folyamatosan, robbanásszerűen terjed mindenhol, teljesen függetlenül attól, hogy az adott ország jogszabályi környezete megengedő vagy korlátozó e tekintetben.⁷ Az elmúlt tíz évben mégis érezhető volt az elmozdulás a kezdetben inkább elutasító, gyanakvó állásponttól az árnyaltabb megközelítés felé, az örökségvédelmi intézmények egyre több helyen a cselekvő, kezdeményező, bizalmat szavazó partnerré változtak.⁸ Nem szabad a sztereotip jellemzések hibájába esnünk: nem minden önkéntes fémkeresős és nem minden fémkeresős kincsvadász. A fémkereső műszer egy kutatási eszköz, értő kezekben és szakmai kontroll alatt a tudományt szolgálja (3. kép). Felelőtlenség elvből elutasítani, felelőtlenség ugyanakkor az amatőr fémkeresőzést szabadjára engedni.

A fémkeresőzés problémájára a közösségi régészet megoldást jelent, mert mederbe tereli a szétfutó civil kezdeményezéseket. A helyes protokoll, vagyis a kutatás pontos kereteinek megfogalmazása, és egy rendszer kialakítása évek óta komoly kihívás a régészek számára. Jómagam és kollégáim a Ferenczy Múzeumi Centrumban kezdettől fogva hisszük és hirdetjük, hogy integrálni kell a keresőöket a régészeti kutatásba, a rendkívül vegyes hátterű és iskolai végzettségű egyéneket oktató programokkal kell új tudásszintre emelni, mert a kincskeresés a régészet belépő szintje.⁹ A nevelés, oktatás és közös munka révén sajátítja el a fémkeresős a műszer etikus és tudomány-

2. kép: Múzeumi dolgozók és önkéntesek közösen dolgoznak egy Pest megyei tervásatáson • Fotó: Nagy Attila Károly

3. kép: A múzeum által szervezett fémkeresős kutatás önkéntes résztvevői Csömör határában • Fotó: Királyné Alt Judit

barát használatát. Ahogy megtanulja az élethivatást választó régészhallgató a kulturális örökség komplex megközelítését és látásmódját, ugyanúgy az érdeklődő állampolgárok számára is biztosítani kell ezt a lehetőséget. Ne feledjük, magának a régészettudománynak is meg kellett haladnia a leletközpontú, antikvárius szemléletet, hogy eljusson a mai összetett tudományos módszerekig.

A harmadik tényező az a sajnálatos körülmény, hogy az örökségvédelmi intézmények nem rendelkeznek megfelelő anyagi háttérrel, amihez gyakori szerkezeti átalakítások, fenntartóváltások járulnak, kiszámíthatatlanná téve a múzeumi életpályát. A múzeumi régészek leterheltek, jellemző módon mintegy szolgáltatóként a jogszabályi előírás szerinti megelőző feltárási projekteket ellátják, mert ebből az intézménynek bevétele származik, de a muzeológusi feladatkört nem tudják teljes értékűen betölteni, ami a civilekkel való kapcsolattartást, a lelőhelyek védelmét, a feltárt leletek nyilvántartásba vételét és feldolgozását érinti a legérzékenyebben. Szükség-szülte megoldás, hogy a régész kollégák egyre több munkafázis-hoz vesznek igénybe civil segítséget és ez idővel gyümölcsöző munkakapcsolattá válhat (4. kép). Mindig is adva volt a lehetőség, hogy a feladatok egy részét kiszervezzük a civil szférának, de ez nem tudatosult eléggé a múzeumi dolgozóknál. A civil érdeklődők és támogatók egyre növekvő igénye a részvételre segítette a folyamatot. Az elmúlt két évtizedben világszerte óriási népszerűsége szert tevő közösségi régészeti projektek pedig konkrét példákkal szolgáltak arra, hogy lehet és érdemes társadalmasítani a régészetet.¹⁰

7. Dobat et al. 2020: 276–278.
8. A hazai kulturális örökség kezelését szabályozó törvénybe 2015 januárjában került be az a kormányrendelet, mely egyrészt a korábbiaknál jóval szigorúbban korlátozta a fémkeresős tevékenységet, másrészt lehetővé tette, hogy a múzeummal kötött szerződés alapján a törvénytisztelő fémkeresősök meghatározott feltételek mellett kutatási engedélyt kaphassanak.
9. Rácz 2017.
10. A 2000-es évek elejétől kezdve több nagy hatású kötet is megjelent Angliában, amelyek a kulturális örökség fogalmának meghatározásával, a régészeti emlékek tulajdonlásának, védelmének, kezelésének és interpretálásának alapvető kérdéseivel foglalkoztak: Skeates 2000; Merriman 2004. Ekkorra már egyértelművé vált a civil szféra szerepvállalásának, a régészeti kutatások átláthatóságának és a társadalmi párbeszédnek a fontossága. Lásd továbbá jelen kötetben Mohácsi Borbála tanulmányát!

4. kép: A Ferenczy Múzeumi Centrum körül szerveződő önkéntes csapat segítségét leletmentéseken, megelőző feltárásokon és tervásatásokon is igénybe vesszük • Fotó: Szabó László

Milyen munkafázisokba tudja bevonni a régész az érdeklődőket? A régészet egyik legnagyobb vonzereje, hogy közvetlen kapcsolatot létesít a múlt eseményeivel és emlékeivel. Sokakat vonz tehát a múlttal való élményszerű találkozás, és ismét sokan vannak, akiket kifejezetten a tudományos megismerés motivál. Természetesen a terepi munkálatok a legvonzóbbak, ahol kézzelfogható közelségbe kerülnek a múlt emlékei, izgalmas szituációk és leletek adódhatnak bármelyik pillanatban (5. kép). Az objektumok bontása egyértelműen a legkönnyebben elsajátítható feladat és ez örvend a legnagyobb népszerűségnek. Vannak olyan önkénteseink, akik a dokumentálás technikai fogásait is elsajátították, a leletek csomagolásában, listák készítésében a legtöbben tudnak segíteni. Tapasztalatunk az, hogy kivétel nélkül az ásások minden válfaja vonzó lehet. Sok megelőző feltárásunk volt, ahol önkéntesek nélkül nem boldogultunk volna, és nem a feladatok mennyisége okozta problémát kellett velük megoldanunk, hanem a minőségi munkavégzést. A régész támogatása, tanácsai mellett az önkéntesek alaposabb munkát végeznek, mint bármelyik fizetett ásatási munkásbrigád, akiknek érdeklődési körétől gyakran igencsak távol áll a precíz feltáró és dokumentáló folyamat. A leletmentések és a tervásatások kifejezetten olyan projektek, melyeket közösen tervezünk és valósítunk meg a civil szférával. Tervásatásaink nagy része civil kezdeményezésre és közösségi finanszírozással zajlik, tehát ott végzünk feltárást, ahol erre igény van, és a helyi közösség megteremti a kutatás anyagi feltételeit.

Segítségre szorulunk a leletmentésekben és a lelőhelyek hosszú távú védelmében is. Szemünk láttára pusztulnak el a régészeti lelőhelyek, sokszor nem is a rosszindulat miatt, hanem az érdektelenség következményeként, és mert a kulturális örökség értékei ismeretlenek a társadalom szélesebb körei számára. A lelőhelyek illegális fosztogatása sajnos létező és a mai napig megoldatlan probléma Magyarországon, és felbecsülhetetlen károkat okoz a régészeti lelőhelyekben. A hazai szigorú jogszabályi háttér önmagában nem védi meg a lelőhelyeket, az örökségvédelmi dolgozóknak pedig nem áll rendelkezésre olyan hatékony felügyelet, amely érvényt szerezne a törvény erejének (6. kép). A lelőhelyek szervezett fosztogatását legnagyobb eséllyel a múzeumbarát civilek tudják megakadályozni a környezetükben található lelőhelyek felügyeletével. A múzeumoknak erre nincs kapacitása. A bűnüldöző hatóság tapasztalataink szerint ugyanezzel a problémával küzd, ráadásul a tettenérés nagyon körülményes, és a feljelentések nyomán meginduló eljárások és kiszabott büntetések a legtöbb esetben nem elrettentő erejűek.

A civilek hatékony segítséget tudnak nyújtani a leletek gondozásában, nyilvántartásba vételében. 2019 tavaszától tartunk havonta-kéthavonta közösségi leltározást, ahol önkénteseink a terepi közösségi régészeti projektek során megtalált leletekkel foglalkozhatnak. A kezdeményezés rendkívül sikeres, az eseményeken mindig telt ház van. A szakmai leíráskat leszámítva a résztvevők minden adatot fel tudnak vezetni

5. kép: Gazdag középkori temető sírjainak bontása önkéntesek segítségével Dabason
Fotó: Rácz Tibor Ákos

a leltárkönyvekbe, és egyúttal tárgyfotókat is készítenek a nyilvántartás számára, csomagolnak, tárgyfeliratokat írnak és adatokat rendszereznek.

A terepi kutatás és a leletek gondozása mellett a múzeumban dolgozó régészek további, sajnos komoly elmaradásokkal jellemezhető feladatköre az emlékanyag értékelése, az eredmények közkinccsé tétele. Ehhez a munkafázishoz kétségkívül szakirányú képzettség szükséges, tehát csak korlátozottan tudjuk igénybe venni a civilek segítségét. De mi történik akkor, ha az együttműködőben felmerül az igény, hogy tudományos publikációt írjon a segítségével előkerült tárgyakról? Az intézmény régészeivel eltöltött közös munka arra ösztönzi a résztvevőket, hogy önálló kutatásokat kezdeményezzenek. Adattári vagy szakirodalmi gyűjtőmunkát korábban többen is végeztek számunkra, és már van olyan program résztvevőnk, aki elolvasta a téma szempontjából fontos szakirodalmat és a legjobb tudása szerint szeretné értelmezni a leleteket. A felmerülő igénnyel kapcsolatos szakmai vitát még le kell folytatni. Az esetleges tanulmányok színvonala nyilván a megszerzett tudás minőségétől és egyéni tehetségtől függ, de lektorálással vagy társ-

szerzős publikálással áthidalható lesz a szakmaiság buktatója. Az egyik legfontosabb kérdés az, hogy miként lehet kialakítani azt az egyéni kritikai szemléletet, amelyet egy régész legtöbbször a többéves egyetemi képzés, majd a kutatói gyakorlat alatt sajátít el. Enélkül ugyanis a legszélesebb körű tárgyismeret mellett is könnyen félresiklik a leletek feldolgozása.

Társadalmi szerepvállalás a régészeti kutatásban

A közösségi régészeti programokban a civilekkel egyenrangú partnerségben végzünk kutatói munkát. Ezek a projektek jellemzően szükséghelyzetből vagy lokális kezdeményezésből indulnak ki. A kutatás célját közösen határozzuk meg, a szakmai irányítás a régész kezében van, de az erőforrásokat, önkéntes munkát elsősorban a civilek biztosítják. A szakmai kontroll fontossága több terepi projektünk során megmutatkozott. A civil, és ezen belül különösen a vállalkozói szféra hajlamos csupán szolgáltatásként tekinteni a régészeti feladatellátásra. Még a közösségi régészeti projektek kapcsán is időnként felmerül az elvárás, hogy végeláthatatlanul rendelkezésre álljunk és állunk, hogy kielégítsük a civilek kíváncsiságát. Nagyon kényes dolog megtalálni a mértéket, hogy meddig engedünk a kívánságoknak, hiszen nem lehet hagyni, hogy a szakmai szempontokat a kutatás iránt érdeklődők vágyai és elképzelései felülírják, ha a szervező intézmény kapacitása és a tudományos szempontok mást diktálnak. Ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztelnünk, hogy a közösségi régészeti projektek tervezésébe a civil szférának is van joga beleszólni, már csak a finanszírozás jogán is. Nem feltétlenül a régész tudja megmondani, hogy mi a jó a kezdeményező közösségnek, azt viszont igen, hogy mi a helyes eljárásrend a kutatás során.

Sokan úgy gondolhatják, hogy veszélyes vizekre evezünk, amikor megadjuk a kutatás lehetőségét a szakirányú végzettséggel nem rendelkező, lelkes civileknek. Az nem lehet kérdés, hogy minden állampolgárnak joga van megismerni a régészeti emlékeket és saját maga számára értelmezni azokat. Kutatni viszont csak a szakma jól bevált szabályai szerint és a törvényes keretek között lehet, vagyis esetünkben a régész munkatársak folyamatos figyelme mellett. Nem az a baj, ha egy civil foglalkozik szaktudományos kérdésekkel, sokkal inkább a tudatlanság, érdektelenség. Csak úgy tudjuk érdekeltté tenni a társadalom szélesebb köreit értékeink védelmében, ha magukévá tesznek kutatási problémákat. Ezzel elérjük, hogy fontosnak érezzék a kulturális örökség védelmét, felelősen gondolkodjanak annak elemeiről, vagyis gondozzák, őrizzék azokat (7. kép).¹¹ Így válhat közkinccsé a régészeti örökség, és kilép abból a körből, hogy maroknyi tudós elméleti kérdésfelvetése maradjon, vagyis elkerülhetjük a csapdát, hogy öncélúvá váljon a régészet.

11. Ezt a gondolatmenetet kiválóan szemlélteti az ún. *heritage cycle graphic*: Thurley 2005: 26.

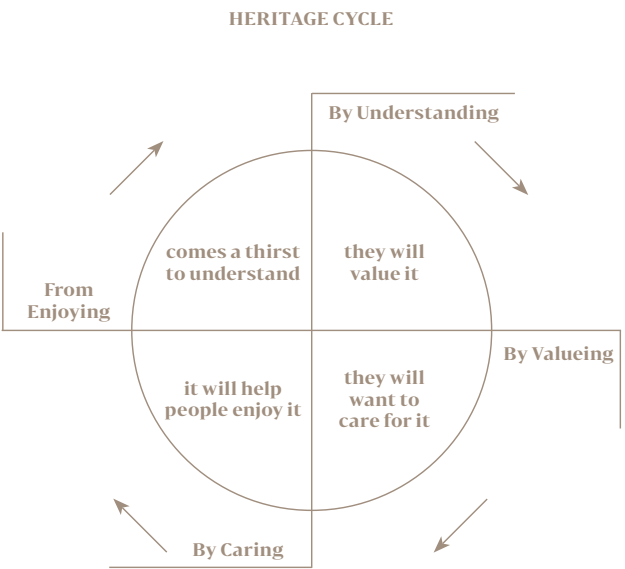

6. kép: A Pécel külterületére eső Locsod falu középkori templomát illegális ásatással és fémkeresőzéssel dúlták szét - Fotó: Rácz Tibor Ákos

A közösségi régészet a társadalmi szerepvállalás egy formája. Az önkéntes segítséget nyújt, társadalmi munkát végez, de egyúttal magának is örömet, élményeket szerez. A résztvevők életében jelentős szerepet játszik a munka és család mellett, és bár motivációjuk rendkívüli módon összetett (8. kép), számukra ez elsősorban rekreációs, szabadidős tevékenység. Nagyon sokan, akik belekóstolnak a kutatómunkába, a régészeket megsegényítő küldetéstudattal folytatják éveken át értékmentő tevékenységüket. Látványos szakmai eredményeket lehet felmutatni a civil együttműködés révén, de ehhez a múzeumoknak és

más örökségvédelmi intézményeknek is energiát kell fektetniük a szervezésbe és a kommunikációba. A civil szféra önmagától nem fogja megoldani a régészek problémáit. Szakembereket kell rendelni a kapcsolattartásra, programszervezésre, intézményenként lehetőleg többet is, mert csak a ráfordított energiával arányosan válhat gyümölcsözővé egy-egy közösségi régészeti program.

A közösségi régészet nem egy külföldről importált eljárás, vagy elvi megfontolásokból összeállított konstrukció, hanem természetes fejlődés eredménye. A civil szféra részéről jelentkező sokrétű szükségletre adott válasz. Teret kell neki engedni, mert az örökségvédelem rászorul a társadalom segítségére. Bármikor eljőhet az a pillanat, mikor nem a változó, bomló intézményrendszer, nem egy központi apparátus, vagy a be nem tartott jogszabályok, hanem a civil szféra fogja megtartani, megóvni és megőrizni a régészeti kutatást, a felgyülemlett tudást és tapasztalatot, és ezáltal biztosítja a kulturális örökségünk megmaradását.

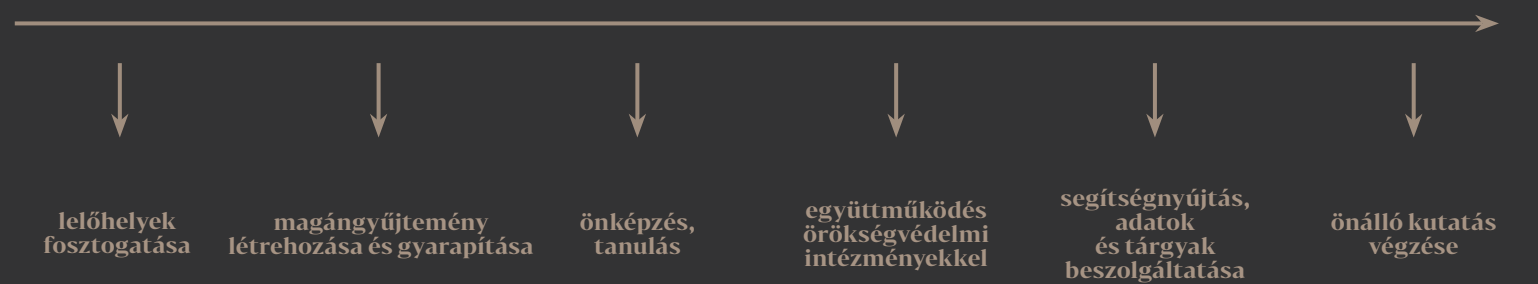
7. kép: Folyamatábra a kulturális örökségi értékek megértésének, értékelésének, gondozásának és élvezetének összefüggéseiről - Forrás: Thurley 2005

Fémkeresősök, önkéntesek, közösségi régészeti programrésztvevők motivációi és tevékenységük hatása a kulturális örökség elemeire

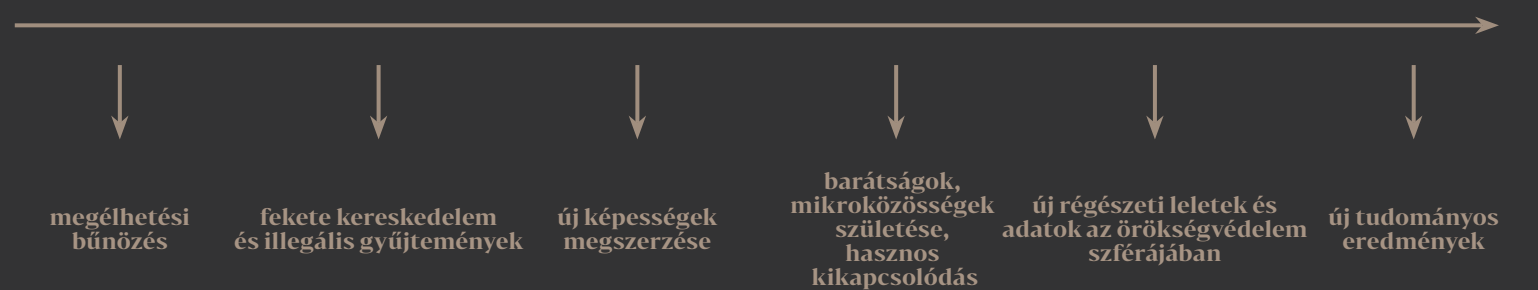
MOTIVÁCIÓK

A MOTIVÁCIÓK ÁLTAL GERJESZTETT TEVÉKENYSÉG

A TEVÉKENYSÉG HATÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

8. kép: Fémkeresősök, önkéntesek, közösségi régészeti programrésztvevők motivációi és tevékenységük hatása a kulturális örökség elemeire · Készítette: Rácz Tibor Ákos

CIVIL ENGAGEMENT IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

The network of museums has a complex social role. One of their tasks is to uncover new historical and archaeological sources through research, to interpret them, and make them available to the public. Countless small social groups rightfully demand direct access to information about historical and archaeological research, and actively seek a connection with professionals. Harmonising relations with reenactors, local historians, collectors, village museums, and metal detectorists has been a significant contribution to the birth of community archaeology. Building a complex system of cooperation with civilians is an increasing part of everyday practice, and the results of collaboration between archaeologists and members of the civil society are gradually included in archaeological research.

Community archaeology came as a new phenomenon in our discipline. Is it a new landmark invention though? Or have we rebranded traditional forms of collaboration? Without a doubt, we partially follow already existing schemes, but several, previously neglected elements have also re-emerged in our systems of cooperation. Such elements are collaborating through a detailed plan, daily contact, conscious network-building, and incorporating alternative resources into the research. These facilitate the establishment of a targeted organizational framework, the education of participants in a museum environment, and the monitoring of their knowledge. Civil society is open to getting familiar with archaeological heritage, which brings new momentum and actors into archaeology. This could potentially lead to new points of view and new results in research.

Multiple factors play into the spread of community archaeology programs in Hungary. For example, the increasing demand from civilians to actively participate in research, the attempts to solve the problem of metal detecting, and a shortage of resources and professionals in heritage institutions as well. More and more people want to become active participants of archaeological research instead of passive consumers of narratives through exhibitions or publications. Community archaeology in Hungary has emerged in part from metal detecting, from which it has not, and could not be separated entirely. The professional community of archaeologists is divided on the use of metal detectors since it practically means archaeological survey outside of a controlled environment. Community archaeology could be a solution to this problem. Metal detectorists should be integrated into archaeological research, making a new level of knowledge available to them through educational programs. By tutoring, education, and cooperation, they can acquire an ethical and science-friendly way to use their metal detectors. The third contributing factor to the rise of community archaeology is an unfortunate

circumstance: heritage institutions do not have appropriate financial backgrounds, on top of which there are frequent changes both in structure and sponsorship – which also make museum careers unpredictable. As a contingency solution that professional archaeologists engage civilian help in more and more work phases, which in time could develop into a fruitful work relationship.

In community archaeology programs we collaborate in research with civilians as equal partners. These projects typically start out as exigency situations, or as local initiatives. We determine the research objectives together, and while professionals remain responsible for coordination, resources and volunteers are provided mainly by civilians. If we want to make a broader population interested in protecting our values, they should adopt certain research problems. This way we make them regard cultural heritage protection as important, to think responsibly about its elements, to nurture and safeguard them. This is how archaeological heritage could become public domain, and ceases to be a theoretical problem for a handful of academics – avoiding the trap of practising archaeology for the sake of archaeology.

Community archaeology is a form of civic engagement. Volunteers help and provide social services, but they also have fun and gain new experiences. Community programs have a significant role in participants' lives besides their family and friends, and while their motivations are highly complex, they consider these activities as recreational, leisure time. Quite a few of those who had their share of collaborating in research, continue their valuable work for years with a commitment that sometimes puts professionals to shame. Professionals can show off spectacular results due to civil cooperation, although for this, museums and other heritage institutions have to spend energy on organization and communication. Civil society will not solve the problems of professional archaeologists by itself. Professionals should be assigned to maintain connections and organize events, more than one per institution wherever possible; as the success of a community archaeology program is directly proportional to the amount of energy spent on it.

Community archaeology is neither an imported foreign method, nor a theoretical construction, but a result of natural development, and a supply for civil society's multiple demands. It has to be encouraged, for heritage protection needs help from society. The moment can come at any time when archaeological research will not be protected and safeguarded by an erratic, degraded institutional system, or legislative work done without consulting professionals – but by civil society. They might be the ones preserving the accumulated knowledge and expertise and therefore securing the survival of our cultural heritage.

PÁRHUZAMOK ÉS LEHETŐSÉGEK: KÖZÖSSÉGI RÉGÉSZET A HATÁRAINKON TÚL

Bevezetés

A magyar közösségi régészet megismerése, fejlesztése, népszerűsítése szempontjából elengedhetetlen, hogy határainkon kívül tekintve megismerjük más országok gyakorlatait. Különösen jelenlegi, kevésbé intézményesült, formálható állapotában lényeges, hogy sok jó gyakorlattal, illetve tanulságos példával szembesüljenek a programok szervezői, kezdeményezések elindítói, legyenek akár szakmabeliek, akár tapasztalt „amatőrök.” E példák értékelése, hazai viszonylatokra vetítése az, amelyből a jelenlegi szerveződések jövőjükre vonatkozóan a legtöbbet profitálhatják: milyen intézményi, jogi, finanszírozási kereteket tesz lehetővé a magyar szabályozás? Mely gyakorlatok megvalósíthatók? Melyek nem? Mik a kiemelkedően jó példák, amelyekre törekedni érdemes? Hogyan vonják be másutt a helyi közösségeket?

A közösségi régészet, azaz a tudományos alapokon, intézményes formában művelt régészetet kísérő civil figyelem és részvétel a szakmával egyidős. A mai közösségi régészeti programok alapkoncepciója is országtól függetlenül hasonló: a civil szférának ezt a figyelmét és részvételét folyamatosan, minél fenntarthatóbb formában biztosítani, és a helyi közösségek régészeti kutatásokhoz való hozzáférését – amennyiben erre igény van – biztosítani. A szemléletmódbeli és megvalósítás terén jelentkező különbségek, amelyekről lényegében e tanulmány is szól, annak köszönhetőek, hogy egyes országokban a régészet, mint szakma és mint tudomány, különböző hangsúlyokkal van jelen,¹ különböző törvényi keretek között, különböző módon intézményesült, illetve ezek az intézmények más és más mértékben részesülnek az állami költségkeretből és magántámogatásokból.

Maga az önkéntesség, annak elterjedtsége, társadalmi szerepe, elfogadottsága is jelentősen befolyásolja a közösségi régészet alakulását: Magyarországon a különböző szervezeteken keresztül végzett önkéntes munka aránya viszonylag alacsony,² ellentétben pl. az Egyesült Királysággal.³ E tendencia az Európai Unió felméréseiben is visszaköszön,⁴ amelyekben az egykori vasfüggöny mögötti országokban jelentősen kisebb a lakosság önkéntes aktivitása, a társadalmi berendezkedésből, gazdasági helyzetből és az általános jólétből is kifolyólag.⁵

Az alábbiakban igyekeztünk olyan országok közösségi régészeti színterét vizsgálni közelebbről, amelyek sem földrajzilag, sem méretüket, sem állami berendezkedésüket tekintve nem állnak annyira távol Magyarországtól. Természetesen más, nem európai országokban is működnek közösségi régészeti kezdeményezések. Bár kétségkívül tanulságos minél több példával megismerkedni, sok esetben azonban nehezebb párhuzamokat vonni hazánkkal, és ezek vizsgálata bőven meghaladja jelen tanulmányunk kereteit.

Fontos még megjegyezni, hogy sok esetben az egyes országok közösségi régészetéről szóló összefoglalók, különösen ott, ahol nincs kiforrott intézményrendszer és koncepció, gyakran egymással felcserélve használják a nyilvános régészet / régészetnépszerűsítés (*public archaeology*) és a közösségi régészet (*community archaeology*) fogalmakat. E fogalmak tisztázásával több szakirodalom is foglalkozik,⁶ és bár igyekeztünk ezeket külön kezelni és pontosan használni, jeleznünk kell, hogy ezeket az elérhető román, lengyel stb. nyelvű munkák sokszor másként kezelik.

- Ez alatt értjük például, hogy az egyetemi oktatásban mely karokon oktatják, természet-, társadalom-, vagy történettudományos jellege a hangsúlyos (azaz hogy mely tudományos szemlélet hatott rá leginkább: ez Amerikában jellemzően az antropológiai, Európában, illetve a többi kontinens nagy részén pedig a történelmi perspektíva); de ide tartozik többek között a műemlékvédelemben játszott szerepe, szakmai intézményei, feltárások esetében a tervásatások – leletmentő ásatások aránya is.
- A Központi Statisztikai Hivatal 2019. 1. negyedéves adatai szerint a 15–74 éves korosztály körében 264 535 fő végzett bejegyzett szervezeteken keresztül önkéntes tevékenységet – azaz a teljes lakosság (9,7 millió fő) kb. 2,7%-a. (Ezzel szemben informálisan, vagyis szervezeteken kívül, közvetlenül 2,1 millió fő végzett önkéntes munkát, vagyis a lakosság kb. 21,8%-a.) Lásd: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_onkent9_13_02.html (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- 2018/19-es adatok szerint 19,4 millióan önkénteskedtek valamilyen regisztrált szervezeten keresztül, ami a teljes lakosság (66,65 millió fő) 36%-a. https://data.ncvo.org.uk/volunteering/ (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- Volunteering in the European Union. Final Report, 17 February 2010. https://ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1018_en.pdf (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- Kénytelenek voltunk például kihagyni a kétségkívül érdekes ausztrál színteret, ahol a közösségi régészeti tevékenység, és maga a régészet gyakorlata is sokszor kapcsolódik a nemzeti parkokhoz és a természetvédelemhez, vagy olyan tagolt intézményrendszerű országokat, mint az Egyesült Államok, Németország vagy Oroszország. Szintén fontos szempont, hogy egyes államok határaikon belüli közösségi régészetét vizsgáltuk, és nem tértünk ki expedíciókra, külföldi missziókra (pl. a gyakori nyugat-európai feltárások a Közel-Keleten és a Földközi-tenger térségében), hiszen ezek egészen speciális problémákat vetnek fel. Például Holtorf 2007; Merriman 2004; Okamura–Matsuda 2011; Richardson 2014.

Alapfogalmak: *public archaeology* / *community archaeology*

Mielőtt bármely ország közösségi régészeti szerveződéseit vizsgálnánk, fontos bizonyos alapfogalmak tisztázása – amennyire lehetséges –, illetve ezek történeti kontextusba helyezése. Magyarországon különösen, mivel viszonylag kevés, a régészetre mint tudományra, szakmára, tevékenységre reflektáló elméleti munka születik.⁷

A *public archaeology*, amelynek pontos magyar nyelvű fordítása nem igazán létezik, vagy legalábbis sem a köz-, sem a szakmai nyelv nem használja, ahogy a bevezetőben említettük, körülbelül nyilvános régészetként, esetleg népszerű régészetként vagy régészetnépszerűsítésként fogható meg (a *public* angol szó eközben közönséget, közt is jelent). Számos változatos, a régészet és a nagyközönség (angolul: *general public*) viszonyával kapcsolatos aspektust fed le. Maga a fogalom nem régi: 1972-ben adta kötetének e címet Charles R. McGimsey amerikai régész, akire a kifejezés megalkotójaként tekint a szakirodalom, és aki a *public archaeology*-t úgy definiálta, mint olyan régészeti kutatást, amelyet közös érdekből, közfinanszírozással végeznek leletmentési céllal, és sokszor önkéntesek közreműködésével is valósul meg, ezért mind a folyamatoknak, mind az eredményeknek átláthatónak kell lennie – a köz számára.⁸ Ez a fajta értelmezés a mai napig fontos a *public archaeology* amerikai definíciója szempontjából, míg Európában és a világ többi részén inkább kontextustól függ, éppen mely aspektusa kerül előtérbe, és egyfajta pluralizmus figyelhető meg. Némelyik szerző többféle nézőpontot felhasználva elméleti modelleket alkotott, ám ezek is inkább kiegészítik, mint kizárják egymást.⁹ A megközelítések közül létezik gyakorlati, amely a közművelődési és közönség-szervezési szempontokat emeli ki, illetve elméleti, amely vagy a kritikai elemzésre, vagy egyfajta „multivokális” (különböző interpretációs lehetőségekre, és a résztvevők sajátságaira fókuszáló) szemléletre koncentráل.¹⁰

Ezt a teoretikus értelmezést némileg leegyszerűsítve a *public archaeology* olyan kérdéskörökkel foglalkozik, mint például: régészet és nagyközönség kapcsolata, a régészet népszerűsítése (ebbe a tájékoztató kiadványoktól a régészeti témájú filmekig rengeteg témakör tartozik, és a technológiai fejlődéssel egyre csak bővül),¹¹ régészeti projektek megvalósítása a nagyközönség bevonásával (szemlélőként vagy résztvevőként – utóbbi voltaképpen a közösségi régészet, lásd lentebb), ennek hatásai, a régészet reprezentációjának javítása stb.¹² Ennek a széleskörű, sokféle tevékenységet és teoretikus szemléletet lefedő jellege miatt nincs szigorú, hivatalos definíciója sem.

Ebben megegyezik a közösségi régészettel (*community archaeology*). Ez utóbbi értelmezésének esetében megkönnyíti a dolgunkat, hogy magyar fordítása (amelyet mind a köz-, mind a szakmai nyelv ebben a formában használ) egyértelműen utal a definícióra: régészet a közösségek számára, az ő bevonásukkal. Ám ha részletesen, kontextusban vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a közösségi régészet értelmezése is többbretű, és sokban függ attól, milyen feltételekkel – törvényi háttér, intézményrendszer, pénzügyi keretek – működik a régészet egy adott

országban (lásd fentebb), ki művelheti, és milyen formában. A másik tényező a közösség maga, illetve hogy mi definiálja? Földrajzi hely, érdeklődési kör, közösen végzett tevékenység?¹³

Sokan a nyilvános vagy „közrégészet,” a *public archaeology* részének tekintik, egész pontosan a gyakorlati részének: ez az a felület, ahol az elméletek tesztelésre kerülnek, itt találkozik szakma és közönség.¹⁴ Noha ez többnyire igaz, mégis egyfajta fentről lefelé irányuló szervezést feltételez, amely nem minden esetben így történik – sőt, a közösségi régészet egyik fontos eleme a közösségek önszerveződése, kezdeményezése. A közönség bevonását, interakcióját a *public archaeology* nem zárja ki, de a róla szóló beszámolók, publikációk többségében, illetve a közösségi régészetről szólók egy jelentős részében is alapvető tényezőként kezelik, hogy a tudás, információ, autoritás, szervezés stb. a szakma felől a közönség felé irányul (*top-down*).¹⁵ Eközben a közösségi régészetben természeténél fogva gyakran előfordul, hogy maga a kezdeményezés, illetve ennél még többször a szervezőmunka jó része alulról felfele (*bottom-up*) építkezve valósul meg, vagyis a közösség tagjai „szervezik be” a szakértőket, finanszírozást, logisztikát. Tulajdonképpen ez a nyitás (a közösség résztvevője, és nem csak szemlélője lehet a régészeti munkának) és ez a „hatalmi” pluralitás (a közösség, és nem csak a szakma lehet kezdeményezője programoknak, munkának, diskurzusnak) adja a közösségi régészetnek a *public archaeology*-tól, sőt, a régészet általános, hierarchikus gyakorlatától is eltérő, akár progresszívnek is tekinthető jellegét.

Bármely definíciót tekintjük is például egy-egy adott projektre vagy programra nézve relevánsnak, és bárhogyan is fogalmazzuk meg saját értelmezésünket, mind a *public archaeology*, mind a közösségi régészet a meglévő szakmai intézményeinkre és társadalmi struktúráinkra támaszkodik, így ezeket mindenképpen figyelembe kell vennünk fogalmaink megalkotása során. Fontos mind a civil társadalom, a közösségek „ereje”, önszervező képességük, de ugyanígy a gazdasági-kulturális háttér, amelyben társadalmi csoportokban kialakulhat az igény a szabadidő hasznos eltöltésére, ismereteik bővítésére.

- Bővebben lásd Laszlovsky–Siklódi 1991, illetve Bartosiewicz et al. 2011.
- McGimsey 1972: 5–6.
- A nyilvános régészet különböző modelljeiről és ezek összehasonlításáról részletes elemzést tartalmaz a brit Lorna-Jane Richardson doktori disszertációja (Richardson 2014: 28–33), illetve az általa is idézett Katsuyuki Okamura és Akira Matsuda által jegyzett tanulmánykötet bevezetője (Okamura–Matsuda 2011: 1–18).
- Okamura–Matsuda 2011: 6, Fig. 1.1. Ők dolgozzák fel ebben az elemzésben Cornelius Holtorf és Nick Merriman kategóriáit.
- Richardson 2014. A disszertáció témája maga a nyilvános régészet/régészetnépszerűsítés a digitális korban.
- Okamura–Matsuda 2011: 2.
- A közösségi régészettel foglalkozó szakirodalom, ha definíciókat akar tisztázni, általában kitér, ha nem is túl bőven, a közösségekkel, közösségelmélettel foglalkozó szociológiai kutatásokra, amelyek eredményeinek sokat köszönhet. Magyarországon a közelmúltban ezzel többek között például Vercseg Ilona (Vercseg 2014) és a gyakorlatibb szemléletű Harkai Nóra (Harkai 2006 – utóbbi különösen érdekes lehet közösségi régészettel foglalkozók számára, hiszen kifejezetten a közösségileg végzett munka köré építi fel kutatását) foglalkozott. A tágabb perspektíváról angolul: Blackshaw 2010.
- Pl. Marshall 2002. E szemléletet elemzi bővebben Richardson 2014: 33–34.
- Noha ez alapvetőnek is tűnhet, nem feltétlenül az, az erőviszonyokról, illetve arról, ki hivatott egy örökséggel kapcsolatos diskurzusban részt venni (*authorized heritage discourse*) bővebben lásd: Jameson–Musteățu 2019: 4–5.

Nagy-Britannia

Nagy-Britannia a közösségi régészetnek európai és világszinten is egyik éllovasa.¹⁶ A közösségi régészettel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakirodalom jó része innen kerül ki, az intézmény-rendszerek, programok pedig a törvényi kereteknek is köszönhetően átlátható módon működnek. Noha a 19. század vége, a *National Trust* megszületése, a múzeumi fellendülési időszak, és a különböző helyi régészeti egyesületek megalapítása óta a gyakorlatban létezik a nagyközönség részvétele a régészeti kutatásban, a szakirodalom mégis különbséget tesz amatőr régészet, illetve a nagyjából az 1970-es évektől létező, szisztematikus, a posztprocesszuális régészet elméleti alapjaiban¹⁷ gyökerező közösségi régészet között.

Az 1885-ben alapított *National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty*¹⁸ jelenleg 5,6 millió taggal¹⁹ rendelkezik, az Egyesült Királyság legnagyobb örökségvédelmi szervezete. Profiljához nem csupán a régészet, hanem számos más tevékenység (műemléki felújítás, természetvédelem, oktatás stb.) tartozik. Hasonló jelentőséggel bír az örökségvédelem és nagyközönség kapcsolatát tekintve, mint a helyben szintén ez időtől létrejövő régészeti társaságok. Utóbbiakat az 1944-es alapítású *Council for British Archaeology*²⁰ fogja össze. E szervezet célja indulásától fogva kifejezetten a régészet népszerűsítése, a közönség számára elérhetővé tétele, és a közösségi régészeti tevékenység (részvétel, oktatás, logisztika) helyi szervezése, a már meglevő régészeti társaságok összefogása, és a velük való együttműködés; irodáik országszerte megtalálhatók.²¹

Bizonyos fokú lassulást követően az 1970-es évek végétől, 1980-as évek elejétől újabb fellendülés volt tapasztalható a brit műemlékvédelem és régészet, és ezáltal a közösségi régészet intézményesülésében. 1984-ben jött létre például az *English Heritage* nevű örökségvédelmi szervezet, amely a 19. század vége óta különböző építésügyi minisztériumi hivatalokra bízott épített örökség gondozását fogta össze, és egyik kiemelkedően fontos céljuk a helyi közösségek, amatőr érdeklődők, hagyományőrzők bevonása a régészeti parkok, történelmi műemlékek, emlékhelyek gondozásába, a róluk való ismeretterjesztésbe.²² Nem sokkal később alapították meg az első, kifejezetten amatőr régészeket összefogó, érdekképviseletüket ellátó, hálózatukat kialakító egyesületet, a *Council for Independent Archaeology*-t (1989), amely 2018-ig működött aktívan.²³

A nagyközönség bevonásának fontos fordulópontja az 1996-ban indított *Portable Antiquities Scheme* (*PAS*) (fordításban nagyjából: „ingó régiségek rendszere”), amely a *Treasure Act* (1996) („[m]űkincstörvény”) nyomán megvalósult önkéntes leletrögzítési rendszer és online adatbázis. Abból a célból jött létre, hogy a véletlenszerűen talált (gyakran szórvány) leletek kontextusát minél teljesskörűbben rögzíteni tudják a megtaláló civil egyének segítségével. Fontos különbség a magyar jogi háttérhez képest, ahol a föld alatt található leletek minden esetben az állam tulajdonát képezik,²⁴ hogy a PAS-szel együttműködő egyéni megtalálók nem kötelesek beszolgáltatni az általuk talált leleteket: ezek fölött a földtulajdonos rendel-

kezik, akinek az ingatlanján azok előkerültek.²⁵ Amennyiben egy múzeum igényt tart a leletekre, megvásárolhatja azokat, a megtaláló és a tulajdonos beleegyezésével (néha egyazon személy). Ezalól kivételt képeznek a kincsek, amelyekről maga a *Treasure Act* is rendelkezett: 300 évnél nem fiatalabb nemesfém tárgyak (kivéve: érmek), depóleletek részei és teljes egésze (beleértve a nem nemesfém tárgyakat, érmeket is)²⁶ – ezeket megtalálója tizennégy napon belül jelenteni köteles a hatóságnál.

A PAS ma online és offline intézményes formában működik Angliában és Wales nagy részén.²⁷ Honlapjukon érhető el több mint 1,5 millió leletet tartalmazó adatbázisuk: ezekhez a leletekhez gyakran 3D és hagyományos fotók, koordináták, lelőköörülmények, leírások tartoznak, amelynek rögzítésében segítenek a PAS regionális szintű munkatársai által összeállított segédanyagok. A kilencvenkét letölthető segédlet közt találunk például fémkeresőösknek szóló útmutatókat műszeres lelőhelyfelderítésről, tárgyak tipológiai összefoglalóit, éremhatározokat. A PAS ebből a leletek rögzítésére kitalált rendszerből nőtte ki magát mára: számos programot,

- ↑ Az Egyesült Királyság közösségi régészetéről lásd: Simpson–Williams 2008; Thomas 2014.
- ↑ Richardson 2014: 23–24.
- ↑ Nem szó szerinti fordításban: a történelmi jelentőségű helyek és a természeti szépség megóvására létrejött nemzeti alapítvány. Hivatalos honlap: https://www.nationaltrust.org.uk/ (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ *National Trust Annual Report* 2018/19. Ez Nagy-Britannia összlakossá-gának körülbelül 8%-a, ám Skóciában külön szervezet működik (*National Trust of Scotland*), illetve ez a szám egyben a NT tagintézményeinek teljes állományát is lefedi.
- ↑ Hivatalos honlap: https://new.archaeologyuk.org (Letöltve: 2021. 04. 19.) Tagjai intézmények és ma már magánszemélyek is lehetnek. A második világháború során alakult át a helyi régészeti társaságokat összekötő *Council for Archaeological Societies* (alapítva: 1898) átszervezésével. Gyermekek számára külön egyesületet tartanak fent *Young Archaeologists Club* néven: https://www.yac-uk.org (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ Skóciában és Walesben külön hálózat működik, az *Archaeology Scotland* (hivatalos honlap: https://archaeologyscotland.org.uk), illetve a *Council for British Archaeology Wales* (hivatalos honlap: https://councilforbritisharchaeologywales.wordpress.com) (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ Hivatalos honlap: https://www.english-heritage.org.uk/ (Letöltve: 2021. 04. 19.) A szervezet 2015-ben kettévált, utódszervezetei közül pedig az azonos nevű *English Heritage* az egyes helyszínek gondozását és bemutatását, a *Historic England* nevű testület (hivatalos honlap: https://historicengland.org.uk/) (Letöltve: 2021. 04. 19.) pedig átvette az általános örökségvédelmi feladatokat.
- ↑ Hivatalos honlap: http://www.independents.org.uk (Letöltve: 2021. 04. 19.) A tagok kifejezetten megkülönböztették az amatőr régészeket a közösségi programok résztvevőitől, sőt, leköszönő soraiban az egyesület vezetője a közösségi régészetet is megnevezte (az egyetemek, fiatal kutatók, specializálódó szakma stb. mellett), mint az amatőrök háttérbe szorulásának okait (http://www.independents.org.uk/envoi) (Letöltve: 2021. 04. 19.) Ez is mutatja, hogy a brit közösségi régészeti színtér sem homogén, más és más szereplők mást tartanak fontosnak, és másként képzelik el a szakma jövőjét, szakmai/tudományos régészet és közönség viszonyát.
- ↑ 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről, 8. § (1): „A Magyarország határain belül a föld felszínén, a földben, a vizek medrében vagy máshol rejlő vagy onnan előkerülő régészeti lelet állami tulajdon, és e törvény erejénél fogva védelem alatt áll.”
- ↑ A *Treasure Act*et és a vonatkozó magatartási szabályzatot lásd: https://www.gov.uk/government/publications/treasure-act-1996-code-of-practice-2nd-revision-england-and-wales (Letöltve 2021. 04. 20.)
- ↑ A teljes felsorolást, valamint a PAS általános működésére, kincsleletekre, és a velük kapcsolatos tevékenységekre, kötelezettségekre vonatkozóan lásd az egyéni megtalálókat, elsősorban fémkeresőösket célzó ingyenesen letölthető PAS-brosúrát (*Advice for Finders of Archaeological Objects, Including Treasure*, 2006): https://finds.org.uk/documents/advice.pdf (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ Hivatalos honlap: https://finds.org.uk/ (Letöltve: 2021. 04. 19.)

workshopot szerveznek, illetve lehetőséget biztosítanak a nagy-közönségnek a régészeti kutatásokba való bekapcsolódásra. Finanszírozása is egyedülállónak, voltaképpen követendő példának is tekinthető, hiszen a *National Lottery Heritage Fund* biztosítja a működéséhez szükséges összeget.²⁸

A *National Lottery Heritage Fund* lényege, hogy a szerencsejátékból befolyó állami bevételek egy részét kifejezetten örökségvédelmi projektek finanszírozására csoportosítják át. Az egyes intézmények, egyesületek 3 000-tól több millió fontig terjedő összegekre pályázhatnak. A 2009-es évben 7,9 milliárd fonttal (kb. 3 235 milliárd forint) támogattak 43 000 projektet.²⁹ Ez a magas összeg az, amelyből a brit közösségi régészeti projektek jelentős hányada részesül, valamint az a sűrű intézményi hálózat is, amely falusi múzeumi baráti körtől nemzeti ernyőszervezetekig összefogja a teljes ország közösségi régészeti programjait.

Ausztria

A szomszédos Ausztria közösségi régészeti színtere, noha olyan múlttal és szervezettel, mint az angliai, egyelőre nem rendelkezik, hasonlóképpen követendő példa lehet, amennyiben a magyar kollégák egyrészt működő struktúrákra, másrészt egy gyors fejlődési történetre kíváncsiak. Az osztrák régészet szabályozása, maga a régészet és örökségvédelem, valamint az érte felelős hivatalos szerv (*Bundesdenkmalamt*, hozzávetőleg „szövetségi műemléki/örökségvédelmi hivatal”) nyilvános megítélése sokat változott az elmúlt évtizedben.³⁰ Ezzel párhuzamosan, valamint a közösségi média terjedésétől sem függetlenül, a 2010-es évek közepére nagy lendületet kapott a közösségi régészet, ezt bizonyítja az *ArchaeoPublica* alapítvány létrejötte is.³¹ Ez a magyar Közösségi Régészeti Egyesülethez nagyon hasonló, bár a kezdetektől fogva országos kezdeményezés, amely nyilvános terepi kutatásokat, rendezvényeket, workshopokat, előadásokat szervez az érdeklődők számára, és mindenekelőtt elősegíti régészet iránt érdeklődő civilek és szakmabeliek együttműködését.³²

Az *ArchaeoPublica*n kívül hasonló profilal, velük gyakran közös projektekben együttműködik a *Netzwerk Geschichte Österreich* („osztrák történeti hálózat”), amely régészeten kívül helytörténeti kutatásokat is összefog.³³ Ezen kívül számos kisebb, helyi kezdeményezés létezik, amelyik szintén dolgozik *ArchaeoPublica* önkéntesekkel is.³⁴

Lengyelország

A Lengyelország területén működő közösségi régészeti kezdeményezések szintén tanulságosak lehetnek a magyar kollégák számára, hasonló politikai berendezkedéssel, közelmúlttal és intézményekkel rendelkező országról lévén szó. Magyarországhoz hasonlóan a régészet szigorúan szabályozott,³⁵ illetve a földben levő leletek és lelőhelyek minden esetben az állam tulajdonát képezik – azaz hasonló buktatót jelentenek a közösségi régészeti tevékenység több formája számára. A közösségi régészetről

szóló, elérhető beszámolókból is a hazaihoz hasonló kép rajzolódik ki: kisebb, lokális kezdeményezések léteznek, amelyeket gyakran ugyanazon intézmények munkatársai szerveznek.³⁶

A beszámolók alapján fontos ezen programok esetében azoknak az adott területhez, az érdeklődő helyiek szándékához alakítása,³⁷ valamint olyan kísérleti programok elindítása, amelyek egy-egy speciális célcsoport bevonását tűzik ki célul.³⁸

A párhuzamot hangsúlyozza, hogy a régészet, annak nyilvános szerepe, megítélése Lengyelországban is hasonlóan átpolitizált, és emiatt sokszor problémás, mint nálunk: a régészetet gyakran használják fel a nemzeti imázs építésének céljával, így a szakmabeli szereplőkre az a feladat is hárul, hogy a tényekhez minél szorosabban ragaszkodva interpretálják, értelmezzék a régészet eredményeit a nagyközönség számára.

Románia

Romániában a közösségi régészethez, régészetnépszerűsítéshez köthető kezdeményezések a 2010-es években kezdtek el erősödni, egy időben a szakmai (funkcionális, strukturális és törvényi) megújulásra való igénnyel. Ahogy Sorin Nemeti fogalmaz 2017-es cikkében, „a tegnap törvényei irányítják a ma régészetét,”³⁹ Alexandra Ion pedig már 2013-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a kétes megítelésű beruházások, és az ezek kapcsán a régészetre, örökségvédelemre irányuló médiafigyelem kedvező, de akár kedvezőtlen is lehet a szakma

- ↑ Hozzávetőleg: „nemzeti lottó örökségvédelmi alap,” hivatalos honlap: https://www.heritagefund.org.uk (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ https://www.heritagefund.org.uk/about/strategic-funding-framework-2019-2024 (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ Ezt két, egymástól néhány év különbséggel végzett, az osztrák örökségvédelmet vizsgáló független esettanulmány támasztja alá, az első 2008-ban végezte a Bangor Egyetem, a második pedig ennek a kutatásnak az eredményeit, hatáseit vizsgálta felül hat évvel később. Az utóbbi összefoglaló nyilvánosan elérhető: https://ref2014impact.azurewebsites.net/casestudies2/refservice.svc/GetCaseStudyPDF/26122 (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ https://www.archaeopublica.eu/ (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ A KRE-hez hasonlóan múzeumokkal, kutatóintézetekkel, helyi hatóságokkal, és mivel Ausztriában a magánszféra a magyarnál jelentősebb, magáncégekkel együttműködésben.
- ↑ https://www.ngoe.at (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ lyen pl. a magyar Szádvárért Baráti Körrel párhuzamba állítható *Verein zur Erhaltung und Erforschung der Burg Ried am Riederberg*, amely az alsó-ausztriai Ried am Riederberg középkori vár romjainak megmentését tűzte ki célul (http://www.burgried.at), vagy az Attersee és környéke régészetének „barátai” (https://www.archaeofreunde.at/) (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ Lengyelország műemlékvédelmi törvénye, amely a régészeti lelőhelyekről és tevékenységről is rendelkezik: *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* („2003. július 23-i törvény a műemlékek védelméről és gondozásáról”). http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568 (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- ↑ Az eredmények publikációjában – angol nyelven is – különösen élen járnak a poznań-i Adam Mickiewicz Egyetem munkatársai.
- ↑ Pl. Dawid Kobialka esettanulmánya, ahol a helyi közösséggel megegyezve próbafeltárás helyett műszeres lelőhelyfelderítést végeztek: Kajda–Kobialka 2018: 81–85.
- ↑ Értelmi sérült gyermekek táboroztatása, számukra régészeti kutatásban való részvétel, program kialakítása: Kajda–Kobialka 2018: 85–89; Kajda et al. 2015.
- ↑ Nemeti 2017.

számára.⁴⁰ Sok szempontból úgy tűnik, hogy Románia régészete, amelyben számos határon túli magyar kollégánk is szerepet vállal, fokozottan szenved a magyarországira is jellemző egyes problémáktól: 19. századi, elitista szemlélettől, alulfinanszírozottságtól, munkaerőhiánytól, az építőipar (valamint ott a bányaipar) lobbijeréjétől, politikai csatározásoktól.⁴¹

Mindazonáltal az átláthatóság felé törekszik a szakma, ezt bizonyítja a Kulturális Minisztérium által létrehozott ún. Nemzeti Régészeti Repertórium (*Repertoriul Arheologic Național [RAN]*),⁴² és az ehhez hasonló térképes és leletregiszterek, amelyek online érhetők el. Ezek bár egyelőre mindössze a szakmai tájékoztatást szolgálják, talán alapját képezhetik egy majdani nyilvános adatbázisnak.

Egyelőre elmondható, hogy a közösségi régészet nem intézményesült Romániában, bár vannak kezdeményezések és szándék, amely mindenképpen ebbe az irányba mutat.

Összefoglalás

Noha elméleti síkon bonyolult, sok tényezőbből álló definíciókkal dolgozunk, a gyakorlat ennél jóval egyszerűbb képet mutat: közösségekkel, emberekkel, lelőhellyel, lelettel, régészetet szabályozó törvényekkel találkozunk. Ezekből pedig legfeljebb az első kettő „újdonság”, és az sem egészen, hiszen a civilek, érdeklődők tevékenysége maga a régészet kezdete, és a szakmává válás során is mindvégig megmaradt.⁴³ Azonban ahhoz, hogy a magyar közösségi régészet olyan irányba haladjon, amelyet mind a szakma, mind a közösségek jónak látnak, fontos az elméleti, történeti háttér alapos feldolgozása hazai tekintetben, illetve a nemzetközi szakirodalom átfogó ismerete.

Az alapos elméleti háttér azonban mindössze váz, ön-magában nem áll meg, ha nincs élő, létező gyakorlat, amely-hez kapcsolódhat – ami mozgatja. Éppen ezért a gyakorlati példákat szintén érdemes minél bővebben tanulmányozni. Bár kimerítő értékelésre ezek között a keretek között nem kerülhetett sor, ebből a rövid keresztmetszetből is látható, hogy bővelkedik jó és kevésbé jó példákban az, aki már meg-valósult, megvalósuló, vagy tornyosuló problémákba ütköző közösségi régészeti gyakorlatokat szeretne látni. Természe-tesen a jó példák is csak egyfajta javaslatként, útmutatásként szolgálhatnak, és még a máshol bevált, működő programokra sem tekinthetünk előírásként. Nagy-Britannia például hiába jár élen mások mellett, ami a közösségi régészetet illeti, intézményrendszere, struktúrái egy az egyben nem átvehetők számunkra: a helyi sajtóságok figyelembe vételének fontossága is a nemzetközi példák egyik fontos tanulsága. A nemzetközi szintérre való kitekintés által a magyar közösségi régészet és régészetnépszerűsítés számos problémája más színben tűnik fel, vagy más kontextusba kerül. Még jobb, ha (kivi-telezhető) megoldási lehetőségeket láthatunk magunk előtt, mind szervezési, intézményi, mind ötletek, új kezdeményezések szintjén, illetve olyan, már megvalósult projekteket, amelyek felé törekedhetünk.

A fejlettebb és kevésbé fejlett külföldi struktúrák egyaránt mutatják: az irány, amely felé a magyar közösségi régészet elindult – relatív, hogy hol jár az úton –, egyáltalán nem rossz. Sokszor kifejezetten optimizmusra ad okot, míg némely vonatko-zásban nehezített terepen halad. Ez utóbbiban is segíthet más, megvalósult programok ismerete, amelyek által felismerhetjük, miként erősíthetjük tovább a nagyon is élő kapcsolatot magyar régészet és nagyközönség között.

BORBÁLA MOHÁCSI

Community archaeology in Hungary is in a particular stage of development when it can be particularly useful for organizers and participants of such programs to get to know as many foreign examples as possible – good and bad alike. Furthermore, it is important to be up to date on the literature concerning the theory and practice of community archaeology, if we want to create an institutional network to represent the goals and values that are being outlined by communities at this very moment.

First, it is a priority to clarify the definitions, namely the difference between public archaeology (which has no exact translation to Hungarian, but a lot of approximates, that all cover different aspects of it) and community archaeology, both terms adapted and translated from English language literature. Where do these phenomena come from? What is the relationship between them, and how do we identify their separate meanings? All of the answers to these questions – however complicated they may be – hopefully get us closer to more transparent structures and goals to work with. These definitions, along with the sociological research about communities, make up the theoretical framework of the existing programs, institutional and civilian initiatives, promotional events (like the National Day of Archaeology), collaborations with metal detectorists, which we refer to as community and public archaeology.

Given the number of examples, it would be an overly ambitious (and probably an impracticable) undertaking to list enlightening case studies from as many countries as possible. Since in most countries where archaeologists work, interest, and often the demand for participation appears develops on the part of the civil society. (Similarly, the need to share develops on part of professionals: as researching the past of humankind is a common cause, and it needs to have an audience as well.) However, there are some countries, where the development of community archaeology is somewhat parallel to ours. Also, getting to know some of the good practices could hopefully serve as an inspiration. In this article, we have focused on institutional frameworks and general approaches, attempting to summarize

PARALLELS AND OPPORTUNITIES: COMMUNITY ARCHAEOLOGY BEYOND OUR BORDERS

the state of community archaeology in Great Britain, Austria, Poland, and Romania. The main goal would be to shed light on Hungarian efforts in the light of these cases.

Great Britain, which has a whole network of community archaeology institutions throughout the country, mostly serves as a point of reference, not just for Hungary, but for anyone in the world engaging in community projects. The cultural infrastructure and the strong local communities offer a favourable environment, in which the development of community archaeology already has a long history. Austria went through a significant improvement in the past decade and counts as an example of good practice when it comes to institutional framework and community archaeology programs being realized. They do not have such a long tradition of community archaeology as in Great Britain. Although as in Hungary, community participation in archaeology is not unprecedented in the past, community programs and public archaeology underwent rapid growth recently – not unlike the processes beginning right now in Hungary, too. In the other two countries, Poland and Romania, community archaeology is in a formative state, just like here. In Poland, the connection between politics and archaeology is typically strong, where the former often shape the public view on the latter. However, community archaeology programs mostly target small, local communities, or marginalized groups, including them in archaeological research. In the case of Romania, some obstacles occur in the approach itself, which can slow down the process of opening up towards the general public. Promoting archaeology has become important there since the public often has a false image of it. Civilian participation in archaeology, although not impossible there, is quite sporadic.

Although in each country, several factors have an impact on what works and what does not in community archaeology, what role does it play, and how is it received. In Hungary, taking this knowledge, especially about institutional frameworks, and applying them to our circumstances, could facilitate and advance the development of community archaeology here.

- Ion 2013. Itt főként az abban az évben szándékozott verespataki (Roșia Montană) bányászati projektre utal, amely a természeti és régészeti örökséget egyaránt veszélyeztette, hatalmas tiltakozásokat váltva ki országszerte. A projekt végül meghiúsult, ám ekkor indult meg egy szélesebb körű nyilvános, nem kizárólag a szakmában zajló párbeszéd a régészeti örökség védelméről.
- A romániai régészet és politika kapcsolatáról lásd Dragoman–Oanță–Mar-ghitu 2013.
- http://ran.cimec.ro/ (Letöltve: 2021. 04. 19.)
- A szakma és a nagyközönség/amatőrök viszonyához az 1990–2000-es években lásd: Wollák 2003: 427.

EGY KÖZÖSSÉGI RÉGÉSZETI FELMÉRÉS LEHETSÉGES TANULSÁGAI¹

„Nagy hatással volt rám a felismerés, hogy a történelem [...] nem csak a könyvekben és a filmekben létezik, hanem az udvarunkban is. Ezek hatására kezdett érdekelni, hogy mi van a földön, mi van a földben.”

Egy múzeumi önkéntes

Bevezetés

A közösségi régészet (*community archaeology*) egyre elterjedtebb gyakorlat a hazai múzeumok életében.² A közösségi régészet fogalomkörével és perspektívaival több újabb tanulmánykötet is foglalkozik. A sorból kiemelhetjük a Gabriel Moshenska és Sarah Dhanjal által szerkesztett, 2011-ben kiadott, *Community Archaeology. Themes, Methods and Practices* című tanulmánykötetet, a Gabriel Moshenska szerkesztésével 2017-ben megjelent, *Key Concepts in Public Archaeology* című kötetet, valamint a John H. Jameson és Sergiu Musteață által szerkesztett, 2019-ben kiadott, *Transforming Heritage Practice in the 21st Century. Contributions from Community Archaeology* című munkát (1. kép). A közösségi régészet keretein belül az önkéntesek lehetőséget kapnak a feltárásokba és a múzeumi/gyűjteményi munkálatokba való – szakmailag kontrollált – bekapcsolódásra, a közösségi régészet így egyszerre bemutatja és népszerűsíti a régészetet, mint hivatást és tudományterületet, felhívja az érdeklődők figyelmét a kulturális örökség elemeire és azok védelmének fontosságára, valamint segítheti a tudományos értéket hozó terepkutatásokat vagy a múzeumi leletfeldolgozó munkát.³

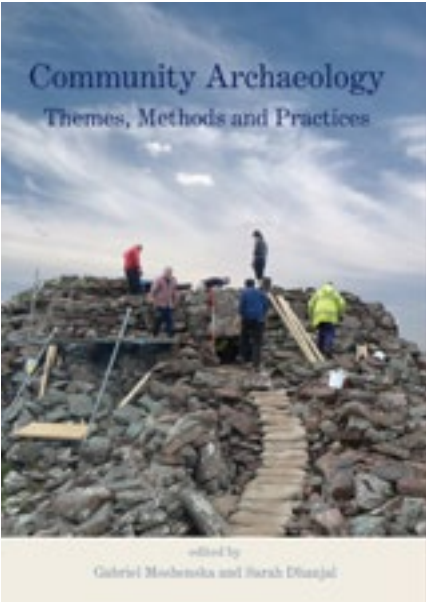
A közösségi régészeti programokban részt vevő önkéntesek lehetséges motivációja kapcsán érdemes kitérnünk a Robert A. Stebbins szociológus által bevezetett komoly szabadidő (*serious leisure*) fogalmára. Stebbins, először 2007-ben, a fogalomkörrel megegyező címet viselő kötetben közölt definíciója szerint „a komoly szabadidő olyan szisztematikusan folytatott amatőr, hobbi vagy önkéntes alaptevékenység, amely kellőképpen fontos, érdekes és a szabadban végezhető – annak érdekében, hogy egy adott személy a karrierjében való előbbre lépéshez szükséges speciális készségek, tudás és tapasztalatok együttesét megszerezze.”⁴ A közösségi régészet optimálisan megfeleltethető

lehet a Stebbins által leírt komoly szabadidő több elemének: az önkéntesek ismereteiket tovább fejlesztve, értékes tudományos eredmény felmutatására kész munkában vehetnek részt szabadidejükben.⁵ A közösségi régészet társadalmi hasznosságának egy másik lehetséges módja – a külföldi kutatások alapján – a kulturális örökség-terápiában (*cultural heritage therapy*) nyilvánulhat meg. A történelmi helyszínek felkeresése, illetve a kulturális örökségvédelemmel kapcsolatos tevékenységekben való részvétel a mentális jólét (*mental well-being*) kialakítását segítő terápiás élmény (*therapeutic experience*) forrása is lehet.⁶ Mivel egy egyre szélesebb – Magyarországon jellemzően múzeumokhoz kötődő – gyakorlatról van szó, ezért érdemes vállalkozásnak tartottuk a hazai közösségi régészet aktuális tendenciáinak elemzését: azoknak a főbb kérdésköröknek a vizsgálatát, hogy kik, milyen indíttatásból és hogyan vesznek részt önkéntesként régészeti kutatásokban itthon?⁷

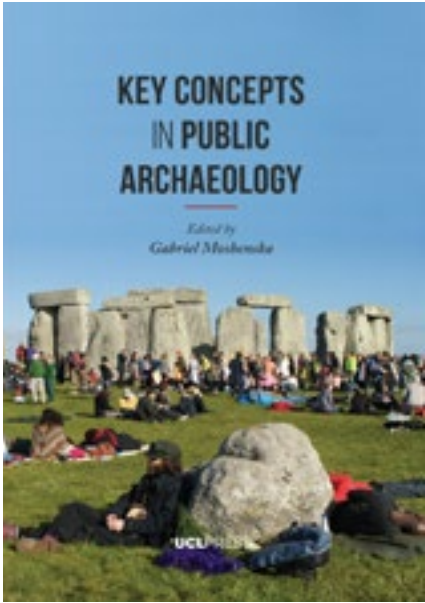
Felmérés és kiértékelés

A jellemző szempontok vizsgálata céljából egy tizenkét részből álló kérdőívet állítottunk össze (a kérdőív részeit az 1. számú táblázatban ismertetjük). A felmérés egyaránt támaszkodott objektív és szubjektív kérdésekre. Az 1–6. és a 8–9. kérdés az önkéntesek személyére és a múzeumi szerepvállalásukra, a 7. és a 10–12. kérdés pedig a kitöltők közösségi régészetre vonatkozó személyes véleményére kérdezett rá.

1. Ezúton szeretném megköszönni Wollák Katalinnak és Dr. Laszlovszky Józsefnek a tanulmány megírásához nyújtott segítséget.
2. A témakör jelentőségét jól mutatja, hogy a Magyar Régészet online magazin a 2020. évtől külön rovatot indított el hasábjain Közösségi régészet címmel.
3. Moshenska–Dhanjal 2011; Moshenska 2017; Thomas 2017; Jameson 2019. Lásd még: Merriman 2004; Matsuda 2004.
4. Stebbins 2015: xx.
5. A magyarországi közösségi régészet jelenlegi állapotának és kihívásainak bemutatásához lásd: Rácz 2019a; Bakos 2020. Vö.: T. Szabó 2019.
6. Darvill–Barrass–Drysdale et al. 2019.
7. 2014-ben Ujhelyi Nóra (Central European University, Cultural Heritage Studies Program) készített felmérést közel negyven kérdőív feldolgozásával a közösségi régészet keretein belül folytatott fémkereső műszeres kutatások tendenciáinak vizsgálata céljából: Ujhelyi 2017: 192–199.

1. kép: Külföldi tanulmánykötetek a közösségi régészet témaköréből

1. táblázat: A közösségi régészeti kérdőív elemei (2020)

1.	Nem:
2.	Életkor:
3.	Foglalkozás: ⁸
4.	Legmagasabb iskolai végzettség:
5.	Meghatározó, régésszel kapcsolatos (múzeumi, olvasmányi vagy filmmel kapcsolatos) élmény:
6.	Melyik évtől kezdve vesz részt múzeum által koordinált közösségi régészeti kutatásokban:
7.	Milyen lehetséges motivációkat tud megnevezni a közösségi régészetben való részvétel kapcsán:
8.	Milyen jellegű közösségi régészeti tevékenységben ⁹ vesz részt:
9.	Olvas-e régészeti témájú, nyomtatott vagy elektronikus formában megjelenő tudományos ismeretterjesztő-, vagy szakfolyóiratokat (ha igen melyeket):
10.	A közösségi régészet önkéntes résztvevőjeként mit vár el a fogadó múzeumtól:
11.	Miért tartja fontosnak a közösségi régészet gyakorlatát:
12.	Javaslatok a múzeumi közösségi régészet fejlődéséhez:

A kérdőívek kitöltésében három, régészeti gyűjtőkörrel rendelkező múzeum önkéntesei vettek részt 2020 májusában. A három múzeumból harminckét darab (100%) elektronikus formában kitöltött ív érkezett vissza a kapcsolattartó (a közösségi fémkereső műszeres terepbejárásokat is koordináló) régész kollégák közreműködésével. A kutatás számára bár kis

darabszámú minta állt rendelkezésre, mégis úgy véljük, hogy ettől függetlenül a közösségi régészet monitorozásakor valós tendenciák megállapítására van lehetőség. A továbbiakban a felmérés eredményeinek rövid bemutatására vállalkozunk. A felmérésben részt vevő önkéntesek 1993 és 2020 között csatlakoztak múzeumokhoz. A kérdőívet kitöltők 100%-a férfi, az életkori megoszlást tekintve a legfiatalabb tizenhat, a legmagasabb korú személy hatvanhat éves volt (az életkor szerinti megoszlást a 2. számú táblázatban mutatjuk be).

2. táblázat: A felmérésben részt vevők életkor szerinti megoszlása (2020)

Életkor	Személyek száma (összesen: 32 fő)	Részarány (összesen: 100%)
<30	1 fő	3%
30–40	7 fő	22%
41–50	15 fő	47%
51–60	8 fő	25%
>60	1 fő	3%

A felmérésben részt vevők 94%-a (harminc fő) tizennyolc év feletti, de a nyugdíjkorhatár alatti munkavállalóként (vezető, vállalkozó, illetve alkalmazott) jellemezhető. (A foglalkozás szerinti megoszlást a 3. számú táblázatban adatoljuk.) A megkérdezettek 50%-a (tizenhat fő) felsőfokú-, 37,5%-a (tizenkét fő) középfokú-, 12,5%-a (négy fő) alacsony végzettség meglétéről nyilatkozott.

8. Például: vezető, köztisztviselő, vállalkozó, alkalmazott, háztartásbeli, tanuló/diák, nyugdíjas.
9. Például: terepbejárás, fémkereső műszeres terepbejárás, ásás, leletfeldolgozás.

3. táblázat: A megkérdezettek foglalkozás szerinti megoszlása (2020)

Foglalkozás	Személyek száma (összesen: 32 fő)	Részarány (összesen: 100%)
Tanuló/diák	1 fő	3%
Vezető	5 fő	16%
Vállalkozó	6 fő	19%
Alkalmazott	19 fő	59%
Nyugdíjas	1 fő	3%

Az önkéntesek a közösségi régészetben való részvétel igényét leggyakrabban az értékméntés, az értékkeremtés, az ismeretszerzés, a minőségi kapcsolódás, a múzeumi munkálatokba való betekintés és a közösséghez tartozás indokára vezették vissza. A kérdőívek tanúsága alapján a régészeti vonatkozású impulzusokból alapvetően négy jellemző elemet, így a kalandfilm- és olvasmányi élményeket (például: *Indiana Jones*-filmek vagy Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című regénye), a tudományos ismeretterjesztő filmeket (például: a brit *Time Team*-dokumentumfilmek), a múzeumlátogatásokat és végül a történelmi emlékhelyek (például: várak) felkeresését emelhetjük ki. Fontos megemlítenünk, hogy a megkérdezettek 68,75%-a (huszonkét fő) olvas rendszeresen vagy időnként régészeti témájú, nyomtatott vagy elektronikus formában megjelenő tudományos ismeretterjesztő- vagy szakfolyóiratokat (például: *Várak*, *Kastélyok*, *Templomok*, illetve *Határtalan Régészet*). Emellett érdemes kiemelnünk, hogy a folyóiratok mellett sokan nyomon követik a szervezők által elektronikus úton megküldött szakmai anyagokat is. A kérdőívekben olvasható válaszokban az önkéntesek sokrétű terepi, illetve múzeumi tevékenységről számoltak be: a megkérdezetteknek egyaránt lehetőségük volt terepbejárásokba/fémkereső műszeres terepbejárásokba, ásatásokba, valamint lelettisztításba, digitalizálásba és elsődleges leletfeldolgozásba is bekapcsolódniuk. A múzeumi önkéntesek kritikai észrevételeket és javaslatokat is megfogalmaztak a felmérés során, ezekből a továbbiakban több meglátást összegzünk.

- Egyes esetekben nehéz a potenciális önkénteseknek utat/kapcsolatot találniuk a múzeumok felé.
- A múzeumi önkéntesek jelentős része aktív munkavállaló, ezért a közösségi régészeti programok elsősorban munkaszüneti napokon valósíthatóak meg.
- A közösségi régészetet felkaroló intézményeknek egyaránt koordinálniuk, szakmailag vezetniük és segíteniük kell az önkéntesek terepi munkáját, gondoskodniuk kell a kutatások során a múzeumba került leletek állagmegóvásáról/konzerválásáról és azok gyűjteményi gyarapításáról, valamint a múzeumi térben megvalósuló rendszeres szakmai programokról (oktatások, előadássorozatok, tematikus múzeumi napok) és az önkéntesekkel való folyamatos kapcsolattartásról (tájékoztatás/viszacsatolás, publikációk/segédanyagok kiküldése).
- Az eredményeket bemutató tudományos ülések, illetve *workshopok* szervezése, tudományos és ismeretterjesztő

- írások/beszámolók közlése, valamint tematikus kamarakiállítások rendezése is segítheti a közösségi régészet szélesebb körű népszerűsítését.
- A múzeumi civil segítők megfelelő szakmai koordinációval összetett – akár a leletek napvilágra kerülésétől a tárgyi emlékek kiállításáig vezető – munkafolyamatokba is bevonhatóak.
 - A hazai közösségi régészet további fejlődésének fontos állomása a múzeumok összefogására is épülő, egységes (országos szintű) szakmai keretrendszer kialakítása.
 - A múzeumoknak növelniük kellene a közösségi régészetre fordítható anyagi és humán erőforrásaik mértékét.

Összegzés

A közösségi régészet társadalmilag hasznos gyakorlat, értékméntő, valamint értékkeremtő tevékenység egyszerre.¹⁰ Sikere a fogadó múzeumi fél és az önkéntesek közös vállalásán, munkáján és a kölcsönös bizalmon alapul. A jelen felmérés bár kis mintaszámmal készült, mégis úgy gondoljuk, hogy a kérdőívek révén betekintést nyerhettünk a hazai közösségi régészet néhány jellemző tendenciájába. A felmérésben részt vevők jelen esetben mind férfiak voltak. A kis mintaszám miatt természetesen nem lehet ténylegesen vizsgálni a programokban részt vevő férfiak és nők számarányát, a későbbiekben viszont hasznos lenne elemezni, hogy a közösségi régészet különböző ágain (terepbejárás, fémkereső műszeres terepbejárás, ásatás, lelettisztítás, leletfeldolgozás) belül milyen megoszlást mutat a női és férfi résztvevők aránya. A felmérés is egyértelműen rámutatott, hogy a közösségi régészet optimális teret ad a Stebbins-féle komoly szabadidő eltöltéséhez, hiszen a civil segítők adott esetben saját kompetenciáik fejlesztése vagy új képességek elsajátítása mellett végezhetnek társadalmilag hasznos munkát.¹¹ Ennek megfelelően mindenképpen beszédes tény lehet, hogy a kérdőíveket kitöltő önkéntesek döntő többsége aktív munkavállaló volt. Különösen figyelemre méltó, hogy mind a közép-, mind a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében népszerű tevékenységi forma a közösségi régészet. Az önkéntesek munkája a múzeumok jelentős erőforrásaként fejlődhet a jövőben. A közösségi régészet folytatása az intézmények részéről ugyanakkor fogadókészséget, szervező munkát és bizalmat igényel. Végezetül jelentős további célként fogalmazható meg az országos keretekkel bíró közösségi régészet rendszerének hazai kiépítése.¹² Ennek a folyamatnak pedig fontos mérföldköve lehet a Közösségi Régészeti Egyesület 2019. évi létrehozása.¹³

10. A közösségi régészet terjedésével magyarázható például a hazai csatatér régészetnek az elmúlt néhány esztendőben bekövetkezett fellendülése is. A nagyobb létszámú önkéntesekkel nagyobb területek gyors és hatékony próba-, illetve szisztematikus fémkereső műszeres felderítésére van lehetőség. A közösségi régészet platformján folytatott újabb csatatérkutatások közül a muhi-, a mohácsi- és a harsány-hegyi csatatér (1241, 1526, 1687) fémkereső műszeres terepbejárásait emelhetjük ki: Laszlovszky–Rác 2020; Bertók–Szabó–Haramza et al. 2020; Polgár 2020: 189–194.
11. Stebbins 2015: xx.
12. Vö.: Ujhelyi 2017: 192–199.
13. <http://www.kozossegiregeszet.hu/index.php>. (Letöltve: 2020. 11. 08.)

BALÁZS POLGÁR

POSSIBLE LESSONS FROM A COMMUNITY ARCHAEOLOGY SURVEY

The practice of community archaeology is becoming ever more common in Hungarian museums. Therefore we have found it worthwhile to analyse the current tendencies of community archaeology in our country; to examine the questions of who participates in archaeological research as volunteers, why do they do so, and how are they involved. To assess characteristic points of view, we have assembled a twelve-part survey, which was taken by volunteers of three archaeological museums in May 2020. With the contribution of our colleagues as contacts in the three museums, 32 surveys (100%) completed online were sent back to us. Although the present survey uses a small sample size, we think that we can get a glimpse of some characteristic tendencies in Hungarian community archaeology through the

Table 1: Elements of the community archaeology survey (2020)

1.	Gender:
2.	Age:
3.	Occupation:
4.	Highest level of education:
5.	A defining experience connected to archaeology (from a museum, literature, or film):
6.	Which year did you start participating in the community archaeological research coordinated by the museum:
7.	Which possible motivations can you name regarding your participation in community archaeology:
8.	What type of community archaeology activities have you participated in:
9.	Do you read any archaeology-themed printed or online popular magazines or scientific journals (if yes, which ones):
10.	What are your expectations towards the museum as a volunteering participant in community archaeology:
11.	Why is the practice of community archaeology important to you:
12.	Recommendation to improve community archaeology in museums:

Table 2: Distribution of the survey participants by age group (2020)

Age	Number of participants (total: 32 people)	Percentage (total: 100%)
<30	1 person	3%
30–40	7 people	22%
41–50	15 people	47%
51–60	8 people	25%
>60	1 person	3%

Table 3: Distribution of the survey participants by occupation (2020)

Occupation	Number of participants (total: 32 people)	Percentage (total: 100%)
Student	1 person	3%
Executive	5 people	16%
Entrepreneur	6 people	19%
Employee	19 people	59%
Retired	1 person	3%

2. KINCSLELETEK PEST MEGYÉBEN

A KINCS FOGALMÁNAK RÉGÉSZETI ÉRTELMEZÉSE

A kincs fogalma a köznapi gondolkodásban és beszédben elsődleges értelmében kiemelkedő anyagi értékű, ingó vagyontárgyat, például felhalmozott pénzt, nemesfémeket, ékszert jelöl. Amikor kincsről beszélünk, igen gyakran földbe rejtett, legendákkal átszőtt értékekre asszociálunk. A jogtudomány a kincs tulajdonlásának szabályozása szempontjából közelítve már a római kortól kezdve egyértelmű definíciókkal élt, amelyeknek legfontosabb elemei, hogy a kincs régen elásott, befalazott, vagy más módon elrejtett, értékes dolog, amelyre nem emlékeznek, így tulajdonosának kiléte feledésbe merült.¹ Régészeti leleteink közt nagy számban találunk olyan tárgyakat, amelyek a fenti kritériumok valamelyikének, vagy akár többnek is megfelelnek, és ezekről szólva a régészek is előszeretettel használják a kincs fogalmát. A szakmai nyelvben a kincslelet gyűjtőfogalom, általában az adott korban is kiemelkedő anyagi vagy eszmei értéket képviselő tárgyat, vagy felhalmozott tárgyak együttesét jelöli, amelyet krízishelyzetben az érték átmentése céljából, esetleg rituális cselekvéssor részeként helyeztek földbe, vagy egyszerűen gazdasági okokból, megőrzésre rejtettek el. Szűkebb a jelentéstartalma a depó, vagy strukturált depozitum meghatározásnak. A céltudatosan kiválasztott tárgykészletből (értéktárgyakból) álló, céltudatosan megválasztott helyen deponált leletegyütteseken kívül gyakran a kincsek közé sorolunk olyan emlékeket is, amelyek művészi megmunkálásukkal, nyersanyagukkal, vagy eszmei értékükkel kitűnnek a szokványos leletek közül. A hatályos Polgári Törvénykönyv szerint a védett kulturális javak körébe tartozó talált tárgyak tulajdonjoga az államot illeti.² A kulturális örökség elemeit gondozó régészek tehát mintegy hivatásszerűen foglalkoznak a kincsleletek felkutatásával, megőrzésével és értékelésével.³ A kincs fogalomkörébe sorolható leletek komplex interpretációs lehetőségeket tartogatnak a régészek számára, jól példázák ezt a külföldi monográfiák és tematikus tanulmánykötetek,⁴ illetve a hazánkban is szaporodó, alapvetően egy-egy korszakra koncentrááló elemzések.⁵ A katalógusba válogatott cikkek, tágabban értelmezve a kincs fogalmát, különböző korszakokból származó gazdag leletegyütteseket ismertetnek a maguk régészeti kontextusával, és a korabeli társadalomban, gazdaságban és gondolkodásban betöltött funkciójuk illusztrálására törekednek.

A régészet a történeti populációknak nem csak anyagi kultúráját vizsgálja, hanem az azt meghatározó szellemiséget is. A régészeti leletek magukon viselik keletkezési időszakuk jellegzetességeit, és számtalan részletet elárulnak a múlt emberének életkörülményeiről, technikai lehetőségeiről, kapcsolati hálójáról, de ugyanúgy vallanak gondolkodásmódjáról, szokásairól, hiedelmeiről is. Minél több információt tartalmaz egy lelet, annál fontosabb a kutatás számára. Nem véletlen, hogy egy jelentős tárggyal vagy tárgycsoporttal könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, különböző aspektusokra világítva, a technikai kivitelezéstől a művészeti koncepción és vallásos háttéren át a szimbolikus tartalmakig. A régészet számára ezek forrásanyagok, tehát a múlt megismerésének pótolhatatlan eszközei, de a modern embernek is jelenthetnek esztétikai vagy éppen szakrális élményt és szellemi kihívást egyaránt. Számos régészeti emlék a köztudatban emblematisz tartalommal bír, gondoljunk csak a szkíta aranyszarvasok vagy a honfoglalás kori tarsolylemezek körére, amelyek évezredek távlatból is hozzáadnak valamit a Kárpát-medencében élők önazonosságához. Ezek a tárgyak – összetettségük révén – más-más jelentéstartalmat közvetítettek az egykori tulajdonosnak és társadalmi környezetének, és újabb szempontrendszer szerint válnak értékessé a jelenben, a leletet értékelő régész és a nagyközönség számára.⁶

1. Siklósi 2016. Szépirodalmi alkotásokban, Plautusnál, vagy Petronius Satyriconjában jelenik meg a kincs (*thesaurus*) fogalma, ami a görög *thésaurosra* megy vissza. A kincsen kívül készletet, tartalékot is jelölt.
2. Kálnoki-Gyöngyössy 2016. A 2001. évi LXIV. törvény 8. § (1) a régészeti leletek teljes körére vonatkozóan kimondja az állami tulajdonjogot: „A Magyarország határain belül a föld felszínén, a földben, a vizek medrében vagy másol rejlő vagy onnan előkerülő régészeti lelet állami tulajdon, és e törvény erejénél fogva védelem alatt áll.”
3. A 2001. évi LXIV. törvény 19. § (2): „A régészeti örökség elemei eredeti helyzetükből csak régészeti feltárás keretében mozdíthatók el.”
4. Hardt 2004; Burkart et al. 2005; Vavra–Holzner–Tobisch–Kühntreiber 2007; Huth 2009.
5. Vargha 2015; V. Szabó 2009; V. Szabó 2019.
6. A bárándi tarsolylemez kiállítása kapcsán Vida Tivadar utalt e többértékű jelentéstartalomra: „Éz a nem mindennapi, különleges régészeti lelet, elősegíti múltunk pontosabb megértését. De nemcsak a múltét, hiszen az ilyen fontos tárgyak már a saját kulturális önképünk részei is, a kulturális emlékezet megtestesülései. Velük kapcsolatban a különböző korok változó kérdéseket tesznek fel, és az adott kor kulturális környezetére jellemző változó hangsúlyú, új válaszokat adnak.” Vida 2013: 123.

1. kép: A turai aranyozott bronz maszkos fibula fejlemeze • Fotó: Deim Balázs

Változatos tényezők befolyásolhatták, hogy a múlt embere mit tekintett értékesnek, így például az egyén társadalmi és kulturális beágyazottsága, vagy éppen az érzelmei. A kincsek körébe tartozó tárgyak kisebb része évszázadokon át különböző gyűjteményekben hagyományozódott. Ezek összetételét vizsgálva fogalmat alkothatunk az adott kor értékrendjéről, a művészeti alkotásokhoz, kulturális javakhoz való viszonyáról. Már az antik történetírók feljegyezték, hogy az előkelő és gazdag családok műalkotásokat gyűjtöttek: nemesfémekből készült ékszereket, gemmákat, szobrokat, díszes kerámiákat.⁷ A gyűjtemények célja részben az érték felhalmozása lehetett, de ugyanúgy szerepet játszott a műélvezet, az esztétikai élmény és a reprezentáció is. A műgyűjtés hagyománya a társadalmi elit és különösen az uralkodók körében a népvándorlás és középkor időszakában mindvégig követhető. A gyűjtés módszere és a gyűjtemények összetétele megannyi szempont szerint változott, majd a 18–19. században számos magángyűjtemény kincse – ötvöstárgyak, érmék, fegyverek, festmények – a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé vált, és létrejöttek a mai múzeumok elődei.⁸

A kincsleletek jelentős hányadát régészeti kutatások hozzák a felszínre. Az egyik legfontosabb átmeneti rítus, a temetés részeként a sírokba helyezett tárgyak szimbolikus jelentőségű, érzelmi töltetű, vagy társadalmi státuszra utaló tartalommal

bírtak és ezáltal értéket képviseltek a közösség számára, és ha nem is kifejezetten kincsként, de fontos spirituális tartalmakat közvetítő tárgyként tekinthettek rájuk. A mai ember kincsfogalmának összetett értelmezésében a gazdag sírmellékletek is kincscsé váltak. Példaként említhetjük a bugyi–felsőványi 10. századi előkelő temetkezését. A sírban eredeti helyzetben feltárt gazdag mellékletek és a tarsolylemez az adott korban is a puszta anyagi értéket meghaladó, a társadalmi státuszra, esetleg méltóságra utaló tartalmakat fejeztek ki. A presztízstárgyak identitásképző és identitásközvetítő funkcióval rendelkeztek, még ha ennek pontos mibenléte sokszor talány is marad a mai kutató számára. Biztosra vehetjük, hogy a kora középkori turai aranyozott bronz fibula tulajdonosa nem csak gazdagságával akart hivatkozni, hanem egy bizonyos elit csoporthoz való tartozását is illusztrálta, és ennek a plusz tartalomnak a kifejezését a túlvilági létben is fontosnak tartotta (1. kép). A sírokban megtalált ékszerek, személyes használati tárgyak az elhunyt és az őt eltemető közösség érzelmi kötődése révén kerülhettek a leletegyüttesek közé. Értékük természetesen már az adott korszakban is nagyon szubjektív volt.

7. Prohászka 2006: 9.
8. Entz 1937; Sinkó–Viskolcz 2007: 480–490.

2. kép: Aranyozott bronz ereklyetartó mellkereszt előlapja Jászkarajenőről
Fotó: Deim Balázs

A társadalmi reprezentáció mellett a kincsek, különösen az aranytárgyak igen gyakran a hatalomgyakorlás és a hatalom kifejezésének eszközei, a politikai és vallási tekintély felépítésének bázisai is voltak, gondoljunk például a magyar koronázási jelvényekre. Az arany, mint nyersanyag, természetesen kötődik a társadalmi elithez. Előszeretettel készítettek belőle drága ékszereket, hatalmi szimbólumokat, és mint a legnemesebb fém, a vallásos tartalmak kifejezésére és közvetítésére is a legalkalmasabb anyagnak tartották. Nem véletlen, hogy az ereklyetartó vagy körmeneti keresztiken gyakran megcsillan az aranyozás fénye (2. kép). A feltárásokon vagy fémkeresős terepbejárásokon előkerülő aranyozott liturgikus tárgyak biztonsággal jelzik a korabeli településhálózat fontosabb csomópontjait, míg az egyszerűbb bronz példányok nagyobb mennyiségben kerülnek elő.

A konfliktushelyzetek alkalmával, vagy békés időkben egyéb gazdasági okokból a földbe rejtett tárgycsoportok aktuális anyagi értékük miatt voltak fontosak, és a sírleletekkel ellentétben, a vagyontárgyakat később még használni akarták. Az összetételük szerencsés esetben tájékoztathat minket egykori tulajdonosaik társadalmi és gazdasági státuszáról. A kincsleletek gyakran egy család vagyonát, illetve annak egy részét képezték, hiszen a vagyont állatállományban és ingatlanban is tarthatták. Vannak tisztán pénzben teaurált vagyok, de igen gyakoriak a vegyes kincsleletek. Természetesen elsősorban fémekről beszélünk, a lebomló anyagokból készült tárgyak csak kivételes esetekben maradnak ránk. Igen praktikus volt a vagyont pénzben tartani, hiszen ez a legegyszerűbb felhalmozási eszköz, de ez esetben fontos szempont, hogy a tartalékolt pénz értékálló legyen. A tatárjárás idején például a jó minőségű ezüsből vert friesachi denár ilyen jellemzőkkel bírt (3. kép). A pénzek a saját történeti korukban az érték kifejezésére szolgáltak, forgalmi és fizetőeszközök voltak, vásárlóerővel bírtak, ellenértékük a római vagy középkori írott forrásokból rekonstruálható. A legtöbb pénzen megtaláljuk a kibocsátóra utaló jegyeket, és mivel a vegyes kincsleletekben gyakran előfordulnak érmék, a kísérőleletek keltezése is könnyebbé válik. Sok olyan tárgytípussal is találkozhatunk a kincsleletekben, amelyek szokványos település- vagy temetőásatáson nagyon ritkán fordulnak elő. Településen azért nem, mert értékük miatt vigyáztak rá, és a tönkrement tárgyakat újrahasznosították.

A sírmellékletként adott tárgyak kultúrkörönként változtak, de nyilván nem fedték le a használati eszközök teljes spektrumát. A mellékletadás szokása keresztény temetőkre már nem jellemző, de a viseleti elemként sírba helyezett ékszerek párhuzamai a kincsleletekben is felbukkannak. Az azonos horizontba sorolható kincsleletek elterjedési mintázata és összetétele fontos következtetések levonását teheti lehetővé adott korszak történeti eseményeire, gazdasági viszonyaira vonatkozóan is.

A múltban olyan tárgytípusokat is teauráltak, amelyeket ma már nem tekintenénk különösebben értékesnek, de a korabeli gazdaságban betöltött szerepük kiemelkedő volt. Így például az őskorban a hibás, törött bronztárgyakat a későbbi felhasználás reményében (vagy érdekében) halmozták fel. A középkorban a vaseszközöket, szerszámokat nagy becsben tartották, és nem csak elpusztult házakban deponálva vagy szórványként találjuk meg, hanem a földbe rejtve, sok esetben egyértelműen valamelyik konfliktushelyzethez köthető lelethorizontban, mint például a Vác külterületén található Szarvas-hegyen (5. kép). Egy-egy gazdag fémlelet együttesben gazdasági szereplők, kereskedők, ötvös mesterek felhalmozott árukészletét is sejthetjük. Érdemes különbséget tenni a helyben előállított, a kereskedők által behozott, vagy hatalmi szimbólumként ajándékozott értékek közt. A bronzkori fémtárgyakat tartalmazó depóleletek utalhatnak gyártási, kereskedelmi, hatalmi központokra, vagy éppen szakrális helyekre. A kartali kincs esetében például a gazdasági indíték nagy súllyal esik latba, de nem lehet kizárni az egyéb profán vagy rituális okokra visszamenő magyarázatokat sem (4. kép).

Az általánosan használt kincs (német *Hortfund*, angol *hoard*) meghatározás nagyon tág értelmű és a régészeti lelet-együttesekre való alkalmazása további specifikációt igényel, mert szubjektív, és az értékre helyezi a hangsúlyt, miközben a múltbeli tulajdonos/elrejtő értékfogalma és szándékai nem egyértelműek számunkra, és a deponálás célja sokszor nem

3. kép: A szarvas-hegyi tatárjárás kori kincslelet ezüstmérméi • Fotó: Deim Balázs

4. kép: Tokos balták és szárnyas balta a kartali bronzdepóból • Fotó: Deim Balázs

derül ki a lelőköörülményekből. Különleges tárgyak vagy tárgy-együttesek rituális cselekvésmód egyik elemeként is deponálásra kerülhettek, és mivel nehéz a rituálék pontos típusát azonosítani, esetenként a semlegesebb, interpretációt nélkülöző kifejezések alkalmazása ajánlott.⁹ A leletegyüttesek értelmezése során nyernek jelentőséget a megtalálás körülményei. Ideális esetben régész tárja fel a leleteket, a régészeti kutatás módszertana szerint dokumentálja a kontextust, rögzíti a tárgyak, kísérőleletek pontos előkerülési helyét és pozícióját, mert ezek az adatok megannyi plusz információt szolgáltatnak a deponáláshoz, és jobban értelmezhetővé válik a leletegyüttes. Töredék információk és hiányos/sérült együttesek esetében nyitva kell hagyni a lehetőséget a további értelmezéshez. Több szétszántott őskori kincslelet esetében csak a tárgyak begyűjtésére szorítkozhattunk, az eredeti kontextus és ezzel a deponálás célja már elveszett számunkra (6. kép). A Kakucs határában megtalált római kori ezüstékszerek nagy valószínűséggel egy szétdúlt szarmata temetkezésre utalnak (8. kép).

Gyakran teszik fel a kérdést, hogy egyik-másik régészeti lelet mennyit érhet mai pénzben kifejezve. A szakma számára természetesen az anyagiaknál jóval fontosabb az adott tárgy tudományos, művelődéstörténeti jelentősége. Valójában leleteink eszmei értékkel bírnak, amit anyagiakban nehezen lehet konkretizálni.¹⁰ Bár hivatalosan régészeti lelet kereskedelmi forgalomba nem hozható,¹¹ a feketekezelésbe kerülő tárgyaknak a piac természetesen megszab egy pénzben

5. kép: A szarvas-hegyi tatárjárás kori vasdepók eszközkészlete • Fotó: Deim Balázs

9. A deponálásra vonatkozó, különböző interpretációkat magukba foglaló és neutrális terminusok használatának problémájával gazdag szakirodalom foglalkozik: Oras 2013, további hivatkozásokkal.
10. A 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról a régészeti lelőhely és a lelet megtalálójának miniszteri elismerése kapcsán, az 55. § (6) alatt a lelőhelyek és leletek anyagi értékének meghatározásának lehetőségét tételezi fel, amikor a pénzjutalom mértékéről rendelkezik: „A pénzjutalom összege a) a régészeti lelőhely esetén annak tudományos jelentőségével arányos, b) régészeti lelet esetén a lelet becsült értékének legfeljebb tíz százaléka, de legfeljebb nettó két millió forint.”
11. 2001. évi LXIV. törvény 8. § (3)

6. kép: Szétszóródott bronzkori kincslelet töredékei Galgahévíz–Sósi-patak-mellék lelőhelyről • Fotó: Deim Balázs

kifejezhető értéket, ami rendkívül változó, és elsősorban a tárgyak egyediségének, ritkaságának, korának, állapotának és nyersanyagának függvénye. A történeti korú műtárgyak piaci értékének megbecsülése során olyan további szempontok is szerepet játszhatnak, mint a művészeti megfogalmazások, vagy szellemi konnotációk. A kiállításra kerülő régészeti leletek biztosítási értéke általában összhangban van a piaci árral.

A fentiekben a kincsre elsősorban mint anyagi mivoltában létező dologra utaltam, hiszen a régészeti leletek kezelhető tárgyak. Nem hagyhatom azonban szó nélkül azt a hihetetlenül sokrétű jelentéstartalmat, amit az emberiség a története során erre a fogalomra ruházott. A szakrális művektől kezdve, a mítoszokon és meséken át a kortárs költészetig a kincset rendszerint spirituális értéként határozzák meg, legyen

az bölcsesség, megvilágosodás, szerelem, barátság, vagy maga Isten.¹² A rejtett kincset kereső pedig nem más, mint a veszélyes próbáknak alávetett lélek. A Biblia metaforikus szóhasználata nem hagy kétséget afelől, hogy az igazi kincs a mennyek országában keresendő,¹³ és ez a történeti korok vallásossággal mélyen átítatott emberének kincsfogalmát is meghatározta. Nem tisztem ezt a sokrétű szimbólumot boncolgatni, de egyetlen aspektust hangsúlyozni szeretnék. A katalógusban bemutatott leleteink jelentős része fémkereső műszer segítségével került elő (7. kép). A fémkeresőzésben a kincskeresés ősi motívumára ismerhetünk, méghozzá nagyon összetett formákban. Vajon miért akarnak olyan sokan gyerekkorukban régészek lenni, ha nem a titokzatos kincsek miatt? A gyerekkorból derengő, kincsekhez fűződő történetek ugyanúgy szerepet játszanak ebben a szenvedélyben, mint mélyebb indíttatású megfontolások. Nem egy önkéntes fémkeresős szinonimaként használja magára vonatkozóan az útkereső és a kincskereső fogalmakat. Ha nagyon sarkítva fogalmazunk, az út, amit bejárnak, a gyűjtő és halmozó szenvedélytől, a birtoklási vágytól a tudományos megismeréshez, az önös célok meghaladásához vezet. A kincskeresés ösztöne nagyon mélyen él az emberben, és újra meg újra felbukkan. Jellemző módon a negyvenes, ötvenes korosztályban jelentkezik hangsúlyosan, abban az élethelyzetben, amikor már az egyén egzisztenciát teremtett magának, és némi szabadideje is van az egykori álmok megvalósításához. Sokaknak a régészet kincsekkel tarkított mesevilág, másoknak kaland és próba, ismét másoknak a megismerés útja.

7. kép: Önkénteseink aranyérmet találnak az érdi kincs leletmentése során
Fotó: Nagy Balázs

12. Pál–Újvári 1997: 218.
13. „Ismét hasonlatos a mennyeknek országa a szántóföldben elrejtett kincshez, a melyet megtalálván az ember, elrejté azt; és a felett való örömében elmegy és eladván mindenét a mije van, megveszi azt a szántóföldet.”

THE CONCEPT OF TREASURE – AN ARCHAEOLOGICAL INTERPRETATION

In colloquial language and thinking, the concept of treasure refers primarily to movable assets of outstanding financial value, such as amassed money, precious metals, or jewellery. In archaeological terms, a treasure find is an object that represented outstanding financial or sentimental value in its era, or an assemblage of artefacts that were hidden underground for safekeeping during a crisis, or as part of a ritual act, or simply for preservation for economic reasons. Besides the hoards deliberately assembled from selected objects (valuables) hidden in deliberately chosen locations, we often count among treasures certain objects, which, due to their craftsmanship, raw materials, or sentimental values, stand out from regular find material.

Archaeological finds carry characteristics of the time in which they were created, and they tell us a multitude of details about the lives of people from the past, their circumstances, technological potential, social networks, as well as their way of thinking, customs, and beliefs. The more information a find holds, the more important it is for research. These are source material for archaeology, and thus irreplaceable tools for uncovering the past, however, even for the modern person they can provide an aesthetic or sacral experience, as well as an intellectual challenge. Numerous archaeological artefacts hold an emblematic value in the collective consciousness: think about the Scythian golden deer, or the Hungarian Conquest period sabretache plates.

As part of the burial, one of the most important rites of passage, the objects placed in the grave bear a symbolic and sentimental significance, or a meaning related to social status, and thus they represented value for the community. Not necessarily as treasure per se, but as objects that carry significant spiritual meaning. In the concept of treasure as defined by contemporary people, even rich funerary goods became interpreted as treasure. As an example, we can mention the 10th-century aristocratic burial from Bugyi–Felsővány. Prestige objects had an identity-forming and identity transmitting function, even though the essence of it might remain an enigma for today's researchers. We can be sure that the owner of the Early Medieval gilded bronze fibula from Tura did not only want to flaunt their wealth, but also to illustrate their affiliation to a certain elite group, and found it important to express this additional meaning in the afterlife as well.

Besides social representation, treasures, especially gold objects were often tools to express power and authority, as well as bases to establish political and religious prestige – just think about the crown jewels of the Hungarian Kingdom. Gold as a raw material is attached to the social elite by nature.

It is a preferred material for expensive jewellery, insignia, and as the most valuable of the precious metals, it was regularly considered to be the most suitable to convey and represent religious meanings. It is no coincidence, that reliquaries and procession crosses often have a golden gleam.

Groups of objects hidden underground during conflicts, or in peacetime for various economic reasons, were important for their contemporary financial value, and – in contrast with funerary goods – people still intended to use it afterwards. There are assets hoarded in the form of money, but mixed treasure hoards are fairly common. It was a practical move to keep assets in money since it is the simplest way to accumulate them; although it was important that the currency held its value. During the Mongol invasion, the silver Friesach denar was such a currency. They also hoarded certain objects in the past, that we today would not find particularly valuable, but in the contemporary economy, they had an exceptional role. Such are the faulty, broken bronze items in Prehistory, that were hoarded with hopes to (or in order to) reuse them. In the Middle Ages, iron tools and equipment were cherished, thus they can not only be found in destroyed houses as stray finds but also hidden underground, often in a horizon related to a certain conflict situation – such as the Szarvas-hill in the vicinity of Vác. Some rich depot finds can be assumed to have been the inventories of economic operators, merchants, or goldsmiths. Bronze Age metal depot finds can indicate centres of production, trade, or power, and even sacred spaces. In the case of the Kartal treasure, an economic motivation is presumable, however, other profane or ritual explanations cannot be ruled out.

A significant amount of our finds presented in this catalogue were found with the help of metal detectors. We can identify the ancient motif of treasure hunt in metal detection, in quite complex forms. Why do so many people want to become archaeologists as children if not for the mysterious treasures? Memories of stories about treasures from childhood play as much a role in this as deeper motivations. Several volunteer metal detectorists refer to themselves as pathfinders and treasure hunters. To hyperbolize it a little bit, the path they go along takes them from relentless collecting and a will to possess towards scientific knowledge and exploration, passing their selfish goals along the way. The instinct to hunt for treasure lives deep within human nature and resurfaces from time to time. Typically, it presents itself in forty- and fifty-year-olds, an age when people have usually already built up an existence for themselves, and have some time to spare to start making old dreams a reality. For many, archaeology is a treasure-laden fairytale land, for some, it is trial and adventure, and for some, it is a road to knowledge.

8. kép: Szórványként megtalált római kori ezüstékszerek Kakucs külterületéről • Fotó: Deim Balázs

KÖZÉPSŐ BRONZKORI ARANYKINCS PEST MEGYÉBŐL

Bevezetés

2020 augusztusának második felében a Közösségi Régésze-
ti Egyesület egyik tagja, Steuer István értesítette a Ferenczy
Múzeumi Centrumot, hogy Nagykőrös határában egy frissen
szántott területen számos régészeti leletet talált. Kisebb bronz
és vastöredékek mellett harmincnégy aranytárgyat (kúpos alakú
díszeket, gömbszelet alakú gombokat, kettőskúpos gyöngyöket,
szalagokat) adott át számunkra, amelyeket fémkeresővel gyűj-
tött a felszínen és a felszíntől számított –10–20 cm mélység-
ben. Néhány nap múlva helyszíni szemlét végeztünk a területen.
A lelőhely Nagykőrös határában, egy északnyugat–délkeleti
irányú dombhát északnyugati részén található. A szemle során
megállapítottuk, hogy egy, a kutatás és a múzeum számára
eddig ismeretlen, nem nyilvántartott régészeti lelőhely került
elő: a szántott felszínen nagy számban találtunk őskori kerámia-
töredékeket, kőeszközöket, valamint két további aranytárgyat.
Munkánkat nehezítette, hogy a terület mezőgazdasági művelés
alatt állt, így a föld tulajdonosával való megegyezést követően
a dombnak csak egy korlátozott nagyságú részét kutathat-
tuk át. Nyilvánvalóvá vált, hogy leletmentést kell végeznünk.
A leletmentés megkezdése előtt két alapvető, fontos célt tűztünk
ki: további leletanyagot, aranytárgyakat szerettünk volna hite-
les, jól megfigyelt és dokumentált körülmények között feltárni,
valamint ezzel szoros összefüggésben az aranytárgyak földbe
kerülésének körülményeire, okaira próbáltunk információkat
gyűjteni: hogyan, mikor kerülhettek a földbe, egy sír mellékletei,
vagy egy kincslelet részei lehettek? Szeptember elején három
napot tudtunk dolgozni a lelőhelyen.¹

Leletmentés Nagykőrösön

Az elsőként megtalált aranytárgyak egy nagyjából 2 × 2 m-es
területen kerültek elő, a domb északnyugati részén, ezért
a szelvényünket itt jelöltük ki. Először a leletek sűrűsödésé-
nek központjában egy 5 × 5 m-es szelvényt nyitottunk. A fel-
színtől számított –30–32 cm-es szántott réteget fémkeresővel
alaposan átvizsgáltuk, átszittáltuk. Ennek eredményeként két
újabb aranytárgy került elő. A szántott réteg letermelése után

a bolygatatlan, szántatlan altalajban régészeti objektumok
sötét foltjait találtuk. Bontásuk során kiderült, hogy egy, a késő
rézkori, Badeni kultúrába (Kr. e. 3 400–2 900/2 800) sorol-
ható település nyomaira, gödrökre bukkantunk. A gödrökből
a kultúrára jellemző díszítéssel ellátott kerámiatöredékek (tálak,
korsók, fazekak töredékei), állatcsontok és egy réz ár került
elő. A késő rézkori település objektumainak feltárása mellett
szelvényünket meg is nagyobbítottuk (*1. kép*). Az újabb szel-
vények kijelölésénél figyelembe vettük, hogy a bontás során
a talajban jól kirajzolódott a szántás iránya, amely megbolygat-
ta és elhúzta az aranytárgyakat. A további munka során szintén
fémkeresővel és szitálással kutattuk szelvényeinket és ez még
harminchárom, az eddigiekhez hasonló típusú aranytárgyat
eredményezett, valamennyit a felszíntől számított –30–32 cm
vastag szántott rétegben találtuk. Az aranytárgyak előkerülési
helyeit pontosan rögzítettük.

A fémkeresős kutatáson, a helyszíni szemlén és a lelet-
mentésen összesen hetvenegy darab aranytárgyat találtunk
(*2. kép*). Aranyleleteink összsúlya 89,27 g. Az aranytárgyak
között több típust is megkülönböztethetünk: kisebb és nagyobb
méretű, egyik oldalukon átfúrt, hornyolattal vagy poncolás-
sal díszített kúp alakú tárgyakat (hat darab; *katalógus sz.:* 1),
két oldalukon átfúrt, gömbszelet alakú gombokat (tizenkét da-
rab; *katalógus sz.:* 2), kettőskúp alakú gyöngyöket (negyven
darab; *katalógus sz.:* 3), lapos, két végükön hegyesedő drótokat
(tíz darab; *katalógus sz.:* 4), valamint kisebb töredékeket (három
darab), amelyekről nem lehet megállapítani, pontosan milyen
tárgyakból származnak. Hasonló tárgyak elsősorban a középső
bronzkor időszakából származó temetkezések mellékleteiként
és kincsleletekből ismertek. A kúpos díszek és a gömbsze-
let alakú gombok bronz nyersanyagból elkészített párhúza-
mai számtalan középső bronzkori temetkezésben előkerültek
a Kárpát-medencéből.² Aranyból készült legjobb párhuzamaik
a Közép–Tisza-vidéken és Északkelet–Magyarországon elterjedt
füzesabonyi kultúra temetkezéseiből származnak. Kúpos alakú
díszek többek között Tiszapalkonya–Hőerőmű 8. számú sírjából,³

1. A leletmentésen a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársain kívül a Közösségi Régé-
szeti Egyesület tizennyolc tagja is részt vett. Hálás köszönetünk minden résztvevőnek!
2. Mozsolics 1967: 63–64; Bóna 1975: 49, 55, 69, Taf. 16, 10, 18, Abb. 6, Taf. 27,
9–13, Abb. 14, 11–14, stb.
3. Kovács 1979: 60, 68; 5. ábra 4–7.

1. kép: Bontás a szelvényekben · Fotó: Rupnik László

a gömbszelet alakú gombok Polgár–Kenderföld, Majoros tanya
temetőjéből,⁴ a kettőskúp alakú gyöngyök a tiszafüred–majorosi
temető B90. számú sírjából ismertek.⁵ Kincsleletekből szintén
kerültek elő kúpos alakú aranydíszek, így a szerencsi⁶ és inárcsi
kincsleletekből.⁷ A British Museumban egy ismeretlen körülmé-
nyek között előkerült leletegyüttest őriznek, lelőhelyként Ószőnyt
megjelölve,⁸ amelyben a nagykőrösiekhez nagyon hasonló kettős
kónikus aranygyöngyök is megtalálhatók.⁹ Az arany drótoknak
jó párhuzamait egyelőre nem ismerjük. A temetkezésekben,
többnyire hiteles körülmények között feltárt aranyleletek alap-
ján megállapítható, hogy a Nagykőrös határában előkerült
aranytárgyak a középső bronzkor időszakára (Kr. e. 2 000/1
900–1 400) keltezhetőek. A tiszapalkonyai 7. sír és a kúpos alakú
aranydíszeket is tartalmazó 8. számú sír egyéb nem arany mel-
lékletei (bronztárgyak, kerámia) elemzése nyomán Kovács Tibor
feltételezte, hogy ezek a sírok a füzesabonyi kultúra fiatalabb,
ún. bodrogszerdahelyi fázisához sorolhatók.¹⁰ Ez alapján talán
megkockáztatható az a feltételezés, hogy a nagykőrösi leletek is
a középső bronzkor második felére, a Kr. e. 1 700–1 500 körüli
időszakra keltezhetők. Valószínűleg ékszerek, az egykori viselet
részei lehettek.¹¹ Nagykőrös környékén ebben az időszakban a
Vatya-kultúra közösségei éltek. Nagykőrös környéki leleteink és
az inárcsi kincs kúpos alakú díszeknek előkerülése délkelet Pest
megyében a középső bronzkori viselet egyfajta olyan, modern
fogalmakkal élve interetnikus, régészeti kultúrákon átívelő divatát
tükrözhetik, amely a Kárpát-medence jelentős részén elterjedt
lehetett a korszakban.

Leletmentésünk sajnos csak részben volt sikeres. Találtunk
újabb aranyleleteket, de a nagykőrösi tárgyak elrejtésének, de-
ponálásának körülményeiről azonban nem tudtunk információkat
szerezni, így azok egyelőre bizonytalanok. A leletmentés során
feltárt késő rézkori, badeni településrészlet időben biztosan
jóval idősebb, mint aranyleleteink, ezért azokhoz nincs közük.
Az aranyak előkerülésének horizontális és vertikális helyzete
is egyértelműen arra utal, hogy mindenképp a késő rézkori
település felhagyását követően kerülhetett sor elrejtésükre.

A terepi munka során tett megfigyeléseink és a leletegyüttes
tárgyainak viszonylag nagy (bár minden bizonnyal nem teljes)
száma alapján úgy gondoljuk, hogy egy kincslelet (*depo*) egy
részét találtuk meg. A régészeti kutatásban a hasonló (réz, bronz,
arany nyersanyagú) kincsek keletkezéséről és elrejtéséről régóta
folyik a vita. A mai napig többféle elmélet létezik: magyarázzák
rituális (áldozat, felajánlás, fogadalmi ajándék a természetfeletti
erőknek, isteneknek) és profán (háborús események előli elrejtés,
fémműves mesterek nyersanyagkészlete, kereskedők készlete,
stb.) okokkal is.¹² A kétezres évek óta terjedő megközelítés szerint
a depókat mint áldozati, fogadalmi felajánlásokat kell kezelnünk,
amelyek szorosan összefonódnak a bronzkori főnökségek társa-
dalmi, gazdasági és szakrális viszonyaival.¹³ Annyi biztos, hogy
a Nagykőrös mellett előkerült újabb aranykincs részletesebb
vizsgálata, tudományos feldolgozása bővíteni fogja az őskori
aranyművészetről, a korszak kapcsolatrendszereiről, társadalmi
viszonyairól meglevő ismereteinket. Különösen fontosak lehetnek
a majdan elvégzendő készítestechnológiai és anyagösszetételi
vizsgálatok, amelyek az elmúlt években mind a rézkori, mind a
bronzkori aranytárgyak elemzése kapcsán számos új, jelentős
eredményt hoztak.¹⁴

4. Dani et al. 2016: 229, 232, Fig. 11.
5. Kovács 1979: 68; Kovács 2000: 42, 13. kép 2.
6. Kovács 1979: 70, 9. ábra 5.
7. Bóna 1975: 72, Taf. 198 A.
8. A 20. század elején az Osztrák–Magyar Monarchiában működő, széles nemzetközi
kapcsolatokkal rendelkező, főként bécsi és budapesti műkincskereskedők bevett
gyakorlata volt a külföldre eladott tárgyak lelőhelyeként az ismert római város,
„Ószőny” (*Brigetio*) nevét szerepeltetni lelőhelyként. A debreceni Déri Múzeum
alapítója, Déri Frigyes régészeti gyűjteményében is számos „Ószőny” lelőhellyel
megjelölt őskori tárgy található. (Dani János szíves szóbeli közlése, amit ezúton
is köszönök.)
9. Szathmári et al. 2019: 295, 300, 2. ábra 4.
10. Kovács 1979: 67–68.
11. Kovács 2000: 39–44; Kiss 2017.
12. Összefoglalóan, további irodalommal lásd V. Szabó 2019: 11–23.
13. V. Szabó 2019: 21–23.
14. Csedreki et al. 2010; Kiss 2012; Szathmári et al. 2019. A tanulmány elkészítéséhez
nyújtott segítségéért, hasznos tanácsaiért Dr. Dani Jánosnak mondok köszönetet.

In the second half of 2020, one of the members of the Community Archaeology Association notified the Ferenczy Museum Centre that on a freshly ploughed area in the perimeter of Nagykőrös he has discovered a number of archaeological finds. He handed over 34 gold objects to the museum which he had found with a metal detector -10-20 cm from surface level. In the coming days, we surveyed the site and carried out a small salvage excavation in the area. Before beginning the fieldwork, we set an important goal: we wanted to retrieve further gold objects from original, well-observed and -documented archaeological contexts. In connection to that, we wanted to gather information about the circumstances and reasons for deposition. During the excavation, we found 33 further gold objects, all of them in the ploughed layer down to -30-32 cm from surface level. Beside these, we have also unearthed the remains of a Late Copper Age settlement belonging to the Baden culture (3400-2900/2800 BC). We found 71 gold objects altogether, their total weight 89,27 g. We have identified several different types among the objects: conical objects punched on one side, decorated with furrowing or punching; buttons shaped like spherical segments, punched on two sides; biconical beads; flat wires with pointed tips on both ends; and smaller, unidentifiable fragments. Similar finds from the Middle Bronze Age are known from graves and hoards. Based on the gold finds found in burials, mostly from

authentic, properly excavated contexts, we can date the gold finds found in the perimeter of Nagykőrös to the Middle Bronze Age (2000/1900-1400 BC). They were probably pieces of jewellery, parts of clothing, which reflected an interethnic fashion overarching archaeological cultures, that spread throughout most of the Carpathian Basin in the Middle Bronze Age.

During the salvage excavations, we were unable to retrieve information about the circumstances of hiding and deposition, these are uncertain for now. The horizontal and vertical find positions of the gold objects unmistakably suggest that the deposition occurred after the abandonment of the Late Copper Age settlement. Based on our observations during fieldwork, and the relatively large number of finds, we assume that a portion of a treasure hoard has been found. There is still an ongoing debate in archaeological research about the origin and deposition of similar (copper, bronze, gold) hoards. Multiple theories exist to this day: ritual explanations (sacrifice, dedication, votive offering to the supernatural forces and gods) as well as profane ones (hiding from acts of war, raw material supply for metalworking craftsmen, stocks of merchants, etc). According to an approach circulating since the 2000s, the hoards are to be interpreted as sacrificial and votive offerings, which were closely interconnected with the social, economic, and sacral conditions of Bronze Age chiefdoms.

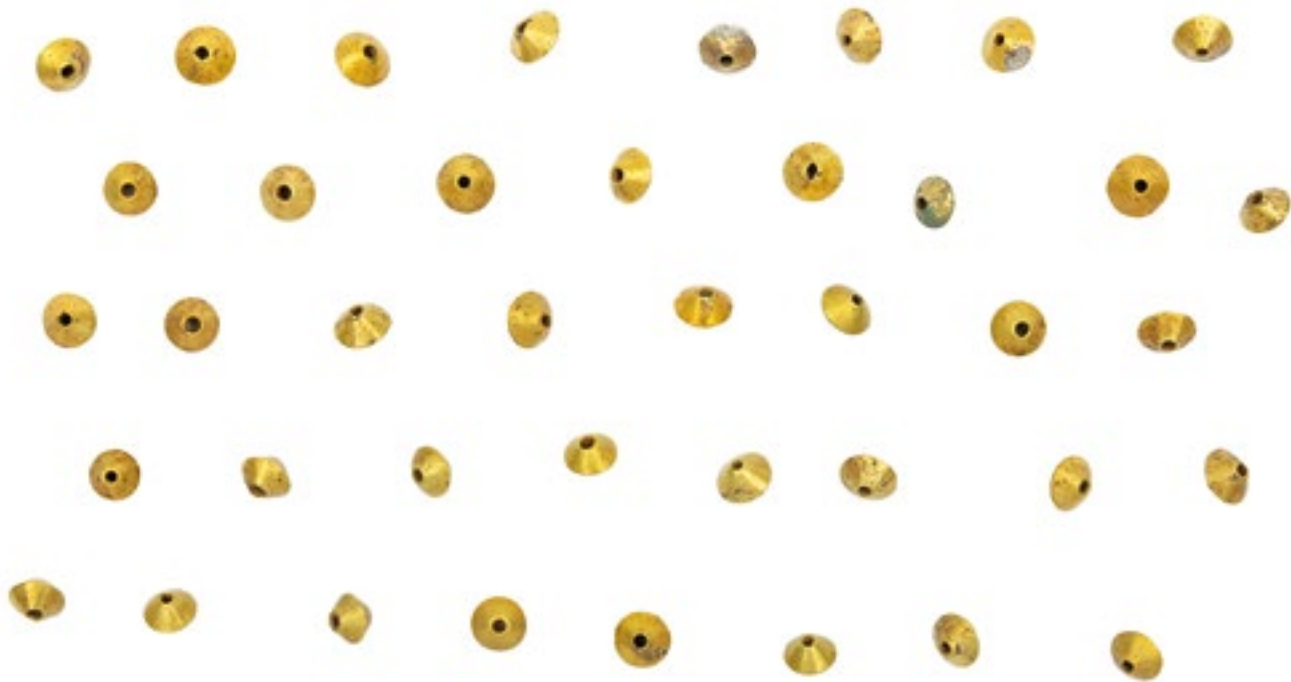
2. kép: Aranykincs Nagykőrös határából - Fotó: Deim Balázs

1. Kúp alakú díszek: Vékony aranylemezről készített kúp alakú díszek. Alsó részüket körbefutó hornyolat, vagy pontolás díszíti, és a felerősítést szolgáló lyuk töri át. Részben deformálódtak. M.: 1,5–1,6 cm; átm.: 2,4–3 cm.

2. Gömbszelet alakú gombok: Vékony aranylemezről készített, kerek, gömbszelet alakú gombok. Két oldalukat két, a felerősítést szolgáló lyuk töri át. Átm.: 1,2 cm.

3. Gyöngyök: Kettős kónikus alakú, közepén átfúrt gyöngyök. Átm.: 0,7 cm; m.: 0,45 cm; lyuk átm.: 0,15 cm.

4. Drótok: Vékony aranylemezről készített drótok, mindkét végük hegyesedik. Deformálódtak, meghajlítottak (?). H.: 3,3 cm; av.: 0,2 cm.

KÉSŐ BRONZKORI BRONZKINCS KARTALRÓL

Bevezetés

2019. szeptember végén Mezei József és Kakukk Balázs, a múzeummal együttműködő önkéntes fémkeresők értesítették a Ferenczy Múzeumi Centrumot, hogy Kartal határában bronz-tárgyakat és kerámiatöredékeket találtak. 2019. október elején felkerestük a helyszínt, amely Kartaltól délre, az Emse-pataktól keletre, egy kelet–nyugati irányú dombhát nyugati, a patak felé lejtő oldalán található. A leletek előkerülésének pontos helyére egy 2,4 × 1,4 m-es szelvényt nyitottunk, amelyet kézi erővel mélyítettünk le. Az igen kötött, barna agyagos talajban beásásra utaló elszíneződést nem sikerült megfigyelnünk. A felszíntől számított –25–38 cm között ráleltünk a találók által kimozdított tizenhat darab tárgyra. A bontás folytatása során –38–48 cm mélységben *in situ* helyzetben sikerült megfigyelni, kibontani és dokumentálni először egy edény töredékes részeit, majd további hetvenhét darab bronztárgyat (1–2. kép). Utóbbiak részben az edény alatt, részben mellette helyezkedtek el, egy kb. 40 × 30 cm-es területen, több rétegben.

A tárgyak dokumentálása és felszedése után előbb a kiásott szelvényt, majd a depó környezetét is megvizsgáltuk. Sem további fémtárgyakat, sem kerámiatöredékeket nem találtunk a szántott felszínen. Így valószínűsíthető, hogy a depót a tágabb környezetében több helyről is ismert késő bronzkori településektől távolabb, „magányosan” ásták el.

A bronzkincs

A depó kilencvenhárom darab, összesen 15,932 kg-nyi bronztárgyat tartalmazott. A tárgyak között megfigyelhetünk fegyvereket (kard, lándzsa), munkaeszközöket (tokosbalta, szárnyasbalta, gombossarló, nyélnyújtványos sarló, tokosvéső), ékszereket (karperec, spirálkartekercs, gyűrű), ruházathoz tartozó tárgyakat (tű, korong), illetve a bronzöntés emlékeit (bronz rudak, öntecsek, öntörögök) (2. kép).

A bronzkori harcosok jellegzetes fegyverei közül egy kard töredéke, illetve egy, a hegyénél eltörött profilálatlan lándzsahegy (*katalógus sz.: 7*) található meg a depó anyagában. A kadból csak egy néhány cm-es töredék maradt fenn, míg a

lándzsahegy egy egyszerű, profilálatlan típus, amelyet hosszú időn keresztül gyártottak és deponáltak, így egyik tárgy sem alkalmas pontos korszakba sorolásra.

Munkaeszközök már nagyobb számban fordulnak elő: összesen tíz tokosbalta, egy szárnyasbalta, tíz nyélnyújtványos sarló, egy gombossarló, hat sarlótöredék, illetve egy tokosvéső került elő a lelőhelyen. A tokosbalták közül mind sérült, töredék, vagy valamilyen öntési hibát visel magán (hidegfolyás, hiányos perem és fül). Hat baltán figyelhető meg díszítés: öt esetben a perem alatt, azzal párhuzamosan futó három plasztikus borda és alattuk egy Y-borda, valamint két törött kísérő borda jelenik meg (*katalógus sz.: 1*), míg egy esetben az Y-borda és a kísérőbordái közvetlenül a peremből indulnak. A tokosbalták – egy kivételével – lekerekített téglalap átmetszetűek, ovális tokkal. Az egyik tokosbalta (*katalógus sz.: 2*) kisebb méretű, kerekded átmetszetű, szilvamag alakú tokkal. Az együttesben megjelent egy szintén sérült, középső szárnyállású szárnyasbalta is (*katalógus sz.: 3*). Évezredek távlatából nehezen megállapítható, hogy a baltákat szerszámként, fegyverként vagy többfunkciós eszközként használták. A Skandináviában fellelt kőrajzokon a harcosok nem egy esetben baltát tartanak a kezükben.¹ Mozsolics Amália a baltákat a munkaeszközök csoportjába sorolta. A szárnyas balták kapcsán azonban megjegyezte, hogy gyakran törrel és lándzsaheggyel együtt jelentek meg ún. harcos sírként értelmezett temetkezésekben. Véleménye szerint ugyanez alapján a kutatás harci baltaként tartja őket számon, még sincs kézzelfogható bizonyítékunk arra, hogy hogyan és mire használták azokat.²

A gombossarló (*katalógus sz.: 4*) kivételével a sarlók szintén töröttek vagy valamilyen öntési hibát hordoznak. Két nyélnyújtványos sarló esetében a sorját sem távolították el az eszköz felületéről. A sarlók markolatát néhány esetben díszítették: megfigyelhetünk a kísérőbordák mellett, azzal párhuzamos bordákat (egy–három borda), három egymás felett elhelyezkedő ^-bordát, illetve a kísérőbordák facettálását is (*katalógus sz.: 5–6*). A sarlók markolatán megjelenő bordákat sokféleképpen értelmezhetjük: lehetett a markolat megerősítése, a markolat felerősítésének

1. Harding 2000: 271–272, Fig. 8.1.
2. Mozsolics 1985: 32.

1. kép: A bontás folyamata közben készített állapotfotó - Fotó: Patay Róbert

megkönnyítése, díszítés, a tulajdonos jele, mesterjegy, információ a tárgy súlyáról, illetve a fém összetételéről, szám vagy naptári rendszer megjelenítése.³ A tokos véső pengéje letörött, így kialakításában nem lehetünk biztosak.

Az ékszereket és ruházathoz köthető tárgyakat két karperec, egy spiráltekercs, egy gyűrű, egy tű és egy korong képviseli. Az egyik karperec vastag, nyitott típusú (*katalógus sz.: 8*), míg a másik törött, rovátkolt mintával ellátott, vékonyabb darab. A spiráltekercs kisméretű, a menetei bordázottak, vége törött (*katalógus sz.: 9*). A gyűrű egyszerű, drótból húzott, erősen megrongálódott és eldeformálódott spirálgyűrű. A tű korongos fejű, a szárán két rovátkolt dudorral ellátott (*katalógus sz.: 10*). Szára a dudorok alatt nem sokkal elhajlott, eltörött. A korong közepes méretű, egyenes külső felszínű, hátoldalán két, a felerősítést segítő füllel.

A depó ezeken kívül nagy mennyiségben (11,455 kg) tartalmazott bronztöredéket, öntecseket, illetve öntörögöket. Ezek a kincs teljes súlyának mintegy 72%-át tették ki.

A leletegyüttes keltezése és értelmezése

A tárgytipusok közül többet (lándzsa, spiráltekercs) hosszú időn keresztül gyártottak és deponáltak, így korhatározásra nem alkalmasak. Az együttesben megjelenő Y-bordás tokosbalták a Ha A2–Ha B1 időszakra, tehát Kr. e. 1100–900 közé keltezik a depót, de mellettük több olyan típussal is találkozhatunk, amelyek gyártása már korábban elkezdődött (díszítetlen karperec, tű). A kutatás a Ha A2 időszakot Gyermely-horizontként vagy a III. kincsleletfokozatként különítette el.⁴ A két nagy korszak határán megjelent, átmeneti Ha A2 időszakban a korábban megfigyelhető jelentős deponálási hullám megszűnt, a kincsleletekben feltűnő tárgyak spektruma beszűkült, és gyakorivá vált a fiatalabb és idősebb stílusú tárgyak együttesen belüli keveredése.⁵ Egyes elméletek szerint a korábban Gyermely-

horizontba sorolt depók Ha A2 időszakba való datálása erősen kérdéses, hiszen a kincsek nem sugallnak egységes deponálási mintázatot, a kevert együttesek pedig nem szinkronizálhatóak egy stílushorizonttal.⁶

A kincsek földbe kerülésének okairól a 19. század óta folyik vita a régészek között. A korai értelmezések szerint profán (háborús helyzet, nyersanyagraktár), rituális (áldozat) vagy gazdasági (a bronz forgalomból való kivonása) indítékkal rejtették el azokat. A 2000-es évek óta terjedő megközelítés szerint a depókat, mint áldozati, fogadalmi felajánlásokat kell kezelnünk, amelyek szorosan összefonódnak a bronzkori főnökségek társadalmi és gazdasági viszonyaival.⁷ Évezredek távlatából a kartali kincs elrejtésének csak szubjektív értelmezésére tehetünk próbát: deponálásának körülményei, helyzete, és összetétele alapján. A depót a korabeli településektől viszonylag távol, egy, a környezetéből alig kiemelkedő domb nyugati oldalán, egy edény töredékével lefedve helyezték a földbe. A táj szerepe nehezen értelmezhető, hiszen nem tudhatjuk, hogy jelentősége miatt ásták el benne a kincseket, vagy pont fordítva, a depóval tették jelentőssé – szentelték meg – a tájat. A depó vegyes összetételű, a benne előkerült tárgyakat valószínűleg gondosan válogatták, és átgondolt szabályok szerint helyezték a földbe. A tárgyak négy jól elkülöníthető, a deponáló emberek számára talán szimbolikus jelentést hordozó kategóriába sorolhatóak: fegyverek (hatalom, erő), eszközök (földtulajdon), ékszerek és ruházati elemek (gazdagság), valamint bronz nyersanyagok (bronzhoz való hozzáférés). Nem dönthető el azonban, hogy a depó tárgyai egy személy – például a nyersanyagok magas száma alapján egy kovács – élettörténetéhez, identitáshoz kapcsolódnak, vagy valamilyen normarendszer alapján egy közösség válogatta, adta össze azokat.

3. Jahn 2013: 173–174.
4. Mozsolics 1985; Kemenczei 1996.
5. Tarbay 2018: 1.

6. Tarbay 2018: 202.
7. V. Szabó 2019: 21–23.

2. kép: A kartali bronzkincs

LATE BRONZE AGE
HOARD FROM KARTAL

At the end of 2019, two metal detectorists collaborating with the Ferenczy Museum Center, József Mezei and Balázs Kakukk alerted the museum that they found bronze objects and pottery fragments in the perimeter of Kartal. In the course of a short salvage excavation, we opened trenches where the bronzes had been found, which we dug out by hand. During fieldwork, 77 additional bronze objects were recovered in addition to the 16 found by the metal detectorists. After documenting the finds, we scanned the trenches and the surrounding area of the depot find. No further metal objects or pottery fragments were retrieved, thus we can conclude that the depot had been buried as a “lone” hoard, farther from the settlement. It consisted of 93 pieces of bronze, 15.932 kilograms altogether. We can observe various types of objects, such as weapons (sword, spear), tools (socketed axe, winged axe, knobbed sickle, tanged sickle, socketed chisel), jewellery (bracelet, arm spiral, finger ring), elements of clothing (needle, spool), and metallurgical by-products (bronze bars, ingots, nuggets) in a large quantity (11.455 kgs, 72% of the total weight of finds).

Weapons are represented by a sword fragment and an unprofiled spearhead broken at the point. Work tools are more common: ten socketed axes, a winged axe, ten tanged sickles with cordoned ornament on the handles, a knobbed sickle, six sickle fragments, and a socketed chisel were found on the site. Thousands of years later, it is difficult to determine if axes had been used as work equipment, weapons, or multifunctional tools. The cordoned ornaments on the sickle handles have multiple possible interpretations: it could have been a way of strengthening or unburdening the handles, decoration, marks of the owner or the craftsman, information about the tool’s weight, the metal alloy, or representations of some kind of numbering or calendar system. Jewellery and clothing are represented by two bracelets, an arm spiral, a finder ring, a needle, and a spool. Nearly all pieces of the hoard are damaged items, have a casting flaw, or are mere fragments.

Some of the types (spearhead, arm spiral) were produced and used for a long period, thus inadequate for dating. The Y-flange hilted socketed axes date the hoard to Ha A2–Ha B1, so between 1100–900 BC. However, we find several types which

had been produced earlier than that (plain bracelet, needle). Research has specified the Ha A2 period as Gyermely horizon or Hoard Find Stage III. In the transitional Ha A2 period between the two eras the surge in depositing ceased, the spectrum of artefacts found in hoards shrank, and it became frequent o mix objects of older and more recent styles in a context. According to some theories, dating hoards to the Ha A2 period – those formerly attributed to the Gyermely horizon – is highly questionable, as they suggest no unified pattern of deposition, and mixed hoards cannot be synchronized with one style horizon.

There has been a debate amongst archaeologists regarding the depositing of hoards since the 19th century. According to early interpretations, the reasons for deposition were either profane (wartime, storing raw materials), ritual (sacrifice), or economic (withdrawing bronze from circulation). An approach circulating since the 2000s suggests that hoards should be treated as sacrificial or votive offerings, which are interwoven with the socio-economic situation of Bronze Age chiefdoms. We could only attempt at a subjective interpretation of the Kartal treasure from the distance of several thousand years; through the deposition circumstances and location, and its composition. The hoard was buried covered with a vessel fragment, relatively far from contemporary settlements, on the western side of a small hill barely standing out from its surroundings. The role of the landscape is not easy to define, as we cannot know if the hoard was buried here because of its significance, or conversely, they made the landscape significant – consecrated it – with the burying. The composition of the hoard is mixed, the artefacts in it probably went through careful selection, and were deposited according to sophisticated rules. The artefacts can be sorted into four distinct categories, which might have had symbolic meaning for the people burying them: weapons (authority, power), tools (land ownership), jewellery and clothing parts (wealth), and raw materials (access to bronze). We cannot determine, however, that the objects in these hoards represent the life and identity of one person – a metalworker, for instance, given the high volume of raw materials –, or a community selected and amassed them according to certain standards.

KATALÓGUS

1. Tokosbalta: 2020.28.1.1. Duzzadt peremű, egyenes testű, élei felé enyhén kiszélesedő, íves pengéjű, füles tokosbalta. Hosszanti oldalain megegyező plasztikus bordadisz látható, amely három vízszintes bordából, egy Y-bordából és két tört kísérbordából áll. A balta pereme és a füle enyhén hiányos, feltehetőleg öntési hibás. A balta öntési sorjait a tárgy keskeny oldalai mentén eldolgosták. H.: 14 cm; tok átm.: 4,3 × 4 cm; fül m.: 2,2 cm; penge sz.: 5,3 cm; súly: 490,28 g.

2. Tokosbalta: 2020.28.1.2. Duzzadt peremű, egyenes testű, ovális átmetszetű, éle felé enyhén kiszélesedő, díszítetlen, kisméretű füles tokosbalta. A tok szilvamag átmetszetű. A balta pengéje két helyen letört, füle egyenetlen felületű. H.: 10 cm; tok átm.: 2,9 × 2,7 cm; penge sz.: 3,2 cm; fül m.: 2 cm; súly: 102,26 g.

3. Szárnyasbalta: 2020.28.1.3. Közepes méretű, ívelt testű, kiszélesedő, íves pengéjű szárnyasbalta. A balta foka párhuzamos élű, az egyik szárny felé elcsúszva sekély, íves bemélyedés figyelhető meg rajta. A balta szárnyai keskenyek, és a balta testét követve élírányba összeszűkülnek. A szárnyakon és a pengén törés figyelhető meg. H.: 15,2 cm; penge sz.: 4,4 cm; test sz.: 3,4 cm; szárnyak m.: 5,8 cm; súly: 463,53 g.

4. Gombossarló: 2020.28.1.4. Íves hátú gombossarló, ferde bázissal. Beömlőnyílását bázissarkára vágták rá. A penge hegye enyhén felfelé hajlik. H.: 18,1 cm; penge sz.: 1,2–2 cm; penge v.: 0,9–5,3 mm; súly: 55,4 g.

5. Nyélnyújtványos sarló: 2020.28.1.5. Ép nyélnyújtványos sarló. Perforált markolatán kettős kísérborda között kettős ^ díszítés figyelhető meg. A markolat oldalán kisméretű pecek látható. Bázisa letörött. A penge felőli kísérborda enyhén ívesen csatlakozik a pengebordába, amely alatt egy kíséző merevítőbordát helyeztek el. A penge hegye enyhén felfelé hajlik. Penge h.: 15 cm; markolat h.: 8,8 cm; penge sz.: 1,1–2,6 cm; markolat sz.: 1,9 cm, penge v.: 1,4–7,2 mm; súly: 89,42 g.

6. Nyélnyújtványos sarló: 2020.28.1.6. Nyélnyújtványos sarló töredéke. Markolatán kettős kísérborda között három egymás felett elhelyezett ^-borda figyelhető meg. A markolat oldalán kisméretű pecek látható. Bázisa egyenes. A penge felőli kísérborda merőlegesen csatlakozik a pengebordába. A sarló pengéje eltörött. Penge h.: 10,3 cm; markolat h.: 9,5 cm; penge sz.: 2,7–3,5 cm; markolat sz.: 2,5 cm; penge v.: 0,65–6 mm; súly: 103,57 g.

7. Lándzsa: 2020.28.1.7. Kisméretű, tört hegyű lándzsahegy. Köpűje hosszú, kónikus, két rögzítőlyukkal ellátott. Pengéje keskeny, indulásnál íves, levél alakú. A lándzsa hegye letörött, törésfelülete porózus. H.: 9,4 cm; köpű átm.: 2,5 cm; penge átm.: 2,5–3,5 cm; súly: 75,88 g.

8. Karperec: 2020.28.1.8. Nyitott, tompa, enyhén elkeskenyedő végű karperec, lekerekített négyszögletes átmetszettel. A tárgy felülete díszítetlen. Karperec átm.: 7,6 cm; karperec v.: 1,2–1,3 cm; súly: 138,19 g.

9. Spiráltekercs: 2020.28.1.9. Kisméretű, vékony, háromszög átmetszetű spirál kartekercs töredéke. A tárgy öt menetes, a menetek bordázottak. A tekercs végei töröttek. M.: 4,7 cm; tekercs átm.: 4,8 cm; menet sz.: 0,8 cm; súly: 64,66 g.

10. Tű: 2020.28.1.10. Korongos fejű tű töredéke, nyakán két nagyobb dudorral, teteje korongos. Mind a korong, mind a dudorok oldala rovátkolt. A tű szára a dudorok alatt 3 cm-rel elhajlott, és eltörött. H.: 5,7 cm; korong átm.: 2,1 cm; szár v.: 0,45–0,56 cm; súly: 21,47 g.

11. Öntecs: 2020.28.1.11. Öntőlepeny fél töredéke. Törésfelülete porózus. H.: 6 × 12,5 cm; v.: 1,3–2,8 cm; súly: 650 g.

HONFOGLALÁS KORI TARSOLYLEMEZ A BUGYI–FELSŐVÁNYI TEMETŐBŐL

A Ferenczy Múzeumi Centrum régészeti gyűjteményének büszkesége valódi kincsnek tűnik, sok tekintetben. Annak ellenére, hogy régészeti értelemben nem klasszikus, elrejtett kincsleletről van szó, abban biztosak lehetünk, hogy a finom kidolgozású aranyozott ezüst tárgy már ezer évvel ezelőtt élt, honfoglalás kori tulajdonosának is büszkesége, értéktárgya lehetett – sőt, erős a gyanúnk, hogy társadalmi, katonai rangját, vagy egyéb, kiemelt státuszát is ezzel reprezentálta egykoron. A tarsolylemezek kis száma, és egyenetlen területi elterjedésük, valamint a hitelesen feltárt sírok környezete ad okot a feltételezésre, hogy talán méltóságjelző szerepe lehetett e tárgyaknak.¹ Nagy részük a Felső–Tisza–vidék 10. századi gazdag temetőiben bukkant napvilágra, Pest megyében azonban ez az első, és eddig egyetlen ismert tarsolylemez. Számunkra azonban nem ritkasága, anyagi, vagy korabeli társadalmi–hatalmi értéke jelenti a legnagyobb kincset, hanem az a tény, hogy régészeti leletként a lehető legteljesebb kontextusában sikerült megmenteni.

A tarsolylemez megtalálásának és múzeumba kerülésének története jelképe is lehetne kiállításunk és katalógusunk címének: kincskeresés, kaland, tudomány. Katalógusunk bevezető fejezetében szó esett általánosságban a résztvevők motivációiról. A bugyi lelőhelyet² felfedező dabasi társaságot a találás pusztán öröme mellett a lakóhelyük történelme iránti érdeklődés is vezette fémkeresős barangolásaik során.³ Sok, honfoglalás kori temetőt rejtő „sorstársához” hasonlóan a felsőványi homokdombot is a – néha nem is olyan lassú – erózió és a mélyszántás bolygatja, koptatja folyamatosan, így az ott rejtőző korabeli sírokat a szomorú, nyomtalan pusztulás fenyegette. A fémkeresővel átvizsgált dombtetőn figyelemre méltó mennyiségű és minőségű nemesfém ruhadíszek, töredezett, szétszórt emberi csontok árulkodtak erről. Talán nem lesz túlzóan pátoszos, ha a felfedezést követő gyors és helyes döntés motivációi közé soroljuk a történelmi helyszín nagyon is kézzelfogható nyomaival, és azok törékenységével történt szembesülést is a megtalálók részéről.

A szántott felszínen talált csontok, a nagyszámú, jellegzetes aranyozott ezüst ruhavezetek, karikaékszerek tehát a kincskereső, érdeklődő kíváncsiságnak köszönhetően láttak napvilágot 2011 kora tavaszán. A felfedezés öröme azonban már többszörös volt, hiszen azt először a megtalálók élték át, majd nekik köszönhetően a múzeumi régészek is, akiket bizalmukkal megtisztelve

hamar beavattak – és ezzel kiteljesedhetett az a folyamat, melynek során a civil, köznap, „kincskereső” szándékból valódi kaland, felfedezés, majd aktív örökségvédelem és tudományos kutatás lett. Az már ekkor látszott, hogy gyors cselekvésre van szükség, hiszen nem csak a talajművelés, a szél és a zivatarok veszélyeztették a talán még menthető sírokat, hanem a nem annyira kíváncsi, mint inkább mohó (vagy jobb esetben tudatlan) kincsvadászok szintúgy.

E sorok írója abban a szerencsében részesült, hogy jelen volt azon a megható találkozáson, mikor nem csak a leletek átadása történt meg a múzeumi gyűjtemény számára, hanem nagyon komoly és elszánt felajánlások is születtek, mind anyagi, mind gyakorlati segítség terén. Fontos lépés volt ez – és, amint kiállításunk és katalógusunk nagyszámú története mutatja, szerencsére nem példa nélküli –, mikor a szabadidőben, hobbi jelleggel terepet járó civilek aktívan kezdeményezték, majd támogatták a kulturális örökség védelmét. Jelen esetben ez néhány napos leletmentő–hitelesítő ásatás formájában kezdődhetett meg a felfedezést követő pár héten belül. Nagyobb volumenű feltárás megszervezése, engedélyezése, lebonyolítása hosszabb folyamat, így a temető tervásatására pár hónappal később került sor, majd 2020 őszén tudunk további kutatásokat folytatni a lelőhelyen. Ideális természetesen az lenne, ha egy ilyen jelentőségű helyszínen azonnal teljes-ségre törekvő feltárás történné, de erre egyelőre igen ritkán, szerencsés csillagzatok együtt állásakor kerülhet csak sor...

1. Az övveretek, veretes és lemezzel díszített tarsolyok, készenléti íjtegezek, nemesfém szerelések szabályak (adományként kapott) rangjelző/méltóságjelző értelmezéséről: Révész 1996a: 103–153; Révész 2020: 30–33. Kissé elvontabb interpretáció szerint a tarsolylemezek, és a hozzájuk hasonló presztízstárgyak a hatalmi struktúra hálózati rendszerének lenyomatai lehetnek: Gáll–M. Lezsák 2018: 85–86; Gáll 2019: 241–245. Ez a megközelítés továbbra is a vezető elithez kötődés jelének tekintí e leleteket, ha nem is kifejezetten adomány/rangjelző státuszban. Más nézetek ezen tárgyakban, köztük a tarsolylemezekben a hatalmat birtokló elittel való kapcsolatok és a rangadományozás helyett az egykori birtoklók személyes anyagi helyzetét, hozzáférési lehetőségeit, ízlését látják tükröződni (összefoglalva: Langó 2007: 253–254). Szélsőségesebb vélemény szerint ugyanezen kondíciók a sírleletek esetében inkább a temetést végző közösséget, rokonokat jellemzik, és nem feltétlenül az elhunyt személyt: Marosi 1997: 162.

2. A lelőhely nyilvántartási azonosítója 77349.

3. A kulturális örökségvédelem terén tanúsított példamutató magatartásáért és önzetlen segítségéért hálás köszönet illeti Gudmon Sándort, Kosztolányi Gyulát, Rácz Bernátot, Rácz Nándort és Tóth Györgyöt, valamint a későbbi feltárások valamennyi önkéntes segítőjét.

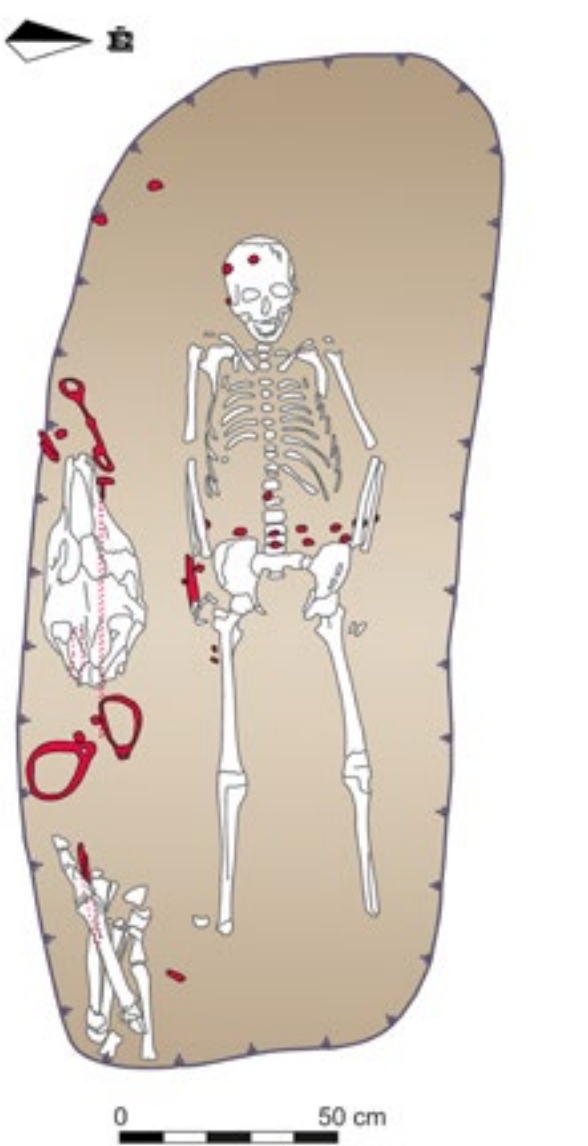

1. kép: A kibontott tarsolylemezes sír fotója és rajza, a leletek elhelyezkedésével
Fotó: Füredi Ágnes · Rajz: Jakucs János és Füredi Ágnes

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a helyi, személyes kezdeményezés, és az alulról felépülő társadalmi igény és cselekvés jelentőségét hazánk kulturális értékeinek védelmében.

A közben eltelt időben azonban működött a civil, önkéntes örökségvédelem a lelőhely felügyeletének, őrzésének terén is, a 2011-es kutatások során fellelkesített helyi mezőőrök, de dabasi barátaink is figyelemmel kísérték a temetőt rejtő domb sorsát. Itt elsősorban Kosztolányi Gyula nevét kell kiemelnünk, aki amelle, hogy még a terület használójával is egyeztetett az „óvatosabb” talajművelés érdekében, de a többiek segítségével rendszere-sen át is nézte a friss művelést – s értesítette a régészeket, ha újra aktuálissá vált egy terepbejárás és szakmai dokumentáció a friss felszíni leletekről.

S hogyan lesz a kincskeresésből tudomány? Ha nem történt volna meg a kapcsolatfelvétel a civil és hivatásos örökségvédők közt, akkor lett volna valahol, valakinél az otthoni polcon (vagy nagyon ritka esetben a helyi kultúrházban) néhány szép, réges–régí tárgy-töredék, értékes anyagból, művészi kivitelben – önmagában, információ nélkül. Mivel azonban Bugyi–Felsőv–nyon régészeti feltárársra került a sor, napvilágra került a részben

elpusztult temető több sírja – és egy, még régész-körökben is ritkaságnak, afféle tudományos kincsnek számító, aranyozott ezüst fedlappal díszített tarsoly, szinte teljes leletösszefüggé-sében, bolygatatlan, eredeti állapotában, egykori tulajdonosa oldalán. A lelőhely bejelentése nélkül ez a különleges lelet szinte biztosan egy eke, vagy egy modern sírrabló áldozatává vált volna. Nézzük tehát, mi mindent lát a régész, ha nem a szántott felszínen, vagy az elhagyott padláson, rosszabb esetben műtár-gykereskedőnél bukkan fel egy ilyen különleges kincs.

A felfedezést és bejelentést követő, gyorsan megkezdett hitelesítő–leletmentő feltárás első lépéseként a dombtetőn húzott, 2 m széles kutatóárok északnyugati végében néhány nyugat–keleti tájolású sírfolt rajzolódott ki a bolygatatlan alta-lajban, 2011 tavaszán. A felszíni leletek alapján biztosra vehető 10. századi temető léte tehát már az első „kapavágásoknál” igazolódott (2. kép).

Az egyik mélyebb, így az ekebarázdáktól szerencsés mó-don megmenekült sírban, szinte meseszerű fordulatként valódi meglepetés várt ránk: a lovas–íjas harcos derekánál előbukkant aranyozott ezüst veretes, egyedi szerkezetű díszöve és tarso-

2. kép: A hitelesítő–mentő feltárás a homokos dombtetőn, 2011. tavaszán · Fotó: Kovács Dömötör

lyának fedőlemeze.⁴ Egyetlen ékszere – az övet leszámítva – egy talán fülben vagy varkocsában viselt, sima, nyitott ezüst karika volt, ruházatát nem díszítették sem gombok, sem nemesfém ruhaveretek. Lovának maradványai és íjászfelszerelése a jobb oldalon kerültek elő. A meglehetősen tágas sírgödörben utólagos beásásra, koporsóra, vagy speciális sírkialakításra (pl. padka, padmaly) utaló nyomokat, elszíneződéseket nem lehetett megfigyelni. A test viszonylag laza helyzete arról árulkozott, hogy a halottat nem tekinték szorosan halotti lepelbe, és nem fektették szűk koporsóba (1. kép). A férfit derekát övező övvel temették el: bal oldalán eredeti helyzetben, szerves maradványokkal együtt kerültek elő az övet ékítő aranyozott ezüst veretek (3. kép; katalógus sz.: 2), a derék jobb oldaláról azonban nagy részük elmozdult, hiányzott. A sírban elszórtan megtalált többi övveret tekintetében nem lehet kizárni a szándékosságot, hiszen a hitvilággal, hiedelmekkel kapcsolatos öltözetrongálásra több példát is ismerünk a korszak temetkezéseiből.⁵ A feltárás során a medencetájék jobboldalán, valamint a sírgödör szélénél

és betöltésében megfigyelt, jól azonosítható állatjárat azonban nagyobb eséllyel okozhatta ezt a „kavarodást”, különös tekintettel arra, hogy az övgarnitúra néhány darabját a sír környezetében, a szántott humuszban is megtaláltuk (természetesen fémkeresős segítséggel, a feltárás és a rendszeres terepbejárások során). Elgondolkodtató, hogy a másodlagos helyen előkerült veretek szinte mindegyike utólagosan átlukasztott (az övön *in situ* feltártakkal ellentétben). Az eredeti nittszeg letörése miatt ily módon utólag, cérnával vagy fonállal felvarrt veretek a korhadás folyamán előbb, illetve könnyebben leszakadtak helyükről: a föld alatti járatokban mozgó rágszáló könnyebben elmozdíthatta ezeket az övvereteket a sír földjében. A garnitúrához tartozó összes fémveret – formai változatokként – azonos öntőmintával készült (a viaszveszejtési öntési eljárás esetében ez egy-egy „mesterpéldány” segítségével valósulhatott meg).⁶ Erre több apró, teljesen megegyező „hiba” utal, pl. a levél alakú példányok egyik oldalsó gyöngysorának egybefolyása, vagy az ovális veretek levélcsokrának kissé ferde középső tagja. Úgy tűnik tehát, hogy egy időpontban, egyszerre készítették és szerezték meg a vereteket,⁷ beleértve az utólagosan átlukasztott példányokat is! Tehát utóbbiak nem másodlagosan, pótlásként készült utánzatok, hanem az eredeti garnitúra (kissé meggyötört) darabjai.

Nagy szerencsénkre az egykori öv jobb oldalát kimozdító állatjárat elkerülte az aranyozott ezüstötvözetből készült tarsolylemezt, így az eredeti helyén került elő a jobb csípő mellett (*fejezet nyitókép; katalógus sz.: 1*). Az egykor az övön függesztve hordott tarsoly hosszanti élén állva simult egykori tulajdonosa oldalához, s a benne tárolt tűzcsiholó készlet: a jellegzetes

- Füredi 2012. Jelen leírásban friss szakirodalmi adatokkal kiegészítve mutatjuk be a szakmainál szélesebb körű olvasóközönség számára mindazt, ami a szakszerű feltárásnak köszönhetően régész szemmel kiolvasható egy ilyen temetkezésből.
- Dienes 1959: 152; Tettamanti 1975: 96–101; László 1976: 79, 4. jegyzet; Révész 1996a: 190; Révész 1996b: 38.
- A mesterpéldány nagy valószínűséggel viaszba (esetleg fába) faragott pozitív modell lehetett. A technikáról részletesebben: Szenthe 2013.
- Érdekes kérdés lehet, de már eldönthetetlen, hogy külön megrendelésre készültek, vagy a vevő már kész garnitúrát vásárolt a mestertől (vagy kereskedőtől).

3. kép: Az azonos garnitúrához tartozó, kétféle formájú övveretek a sírból · Fotó: Deim Balázs

lant alakú csiholó acél, és a kovakő is ránk maradt (*katalógus sz.: 4*).⁸ A tarsolyt díszítő lemez finom kidolgozású, aranyozott ezüstötvözetből domborított, cizellált előlapjának harmonikus mintázata belső keretes szerkezetű. A kidolgozás stílusa, technikája a Felső-Tisza-vidék tarsolylemezeinek művészetét idézi, habár azok legszebb darabjaitól kissé talán elmarad a technikai kivitelezés tekintetében.⁹ A függőlegesen szimmetrikus növényi ornamentikát a külső sávban körbefutó, hullámos indák-ból nyíló félpalmetta-csokrok keretezik. A dús díszítés ellenére a lemez nem túlszűfolt, a külső indás, és a sima szalagkerettel leválasztott belső, csak leveles mintázat kiegyensúlyozott kompozíciót alkot, melyet a háttér tűzaranyozásával¹⁰ emelt ki az ötvösmester. A díszített felületet kívülről újabb sima szalagkeret fogja körbe, ezen vannak az előlapot a tarsolyfedélhez és a hátlaphoz rögzítő, félgömbfejű szegecsek. A felső, alig érzékelhetően felfelé ívelő peremen csak középen van két szegecslyuk – ezek, és alsó párjaik az eredetileg a lemez mögött, az előlap és a hátlap között húzóódó zárószíjat rögzíthették. Más ismert leleteknél nemegyszer kisebb vereteket, kisszíjvéget raktak a függesztő- és zárószíjakra is¹¹ – a bugyi-felsőványi sírban ezek is előkerültek eredeti helyükön (*katalógus sz.: 1*).

A tarsolylemez hosszas, akár évtizedeken is átnyúló használat nyomait őrzi: mechanikus behatás következtében erősen meghajlott, a poncolások mentén néhol kitöredezett. Egykori tulajdonosa próbálta megmenteni: vörösréz hátlemézét gondosan hozzászegecselte – középen, a minta kompozíciójával mit sem törődve. Maga a hátlap is töredezett, javított. A felső peremnél, hátul vaskos vaslemezből készült kiegészítés is látható, ennek funkciója nem egyértelmű (4. kép). Talán a letört-elhajlott hátlap helyett próbáltak merevítést adni a tarsolynak ezzel az előlap íveltségéhez egyáltalán nem igazodó, durva megoldással. A „javítás” után még sokáig használatban volt a tárgy, a sérülés miatt kidomborodó részein a mintázat és a háttér aranyozása is erősen kopott. Fontos bizonyítéka ez annak, hogy ezt a díszes tarsolyt valaki egykor aktív tevékenység közben is használta, és feltehetőleg nem csak alkalmanként, hanem a mindennapokban.

4. kép: A tarsolylemez hátulról, a javított réz hátlappal, és a felső perem vasból készült kiegészítésével · Fotó: Füredi Ágnes

5. kép: A sír derékrészének értelmező rajza az öv és a tarsoly maradványaival · Rajz: Füredi Ágnes

Az övre érdemes visszatérnünk még néhány bekezdés erejéig. A számtalan hazai és keleti sírból jól ismert, elsőként Dienes István által rekonstruált szerkezetű veretes öveken kétféle fémveretet erősítettek fel egy sorban egy hosszú bőrszíjra.¹² A derekat övező részen sorakoztak a nagyobb (általában ovális, vagy néha négyzetes) veretek, míg keskenyebb változatuk az öv hosszan hagyott végére került. A csathoz egy, a főszíjhoz varrt melléksíj kapcsolódott. Viselet során a hosszú, díszes szíjvég a deréknál átfűzve le is lóghatott, vagy a derék köré tekerték lazán. A bugyi–felsőványi sír feltárásának kezdetén úgy tűnt, hogy a hagyományos honfoglalás kori övszerkezet került elő – azaz a derekat övező bőrszíjon voltak az ovális veretek, és a felülre visszahajtott hosszú szíjvégen a levél alakúak.¹³ A további bontás, majd a restaurálás közben azonban kiderült, hogy az övveretek egy szélesebb alapon sorakoztak, egymás felett két sorban, s már a terepi munka során kiderült, hogy az alap szalagszerűen hajtogatott textilszövetből készült (5–6. kép). A terepi megfigyelést később röntgenes és mikroszkópos vizsgálat is megerősítette. Kiderült, hogy teljesen egyedi szerkezettel van

- A honfoglalás kori tarsolytípusokról, tarsolylemezekről, keleti kapcsolataikról röviden: Füredi 2016. Fontosabb tanulmányok, a teljesség igénye nélkül: Fettich 1937; Fettich 1942; Dienes 1964: 79–112; Szabó 1980: 271–293; Révész 1996a: 144–153; Bollók 2015: 282–296, 306–313; Fodor 2017; Gáll–M. Lezsák 2018.
- Például Karos–Eperjesszőg, II. temető 29. sír (Révész 1996a: 21, 42. tábla, 147. tábla; Öseinket felhozád 1996: 88–89, 11–12. kép); Rakamaz–Strázsahalom „A” sír (Dienes 1975: 15. kép; Öseinket felhozád 1996: 110–113, 1. kép); Tarcal–Rímai-dűlő 4. sír (Jósa 1895: 75–76; Öseinket felhozád 1996: 120–121, 1. kép).
- A régi korokban alkalmazott eljárás során forró higanyban aranydarabkákat olvasztottak fel, majd ecsettel felvittek vékony rétegben a kihűlt folyadékot a megtisztított felületre. A tárgyat ezután felhevítették, míg a higany elpárolgott, és az aranyozás finom rétegben „rásült” a tárgyra. A honfoglalás korában gyakori díszítésmód volt. Bollók 2015: 188–190.
- Révész 1996a: 134–141, 145.
- Dienes István rekonstrukcióját a nagykőrösi, bashalmi és perbetei leletek alapján tudta megalkotni: Dienes 1959; Dienes 1960. Összefoglalón (a szerkezetről is), az addigi szakirodalommal: Révész 1996a: 103–133.
- A karos–eperjesszőgi II/29. sír övvereteinek sírban megfigyelt helyzete pl. nagyon hasonló volt (Révész 1996a: 56. kép), de ott a hagyományos, bőr fő- és mellékszíjas övszerkezettel számolhatunk.

6. kép: Az öv hajtogatott textil alapja a veretek felszedése után is jól kivehető volt a sírban
Fotó: Rácz Tibor Ákos

dolgunk: fakéregből¹⁴ kialakított, nagyjából 5 cm széles pántra minőségi selyemből készítették borítást, méghozzá úgy, hogy azt három hajtogatott sáv tagolta. A selyem színe már nem látható, ezer év elteltével épphogy csak a szövés mintája vehető ki. Bőrmaradványok nem kerültek elő, a veretek közvetlenül a hajtogatott textilszalagokon feküdtek. A vékony, lemezes szíjvég csak az *in situ* kiemelt derékrész restaurátorműhelybe szállítása után, a röntgenképen tűnt fel először, majd került elő az óvatos bontás után – a kettős veretsor hátoldali végénél, csat nélkül. A szíjvég szerkezeti szerepét nem tudtuk egyelőre tisztázni, csak az bizonyos, hogy a halott háta mögött feküdt, hátlappal fölfelé (*katalógus* sz.: 3). A selyemmaradványokon és a kéregtöredéken szabályos szegélyű lyukak is megfigyelhetők, amelyek a hátlapjukon niitszeges veretek közvetlen felerősítését mutatják (8. kép). Az övszerkezet egyelőre párhuzam nélküli a korszakban. Néhány, már elveszett leleten kívül egyedül Fonyódról ismerünk arra példát, hogy fémvereteket közvetlenül a selyem öltözetre varrhattak fel.¹⁵

A halotti szertartás folyamán a gyászoló közösség tagjai a halott jobbján, a sír aljára helyezték a nyíltegezt, majd erre fektették rá az íjat, frontális, cél felé néző oldalával a sírfal felé fordítva, felajzatlanul. Erről a merevszarvú reflexíj agancsból

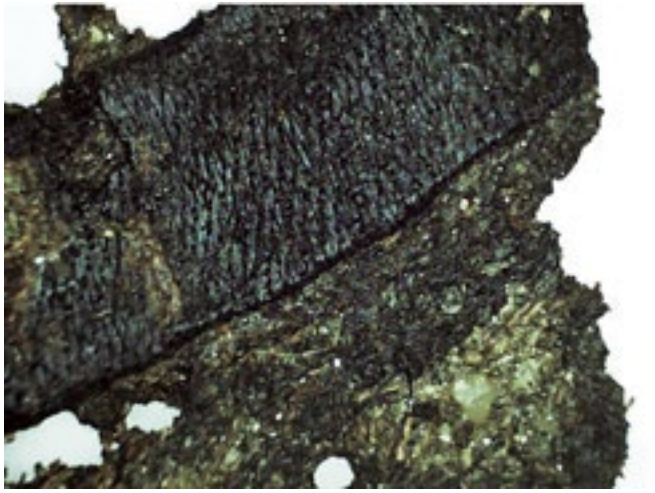
7. kép: Jelképes trepanáció a koponyatetőn, közepén · Fotó: Bernert Zsolt

készült borítólemezei tanúskodtak, melyeket többé-kevésbé eredeti helyzetben tártunk fel (*katalógus* sz.: 5). Markolata olyan szorosan a lókoponya alatt volt, hogy kiemelésük csak együtt sikerült. Az enyhén ívelt, ovális, pontkörös mintával díszített markolatlemezek közt előkerült egy újabb különlegessége is e temetkezésnek. A kis, trapéz átmetszetű, ún. íjmarkolat-léc a Kárpát-medencében ritka lelet.¹⁶ Az archaikus, biztosan keleti eredetű íj szerkezeti elem párhuzamai elsősorban dél-orosz, szaltovói területekről ismertek,¹⁷ de e markolatlemezek különféle változatai Eurázsia szerte elterjedtek a korszakban. A sír délnyugati sarkában, a ló végtagcsontjai között-alatt előkerült, ívelt átmetszetű szarvlemez-pár épebb tagjának pontkörös díszítése a markolat díszítésével harmonizál.

A temetés végén sor került a harcos hátaslovának – a korszak szokásának megfelelően – részleges eltemetésére is.¹⁸ A hasznosítási időszakának elején, 4–4,5 évesen feláldozott mén értékes állat lehetett egykor.¹⁹ A temetési-áldozati szertartás során a lovat megnyúzták, de feje és lábvégei a bőrben maradtak (ez a ló megnyúzásának általános, széles körben alkalmazott módja).²⁰ Az íj és a nyíltegez maradványai a lócsontok alatt-között bukkantak elő, eszerint a lófejet közvetlenül a nyíltegezre, és az íjra rakták rá, orrával nyugat felé fordítva, míg a ló négy lábvége a sír délkeleti sarkába került. A zabla helyzete miatt a kantárt valószínűleg felülről terítették rá a lófejre, a nyerget pedig (a kengyelek helyzetéből következően) a lókoponya és a lábvégek közti területen helyezték el, az idehajtogatott lóbőrre. A lószerszámból megmaradt vaskengyelek és a csikó-zabla a korszakban általánosan elterjedt, harci helyzetben is használható típusokat képviselnek.

A 30–34 éves kora között elhunyt férfi koponyáján apró, ám jellegzetes, mesterségesen kialakított sérülés volt.²¹ A fejtetőn ún. jelképes trepanációt (koponyalékelést) hajtottak végre, jóval a harcos halálát megelőzően: 8–9 mm átmérőjű körben sekélyen kivésték – de nem fúrták át – a koponya csontját (7. kép). A szakértelemmel és gondosan végrehajtott műtét nyoma feltehetőleg sekély bemélyedésként a gyógyulás után is látható volt. A túlnyomórészt a koponyatető közepét érintő beavatkozás a legtöbb, antropológus által megvizsgált 10–11. századi temetőben előfordult, a felnőtt korú férfiak és nők 12–13%-ánál.²² A csontanyagon kimutatható orvosi

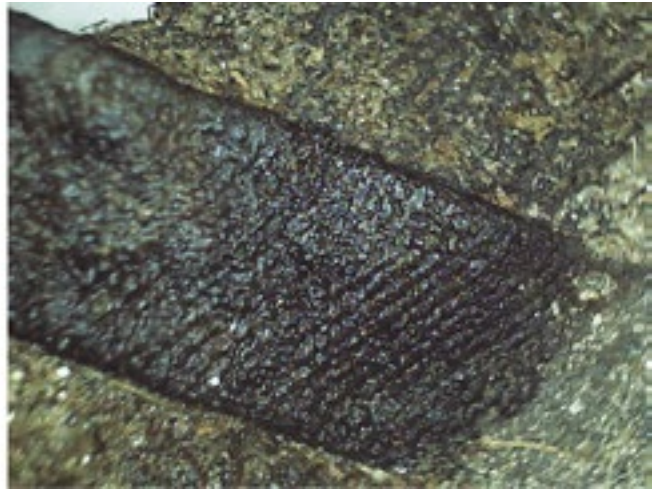
- Nagy valószínűséggel nyírfáról származik, biztos meghatározásához elektronmikroszkópos vizsgálat lenne szükséges.
- E. Nagy et al. 2010: 22–24.
- Biró–Langó–Türk 2009.
- A markolatléces szerkezetű íjakat feldolgozó orosz nyelvű tanulmány egyenesen „kazár technológiájú”-nak nevezi a 8–9. századi párhuzamait (Kruglov 2005).
- A honfoglalás kori részleges lovas temetkezésről: Bálint 1969; Dienes 1978: 109–111; Révész 1996a: 39–41; Vörös 2013. Bár a korszakban ismerünk példát a lovak utólagos beásására is a sírokban (pl. Szeged–Kiskundorozsma–Hosszúhát–halom 100. sír: Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015: 13, 48–50, 5. kép), a felsőványi 2. sírban az ásatási megfigyelések biztossá teszik, hogy erre a temetéssel egy időben került sor.
- A lócsontok vizsgálatáért és meghatározásáért Csippán Péter régész, archeozoológusnak (ELTE BTK Régészettudományi Intézet) szeretnénk köszönetet mondani.
- A fej és a lábvégek anatómiai rendszere, és a nyelvcsontok előkerülése (azaz a lófej a rajta hagyott bőrrel együtt került a sírba) a lovak nyúzásának általános módszerére enged következtetni: Sótonyi 1962: 40–45.
- Az emberi váz a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárába került (Itsz. 2012.3.2), vizsgálatáért Bernert Zsolt antropológust illeti köszönet.
- Nemeskéri–Éry–Kralovánszky 1960; Éry 1994: 222.

8. kép: A selyemmaradványokról készült makrofotókon a szövés minta, illetve az övveretek niitszegeinek helye is jól kivehető · Fotó: Sipos Enikő

indoka nem volt az eljárásnak, ez persze nem zárja ki teljesen a műtét – akár testi, akár lelki jellegű panaszokat orvosló szándékát. A jelképes trepanációkat feldolgozó gyűjtések eredményei azonban inkább valamiféle egyéb, kultikus-rituális okot sugallnak, többek között a felsőványihoz hasonlóan a koponyatetőt érintő kisebb, kerek beavatkozások egyértelműen gyakoribb előfordulása miatt.²³ Az is megfigyelhető, hogy a kereszténység felvételét követően megritkult, majd teljesen eltűnt a jelképes koponyalékelés.²⁴ E tények, valamint az ismert párhuzamok²⁵ mindenképpen a keletről hozott pogány hagyományokban gyökerező kultikus vagy rituális-orvosi célokat sugallják, de az sem zárható ki, hogy a jelenség a társadalmi státusszal, vagy egyéb, ma már fel nem deríthető közösségi hagyományokkal függ össze.²⁶ Terveink szerint a közeljövőben az emberi csontokon olyan természettudományos vizsgálatok elvégzésére is sor kerül, melyek áttörő eredményekkel kecsegtetnek a halott származását, a temetőn belüli többi halottal való esetleges rokoni kapcsolatait, valamint eltemetésének időpontját illetően.

Mindez az információ tehát elsősorban a szakszerű feltárásnak köszönhető, mely nélkül csak töredékes, vagy semmilyen tudásunk nem lenne a szépséges kincs egykori tulajdonosáról, egykori miliójéről. A kontraszt szemléltetésére legjobb példa a bugyi-felsőványi temető összképe akár alá is támaszthatná ezt, de jelenleg nem tisztázható egyértelműen a 2. sír, és a többi temetkezés kronológiai viszonya. Szegvár–Oromdülő korabeli temetőjében a megfigyelt tizenöt jelképesen trepanált felnőtt sír többsége a sírmező szélső (keleti) részén került elő, mely az ásatók megállapítása szerint új családok betelepüléséhez köthető. A temetőfeldolgozás eredményei alapján e közösségnél a 11. század második felében végezték el a műtéteket. Az érintett temetkezések azonban mellékletadás tekintetében nem emelkedtek ki leletkörnyezetükből (Bende–Lőrinczy 1997: 238).

sírokhoz hasonlóan egyéb nemesfém tárgyak, övveretek is lehettek. A megboldogult szépapának a tarsolylemez és a kengyel jutott az osztozkodás során. E leletnél tehát van egy szép, a karosi, rakamazi, tarcali példányokhoz igen hasonló kidolgozású kincsünk, egy, minimális plusz információval szolgáló kengyelünk, és egy romantikus, kincstaláló történetünk, mely szépen példázza egy tárgy többszörös életének gyakran kalandos állomásait.²⁸ Azonban fájóan hiányoznak a valós, hiteles adatok az elpusztult temetőről/sírról, annak valós helyszínéről, egyéb leleteiről, az egykori tulajdonosról és a temetkezési rítusról – a bugyi-felsőványi tarsolylemezrel ellentétben. A két, hasonló korú és jellegű tárgy tudományos értéke, és „kincs” jellege is eltérő tehát, bár mindkettő kiemelkedő, különleges eleme a 10. századból ránk maradt emlékeknek, közös kulturális örökségünk kincseinek.

23. Kustár 1996: 404–405; Váradi et al. 2015: 95–101.

24. Bereczki–Marcsik 2005: 65; Szathmáry–Marcsik 2006: 131.

25. Volgai bolgár példákról: Éry 1988; Fóthi–Marcsik–Efimova 2001.

26. Érdekes kérdés, hogy a (temetkezés alapján) magasabb társadalmi státuszúnak tűnő egyének esetében fordulhat-e elő gyakrabban a jelképes trepanáció (ennek felvetése antropológiai oldalról pl. Szathmáry–Marcsik 2006: 130–131). A bugyi-felsőványi temető összképe akár alá is támaszthatná ezt, de jelenleg nem tisztázható egyértelműen a 2. sír, és a többi temetkezés kronológiai viszonya. Szegvár–Oromdülő korabeli temetőjében a megfigyelt tizenöt jelképesen trepanált felnőtt sír többsége a sírmező szélső (keleti) részén került elő, mely az ásatók megállapítása szerint új családok betelepüléséhez köthető. A temetőfeldolgozás eredményei alapján e közösségnél a 11. század második felében végezték el a műtéteket. Az érintett temetkezések azonban mellékletadás tekintetében nem emelkedtek ki leletkörnyezetükből (Bende–Lőrinczy 1997: 238).

27. M. Nepper 2002: 405; D. Szabó 2013.

28. A tárgy utóéletének, a kulturális emlékezet sokféle arcának elgondolkoztató voltáról: Vida 2013.

SABRETACHE PLATE
FROM THE HUNGARIAN
CONQUEST PERIOD FOUND
IN THE CEMETERY
OF BUGYI-FELSŐVÁNY

Despite not being a treasure find in the archaeological sense of the term, the pride of the archaeological collection at Ferenczy Museum Centre seems like treasure nonetheless. The delicately crafted gilded silver object was possibly treasured by its owner in the Hungarian Conquest period a thousand years ago – moreover, we strongly suspect that it was used to represent their high social status or military rank, or some other position. The small number of sabretache plates, their uneven distribution, and the context of properly excavated grave sites suggest that these objects possibly played the role of insignia. For us here, it is neither the material value, nor the function of insignium that makes this sabretache plate a true treasure, but the fact that we were able to preserve it along with the wider archaeological find context.

In spring 2011, civilian metal detectorists found 50 pieces of gilded silver mountings and jewellery on the freshly ploughed surface, in the perimeter of the township of Bugyi. After taking the finds into the museum, they urged and actively supported – both financially and administratively – starting the excavations the earliest possible. In the smaller area inspected after we had been notified, three graves were uncovered, all of them with remarkable finds. One of them held a surprise: a nobleman’s remains, his high rank signified by his uniquely designed military belt with gilded silver mountings, and the cover plate of his sabretache. The also one-of-a-kind, high-quality plate was ornamented with motifs characteristic of the Hungarian Conquest period. Unearthing it could shed light on the lesser-known significance of this region in that era. In the early stages of excavation, the belt in the Bugyi–Felsővány grave seemed like a traditional Hungarian Conquest period piece: oval-shaped mountings on the leather strap around the waist, and leaf-shaped fittings on the strap end folded back over. However, during further work, and afterwards during restoration, it became clear that the mountings were lined up on a wider base in two rows above each other.

We realised during fieldwork that the belt itself was made from ribbon-like straps of textile folded around tree bark. Next to the southern wall of the grave, right from the skeleton, a partial horse burial was found. Remains of the archer equipment were tuck under and between the horse bones. At the grip of the bow, a special structural element was discovered: parallels of this type of grip with a trapezoid-shaped cross-section were previously found in Eastern Europe. During the burial rite, the bow and quiver were placed first on the right of the deceased, then the horse remains and harness were placed right above them. This information was preserved due to the professionally excavated context, without which we would have fragmentary or non-existent information about the owner and former environment of this beautiful treasure.

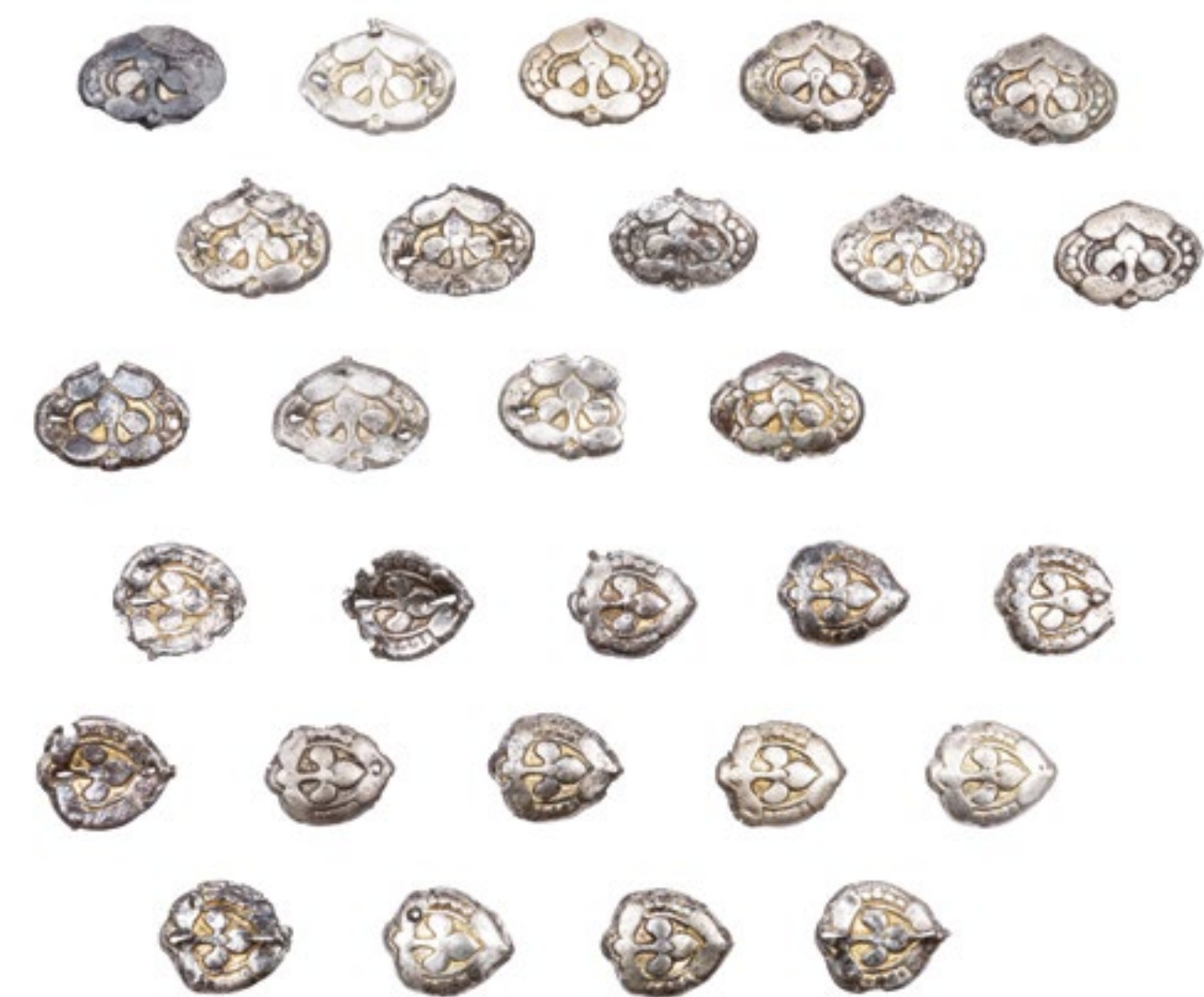
To present a contrasting case, there is the story of the “Báránd” sabretache plate, found more than a decade before the one at Bugyi–Felsővány. The high-quality sabretache plate, actually from an unknown location, was found by civilians in Báránd in Hajdú-Bihar county (Eastern Hungary), during the demolition of a house, in the attic, alongside a stirrup. The objects were hidden by an ancestor who worked as a digger on the regulation of the Tisza River in the 1860s, where they had found a male grave from the Hungarian Conquest period. The “treasure” was divided between the finders, and the great-great-grandfather ended up with a sabretache plate and a stirrup. With this find, we have a romantic story alongside the treasure find as well, which is a fine example of the eventful multiple lives of archaeological finds. Nevertheless, we lack the credible, verified data about the destroyed grave here – unlike the sabretache plate from Bugyi–Felsővány. Although both finds are from the same period, had the same function, their scientific value and “treasure” aspect are different. Yet, they are both exceptional and unique elements of the archaeological material from the 10th century.

KATALÓGUS

Bugyi–Felsővány, 2. sír

1. Tarsolylemez és zárószíjának veretei: 2014.1.1.1, 2014.1.1.4–8. A kétrétegű tarsolylemez előlapját vékony ezüsttölvözetből domborították, hátlapja vörösréz-ből készült, melyet felső ötödében utólag durva vaslemez-zel egészítettek ki. A lemez előlapja belső keretes szerkezetű, a hátulról domborított, előlről poncolt növényi ornamentika háttere tűziaranyozott. A külső sávban hullámos indákból nyíló félpalmetta-csokrok futnak körbe három oldalról. Felül, és alul a körbefutó indák találkozásánál kétfelé nyíló kisebb levélcso-krok zárják a keretet. Az indákat hosszanti, körponccal lezárt vonalak, valamint sraffozott félkörívek tagolják. A tarsoly ívét követő belső, zárt keret sima szalagja övezi a központi mezőben függőlegesen komponált, egy-másból felfelé és oldalra nyíló palmettacsokrokat. A levelek peremét sraffozással emelték ki, végüket egyes, néhol hár-mas körponcokkal zárták. A lemez sima szegélyű peremén félgömbfejú szegecsek sorakoznak, melyek összefogták a díszes lemezt, a tarsoly textil vagy bőr fedőlapját és a réz hátlapot. Eredetileg egyenletes eloszlásban szegélyezték a lemezt, de nagy részük hiányzik. A tarsoly felső, ívelt pere-mén csak középen van két szegecslyuk; ezek, és alsó párjaik az eredetileg a lemez mögött futó zárószíjat rögzítették. A korabeli használat közben sérült a tárgy, emiatt felülete több helyen megtörik, a poncolások mentén néhol kitöre-dezett, közepén hiányos, utólag részszegecsekkel javított. A tarsoly zárószíjának ezüsttölvözetből öntött, részben tűzia-ranyozott, négykaréjos veretei közül kettő laposabb, kerek karéjain tagoltan díszített, kettő vastosabb, a tagolatlan korongos karéjok közt bojtos dísszel. A szíjra mindegyiket a hátoldalán levő két-két niitszeggel erősítették fel. A keskeny kisszíjvéget ezüsttölvözetből öntötték, részben tűziaranyozott. A közepén kialakított, hosszúkás, bemélyedő sávot gyöngy-soros keret övezi. A kisszíjvég alsó vége lekerekített, felső vége tág V alakban ketté nyílik. A tarsolylemez m.: 13,8 cm; legnagyobb sz.: 11,8 cm; az előlap av: 0,1 cm; a két lemez együttes v: 0,2–0,5 cm; a vaskiegészítésnél 0,7–1,1 cm. A zárószíj vereteinek sz.: 1,3–1,5 cm; v: 0,1–0,15 cm. A kisszíjvég h.: 3,2 cm; sz.: 1,2 cm; av.: 0,1 cm.

2. Överetek: 2014.1.1.9–39. Ezüsttövezetből öntött férfi övveret-garnitúra. A hasonló mintájú, ovális és levél alakú változatokat kétoldaltól gyöngysorral keretezett, stilizált hármas levélcsozor díszíti. A középső levélcsozor kis indaszerű szára kissé elkülönül a levelektől, és alul kis félkörívrrel lezárt közepű levélpárra nyílik szét, míg a veretek csúcsos végénél fordított szívídom zárja az ornamentikát. A mintát a háttér tűziaranyozásával emelték ki. A hátoldalon a készítési

technikából adódóan megjelenik a minta elnagyolt negatívja. A felerősítést eredetileg veretenként 3–3, négyzetes rézlemezről készült kis ellenző segítségével oldották meg. Néhány esetben a letört nittszeget utólag visszapótolták, vagy kerek átlukasztással helyettesítették. Mind a két típusból akadnak azonban olyan példányok, melyeket a nittszegek letörése miatt utólag a két szélükön ék átmetszetű eszközzel (talán kés) átütöttek, és valószínűleg így cérnával

vagy fonállal varrták fel ezeket. Az átlukasztás következtében ezek a példányok szétlapultak kissé. Az összes veret változatoként egy-egy eredeti mester-öntőmintán alapul, kialakításuk apró részletei teljesen azonosak. Az ovális veretek sz.: 3,4–3,5 cm; m.: 2,5 cm; av.: 0,1–0,15 cm; a levél alakú veretek sz.: 2,5–2,6 cm; m.: 2,9–3 cm; av.: 0,1–0,15 cm.

3. Sziójég: 2014.1.1.40. Az ezüsttövezetből öntött, szokatlan kialakítású, igen vékony anyagú sziójég előlapján sima középső sávot fog közre egy-egy pikkelysor. Eredetileg valószínűleg lekerekített záródása sérült, töredezett szegélyű, másik vége enyhén konkáv kialakítású. A hátoldalon a készítési technikából adódóan megjelenik a minta elnagyolt negatívja. A sziójéget a két végénél és középen elhelyezett négy, rövidre kopott/tört nittszeg segítségével erősítették fel. H.: 6,2 cm; sz.: 1,9 cm; av.: kevesebb, mint 0,1 cm.

4. Tűzcsiholó és kovakő: 2014.1.1.2–3. Középen ívesen szélesedő, két visszahajtott végén elvékonyodó, erősen korrodált, lant alakú csiholóvas. Egyik vége törött. A tűz csiholásához használt fehéres-sárgás, szabálytalan alakúra pattintott kovakővön néhol rozsdafoltok maradtak (a korrodálódott csiholó miatt). A lant alakú csiholó m.: 2,9 cm; sz.: 6,2 cm; av: 0,2–0,4 cm. A kovakő m.: 2,6 cm.

5. Íjkar és íjmarkolat borítólemezei, íjmarkolat-léc: 2014.1.1.47–49. Az agancsból faragott lemezekkel borított markolat hosszanti irányban enyhén ívelt volt. Középen mindkét lemezt négykaréjos pontkörös mintával díszítették, átmetszetük ívelt. A markolatlemezek ép végei lekerekítettek, ferdén irdaltak, hátlapjuk – a felragasztást elősegítendő – teljes felületen irdalt. A két markolat közt, eredetileg az íjász felé eső oldalon használt markolatléc trapéz átmetszetű, szélesebb hátlapján rácsosan, rézsús oldallapjain ferdén irdalt. Az egyik, szinte ép szarvlemez íjkar felőli, enyhén szélesedő, lekerekített vége rácsosan, hátoldala hosszanti irányban irdalt. Az erősen ívelt keresztmetszetű lemez a félkörös kialakítású hűrvájat előtt enyhe szögben, ívesen megtörik. A hűrvájat felett „virág”, illetve háromszög alakban elhelyezett pontkörös mintázattal díszítették. A másik lemeznek az íjkar felőli szakasza, és a hűrvájat feletti, pontkörökkel díszített töredéke maradt meg, hátoldalukon ezek is hosszanti irányban irdaltak. A markolatlemezek h.: 11,7 és 12,1 cm; sz.: 2,7 és 2,6 cm; av.: 0,1–0,15 cm. A markolatléc h.: 6,8 cm; sz.: 0,4–1,1 cm; v.: 0,4 cm. Az ép íjkar-lemez h.: 24,1 cm; sz.: 1,5–2,1 cm; av.: 0,1–0,2 cm.

TATÁRJÁRÁS KORI MENEDÉKHELY A VÁCI SZARVAS -HEGYEN

Bevezetés

A mongol pusztítás intenzitása egyenetlen volt Magyarországon, gyarapodó adataink alapján a fő csapást a központi részek és az Alföld szenvedte el.¹ Vácot a tatárok még a muhi csatát megelőzően égették fel, a közvetlen környezetében, így a Naszály tövében meghúzódó falvak kisebb portyáknak eshettek áldozatul. Kevés régészeti adattal rendelkezünk ebből a régióból a tatárjárásra vonatkozóan, és országos szinten is újdonságnak számítanak a nép ellenállásának, védekezésének, illetve rejtőzködésének nyomai. A váci Szarvas-hegyen egy olyan helyszínt sikerült azonosítanunk és módszeresen kutatnunk, amelyet a krízishelyzet idején menedéknek használtak a környező falvak lakói. Tanulmányunkban e különleges lelőhely különleges kutatásának történetét, valamint az előkerült kerámia- és fémleleteket ismertetjük.²

2019. március közepe táján egy váci hobbi fémkeresős a hegy természetes adottságait kihasználva, a nehezen járható északi oldalon kapaszkodott fel a Naszály platójára (1. kép). A Szarvas-hegy sziklagerincének tövében előbb egy gombot talált, majd kicsit feljebb haladva egy III. Béla rézpénzt. A hegyoldalon ösvény nincs, ezért az inkább vadcsapásnak nevezhető nyomvonalat felfelé követve egy sziklás meredélyhez jutott, ahol aztán számos 1170–1240 között kibocsátott, magyar, kölni, trieri és friesachi denárt talált, összesen ötvenkét darabot. Később barátaival további fémkeresős kutatást is folytatott, még harmincegy érmével növelve a leletegyüttes számát. Ezek után értesítették a felfedezésről a Ferenczy Múzeumi Centrumot és beszorgáltatták a megtalált leleteket. A pénzeken kívül több, famegmunkáláshoz használatos vaseszközt (ortókapákat, fejszéket), egy talányos korú, kétfülű, bronz edénykét és néhány kerámiatöredéket is átadtak. A találók elmondása alapján a tárgyak nem egyetlen helyen, hanem a sziklás hegyoldal különböző részein kerültek elő.

A lelőhely egyedi jellegét a sajátos természeti környezet határozza meg: rendkívül nehezen megközelíthető, meredek, erdővel borított északi hegyoldal, amelyből a hegygerinc részeként egy hasadékokkal szabdaltsziklatömb emelkedik ki (2. kép). A 45–60°-os lejtőt köfolyás borítja, ritkás aljnövényzet fedi. A szikla magasabb pontjairól Szendehely felé, a Lósi- vagy másképp Monyók-patakra, valamint a Cserhát szemben elterülő lejtőjére

– az erdő ellenére is – jó kilátás nyílik. A helyszíntől északkeletre fekvő, az egykori Gyada faluként azonosított lelőhelyre,³ valamint a korábbi kutatás által e falu halastavaként meghatározott területre⁴ is ráláthattak. A sziklában alig észrevehető, mintegy 2,5 m mély, alján 2 × 3 m-es belterületű üreg található, a természetvédelmi hatóság nyilvántartásában Középső Zsomboly néven került bejegyzésre. A barlang a terepi munkáink idején csak felülről, a kürtön keresztül volt megközelíthető. A lejtő felőli oldalon keskeny, pár cm-es hasadék utalt az évszázadok során betemetődött bejáratra. A kürtő nyílása a szikla tövében állva sem vehető észre, növényzettel könnyen lefedhető. A mai emberek számára is jobbára ismeretlen rejtekhely egy kisebb közösség számára ideális menedéket nyújthatott, egy három–öt fős család elrejtőzéséhez biztosan elegendő volt.

Tervásatás a Szarvas-hegyen

A megtalálók információi és a beszorgáltatott leletek hitelesítésére, az esetleges régészeti jelenségek dokumentálására a bejelentők részvételével hamarosan helyszíni szemlét szerveztünk. Fémkereső műszerrel alaposan átvizsgáltuk a leletek előkerülési helyét és több újabb vastárgy töredéket, egy négyszögletes fejű, bevéssett állatábrázolással díszített bronz gyűrűt, valamint egy kisméretű, kerek, berakásokkal díszített ruhacsatot is találtunk, továbbá két magyar és öt külföldi érmét. A leletek szóródása és a megtalálók beszámolói alapján megállapíthattuk, hogy a helyszínen legalább négy különböző rejtés történt. Mindegyik egy kisebb területre szűkíthető, amelyek egymástól alig néhány m-es távolságra helyezkedtek el az üreget magába rejtő sziklafal alatt (4. kép).

A sziklás oldal nyugati részén egy körülbelül 1,5–2 m-es sávban és mintegy 8 m hosszan a meredek oldalon kerültek elő a külföldi érmék, valamint néhány vékony vastárgy töredéke és két csigavonalas díszű kerámia oldaltöredék. A leletek közül

1. kép: A Szarvas-hegy északi lejtője madártávlatból · Fotó: Rottenhoffer Péter

több gyakorlatilag a felszínen hevert az avarban, illetve a leguruló kövek, sziklák között. A további darabok maximum 8 cm-es mélységben voltak a sziklák feletti vékony, erdei humuszban. A külföldi vereteket tartalmazó nagyobb éremkincstől keletre 15 m-re levő másik helyen zömében III. Béla idejéből származó magyar, kisebb számban külföldi érméket rejtettek el (tizenkét darabot összesen). A két éremkincs közti területen 13. századi kerámialeletek koncentrációját figyeltük meg: egy kettős tagolású peremtöredék mellett csigavonalas és fogaskerékmintás oldaltöredékek kerültek elő. A vaseszköz leletek két további rejtésről tanúskodnak. A III. Béla érmektől körülbelül 10 m-re lefelé, azaz észak felé és kissé keletebbre a hobbi fémkeresők két elrejtett vaseszközt is találtak, egy ortókapát, illetve egy fejszét. A külföldi veretek előkerülési helyétől nyugat felé 3 m-re ugyancsak két elrejtett, nagyobb méretű vaseszköz (még egy ortókapa, illetve még egy fejsze) bukkant elő. A vaseszköz leletek depójellegére utal, hogy a megtalálás pillanatában egymásra voltak helyezve. A leletek többsége, az ezüstpénzek, a gyűrűfej, a kerek ruhacsat, a korábban előkerült érmékhez és a két vaseszköz depólelethez hasonlóan a tatárjárás kori kincshorizont szokványos elemei.

2019 szeptemberében nyílt lehetőségünk tervásatást végezni a barlang északi előterében. A két napos kutatás célja az volt, hogy mélyebben is leássunk az éremléletek előkerülési helyén, megpróbáljuk azonosítani a rejtések gócpontját, illet-

ve hogy a lelőhely tágabb környezetét is átvizsgáljuk fémkereső műszerekkel. A tervásatás a váci Tragor Ignác Múzeum és a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum szervezésében a Közösségi Régészeti Egyesület önkénteseivel, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészhallgatóival valósult meg. A bontást a rendkívül meredek lejtő és a folyamatosan omló kövek nehezítették (3. kép). Három szelvényt nyitottunk és tártunk fel: kettőt az éremléletek sűrűsödési helyén és egyet ott, ahol a helyszíni szemlénk során a legtöbb kerámia került elő (4. kép). Az 1. szelvény 4 × 4 m alapterületű, a 2. szelvény 3,5 × 3,5 m alapterületű, a 3. pedig 4 × 3 m kiterjedésű volt. Az erdei humuszcseréteg homogén, leletszerű volt, helyenként nagyobb sziklát, sziklatömböket találtunk. 40–60 cm-es mélységben értük el a sziklafelszínt. Kultúrreteget nem találtunk, régészeti jelenségek nem voltak egyik szelvényben sem, ami kifejezetten az ideiglenes tartózkodásra utal. A természetes környezet annyira zord, hogy csakis a krízishelyzet indokolja az emberi jelenlétet. Az 1. szelvényből nyolc darab Árpád-kori kerámiatöredék került elő, közöttük két perem és egy fenékbélyeges aljtöredék. A 2. szelvényben (5. kép), amelynek felszínén korábban is több cserepet gyűjtöttünk, tizenöt Árpád-kori kerámiatöredék társaságában két darab állatcsont és egy friesachi denár bukkant a napvilágra. A kerámiatöredékek száma és az állatcsont lelet alapján a két éremkincs közötti részt, nagyjából a 2. szelvény területét és aztól nyugatra eső

felületet használhatták főzésre. Leggazdagabbnak a 3. szelvény bizonyult nyolc újabb érmével, állatcsontokkal és öt Árpád-kori kerámiatöredékkal. A szelvényeken kívül, a 3. szelvény mellett nyugatra egy köpűs páncéltörő nyílhegy került elő sekély mélységből. A 3. szelvény alatt a hegyoldalba fémkeresővel még két friesachi denárt találtunk, ezek mind a nagyobb éremlethez tartozhattak. A lelőhely tágabb környezetében végzett műszeres lelőhelyfelderítés során több vastárgy került elő, nagyobb részük ismeretlen rendeltetésű, kisebb részük azonosítható volt.

A barlangra vonatkozó speciális természetvédelmi előírások miatt az engedélyeztetési folyamat elhúzódott, így csak 2019. december 13-án kezdhettük meg a beltéri bontást (6. kép). Az időjárási körülmények miatt a barlang megközelítése rendkívül nehézkes volt, a munkát végül szárazabb időszakra halasztottuk, de a hirtelen kialakult vírushelyzet miatt csak 2020 júniusában fejeztük be. Összesen három napot dolgoztunk a barlangban. A szűk, mintegy 80 cm átmérőjű kürtőn leereszkedve lehetett a beltérbe jutni, ahonnan kézi erővel, vödörök, kötél és csiga segítségével húztuk fel a kitermelt földet. A kürtő alatti (déli) részt, a felület mintegy harmadát érintetlenül hagytuk, a barlang északi kétharmadában, egy kelet–nyugati irányú metszetfal meghagyásával kezdtük meg a mélyülést. Az üreg észak felé fokozatosan szűkült, az eredeti járósínhez képest legmélyebb pontja 185 cm-en volt. Megfigyeléseink szerint egy 1994-es felméréshez képest a barlang szintje mintegy 40 cm-t töltődött fel. Alul a sziklafelszín rendkívül egyenetlen, kisebb hasadékokkal szabdalt. Feltételeztük, hogy a barlang északi nyílása az Árpád-korban jóval nagyobb lehetett és talán ez szolgált bejáratként, így a beltéri mélyüléssel párhuzamosan a barlang előterében megkezdtük a szűk nyílás kibontását. A metszetfalunktól az északi bejárat belső síkja 176 cm-re volt, a bejárat szélessége 35 cm. A kitermelt földet átszitáltuk, fémkeresővel átvizsgáltuk.

A betöltés felső, kb. 50 cm-es része a barlang teljes kiterjedésében fekete humusz, falevelekkel, kövekkel erősen kevert volt. A sziklaüreg természetes élőhelye az erdei állatoknak, például a borznak és ez nagyban hozzájárulhatott a betöltés keveredéséhez. A kürtőnyílás és az északi bejárat nyílás közt

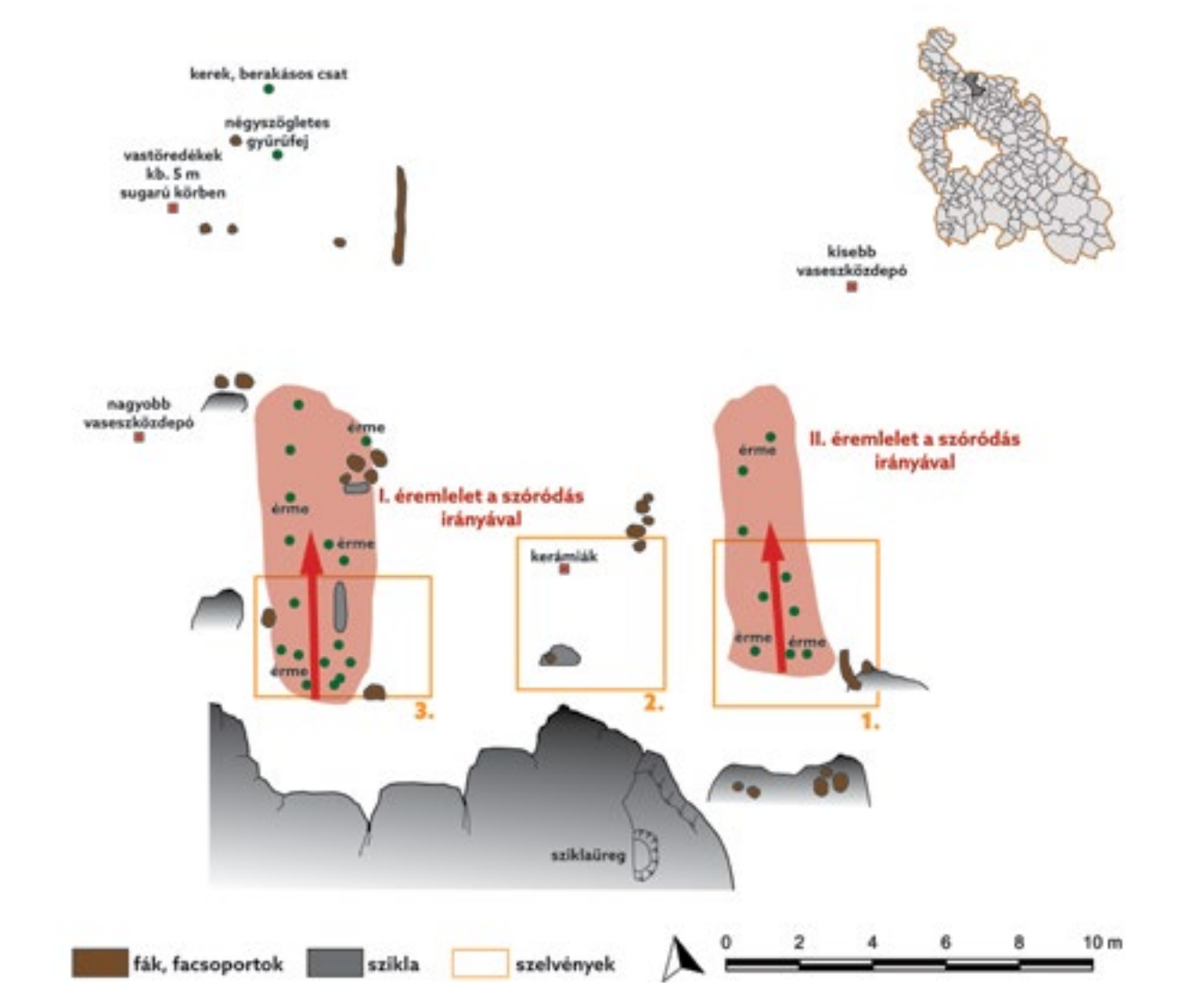

2. kép: A barlangot magába rejtő sziklatömb - Fotó: Rottenhoffer Péter

a csapadék folyamatosan szivároghatott. A kürtőn keresztül omladék, falevek, avar került be, így a feltöltődés összetevői elsősorban az erózió által behordott törmelék, felbomló avar volt, ami kisállatok ürülékével, bogarak tetemével keveredett. 50 cm-es mélységből egy fehérre égő anyagú, csigavonallal díszített Árpád-kori edény fenéktöredéke került elő, valamint találtunk néhány termést, magot és egy tojáshéj-töredéket is. A fekete humusz alatt a betöltés alig érzékelhetően vöröses színűre, máshol sárgásabbra váltott, de mindvégig erősen nedves, kissé agyagos, laza, morzsalékos volt. Állagában és összetételében nem érzékelünk változást. 80 cm-ről egy további Árpád-kori edény fenéktöredéke, valamint egy kézzel formált, kora középkori peremtöredék került elő. Utóbbiak a barlang északnyugati fala mellett voltak. Ebből a mélységből két állatcsont is előkerült (kisebb testű állat bordája és egy végtagsontja). Az északnyugati fal mellett 100–140 és 170 cm-es mélységből

3. kép: Bontás a meredek lejtőn egyetemi hallgatókkal - Fotó: Rácz Tibor Ákos

4. kép: A Szarvas-hegyi tatárjárás kori menedékhely, éremleletek és vasdepók előkerülési helye, valamint a tervásatás szelvénykiosztása - Készítette: Mag Hella, Rácz Tibor Ákos és Rupnik László

is kerültek elő további kerámiatöredékek. A leletek a sziklafal közvetlen közeléből és a nagyobb repedésekből származtak, jellemzően olyan helyről, ahol kevésbé voltak bolygatásnak kitéve. A barlang északi oldalán például, közvetlenül a bejárat mellett leszakadt a falról egy szikladarab és a helyén egy kisebb üreg keletkezett. A kora középkori kézzel formált edény további lekerékített peremtöredékei és egy fenéktöredéke innen kerültek elő. A betöltésben az említett színbeli átmeneten kívül nem érzékeltünk további rétegződéseket, kultúrréteget nem tudtunk azonosítani.

Az északi barlangnyílás előterében nyitott szelvény hossza 3 m volt, szélessége a keleti végén 130 cm, nyugaton 70 cm, mert belső oldala követte a sziklafal ferde futását. Keleti végén, a bejárat nyílásnál mélysége elérte a 140 cm-t, nyugaton a 80 cm-t. Alja többé-kevésbé egyenes volt, a szintbeli különbség a hegyoldal lejtéséből adódott. Gyökerekkel átszőtt betöltése sziklatörmelékkel erősen kevert, rétegződés nélküli vörösesbarna erdei talaj volt. A betöltés felső felében volt egy nagyobb, fogaskerek mintás fazék oldaltöredék (7. kép), illetve egy harang alakú, tömör bronztárgy, egy római kori ládika vagy bútor gombja. Valamivel mélyebben, a szabálytalan háromszög alakú, szűk bejárat nyílás környékén került elő a fogaskerek

mintás oldaltöredékhez tartozó, kettős tagolású perem és egy csigavonalas fenéktöredék, a bejárat aljából pedig néhány állatcsont töredéke.

Munkánk végétével a barlangban meghagyott metszettel elé kőből védőgátat építettünk. A barlang déli harmadának betöltését nem bontottuk el, hogy esetleges későbbi kutatások elvégzésére is maradjon lehetőség. Az üreg déli végében a sziklaboltozaton koromnyomokat figyeltünk meg, illetve a szikla belsejébe induló keskeny hasadékat. Mivel a betöltést itt nem bontottuk ki, sajnos nem ismerhettük meg a kiterjedését. Az északi bejárat nyílás előtti szelvényt is visszatöltöttük a kitermelt sziklatörmelékkel és betöltéssel, visszaállítva az eredeti állapotokat. Az aprólékos szitálás ellenére sem találtunk az említettekén kívül más korszakra, például őskorra utaló emlékeket. Megállapítottuk, hogy a barlangot a tatárjárás idején használhatták elrejtőzésre, de az ezt megelőző korszakokban, a késő római – kora középkori időszakban is lakhatták hosszabb–rövidebb időre. Elképzelhető, hogy az Árpád-korban kitisztították az üreget, hogy nagyobb teret nyerjenek, a korábbi korszakok emlékei ezért nem maradtak meg nagyobb számban, vagy az üreg belső, déli részén keresendőek.

5. kép: A barlang előterében nyitott 2. szelvény · Fotó: Rácz Tibor Ákos

Kerámialeletek

A terepi munkálatok folyamán, ideértve a helyszíni szemlét és a többütemű feltárást is, összesen hatvanhét darab kerámiatöredék került elő. Ebből tizennégy peremtöredék és nyolc fenéktöredék, de két perem összeillő, további öt pedig azonos edényhez tartozó volt. Az oldaltöredékek egyedi sajátosságait is figyelembe véve, alig tucatnyi edény töredékeivel számolhatunk a lelőhelyen, ami az intenzív kutatás fényében kevésnek számít és további bizonyítéka az átmeneti megtelepedésnek.

A kerámiatöredékek két különböző korszakhoz tartoznak. A barlang betöltéséből két kézzel formált edény töredékei bukkantak elő, az egyikhez két oldaltöredék tartozott, a másikhoz az öt peremtöredék és egy fenéktöredék. A két oldaltöredék egy vörös, simított felületű, réteges törésfelületű, apró kavicsos, csillámos anyagú edényhez tartozott, a másik edény szürkésbarna, az előzőhöz hasonló anyagú, eldolgozatlan felületű kislemez lehetett egyenes, tagolatlan, lekerekített peremmel. A római ládikartartozékot, a kései antik formákat idéző bronzedénykét és a fibulát is figyelembe véve a két edény a legnagyobb valószínűséggel a késő római – kora középkori időszakra keltezhető, a kvádok hagyatékának tartható.

Az összes többi kerámiatöredék egy jól behatárolható és nagyon szűk intervallumra, a 13. századra datálható.⁵ Ezt nem csak a menekülést kiváltó történelmi esemény alapján állíthatjuk, hanem az edények egységes jegyei miatt is. Kivétel nélkül a fehérre égett anyagú csoportba sorolhatóak, és bár néhány vékony falú oldaltöredék is előfordul, úgy tűnik, hogy mind fazekakhoz tartoztak (8. kép). Ép, vagy kiegészíthető edény nem került elő, de a perem- és fenéktöredékek nagyon változatosak, tehát a készletben kislemezek és nagyobb méretű főzőfazekak is voltak. Egy fazekat a bekarcolt csigavonal helyett kevésbé szokványos módon spirálban felvitt

fogaskerek minta díszít. Az edény pereme és egy jó tenyérrnyi oldaltöredéke a barlang előterében nyitott szelvényben volt, egy további oldaltöredéke bent a barlangban, egy a 2. szelvényben és egyet még a helyszíni szemlének során találtunk meg a felszínen.

A kerámialeletek sűrűsödése alapján az Árpád-korban két helyen főzhettek: egyik helyszín a barlangon belül volt és ezt megerősíti a boltozaton megfigyelt koromnyom is, a másik pedig valahol a 2. szelvény területén (5. kép). A barlangban és közvetlen előterében mintegy hét edény töredékeit tudtuk elkülöníteni, a 2. szelvényben három edényét, de volt köztük átfedés, mert ugyanazon edény darabjai mindkét helyszínen felbukkantak. A csésze, palack és egyéb edénytípusok hiánya jelzi, hogy nem éleltvitelszerűen rendezkedtek be és csak a legszükségesebb felszerelést hozták magukkal. Szokatlannak tűnik, de nem volt a készletben bogrács, pedig a korszakban gyakori az előfordulása és a kültéri helyszín amúgy is az edénytípusok felhasználásának kedvezett volna. Felmerül ehhez kapcsolódóan a kérdés, hogy milyen tüzelőberendezéssel főztek a menekülők az ittlétük alatt. Kemence maradványokat sehol nem találtunk, és tűzhelyre is csak közvetve utal a barlang fala, vagy az 1. szelvényben megtalált válltöredék vastag koromrétege. A jelek szerint nyílt tűzhelyen és fazékban készítették ételeiket a menekülők és az állatcsont leletek alapján az étrendben biztosan jelen volt a hús, hiszen kiskérődző kcsontjai a barlangból, valamint a 2. és 3. szelvényből is előkerültek.

Fémleletek

Az elrejtett éremleletek 10 m-es sugarú környezetében két, vasdepóként értelmezhető tárgye gyűttes is előkerült. Mindkét

6. kép: A barlang feltárt beltere a kibontott északi bejáráttal · Fotó: Rácz Tibor Ákos

vasdepó egy-egy – megtalálójuk szerint gondosan egymásra helyezett – fejszéből és kapából állt, nyugatra a nagyobb (katalógus sz.: 5–6), keletre a kisebb méretű szerszámok (katalógus sz.: 7–8) voltak. Utóbbiak a csákánykapák, másképp irtó- vagy ortókapák közé sorolhatók. Ezeknek, a fafaragó szerszámoktól nehezen megkülönböztethető eszközöknek az irtásban és a szőlőművelésben tulajdonítanak nagyobb szerepet.⁶ A tárgy típus változatos alakú lehet, ugyanakkor alapvetően kevés változáson ment át az évszázadok során. Müller Róbert megfigyelései szerint a kapáknak leginkább köpűkialakítása az, amely korjelző lehet.⁷ A váci kapák köpűjének kialakítása a középkorra keltezett ilyen eszközök jellegzetességét mutatja: a köpű fala oldalt és a foknál is azonos vastagságú, utóbbi helyen nem vastagszik meg, mint a római korra keltezhető példányoknál. A középkoron belül a kapá fokának gömbölyded, vagy négyszögletes kiképzése lehet korjelző: a korábbiak a négyszögletes, későbbiek a gömbölyded kialakítású példányok.⁸ A Szarvas-hegyi két kapá foka inkább lekerekítettnek mondható. A Müller Róbert-féle gyűjtés jól keltezhető példányai közül legtöbb hasonlóságot egy budai, 15–17. századi darabbal mutatják, valamint egy szombathelyi és egy szigetvári ugyancsak késő középkori darabbal.⁹ Noha a csákánykapák gyakori leletnek számítanak a középkorban, depóleletként csak néhány előfordulását ismerjük. Például a nemrégiben közölt, 13–14. századra keltezhető balatonőszödi leletegyüttesben található egy ilyen eszköz, továbbá egy Decs–Étén feltárt 16–17. századi raktárleletben.¹⁰

A Vácon talált fejszékét (katalógus sz.: 5, 7, 9) alapvetően fakitermelésben, famegmunkálásban használhatták, ugyanakkor természetesen szükség esetén fegyver szerepét is betölthették. E tárgyak keltezése, ha lehet, még nehezebb. A kisebb és a nagyobb példány közös jellemzője a szimmetrikus forma,

a felfelé kissé, lefelé erősebben szélesedő, enyhén ívelt élben végződő penge, a laposra kialakított fok, valamint a nyéllyuk penge felőli oldalán a függőleges vonalként megfigyelhető készítésnyom. Árpád-kori lelőhelyekről is közöltek már jó analógiaként szolgáló darabokat, például Hajdúböszörményből¹¹ vagy Cegléd–Madarászshalomról. Utóbbi helyen egy, a tatárjárásban elpusztult falu templom körüli temetőjében elrejtett vaseszközök között két fejszét is találtak.¹² A nagycseri vaseszközlelet fejszéi – a kisebbik körte alakú nyéllyukától, a nagyobb a penge alsó részének kialakításától eltekintve – ugyancsak közel állnak a váci fejszékhez. Ezt a depóleletet a 13. századra, 14. század elejére keltezi közlője.¹³ Müller Róbert ugyanakkor Hatvanból közölt hasonló, valószínűleg törökkori példányt.¹⁴

Noha az Árpád-korban menedékhelyként használt barlang tágabb környezetében való előkerülési helyük a leleteket a tatárjárás kori éremleletekhez köthetné, a fentiek alapján nem zárható ki a vasdepó leletek esetleges késő középkori volta sem. Ugyanakkor ennek ellentmond, hogy a lelőhelyen végzett kutatásaink során egyértelműen a késő középkorra keltezhető leleteket egyáltalán nem találtunk, így leginkább azt feltételezzük, hogy a vaseszközök tudatos elrejtése is a tatárjáráshoz köthető.

- Müller 1982: 460.
- Müller 1982: 454.
- Müller 1982: 458.
- Müller 1982. Buda: 81. szám, Szombathely: 815. szám, Szigetvár: 1670. szám. Utóbbiit elképzelhető, hogy famegmunkálásra használhatták, mivel belül élezett.
- Bognár 2016: 221; Miklós 2005: 288–289.
- Szabó 2003: 103. IX. tábla, 1–2.
- Topál 1972: 85–86. A 3. tábla 3. ábráján látható tárgy formája a váci kisebb fejszéhez igen hasonló, sőt, nyéllyukának penge felőli része ugyanúgy szétvált, így készítestechnológiájuk is azonosnak tekinthető.
- Noha a nagyobb példány párhuzamait inkább 15–16. századi tárgyak között találta meg (Szolnoki 2006: 221, 223).
- Müller 1982: 264, 885. 1195. szám (Hatvan–Kórház).

7. kép: Fogaskerék-mintás fazék oldaltörődék a barlang bejáratánál nyitott szelvényből
Fotó: Rácz Tibor Ákos

Az elrejtett érméken és vaseszközökön kívül egyéb fém-leletek is előkerültek a meredek domboldalban elszórtan, a felszín közelében, de nem a feltételezhető rejtési helyen, hanem valamivel lejjebb csúszva. Ezek nem voltak az elrejtett leletegyüttesek részei, az itt-tartózkodók véletlenül hagyhatták el ezeket a fegyvereket, mindennapjaik során használt eszközöket, vagy épp viseletük részét képező tárgyakat.

Viseleti elemek közül kiemelendő egy négyszögletes bronz gyűrűfej (*katalógus sz.: 11*), amely bevéssett stilizált állatalakokkal, illetve ennek két oldalán ferde vonalakkal díszített. Formája – lapos pánt, amely a négyzetes fej mellett kiszélesedik – és díszítése – stilizált állatalakok és geometrikus minták – egyaránt jellemző az Árpád-korban, sőt, tatárjárás-kori kincsleletekben is találkozunk hasonló formájú, díszítésű gyűrűkkel, bár utóbbiak anyaga nemesfém: jellemzően ezüst vagy elektrom. ¹⁵ Egy kerek, kék berakással díszített kis méretű bronz csat (*katalógus sz.: 10*) alapvetően a felsőruházat nyakkivágásának összefogására szolgálhatott. ¹⁶ Legjobb formai párhuzamaként egy rovátkolással díszített szanki, ugyancsak bronzból készült darab szolgál, amelyet egy 1241-ben leégett házban találtak. ¹⁷ Vácon vélhetően nem az érmékkel együtt rejtették el, de tatárjárás-kori kincsleletekben gyakran előfordulnak nemesfém-ből készült változatai. ¹⁸ Ezeken kívül további vas csatok töredékeit, illetve cipőszegeket is találtunk a rejtekhely szűkebb-tágabb környezetében.

Használati tárgyak között több egyélű, nyéltüskés vaskés (*katalógus sz.: 16*) töredéke is előkerült, továbbá érdekes lelet egy vasból készült csipesz (*katalógus sz.: 3*), amely könnyen lehet, hogy inkább a kora középkori lelethorizonthoz tartozik. ¹⁹ Egy – szintén nehezen keltezhető – fogó bordázott pofájának töredékére is rábukkantunk: ez egy nagyobb, alapvetően kovácsláshoz használt tűzifogó része lehet (*katalógus sz.: 17*). ²⁰

Fegyverként azonosítható tárgyat többet is találtunk, ezek között első sorban a nyílhegyeket említhetjük (*katalógus sz.: 12*). Mindkét, a barlang előterében fellelt példány könnyű, páncéltörő köpűs nyílhegy, elvékonyodó hegyük rombusz átmetszetű. Nagyobb számban lertünk fel késtok-merevítőként értelmezhető vastöredékeket is (*katalógus sz.: 14–15*). A tárgytypus célja az általános elképzelés szerint első sorban a nagyobb, fegyverként használt kések övre való fel-függesztése volt. Rekonstrukciós rajzát Adrian Andrei Rusu készítette el, elképzelése szerint az alapvetően valamilyen

szerves anyaggal bevont tokok alapját vas merevítők adták, s a tokot az ezekhez kapcsolódó függesztőfüleken áthúzott természetes anyagú zsinór, vagy ritkább esetben fémből való lánc segítségével rögzítették az övhöz. ²¹ Legutóbb Pusztai Tamás foglalkozott a késtok-merevítőkkal egy, a muhi csatában elhunyt személy sírjának feltárása kapcsán. ²² A kutatás mai állása szerint a késtok-merevítő használatának szokása a 12–14. században volt elterjedt a Kárpát-medencében, de néhol még a 15. század elején is használatban lehettek. ²³ Kezdetben inkább erősségekből váltak ismertté darabok, de egyre gyakrabban találkozunk településekről közölt példányokkal is. ²⁴ A kánai leletek közli a lelettípus ritkaságára hívták fel a figyelmet, előállítását költségesnek vélték, emiatt felvették a lehetőségét, hogy a Kánán előkerült hat tokmerevítő jelezheti egy gazdagabb csoport meglétét a településen. ²⁵ A váci múzeum gyűjtőterületén eddig ismertté vált töredékek egy kivételével az elmúlt évtizedben láttak napvilágot – a fémkereső műszer mind intenzívebbé váló használatának köszönhetően. Megtalálásukon túl felismerésük sem könnyű feladat, ha nem valamelyik jellegzetes részletét találjuk meg, egyszerű vaspálcaként könnyen végezhetik selejtként. Így a lelettípus ritkaságának kérdését az újabb kutatások eredményei várhatóan új megvilágításba helyezhetik. Ugyanez érvényes lehet arra a korábbi megállapításra, miszerint a késtok-merevítők felbukkanása inkább várakban, mint falusias településeken jellemző. ²⁶ Fontos adalék a tárgytypus rendeltetését illetően, hogy úgy tűnik, fontosnak tartották magukkal vinni rejtekhelyükre az Árpád-kori itt lakók: magától értetődő, hogy a bennük tárolt nagyobb méretű vaskéseket nem csak fegyverként, de az erdőben a táplálék megszerzése, feldolgozása során is használták.

- Például ezüst gyűrű bevéssett geometrikus dísszel Nyáregyháza–Pusztapótharasztról (Parádi 1975: 124, 2. ábra 8).
- Pálóczi Horváth András Szabó Kálmán megfigyelésére hivatkozva úgy vélte, hazánkban az öv összefogására is használhatták ezeket (Pálóczi Horváth 1989: 126–127). A váci darab nagyon kicsi és vékony, kevésbé valószínű, hogy övet tartott volna össze. A tárgytypus a társadalom széles rétegeiben elterjedt volt, férfiak és nők egyaránt hordhatták (Kovács 1973: 80). Elterjedtségének további jele, hogy több formában létezett, majd sokáig tovább élt. Sz. Wilhelm 2014: 84, 88, 108 (12. kép 1).
- Például: ezüsből Abonyból és Akasztó–Pusztaszentimréről (Parádi 1975: 128, 130), elektronból Tyukod–Bagolyvárról (Jakab 2007: 264).
- A népvándorláskor időszakában gyakran megtaláljuk a csipeszeket, első sorban sírmellékletekként, több esetben piperekészletek részeként, ezek azonban jellemzően bronzból vagy nemesfém-ből készültek. Vasból való csipeszeket hun kori, gepida és avar kori sírokból is ismerünk, ritkábban előfordul 10–11. századi temetőkben is. Néhány késő középkori darabot is közöltek már, mind vasból, mind színesfém-ből, ezek száma azonban nem jelentős.
- Ismeretlen lelőhelyről késő középkori példány: Szabó 1954: XXXII. tábla 1. 17. századi példányok Segesdről: Magyar 2009: 13. táblá.
- Rusu 2005: 17, 22. Fig. 5.
- A mohi sírlelet első a maga nemében, ez alapján vált bizonyossá, hogy övre fel-függesztve viselték: itt az elhunyt jobb oldalán egy tarsoly mögött, egy buzogány mellett függött. Az is megállapítható volt, hogy a vasból készült vázat bárral vonták be. Pusztai 2011; Pusztai 2014.
- Rusu 2005: 21; Pusztai 2014: 144.
- A korábbi darabokat Pusztai Tamás sorolta fel. Publikációjával egyidőben közölt Wilhelm Gábor egy Szankról való, 1241-ben földbe került darabot (Sz. Wilhelm 2014: 107, 11. kép 4). Ugyanebben az évben egy, a zólyomi Pusztavárból való 13–14. századra keltezett példány is ismertté vált (Beljak et al. 2014: 358, Tab. XLI. 1). 2015-ben egy 14–15. századra keltezett darabot közöltek Maros megyéből is (Györfi 2015: 128, Fig. 8).
- Terei–Horváth 2007: 165–166.
- Terei–Horváth 2007: 165.

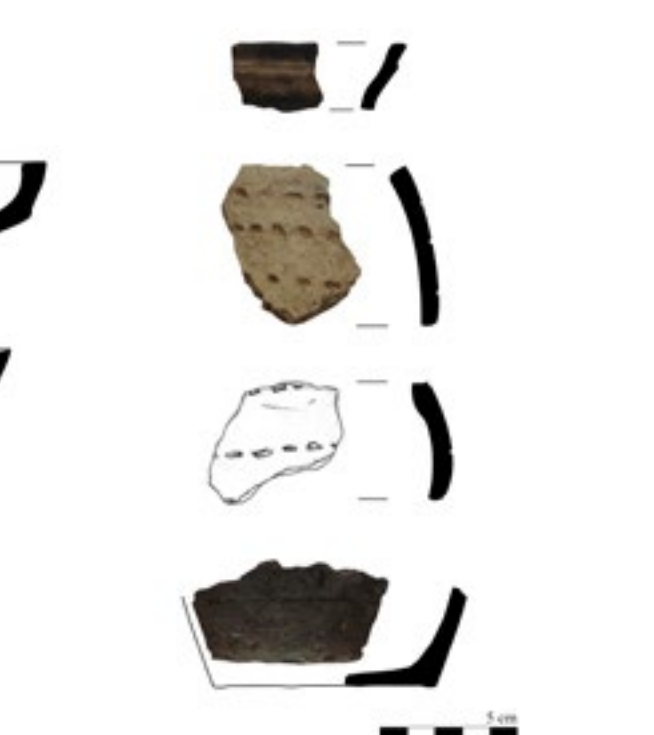

8. kép: Kerámialeletek a 2. szelvényből · Rajz: Mag Hella

A barlang körüli területen végzett fémdetektoros kutatás során egy vas sarkantyú tüskéje és ívelt szárainak részlete is előkerült (*katalógus sz.: 13*). Formája alapján a késő Árpád-korra, 12–13. századra keltezhetjük, így nem zárható ki, hogy a tatárjárás-kori rejtéssel hozható kapcsolatba.

A fent ismertetett leletek, mindenekelőtt a nyílhegyek jelenléte alapján valószínűsíthető, hogy a lelőhely közelében történt valamilyen erőszakos cselekmény. Az is egyértelmű, hogy az itt elrejtőzöttek nem tudtak visszatérni elrejtett értékeikért. Azonban mivel konkrét összecsapás nyomait, áldozatait nem találtuk, talán arról lehet szó, hogy a rejteket felfedezték ugyan, de az itt élők ezt időben felismerve elmenekültek.

Itt szükséges röviden érintenünk a kutatásaink során talált, a középkornál biztosan korábbi leleteket is. A meredek sziklaoldal aljában egy kora vaskori kovácsoltvas tokosbaltát találtunk: éle felé kissé szélesedő forma, éle ívelt, a nyéllyuk négyszögletű. ²⁷ Más, egyértelműen e korszakra tehető lelet nem került elő. Több lelet ugyanakkor biztosan a római kor végéről származik. Egyrészt a már fent említett, a barlangban talált, kézzel formált kerámiaedények töredékei, másrészt egy, a barlang előtt fellelt vas fibula és egy bronz ládikagomb. ²⁸ A vasból készült, egytagú, oldalt hajlított lábú fibula (*katalógus sz.: 2*) olyan formát mutat, amely a 4. századtól széles körben elterjedt a római kori Barbaricumban mind a szarmaták, mind a germánok körében. A váci lelet különlegességét nagy mérete és vas anyaga jelenti, elképzelhető, hogy már inkább az 5. század első harmadában készülhetett. A barlang bejáratánál nyitott szelvényből került elő egy tömör, harangszerű bronztárgy, amely párhuzamai alapján egyértelmén római kori provinciális készítmény, ládika- vagy bútorgombként értelmezik, keltezése a 2–4. század közé tehető (*katalógus sz.: 4*). Egy kis méretű, bronzból készült edényt (*katalógus sz.: 1*) még az éremlelet felfedezői adtak át számunkra. A miniatűr edény két apró füllel rendelkezik, lefelé hasasodik, alul egy kerek, gömbszelet alakú talpon áll. Keltezése – általunk ismert, közeli analógia hiányában – bizonytalan, de a fenti leletek jelenléte miatt talán ehhez a késő római – kora középkori lelethorizonthoz sorolható.

Értékelés

2019–2020 folyamán civil bejelentésre és civil részvétellel (*9. kép*) egy unikális lelőhelyet kutathattunk. A szerencsés véletlen folytán ismertté vált, s bejelentőiknek köszönhetően a múzeumi szakemberek látókörébe került, nehezen megközelíthető, erdő borította hegyi területen egy korábban érintetlen lelőhelyen végezhattunk feltárást. Az itteni, az előkerült leleteket és a környezeti adottságokat tekintve kétségkívül időszakos megtelepedés egy, a Naszály hegy északi oldalán nyíló sziklaüreg, barlang köré szerveződött. Megállapítottuk, hogy a barlangot a tatárjárás idején használhatták elrejtőzésre, de az ezt megelőző korszakban, a késő római – kora középkori időszakban is lakhatták hosszabb-rövidebb időre, sőt, a lelőhely tágabb környezetében egy kora vaskori tokos balta is előkerült. Nem kizárt a Naszályban további, hasonló helyszínek előkerülése, a környékbeli falvak lakossága bizonyára több menedékhelyre húzódott a különböző korokban az ellenséges támadások idején.

Rogierius Siralmas énekéből tudjuk, hogy a tatárjárás Vácot sem kímélte, leírása szerint a püspöki székhely lakói a székesegyházban kerestek menedéket. Bizonyítékát találtuk most annak, hogy a környező falvak lakói az erdő borította, északi oldalán kifejezetten meredek Naszály hegy nyújtotta lehetőségeket használhatták e célra. Valószínűsíthetően Gyadáról húzódtak fel a barlanghoz a veszély közeledtével. A középkori Gyadát említő első írott forrás 1449-ből maradt fenn. Ennek ellenére a lelőhelyen terepbejáráskor gyűjtött leletanyagban is megtalálhatóak voltak 13. századi kerámiatöredékek, így valószínűsíthető Árpád-kori eredete.

^{27.} Ltsz.: 2020.10.5.8. Vác, Tragor Ignác Múzeum.

^{28.} A római kori leletek meghatározásában nyújtott segítségét Molnár Róbertnek köszönjük.

9. kép: Csoportkép a tervásatás résztvevőivel · Fotó: Fazekas Gábor

Az előkerült éremlelet összetétele a kis mennyiség ellenére a megszokottnál jóval színesebb, amit feltételezhetően a Duna menti kereskedelem élénksége eredményezett. Arra, hogy a püspöki székhely közelében fekvő falvak lakói számára elérhetőek voltak bizonyos, kereskedelmi kapcsolatok útján beszerezhető termékek, több dolog is utal. Így juthatott a területre az a grafit is, amelyet kora Árpád-kori kerámia-ák anyagában megtaláltak már a püspöki székhelyen kívül több, a közelben fekvő váci lelőhelyen (pl.: Vác, Múzeum u. 9.), az egykori Naszály falu területéhez tartozó Vác–Gombáson, de a Naszálytól délkeletre fekvő, elpusztult Kéménd falu

(a mai Kosd közigazgatási területén) leletanyagában is.²⁹ Írott forrásból tudjuk, hogy a Naszály délnyugati oldalára lokalizálható Naszály nevű faluban ötvös is lakott a 11. században: Neskut név szerint is említik a garamszentbenedeki apátság alapításakor.³⁰

A lelőhelyen végzett kutatásnak hála tehát egyrészt a tatárjárás eseményének Vác környéki, itt eddig csak írott forrásokból ismert pusztításának egy kézzel fogható bizonyítékát tárhattuk fel, másrészt újabb adatokat nyertünk egy, a püspöki székhely környezetében élő Árpád-kori település lakóinak kapcsolatairól is.

MONGOL INVASION PERIOD SHELTER ON THE SZARVAS HILL AT VÁC

During 2019–2020, after civilians notified us, we had the opportunity to research a unique site with their help. Parts of a Mongol Invasion period coin- and iron hoard were found by an amateur metal detectorist at the foot of the Szarvas Hill ridge: multiple foreign silver coins and iron tools. Thanks to a lucky coincidence, professionals at the museum learned about this not easily accessible, intact site, where we could carry out a metal detector survey first, and then a research excavation. Given the finds and the natural environment, occupation here was undoubtedly temporary and was arranged around a cave, opening at the northern side of the Naszály Hill. We have determined that the cave was used as a hiding place during the Mongol Invasion, however, it could have been inhabited even before that, during the Late Roman / Early Medieval era. Moreover, in the vicinity of the site, even an Early Iron Age socketed axe was found. It is not unlikely that more sites like this will be discovered in the Naszály area. We know from the Epistle to the Sorrowful Lament by Master Roger of Torre Maggiore, that the Mongol Invasion did not spare Vác. According to his description, residents of the episcopal seat sought refuge in the cathedral. Inhabitants of nearby villages possibly used the forested, from the north rather steep Naszály Hill for the same purpose. We can assume that people slipped into the cave from the medieval Gyada village as danger approached.

During our research excavation, we have opened and excavated three trenches at the opening of the cave: two where the coins condensed, and one where we have found the most pottery fragments during our field survey. We have not uncovered any habitation layers, nor archaeological features in any of the trenches, which explicitly suggests temporary occupation. The natural environment is so rough, that only a crisis can justify human presence here. We have carried out excavations in the cave as well. We could reach the inner chamber going down a narrow, some 80 cm wide vent, and we lifted the soil with buckets, ropes, and a pulley. We have left the (southern) part under the vent, nearly a third of the surface intact, and started in the northern two-thirds, leaving a profile wall running from east to west. Here we have mostly found 13th century pottery, alongside

the fragments of an early medieval hand-shaped vessel. We have not noticed any layering or habitation layers in the filling.

At least four different hidings happened at the opening of the cave. All of them can be narrowed to smaller areas, which were located barely a few metres from each other, under the cliff where the chamber was found. Foreign coins were found in the western part of the cliff, approximately 1,5–2 metres from each other, in an 8 m long strip. 15 m east from the larger hoard of foreign coins, mostly Hungarian coins were found, predominantly from Béla III's reign, alongside a few foreign ones (12 pieces altogether). Between the two coin hoards, we have observed a concentration of 13th century pottery finds: a double rim, as well as some fragments with spiral and cogwheel patterns. Iron tools suggest two other cases of hiding. About 10 metres down (north) from the Béla III coins, and a little bit towards the east, the amateur metal detectorists have found two hidden iron tools: a mattock, and an axe. About 3 metres west from the finding place of the foreign coins two other hidden, larger iron tools were discovered (another hoedad, and another axe). These objects, which are hardly discernible from woodworking tools, played a role in clearing the area, and viticulture. Although mattocks are frequent finds from the Medieval era, we only know of a few occurrences in hoards. The axes found in Vác were probably used in logging and woodworking, although they could have been used as weapons when it was necessary. Their superposition at the time of finding suggests that the iron tools were part of a hoard. There is an outstanding find among the clothing elements, a bronze finger ring with a rectangular head, decorated with stylized animal figures, and diagonal lines on the sides. A small, round bronze clasp with blue inlay was probably used to hold together the neckline of outerwear. We have found several objects that could be identified as weapons, among which we should mention the arrowheads. A large number of iron fragments was also discovered, which can be interpreted as sheath stiffeners. Tools were also found, namely the fragments of a single-edged, tanged iron knife. During the metal detector survey of the area around the cave, we have found the prick and side arms of a spur. Based on its shape, it can be dated to the 12th – 13th centuries, therefore we cannot rule out that it was connected to the hiding in the Mongol Invasion period.

29. Rácz 2015: 278–279.

30. MRT 9: 479.

KATALÓGUS

Az itt bemutatott tárgyak a váci
Tragor Ignác Múzeum gyűjteményébe tartoznak.

1. Bronz edényke: 2020.10.01.01.
Kis méretű, bronzból készült edény. Pereme alatt függőleges nyakrészéhez két kis, kerek átmetszetű fül csatlakozik. Lefelé hasasodó, „tejesköcsög” forma. Alul külön darabként hozzáillesztett kerek talpban végződik. Hasa egy helyen sérült, lyukas. Felületén megmunkálás nyomai láthatók. M.: 5,6 cm; szájm.: 2,2 cm; talpátm.: 2,4 cm.

2. Vas fibula töredéke: 2020.10.01.17.
Vasból készült, egytagú, oldalt hajlított lábú fibula. Ívelt kengyele szögletes, rombusz átmetszetű. Fejrésze sérült, azonban megállapítható, hogy spirálozása négyrészes lehetett, két-két hurokkal a fej jobb és bal oldalán. Alsó húrozású, tüje letört. Az oldalt hajlított láb magassága egyezik a lábész magasságával. Díszítetlen. M.: 3 cm; h.: 9 cm. (A tárgyleírást Molnár Róbert készítette.)

3. Vas csipesz: 2020.10.01.07.
Egyik végén hurokban végződő, közepén egy karikával összefogott, lapos átmetszetű, vékony vaslemezből kialakított csipesz. H.: 6 cm; sz.: 0,5 cm.

4. Bronz ládika- vagy bútorgomb: 2020.10.06.01.
Henger alakú, harangformát idéző tömör, öntött bronztárgy. Felső részének közepéből vasból készült, négyszögletes átmetszetű nyéltüske emelkedik ki, mely a gomb ládikához, avagy bútorhoz történő rögzítését, felerősítését segítette elő. A tárgy alsó része tölcsérszerűen kiszélesedik, első felületét két koncentrikus kör díszíti. Közepéből csanakakúp alakú bütyökdisz emelkedik ki. M.: 2,8 cm; átm.: 3,3 cm. (A tárgyleírást Molnár Róbert készítette.)

5. Kovácsoltvas fejsze: 2020.10.01.31.
Nagyon jó megtartású, szimmetrikus kovácsoltvas fejsze. A köpühöz keskeny, téglalap keresztmetszetű nyakkal kapcsolódó penge felül kissé, alul erősebben szélesedő, éle enyhén ívelt. Köpűjén nyújtott „D” alakú nyéllyuk, aminek penge felőli, első oldalán az összekalapálás függőleges nyoma látszik. Az érmektől nyugatra elrejtett vasdepó része. H.: 22 cm; penge h.: 16,7 cm; penge sz.: 11,2 cm; nyéllyuk: 4,9 × 3,2 cm.

6. Kovácsoltvas irtó- vagy ortókapa: 2020.10.01.32.
Nagyon jó megtartású kovácsoltvas irtó- vagy ortókapa. A köpű keskeny nyakban folytatódik, majd kiszélesedő, enyhén ívelt pengében végződik. Köpűjének fala egyenletes vastagságú, benne ovális nyéllyuk, penge felőli oldalán belül a készítestechnikáról árulkodó függőleges nyom. A fok kissé gömbölyded. Az él enyhén ívelt. Az érmektől nyugatra elrejtett vasdepó része. H.: 25,5 cm; penge h.: 19 cm; penge sz.: 8,9 cm; nyéllyuk: 5,5 × 3,8 cm.

7. Kovácsoltvas fejsze: 2020.10.01.33.
Jó megtartású, szimmetrikus kovácsoltvas fejsze. A köpühöz keskeny, négyyszög keresztmetszetű nyakkal kapcsolódó penge mindkét irányba egyenletesen szélesedő, éle enyhén ívelt. Köpűjén négyyszögletű nyéllyuk, amelynek penge felőli oldalán az anyag egy függőleges vonalban szétvált. Az érmektől keletre elrejtett vasdepó része. H.: 18,6 cm; penge h.: 14,3 cm; penge sz.: 8 cm; nyéllyuk: 3,3 × 3,2 cm.

8. Kovácsoltvas irtó- vagy ortókapa: 2020.10.01.34.
Nagyon jó megtartású kovácsoltvas irtó- vagy ortókapa. A köpű keskeny nyakban folytatódik, majd kiszélesedő, enyhén ívelt pengében végződik. Köpűjének fala egyenletes vastagságú, benne ovális nyéllyuk, penge felőli oldalán belül a készítestechnikáról árulkodó függőleges nyom. A fok kissé gömbölyded. Az él enyhén ívelt. Az érmektől keletre elrejtett vasdepó része. H.: 23,5 cm; penge h.: 18 cm; penge sz.: 6,7 cm; nyéllyuk: 4,7 × 3,3 cm.

9. Kovácsoltvas fejsze: 2020.10.01.57.
Nagyon jó megtartású, szimmetrikus, kovácsoltvas fejsze. Köpűjéhez négyyszög keresztmetszetű, szélesedő nyakkal kapcsolódó penge felül csaknem vízszintes, alul erősebben szélesedő, éle enyhén ívelt. Köpűjén tojásdad alakú nyéllyuk. A nyéllyukban a penge felőli részen jól látszik a kialakítás, összeillesztés függőleges nyoma. Talán az érmektől nyugatra elrejtett vasdepó része. H.: 19 cm; penge h.: 13,5 cm; penge sz.: 7,7 cm; nyéllyuk: 5,1 × 3,3 cm.

10. Berakásos bronz csat: 2020.10.01.15.
Kerek, bronzból készült csat, ép. A csattesten tizenkét darab kerek, kékes színű berakott üvegpaszta(?), közöttük bevésített vonalak. A csattest négyyszög átmetszetű. A vékony, lapos bronz tű a csattestre hajlítva. Átm.: 1,7 cm.

11. Bronz gyűrű töredéke: 2020.10.01.18.
Öntött bronz gyűrű töredéke. A kiemelkedő gyűrűfej négy-szögletes, rajta bevésített, stilizált állatalalakok. A karika hiányzik. A fej és a karika közötti kiszélesedő szakasz a fej mindkét oldalán ferde, bevésített vonalakkal díszített. H.: 1,5 cm; av.: 0,3 cm.

14. Vas késtok-merevítő töredékek: 2020.10.01.28.
Vékony, pálcaszerű, lapos, négyyszög átmetszetű vas tárgy töredékek, amelyek közül egyen függesztőfület kaptak ki, a másiknak pedig egyik vége lapos, kiszélesedő. Késtok-merevítőkhöz tartozó töredékek. M.: 13,3–13,6 cm.

12. Vas nyílhegy: 2020.10.01.43.
Köpös vas nyílhegy. Rombusz átmetszetű hegye kissé elvékonyodó, köpűje szélesedik. H.: 8,3 cm; köpű átm.: 1,3 cm.

13. Vas sarkantyú töredéke: 2020.10.01.56.
Vas tuskés sarkantyú tuskéje és ívelt szárainak kisebb részletei. Sz.: 5,6 cm; túske h.: 2,7 cm.

15. Vas késtok-merevítő töredékek: 2020.10.01.55.
Két vékony, pálcaszerű, lapos, téglalap keresztmetszetű vas tárgy töredék. Az egyik egy egyszerű vékony, egyenes vaspálca, a másik késtok merevítő alsó része, ahol kiszélesedő vaslemez van, egy kis szegeccsel átütve. M.: 4,9 és 8,2 cm; sz.: 1,7 cm.

16. Vaskés: 2020.10.01.46.
Egyélű, egyenes hátú, nyéltuskés vaskés. Pengéje elhegyesedik, a nyéltüske lapos, szintén elhegyesedő. H.: 9 cm; penge v.: 0,3 cm; penge sz.: 1,6 cm.

17. Vas fogótöredék: 2020.10.01.24.
Kovácsoltvas tűzifogó négyyszögletes átmetszetű, vége felé elvékonyodó fejének töredéke. A fej első oldala hullámosra kiképzett. H.: 9 cm; sz.: 2,3 cm.

ÉREMLELET VÁC –SZARVAS-HEGYRŐL

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

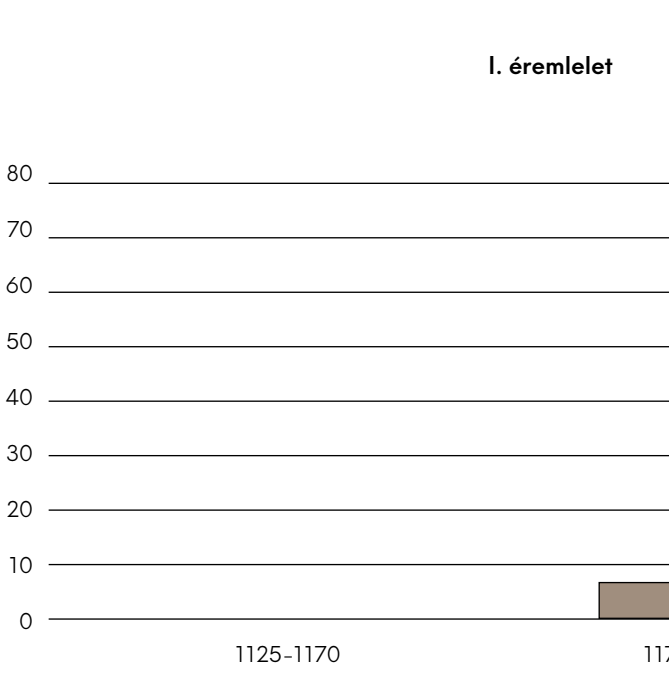
A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

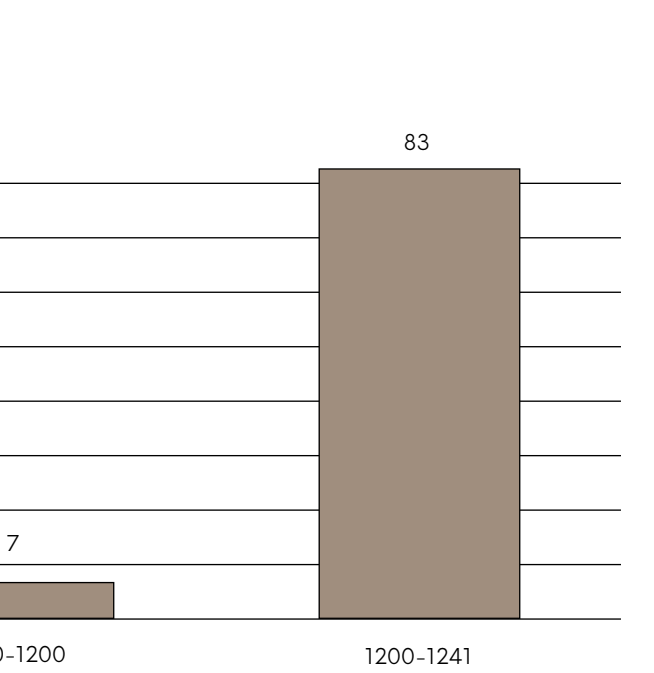
A leletről

7. kép: Az éremlelet megoszlása pénztörténeti korszakok alapján · Készítette: Nagy Balázs

hogy e két típus keltezése mennyire biztos, és hogy más tatárjáráskori leletegyüttesben miért nincsenek jelen ezek a példányok.

A H. 336 típus kapcsán azt is fontos hangsúlyozni, hogy ebből több hasonló ábrázolású létezik, melyek egy egyértelmű tipokronológiai sort alkotnak, amibe a következő veretek sorolhatók: Tóth 22.11.1.1–2, 22.12.2.1, 22.13.1.1, 22.14.1.1, 22.15.1.1, és a 22.16.1.1. A típus keltezését illetően Tóth Csaba annyi változtatást tesz, hogy míg a korábbi éremhatározók a Tóth 22.11.1–2 típust II. Andráshoz kötik (MÉ 160), addig Tóth Csaba munkájában már IV. Béla (1235–1270) veretei között találjuk meg.¹¹ Mivel a csévharashti leletegyüttes csak magyar denárokból áll, illetve hiányoznak belőle a tatárjáráskori lelethorizonthoz köthető általános típusok, úgy gondoljuk, hogy a szóban forgó két veret (H. 336, illetve H. 339) sokkal inkább II. András (1205–1235) pénzveréséhez sorolható, mintsem IV. Bélához (1235–1270) (2. kép).¹² Ezt a képet tovább erősíti az is, hogy a tatárjárás korára (1241/42) keltezhető leletegyüttesekben IV. Bélától (1235–1270) mindösszesen további egy típus fordul még elő (H. 310). Véleményünk szerint a bizonytalan keltezésű pénzek (Tóth 22.1.1–22.1.12, 22.2.1–22.2.2, 22.3.1, 22.4.1–22.4.2, 22.5.1.1, 22.6.1–22.6.3, 22.7.1–22.7.2, 22.8.1.1, 22.9.1–22.9.3, 22.10.1–22.10.4) IV. Béla (1235–1270) pénzkibocsátásához kötését tovább nehezíti az a tény is, hogy a tatárjáráskori lelethorizontban nincsenek olyan kiegészítő veretek, amikről azt mondhatnánk, hogy biztosan 1235 és 1242 között készültek. Így azt eldönteni, hogy mely lemezpénzeket mely uralkodónk bocsátotta ki, szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. Még akkor is, ha ezek sok esetben tömegesen fordulnak elő, aminek oka ebben az időszakban nem kereshető másban, mint a pénz ezüstfinomságában, minőségében. Azt azonban teljesen biztosnak gondoljuk, hogy a lemezpénzek veretését III. Béla (1172–1196) kezdi meg és IV. Béla (1235–1270) fejezi be, és egyetértünk Gedai István megállapításával, miszerint az is elképzelhető, hogy egyes típusokat több kibocsátó vereteként kel-lene értelmezni.¹³ Így a kérdéses magyar pénzek keltezését 1172 és 1241 közé tehetnénk, ezt az időszakot nagy általánosságban

8. kép: A II. éremlelet megoszlása pénztörténeti korszakok alapján · Készítette: Nagy Balázs

a friesachi denárok is lefedik.¹⁴ Ezt a nézetet tovább erősítheti az is, hogy az érem- és kincsleletek külföldi pénzek alapján meghatározott záródása gyakran nem keltezi élesen a tatárjárás korát 1241/42-re, azaz a legkésőbbi veretek figyelembe vétele mellett is az 1230-as években záródnak, illetve megoszlásukra jellemző, hogy nem a záródási időpontban figyelhető meg a kiugrás, hanem az azt megelőző évtizedekben. Pontosan ez figyelhető meg az I. számú éremlelet időbeli megoszlása esetén is (3. kép).¹⁵

Az I. lelet összetételében egy trieri denárt is találunk, aminek a tatárjárás kori lelethorizonthoz tartozó érem-, és kincsleletek közül a Hajdúszoboszló–Köselý-partról előkerült lelet-együttesben találjuk meg a párhuzamát.¹⁶ A váci, alig száz darabos éremlelet a megszokottnál jóval színesebb képet fest, mint amit mostanáig az 1241/1242. évi események kapcsán eddig megismerhettünk.¹⁷ Az összetétel ezirányú alakulására talán Vác topográfiai elhelyezkedése szolgálhat magyarázatul, mivel a település életében nemcsak a szárazföldi, hanem a Duna menti kereskedelem is szerepet játszhatott (4. kép).¹⁸

Az éremleletben találunk egy érdekes friesachi típust (2021.41.1.62., 2021.41.1.75.) amit Koch 1994. évi munkájában még III. Ulrich (1256–1269) karintiai herceg pénzkibocsátásánál találunk meg.¹⁹ Újabban Pogačnik 2008. évi munkájában

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

A leletről

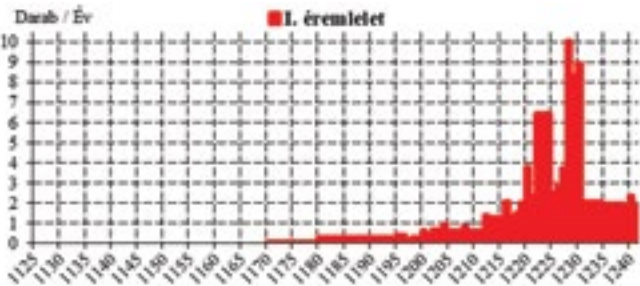
A leletről

A leletről

2. kép: A csévharaszi éremlelet összetétele · Fotó: Deim Balázs

találkozunk ezzel a típussal, amit ő már Bernát (1202–1256) karintiai herceg pénzveréséhez sorolt.²⁰ Mivel az éremlelet elrejtése közvetlenül a mongol támadáshoz köthető, vélhetően Pogačnik megállapítását fogadhatjuk el, tehát a szóban forgó típus kibocsátása – melyből kettőt is tartalmaz a lelet – Bernát karintiai herceg pénzveréséhez sorolandó, és készítését e lele-

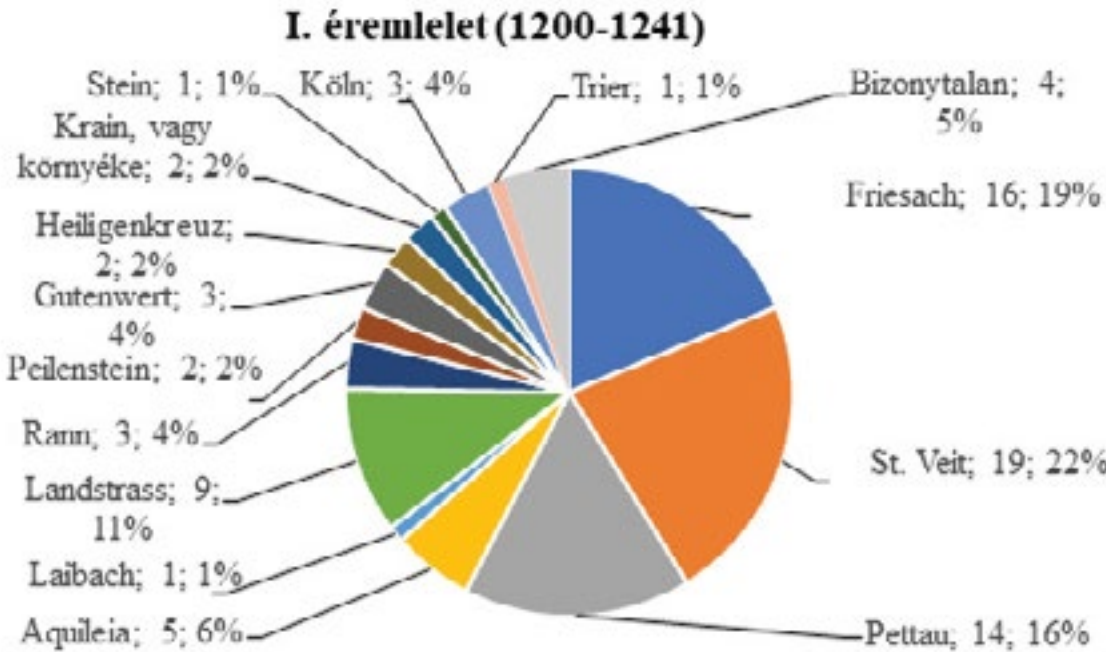
3. kép: Az éremanyag időbeli megoszlása évekre vetítve · Készítette: Nagy Balázs

tegyüttes figyelembe vételével is az 1241 és az az előtti évekre tehetjük. Fontosnak tartjuk még megemlíteni azt is, hogy az I. számú éremleletben van egy Bernát karintiai herceg által kibocsátott veret, amit a landstrassi pénzverde adott ki, és nem szerepel az éremhatározóban. A denár előlapján a landstrassi vereteknél megszokott ábrázolás, a balra lépő oroszlán látható (pl.: Cn7), a köriratban pedig LA[N·DE· S]TROS olvasható. A hátlapon Ca14 típus látható angyal szárnyakkal, felette kereszttel. A köriratból a következő olvasható: +S[...]H (5. kép).

Az éremlelet záródási idejének meghatározása kapcsán már a II. Eberhard salzburgi érsek friesachi pénzkibocsátásából származó veretek is tájékoztatnak bennünket. Ezek közül a legkésőbbiek 1235 és 1240 között verték (2021.41.1.14–15.).²¹ Azonban a legkésőbbi veretek 1241-ben vagy 1240-ben kerülhettek kibocsátásra (2021.41.1.62., 2021.41.1.75.,

20. Koch 1994: Tafel 60: Cn19

21. Pogačnik 2008: 87: 164.

4. kép: Az I. számú éremlelet verdehely szerinti megoszlása 1200 és 1241 között · Készítette: Nagy Balázs

2021.41.1.86.), így az éremlelet záródását a fentiekben hivatkozott három denár alapján 1241-ben tudjuk meghatározni.

A II. éremleletből tizenkét denár került elő (2021.42.1–12.), melyek közt friesachiakat és magyar vereteket is találunk.²² A friesachi típusok közt két olyan ritkábbnak mondható veretet is találunk, melyek az I. számú éremleletben is jelen vannak. Az egyik a már fentiekben említett Bernát karintiai herceg verete, amiből összesen két darab van a II. számú éremleletben. Szintén megtaláljuk Bernát karintiai herceg laibachi veretét, amiből egy darab van az I. számú éremleletben. Ezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a két leletegyüttes pénzei valaha egy pénzkészletet

alkottak. Elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy az egykori tulajdonos több helyre rejtette el a pénzét, bár a II. számú éremlelet korabeli vásárlóértéke meglehetősen kevesebb volt, mint az I. számúé.

Összességében mindkét éremleletről elmondható, hogy a tártárás kori pusztítások idejét keltezi és az ismert lelethorizonthoz sorolandó. A leletek összetétele – eltérő korabeli vásárlóértékük ellenére is – sok rokonságot mutat, melyek összetartozása – különböző lelőhelyük ellenére is – a bennük levő ritka veretek figyelembevételével kimutatható. Az I. számú éremlelet ezüstpénzeiért nagyjából két szarvasmarhát, míg a II. számúért kb. egy vödör sört lehetett volna kapni.

5. kép: Ismeretlen, új típus a landstrassi verdéből · Fotó: Deim Balázs

22. Parádi 1963: 219.

COIN HOARDS FROM
VÁC–SZARVAS HILL

Two coin hoards have been found in an Árpadian era shelter, which seems to have been reached by the Mongolians’ attack. They were deposited relatively close to each other. Hoard I contains 90 pieces of silver coins, mostly Friesach denars minted between 1170 and 1230, while Hoard II consists of 12 pieces, only a few Friesach denars, and slightly more Hungarian coins. Based on their composition, both deposits belong to the Mongol Invasion period find horizon. While analysing the hoards, I was faced with several issues, which complement my previous research in this field on the one hand, and on the other hand offer some new data to an era of monetary history that is difficult to interpret. This is the coinage of the six years predating the Mongol Invasion (1241/2).

The composition of Hoard I, no matter how small, shows an immense variety compared to hoards of similar size. This is not only due to the presence of rare coins but also because the 90 silver pieces were issued by 14 mints. Hoard II shows a similar picture, as it is composed of such rare types, which usually occur in hoards of several hundred pieces. Based on the similar and rare coins found in both hoards, we can assume one owner and two hiding places connected to the hoards. Results of the salvage excavation also confirmed this: money and tools (iron hoard, arrowheads) were found on the site, that belonged to people seeking refuge. And since Hoard I quite sharply dates the Mongol Invasion period (1241), both hoards being deposited and remaining in the ground can be connected to the destruction by the Mongols.

KATALÓGUS

Ltsz.	Kibocsátó	Címlet	Kibocsátás helye / ideje	Referenciaszám
2021.41.1.1.	Ismeretlen	Denár	Friesach / kb. 1170–1200	CNA I. Ca9
2021.41.1.2.	Ismeretlen	Denár	Friesach / kb. 1170–1200	CNA I. Ca9
2021.41.1.3.	Ismeretlen	Denár	Friesach / kb. 1170–1200	CNA I. Ca9
2021.41.1.4.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1204–1208	CNA I. Ca12
2021.41.1.5.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1208–1212	CNA I. Ca13
2021.41.1.6.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1212–1216	CNA I. Ca14
2021.41.1.7.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1212–1216	CNA I. Ca14
2021.41.1.8.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1212–1216	CNA I. Ca14
2021.41.1.9.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1216–1220	CNA I. Ca16
2021.41.1.10.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1216–1220	CNA I. Ca16
2021.41.1.11.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1216–1220	CNA I. Ca16
2021.41.1.12.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1220–1241	CNA I. Ca18
2021.41.1.13.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1226–1228	CNA I. Ca19a
2021.41.1.14.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1235–1240	CNA I. Ca23
2021.41.1.15.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Friesach / 1235–1240	CNA I. Ca23
2021.41.1.16.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.17.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.18.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.19.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.20.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.21.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.22.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.23.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1222–1224	CNA I. Cb14
2021.41.1.24.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1226–1228	CNA I. Cb16
2021.41.1.25.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.26.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.27.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.28.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.29.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.30.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.31.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.32.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.33.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.34.	Bernát karintiai herceg	Denár	St. Veit / 1228–1230	CNA I. Cb17
2021.41.1.35.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg1
2021.41.1.36.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg1
2021.41.1.37.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg1
2021.41.1.38.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg1
2021.41.1.39.	II. Eberhard salzbugi érsek	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg1
2021.41.1.40.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg4
2021.41.1.41.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg4
2021.41.1.42.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg4
2021.41.1.43.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg4
2021.41.1.44.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg5
2021.41.1.45.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg5
2021.41.1.46.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg5
2021.41.1.47.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg5
2021.41.1.48.	VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Pettau / 1220–1230	CNA I. Cg6
2021.41.1.49.	Berthold aquileiai pátriárka	Denár	Aquileia / 1218–1251	CNA I. Ch11
2021.41.1.50.	Berthold aquileiai pátriárka	Denár	Aquileia / 1218–1251	CNA I. Ch11a

Ltsz.	Kibocsátó	Címlet	Kibocsátás helye / ideje	Referenciaszám
2021.41.1.51.	Berthold aquileiai pátriárka	Denár	Aquileia / 1218–1251	CNA I. Ch11a
2021.41.1.52.	Berthold aquileiai pátriárka	Denár	Aquileia / 1218–1251	CNA I. Ch11a
2021.41.1.53.	II. Otto freisingi püspök	Denár	Gutenwert / 1184–1220	CNA I. Cj1a
2021.41.1.54.	Berthold aquileiai pátriárka– VI. Lipót osztrák herceg–II. Frigyes osztrák herceg	Denár	Világi hatalom / 1228 után	CNA I. Cj48
2021.41.1.55.	II. Frigyes osztrák herceg	Denár	Világi hatalom / 1230–1234	CNA I. Cj54 var.
2021.41.1.56.	Bernát karintiai herceg	Denár	Laibach / 1202–1256	CNA I. Cm5
2021.41.1.57.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn4
2021.41.1.58.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn4
2021.41.1.59.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn4
2021.41.1.60.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn4
2021.41.1.61.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn4
2021.41.1.62.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	Pogačnik 164, CNA I. Cn19
2021.41.1.63.	II. Piligrim aquileiai pátriárka	Denár	Aquileia / 1195–1204	Bernardi 10
2021.41.1.64.	II. Eberhard salzburgi érsek– VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Rann / 1198–1246	CNA I. Ck2
2021.41.1.65.	II. Eberhard salzburgi érsek– VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Rann / 1198–1246	CNA I. Ck2
2021.41.1.66.	Ismeretlen	Denár	? / 1220–1240	CNA I. Cj112
2021.41.1.67.	Gurki püspökség	Denár	Peilentein / 1228 előtt	CNA I. Cq17
2021.41.1.68.	Berthold aquileiai pátriárka– IV. Heinrich Andechs–Meráni herceg	Denár	Gutenwert / 1220–1228	CNA I. Cj9B
2021.41.1.69.	Ismeretlen	Denár	? / 1220–1240	CNA I. Cj82
2021.41.1.70.	Gurki püspökség	Denár	Heiligenkreuz / 1228–1241	CNA I. Cq59
2021.41.1.71.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. – (új típus)
2021.41.1.72.	Bizonytalan	Denár	–	Bizonytalan
2021.41.1.73.	Gurki püspökség	Denár	Peilentein / 1228 előtt	CNA I. Cq10
2021.41.1.74.	Berthold aquileiai pátriárka– IV. Heinrich Andechs–Meráni herceg	Denár	Gutenert / kb. 1220–1228	CNA I. Cj9
2021.41.1.75.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	Pogačnik 164, CNA I. Cn19
2021.41.1.76.	II. Teodorik trieri érsek	Denár	Trier / 1212–1242	
2021.41.1.77.	I. Engelbert kölni érsek	Denár	Köln / 1216–1225	
2021.41.1.78.	I. Engelbert kölni érsek	Denár	Köln / 1216–1225	
2021.41.1.79.	I. Heinrich kölni érsek	Denár	Köln / 1225–1238	Häverník 647

Ltsz.	Kibocsátó	Címlet	Kibocsátás helye / ideje	Referenciaszám
2021.41.1.80.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.1.81.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.1.82.	II. Eberhard salzburgi érsek– VI. Lipót osztrák herceg	Denár	Rann / 1198–1246	CNA I. Ck3
2021.41.1.83.	Bernát karintiai herceg	Denár	Krain, vagy környéke / 1220 előtt	CNA I. Cr10
2021.41.1.84.	Bernát karintiai herceg	Denár	Krain, vagy környéke / 1200–1220	CNA I. Cr28
2021.41.1.85.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn4
2021.41.1.86.	Gurki püspökség	Denár	Heiligenkreuz / 1241 előtt	CNA I. Cq112
2021.41.1.87.	Ismeretlen	Denár	? / 1200–1241	CNA I. Cu32
2021.41.1.88.	II. Frigyes osztrák herceg	Denár	Stein / 1230–1243	CNA I. Ci26
2021.41.1.89.	II. Eberhard salzburgi érsek	Denár	Friesach / 1200–1204	CNA I. Ca10
2021.41.1.90.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.1.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.2.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.3.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.4.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.5.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.6.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.7.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.8.	III. Béla magyar király	Denár	Magyar Királyság / 1180–1196	H. 69
2021.41.2.9.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	CNA I. Cn12
2021.41.2.10.	Bernát karintiai herceg	Denár	Landstrass / 1202–1256	Pogačnik 164, CNA I. Cn19
2021.41.2.11.	Bernát karintiai herceg	Denár	Laibach / 1202–1256	CNA I. C5
2021.41.2.12.	Ismeretlen	Denár	Gutenwert / 1210–1230	CNA I. Cj98

ÉREMLELET A KÖZÉPKORI VATYA TELEPÜLÉSRŐL (PEST MEGYE)

Az éremlelet régészeti kutatása

A Ferenczy Múzeumi Centrum Régészeti Osztályának munkatársai már több érem- és kincslelet mentő feltárása kapcsán szereztek tapasztalatokat, mire 2019-ben sor került az újlengyeli leletegyüttes feltárására.¹ Az érem-, illetve kincsleletek mentő feltárását majd minden esetben az intenzív mezőgazdasági művelés tette indokolttá és elkerülhetetlenné. A fejlett munkagépek, ekék földre gyakorolt hatása a régészeti leletanyagot akár 30–40 cm mélységből is a felszínre, illetve annak közelébe sodorja. A föld bolygatása során a régészeti jelenségek részbeni, vagy teljes megsemmisülése mellett a leletanyagok másodlagos pozícióba – a régészeti rétegtani szempontok szerint már egy nehezen értékelhető földrétegbe, a humuszba – kerülnek. Ennek a folyamatnak estek áldozatul az újlengyeli pénzek is, melyeknek első darabjait Kosztolányi Gyula és Gudmon Sándor, a Ferenczy Múzeumi Centrum és a Községi Régészeti Egyesület önkéntesei találták meg.² A gyakorlatban alkalmazott, és az új lelőhelyek felkutatására, feltérképezésére kidolgozott protokoll a fémkereső műszer használatával szinte teljesen összefonódott, és a régészeti módszertan oldaláról is újításokat eredményezett. Ez a mentő feltárás is alkalmat nyújtott az elméletben kidolgozott módszertani lehetőségek gyakorlati finomítására és az önkéntesekkel való újbóli együttműködésre. A feltárásra 2019. november 22-én került sor. Nyolc önkéntes segítségével egy teljes napon át dolgoztunk.

Az éremlelet előkerülési helye nem nyilvántartott régészeti lelőhelyhez köthető.³ A lelőhely a Duna-völgyi-főcsatornától néhány száz m-re, környezetéből kiemelkedő sík területen helyezkedik el. A mentő feltárás elvégzését a mezőgazdasági művelés által felszín közelébe hozott érmek tucatjai tették indokoltá. A fémkereső műszerek korlátozott érzékelő képessége miatt, és a kisméretű pénzek – teljességre törekvő – felgyűjtése érdekében 8–10 cm-enként szinteket alakítottunk ki a bolygatott humuszban. Ezzel az volt a célunk, hogy megfigyeljük és dokumentáljuk a pénzek sűrűsödési irányát, szóródását. Szerencsés esetben ezzel a módszerrel információkat kaphatunk a leletegyüttes rétegtani viszonyairól, összefüggéseiről, és nem utolsósorban az elrejtés körülményeiről is.

A mentő feltárás megkezdése előtt a művelt felszínen végzett műszeres leletfelderítés során harmincegy fémjelet tudtunk azonosítani, ami harminchárom darab érmét eredményezett.⁴ Figyelembe véve a korábban megtalált néhány érem előkerülési helyét és a mostani felszínen szóródó fémanyag sűrűsödését, lehatároltunk egy 5 × 5 m-es szelvényt (1. kép).⁵ A korábbi (2017. évi) kutatások alkalmával összetapadt, Zsigmond uralkodása (1387–1437) alatt kibocsátott parvusok kerültek elő.⁶ Már a feltárás közben is látható volt, hogy a pénzek közül több a művelés okozta földmozgatás során megsérült (a veretek töredezetté, törötté vagy hajlottá váltak). A felszíni leletanyag (a továbbiakban 1. réteg) szóródásáról fotó mellett rajzdokumentációt is készítettünk. A leleteket leletkísérő számokkal láttuk el, amiket felvezettünk az 1:20-as méretarányú rajzra is.⁷ A lehatárolt 5 × 5 m-es szelvényen belül az előzetes tervek szerint 8–10 cm-es rétegenként haladva, vízszintes felületeket kialakítva bontottuk a humuszt. A 2. réteg (kb. 10 cm mélyen) felszínén negyvennégy fémjelet azonosítottunk. Akárcsak az 1. réteg esetében, a pénzek felszedését a fotó- és rajzdokumentáció előzte meg. Az éremanyag sajnos ezen a rétegen nem mutatott sűrűsödési irányt, szinte a szelvény teljes felületén szóródott (2. kép). Az eredeti terepszinttől számítva kb. 20 cm-es mélységben (3. réteg) egy újabb mesterséges szintet alakítottunk ki. A célunk ezzel továbbra is az volt, hogy az érmek sűrűsödési irányát megfogjuk, és ezzel együtt a leletegyüttes egykori gócpontját, rétegtani összefüggéseit is meg-

1. Itt szeretném megköszönni Beker Edit, Csörgi Anna, Csörgi Zoltán, Gudmon Sándor, Juhász Andrea, Kosztolányi Gyula, Szabó László és Vinis Zoltán önkéntesek, illetve nem utolsósorban a Ferenczy Múzeumi Centrumból Décsi Enikő régész, Jászberényi Mónika régésztechnikus és Szőcs Péter geodéta szíves munkáját. A mentő feltárás során előkerült százötvenöt pénzérme a Ferenczy Múzeumi Centrum Numizmatikai Gyűjteményébe került (2020.4.1.1-2020.4.5.18.).
2. www.kozossegiregeszet.hu
3. Az újonnan regisztrált lelőhelyet Újlengyel–Vatya néven jelentettük be.
4. 8–10 cm mélységtől egészen a kevert altalajig (kb. 30 cm) több pénz is összetapadt állapotban került elő (két-három, de legfeljebb tíz darab).
5. A fémjelek elhelyezkedését a letűzött fapálcák jelölik.
6. Gyöngyössy 2003: 13–28.
7. A mentő feltárás során összesen négy mesterségesen kialakított rétegről készült rajz- és fotódokumentáció. A leltári számok harmadik tagja azt a rétegsort jelöli, amelyből az érem előkerült. Az 1. a felszín, 10 cm-es mélység: 2., 20 cm mélység: 3., 30 cm-es mélység: 4., a pozíció nélküli pénzek az 5. számot kapták.

1. kép: A felszíni leletanyag szóródása a tervezett mentő feltárás helyén
Fotó: Nagy Balázs

3. kép: Az 1. szelvény 2. rétege (20 cm-es mélység), a fapálcák az érmeket jelölik
Fotó: Nagy Balázs

figyeljük. A réteghez kapcsolódóan további harmincöt darab érmét sikerült azonosítani és dokumentálni. A szelvényből így tizenhárom, a meddőből pedig további huszonkét érem került elő. A tizenhárom érme ezen a szinten sem mutatott sűrűsödési irányt, a pénzek a teljes szelvényen belül, véletlenszerűen szóródtak (3. kép). A következő lépés a 4. réteg (kb. 30 cm mélyen) kialakítása volt, mely már helyenként a bolygatatlan altalaj szintjén volt. Ebben a rétegben további tizenöt érmét dokumentáltunk, melyek közül kilenc a kialakított felszínről, valamint további hat a meddőből került elő. A szelvény temetése során a meddőben további tizenkilenc aprópénzt találtunk. Így a mezőgazdasági művelésnek kitett rétegből összesen százötvenöt darab érmét (5. kép) sikerült kimenteni. Az érmek véletlenszerű szóródásából azt a következtetést vontuk le, hogy a leletegyüttest a mezőgazdasági mélyszántás hozta a felszínre, és ez semmisítette meg annak középkori rétegtani összefüggéseit (4. kép).

Az éremlelet értékelése

A mentő feltárás során az elrejtés korabeli helyét, eredeti kontextusát már nem tudtuk megfigyelni, ezért a továbbiakban csak az éremleletből és a történeti adatokból levonható következtésekre szorítkozhatunk. Az éremlelet előkerülése kapcsán megvizsgáltuk a 18. századból fennmaradt térképi ábrázolásokat, illetve a csekély számú, de kapcsolódó okleveleket.

2. kép: Az 1. szelvény 1. rétege (10 cm-es mélység), a fapálcák az érmeket jelölik
Fotó: Nagy Balázs

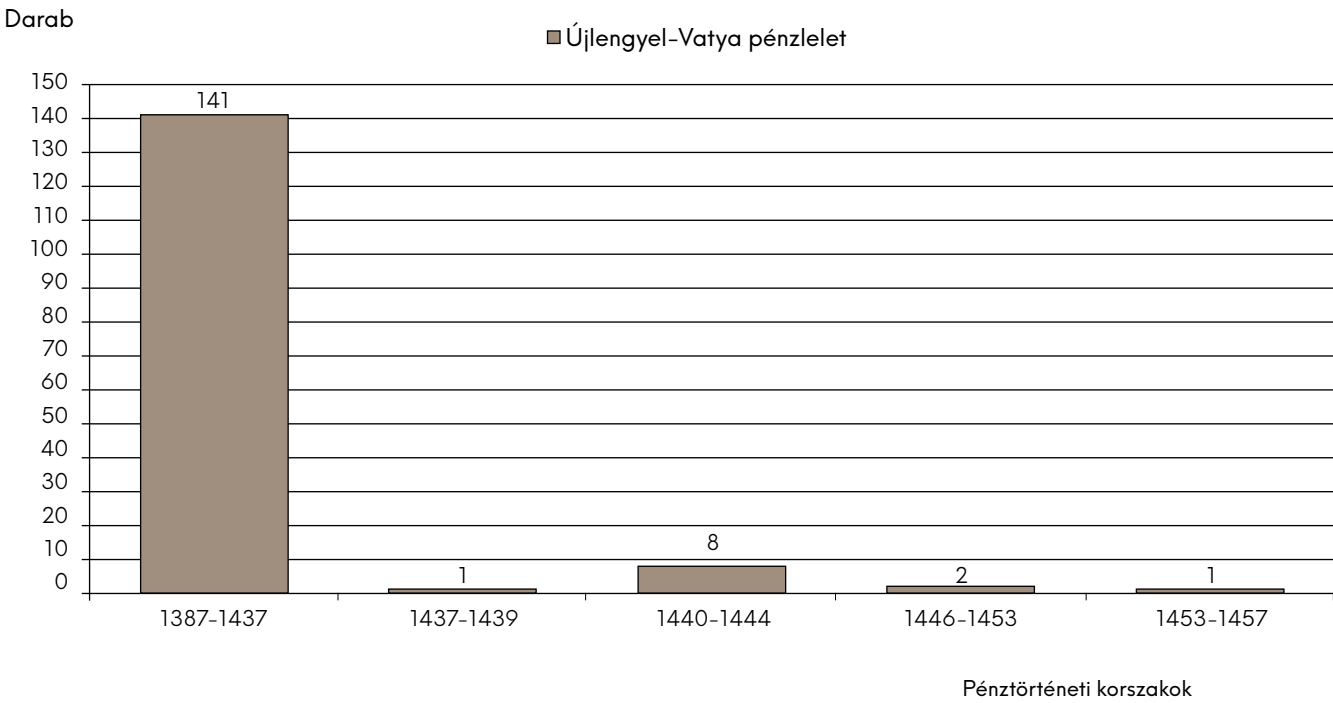
4. kép: Az 1. szelvény 3. rétege (30 cm-es mélység), a fapálcák az érmeket jelölik
Fotó: Nagy Balázs

Csánki Dezső a középkori Vacs (ma: Pusztavacs) templomától északnyugatra teszi a középkori Vatya települést.⁸ Az okleveles adatok közül számunkra a legfontosabb Zsigmond király 1415-ben kiadott adománylevele, melyben a középkori Wach birtokát Wathya településsel Ambrusnak és Jeromosnak adja, új adományozás címén.⁹ A középkori falu azonosításához az első katonai felmérés (1782–1785) során készült térképszelvényt is alapul vettük, amelyen a mai Pusztavacs településen jelölték egy templomromot (Rudera), továbbá ettől északnyugatra még egyet (Watscher Rudera). Vatyáról a legkorábbi térképes ábrázolás az 1800-as évek elejéről származik, amin szintén jelölték a középkori templom helyét (6. kép).¹⁰ A feltárt éremlelet ez utóbbi templom szomszédságában, attól kb. 260 m-re (ma Újlengyel külterülete) található, ami alapján azt mondhatjuk, hogy az éremlelet a középkori Vatya településről került elő.

A feltárás során néhány, településre utaló középkori kerámiatöredéket is találtunk.¹¹ Az érmek némelyikének felülete porózus, ami arra utalhat, hogy a rejtékhelyükön magas hővel érintkezhettek. A pénzek között több összeraagadt állapotban került elő, ezek Zsigmond uralkodása alatt veretett parvusokból és ducatokból állnak. Az összetapadt veretek a tárolás módjára

8. Csánki 1890: 36.
9. DL 43287; Bakács 1982: 355.
10. TK 1056, Praedii Vatya mappa generalis.
11. Jövőbeni célunk a középkori település kiterjedésének megismerése, terepbejárással történő lehatárolása.

1. ábra: Az érelelet pénztörténeti korszakok szerinti bontásban

is utalhatnak: egy olyan szerves anyagból készült erszényben lehettek, ami bár rendezetlenül, de szorosan összetartotta a pénzeket (7. kép).

A 15. századi pénztörténeti áttekintéshez Gyöngyössy Márton 2003-ban megjelent doktori disszertációját vettük alapul.¹² V. Székely György 2017. évi tanulmányában a Bajna határából előkerült 1440-es években záródó érelelet értékelése kapcsán – leletkataszterként – felgyűjtötte a hasonló záródású leletgyűtéseket. Megállapításai némileg kiegészítik az újlengyeli leletgyűttes ismertetését.¹³ Az újlengyeli pénzek meghatározásánál Pohl Artúr 1982-ben megjelent középkori pénzek corpusát használtuk fel.¹⁴ Az érelelet legkorábbi veretei

Zsigmond (1387–1437) pénzkibocsátásából valók (száznegyvenegy darab). A leletgyűttes összetételében Albert (1437–1439) (egy darab), Erzsébet V. László nevére (1440–1442) (három darab), I. Ulászló (1440–1444) (öt darab), Hunyadi János (1446–1453) (két darab) és V. László (1453–1457) (egy darab) uralkodása alatt vert pénzek találhatók meg (1. ábra). Egy érmét – töredékes állapota miatt – nem tudtunk meghatározni, illetve egy rézlapkát is találtunk.¹⁵

A Zsigmond (1387–1437) kibocsátásából származó, a piaci kisforgalomnak tervezett aprópénzek olyannyira csekély ezüstartalommal bírtak, hogy szinte már csak rézből készültek.¹⁶ A címletek között parvusokat és ducatokat, illetve egy denárt is találunk. I. Ulászló (1440–1444) idején a pénzrontás tovább folytatódott, és mivel a kamarák többsége nem került uralma alá, ezért szinte csak Budán tudott pénzt veretni.¹⁷ Hunyadi János törekedett a pénzügyigazgatás rendszerének helyreállítására, azonban ez csak V. László uralkodása alatt járt sikerrel. 1456-tól öt királyi pénzverőkamara verte a királyi pénzeket.¹⁸ A leletben található 15. század második feléből származó veretek denárokból állnak.

12. Gyöngyössy 2003.

13. V. Székely 2017: 93–114.

14. Pohl 1982.

15. A rézlapkának az egyik oldalán egy mélyen vésett egyenlőszárú kereszt, míg a másik oldalán egy karcolt kettőskereszt látható. A lapka paraméterei alkalmasak lettek volna, hogy egy hamis aranyforintot készítsenek belőle, azonban ez esetben erre nem került sor.

16. Gyöngyössy 2012: 40–46.

17. Gyöngyössy 2012: 48–49.

18. Gyöngyössy 2012: 52–53.

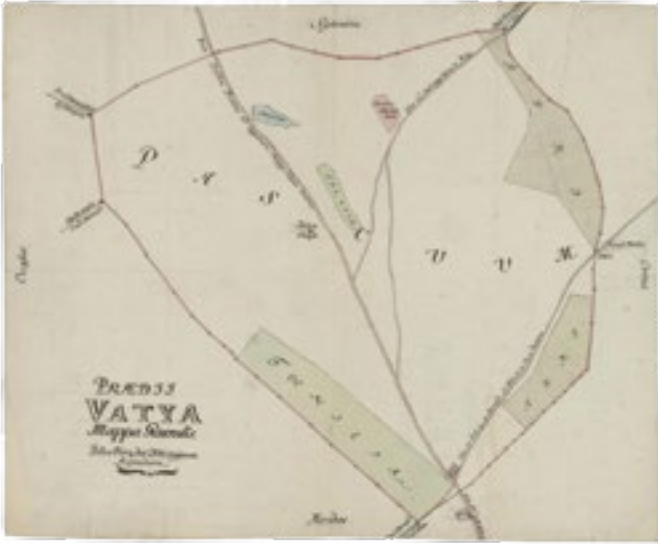
5. kép: Az összetapadt érmek még restaurálás előtt · Fotó: Haszara Andrea

6. kép: Az érelelet összetétele · Fotó: Deim Balázs

Amennyiben az összetételt verdehely szerint szeretnénk elemezni, úgy e lelet esetén nehézségekbe ütközünk, mivel a Zsigmond parvusok többségének állapota nem volt alkalmas arra, hogy meghatározzuk a kibocsátás helyét, így ezeket statisztikai elemzés alá sem tudtuk vetni.

Az újlengyeli érelelet legkésőbbi veretét V. László 1455-ben bocsátotta ki. Pest megyéből ez idáig nem került elő ehhez hasonló záródási idővel rendelkező leletgyűttes. Így a lelet elrejtését, illetve földben maradását egy lokális jellegű esemény idézhette elő. Az, hogy mi történhetett ez idő tájt a középkori Vatya településen, arról az általunk ismert okleveles források hallgatnak. A lelet elrejtésének, földben maradásának pontos okát ez esetben nem sikerült megismerni.

7. kép: Térkép Vatyáról, 1800 körül [TK 1056] · Forrás: maps.hungaricana.hu/hu

COIN HOARD FROM
MEDIEVAL VATYA VILLAGE
(PEST COUNTY)

The first pieces of the coin hoard were found by volunteers of the Community Archaeology Association on the south-eastern border of Újlengyel. They reported the successful site survey as soon as the first few coins were discovered, and that they came across a possible hoard. Since a few silver coins were found stuck together, we decided that after next year’s harvest, we will explore the area of the disturbed find context, which has been a victim of agricultural work, through a salvage excavation. On 22 November 2019, we started fieldwork with three archaeologists and eight volunteers.

The coin hoard was found on a hitherto unknown site, which could be identified with the medieval Vatyá village. With the help of written sources and 18th century maps, we have managed to outline the 15th to 18th century history of Vatyá. On the 18th century maps, the location of the church building had been marked, which we aimed to identify in the future. The coin hoard was found only 260 metres far from the supposed site of the church, on an elevated plateau.

We began fieldwork with the metal detector survey of the freshly farmed land, marking the spots where the detectors signalled, and documented the objects found with photographs and drawings. The data obtained this way served as the basis for determining the location of our trenches. From the surface layer (Layer 1) 33 coins were collected altogether, which had belonged to one context based on their features. The surface distribution of finds provided information of the volume of disturbance to the context: the coins were dispersed along the direction of ploughing in a 17 × 5 m area. Taking this into account, as well as find density, we have started working in a 5 × 5 m trench. Within the trench, according to previous plans, we started using the spit method, creating horizontal surfaces after removing each 8–10 cms thick arbitrary layer of the humus, to observe and document the distribution and density of coins. On the surface of Layer 2 (about 10 cms deep), we have identified 44 signals of metal with the detectors. About 20 cms deep from the original surface, we created another arbitrary level (Layer 3). We still aimed to assess the density and direction

of the coins’ distribution and to find the centre of the hoard, as well as its stratigraphic context. In Layer 3, we have found and documented 35 coins. The next step was creating Layer 4 (about 30 cms deep), which meant the undisturbed bedrock in some spots. In it we have documented 15 coins, from which 9 was on the surface of the layer, and 6 in the spoil heap. During back-filling the trench, another 19 coins were found in the large spoil heap. Thus, 155 (Image 5) coins have been saved altogether from the area exposed to agricultural cultivation. Based on the random distribution of coins, we have concluded that the hoard was brought up to the surface by heavy duty ploughing, which also destroyed the stratigraphic context of the medieval find material (Image 4).

During the excavation, some pottery fragments indicating medieval settlement were also found. Some of the coins’ surfaces were porous, meaning that they had been exposed to high temperatures in their hiding place. Some coins were found stuck together, these were the parvi and ducats minted under King Sigismund. This sticking together possibly indicated the mode of storing: they had probably been put in a purse made of organic material, which held the coins together, albeit in a disorganised way (Image 7).

The earliest coins of the hoard are from the mint of King Sigismund (1387–1437) (141 pieces). In the assemblage, coins of minted under Albert (1437–1439) (1 piece), Elizabeth of Luxembourg under the name of Ladislaus V (1440–1442) (3 pieces), Ulászló I/Źładysław III (1440–1444) (5 pieces), János Hunyadi (1446–1453) (2 pieces), and Ladislaus V (1453–1457) (2 pieces) (Fig. 1). We were unable to identify one fragmentary coin, and there was also a small copper plate among the finds. The latest coin of the Újlengyel hoard was issued by Ladislaus V in 1455. There are no known hoards with a closing date like this one from Pest county. Therefore it had been hidden and remained in the ground due to a local conflict. Whatever happened at that time in the medieval Wathya village, contemporary written sources remain silent about it. Therefore the exact reason for hiding the coin hoard is still unknown.

KATALÓGUS

FMC NGY	Kibocsátó	Címlet / súly	kibocsátás helye / ideje	Ref.sz. / megjegyzés
2020.4.1.1.	–	Aranyforint lapka? / 2,10 g	–	– / rézlapka vésett kereszttel és kettőskereszttel. Átm.: 20,25 mm
2020.4.1.2.	I. Ulászló (1440–1444)	Denár / 0,64 g	Buda / 1442	Mzz. 146-1 / hajlott
2020.4.1.3.	Hunyadi János (1446–1453)	Denár / 0,38 g	Nagybánya / 1446	Mzz. 175-9 / töredékes
2020.4.1.4.	Hunyadi János (1446–1453)	Denár / 0,64 g	Buda / 1446	Mzz. 175-1 / hajlott
2020.4.1.5.	I. Ulászló (1440–1444)	Denár / 0,22 g	Buda / 1440	Mzz. 135-2 / töredékes
2020.4.1.6.	I. Ulászló (1440–1444)	Denár / 0,39 g	Buda / 1442–1443	Mzz. 143 típ. / töredék
2020.4.1.7.	V. László (1453–1457)	Denár / 0,17 g	Körmöcbánya / 1455	Mzz. 187 típ. / töredék
2020.4.1.8.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.9.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.10.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.11.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.12.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.13.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,25 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.14.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,37 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.15.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,21 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.16.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,36 g	Nagybánya / 1427–1430	Mzz. 123-10
2020.4.1.17.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,43 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.1.18.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,40 g	Nagyszeben / 1427–1430	Mzz. 123-2
2020.4.1.19.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,24 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.1.20.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,32 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.21.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,27 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.22.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.23.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.24.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.25.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.26.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,22 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.27.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,10 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / töredék
2020.4.1.28.	Zsigmond (1387–1437)	Denár / 0,11 g	– / 1390–1427	Mzz. 117 típ. / töredék
2020.4.1.29.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,09 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / töredék
2020.4.1.30.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,24 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.31.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.32.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,30 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.1.33.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,48 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.2.1.	Albert (1437–1439)	Denár / 0,38 g	Kassa / 1438	Mzz. 126-1
2020.4.2.2.	Erzsébet, V. László nevében (1440–1453)	Denár / 0,35 g	Körmöcbánya / 1442	Mzz. 150-14
2020.4.2.3.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,3 g	Körmöcbánya / 1428	Mzz. 123-7
2020.4.2.4.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,25 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.5.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,19 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.6.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,17 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.2.7.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,21 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.8.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,19 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / töredék
2020.4.2.9.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.10.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,33 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.11.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,31 g	Körmöcbánya / 1428	Mzz. 123-7
2020.4.2.12.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,27 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.13.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	Buda / 1387–1427	Mzz. 119-4
2020.4.2.14.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,20 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.

FMC NGY	Kibocsátó	Címlet / súly	kibocsátás helye / ideje	Ref.sz. / megjegyzés
2020.4.2.15.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,24 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.2.16.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,39 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.2.17.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,09 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / töredék
2020.4.2.18.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,33 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.19.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.20.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.21.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,22 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.22.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,21 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.23.	Zsigmond (1387–1437)	Denár / 0,23 g	Körmöcbánya / 1427–1430	Mzz. 123–5
2020.4.2.24.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,36 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.2.25.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.26.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.27.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,16 g	Körmöcbánya / 1427–1430	Mzz. 123–5 / töredékes
2020.4.2.28.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,20 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.2.29.	I. Ulászló (1440–1444)	Denár / 0,44 g	Buda / 1440	Mzz. 135–2
2020.4.2.30.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,47 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / 2 db összetapadva
2020.4.2.31.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,45 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / 2 db összetapadva
2020.4.2.32.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,15 g	Körmöcbánya / 1427–1430	Mzz. 123–4
2020.4.2.33.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.34.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,31 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.35.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,25 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.36.	Zsigmond (1387–1437)	– / 1,46 g	– / 1387–1430	6 db összetapadva
2020.4.2.37.	Zsigmond (1387–1437)	– / 0,6 g	– / 1387–1430	3 db összetapadva
2020.4.2.38.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,22 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.39.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.40.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,27 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.41.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,30 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.2.42.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,50 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.2.43.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,24 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.2.44.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,27 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.1.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.3.2.	Erzsébet, V. László nevében (1440–1453)	Denár / 0,36 g	Szomolnok / 1440	Mzz. 150–6
2020.4.3.3.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.3.4.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.5.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,09 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz, töredékes
2020.4.3.6.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,25 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.7.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,14 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.8.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,72 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz, 2 db összetapadva
2020.4.3.9.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,17 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.3.10.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,27 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.3.11.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,16 g	– / 1427–1430	Mzz. 123 típ. / réz, töredék
2020.4.3.12.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.3.13.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,17 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz, töredék
2020.4.3.14.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,19 g	Körmöcbánya / 1427–1430	Mzz. 123–5
2020.4.3.15.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,35 g	Körmöcbánya / 1427–1430	Mzz. 123–10
2020.4.3.16.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,20 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.17.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,21 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / töredékes
2020.4.3.18.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,19 g	Buda / 1427–1430	Mzz. 123–1
2020.4.3.19.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz

FMC NGY	Kibocsátó	Címlet / súly	kibocsátás helye / ideje	Ref.sz. / megjegyzés
2020.4.3.20.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,30 g	– / 1427–1430	Mzz. 123 típ. / réz, égett
2020.4.3.21.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / réz
2020.4.3.22.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.23.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,28 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.24.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,26 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.25.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,20 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.26.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,24 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.27.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.28.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.29.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,38 g	Nagyszeben / 1427–1430	Mzz. 123–2
2020.4.3.30.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.31.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.3.32.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,12 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz, töredékes
2020.4.3.33.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,14 g	– / 1427–1430	Mzz. 123 típ. / töredék
2020.4.3.34.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,19 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz, töredékes
2020.4.3.35.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,41 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / égett
2020.4.4.1.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,26 g	Nagybánya / 1427–1430	Mzz. 123–10
2020.4.4.2.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.4.3.	Zsigmond (1387–1437)	Denár / 0,53 g	Körmöcbánya / 1436	Mzz. 118–9 / megnyírt
2020.4.4.4.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,24 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.5.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,22 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.6.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,25 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.7.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,20 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.8.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,07 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz, töredék
2020.4.4.9.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,27 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.10.	I. Ulászló (1440–1444)	Denár / 0,21 g	Buda / 1440	Mzz. 135–2 / réz, töredékes
2020.4.4.11.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,23 g	Körmöcbánya / 1428	Mzz. 123–7 / réz
2020.4.4.12.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.13.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,25 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.4.14.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,18 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.4.15.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,15 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.5.1.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
2020.4.5.2.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,23 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ.
.2020.4.5.3.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,16 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / töredékes
2020.4.5.4.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,30 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.5.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,29 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.6.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,19 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.7.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,09 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.8.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,31 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.9.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,17 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.10.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,16 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.11.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,21 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.12.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,10 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.13.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,19 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.14.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,17 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.15.	Zsigmond (1387–1437)	Parvus / 0,57 g	– / 1387–1427	Mzz. 119 típ. / fehér fémbevonatos réz, 2 db összetapadva
2020.4.5.16.	Zsigmond (1387–1437)	Ducat / 0,20 g	Segesvár / 1427–1430	Mzz. 123–13 / fehér fémbevonatos réz
2020.4.5.17.	Erzsébet, V. László nevében (1440–1453)	Denár / 0,52 g	Szomolnok ? / 1440 második fele	Mzz. 150–6
2020.4.5.18.	N.A.	Denár / 0,15 g	N.A. / 1437–1455	N.A. / réz, töredék

3. LELETMENTÉS CIVIL SEGÍTSÉGGEL

A TÁPIÓSZENTMÁRTONI AVAR TEMETŐ

A lelőhely földrajzi fekvése

Tápiószentmárton Pest megye délkeleti felében található, a Tápió-vidék déli részén. A térségre vizes-mocsaras részek, rétek, többnyire azonban mezőgazdasági területek jellemzőek. Régészeti leletek tanúsága alapján már az őskor óta lakott.¹ A település tágabb környezete természeti adottságait tekintetbe véve főként síkvidék, kisebb-nagyobb magaslatokkal, a talaj összetétele többnyire humuszos agyag. Egy, a környezetéből enyhén kiemelkedő magaslaton helyezkedett el a kutatással érintett avar kori temetőrészlet. A korábban ismeretlen lelőhely hirtelen felbukkanása okozott némi nehézséget, ugyanis 2018-ban egyazon időben több, párhuzamosan futó nagyberuházásokhoz kapcsolódó feltáráson is folytak a munkálatok, így a bontómunkában különösen értékesnek bizonyult a civil szférából érkezett segítség.

A feltárás körülményei, a temetőrészlet szerkezete

Érkezésünkkor már javában folyt a földmunka, melynek során a körülbelül 12 × 12 m alapterületű üzemcsarnok, a 3 m mélyre tervezett akna, valamint a hozzájuk kapcsoló hozzávétőleg 10 m hosszú és 5 m széles rámpa területén jóval a régészeti szint alatt termelték ki a földet (1. kép). Ez sajnálatos módon a sírok egy részének teljes pusztulásához vezetett. Az első, a helyszínen dolgozók által észrevett és megbolygatott temetkezések az akna keleti oldalfalában helyezkedtek el. Ezek közül a legsúlyosabban a 4. számú sírhely sérült, melyet hosszanti vonalban gyakorlatilag kettészelt a munkagép kanala. A helyszíni szemlén tett beszámoló alapján ekkor állították le a munkafolyamatokat, és értesítették a területileg illetékes hatóságokat.

A csarnoképület, valamint a hozzá kapcsolódó részek kialakítása következtében a munkagépek több temetkezésben tettek kisebb-nagyobb károkat. Mivel a rendőrségi szemle során több, egymástól elkülöníthető vázhoz tartozó embercsontot gyűjtöttünk össze, abban biztosak lehetünk, hogy az aknában, valamint a rámpa területén teljes sírhelyek semmisültek meg.

Pontos számukról azonban csupán becslésekre hagyatkozhatunk. Ha figyelembe vesszük a feltárt sírhelyek egymáshoz való viszonyát, óvatosabb megközelítés alapján az elpusztult sírok száma öt–tíz közé tehető.

A leletmentés ideje alatt a szűkös időkeret és a lelőhely adottságai mellett az időjárás is hátráltatta munkánkat, ugyanis egy heves esőzés miatt az egész akna, valamint a környékén levő temetkezések víz alá kerültek. A helyzet tragikussága ellenére az összefogásnak köszönhetően az 1. szakaszban huszonnégy temetkezést és egy objektumot dokumentálhattunk.

2019-ben régészeti megfigyelés keretén belül folytattuk a lelőhely kutatását. A 2. szakaszban egy körülbelül 57 m hosszú és 50 cm széles sávban folyt a feltárás. Itt újabb hét sírhely került elő. Az utómunkák következtében vált bizonyossá, hogy az itt feltárt temetkezések szinte megszakítás nélkül kapcsolódtak a korábbi leletmentéssel érintett rész egyik sorsorához. A 3. szakasz feltárására néhány héttel később került sor, a csarnoképülettől kissé távolabb, attól északkeletre. A körülbelül 24 × 14 m nagyságú terület egyik felében csoportosultak a sírhelyek. Az itt előkerült huszonegy temetkezés a korábbiaktól távolabb, önálló csoportot alkotva helyezkedett el. Összehasonlítva, egymáshoz való viszonyuk is rendszerlenebb volt az 1. és 2. szakaszban dokumentált sírhelyekhez képest, ahol a temetkezések nagyjából azonos távolságokra, szabályos sorsorok részeként jelentek meg (1. kép).

2020-ban az eddigi ismeretek bővítése érdekében drónfotók segítségével igyekeztünk tisztázni a temető kiterjedését, azonban nem sikerült újabb sírfoltokat azonosítani.²

1. A Tápió-vidék az Észak-alföldi-hordalékküpsíksághoz tartozik, mely két egymással párhuzamos homokvonulat által határolt terület: Vidra 2005: 9–16. Kialakulásában három földrajzi tényező, a lösz, a homok és a víz együttes ereje játszott nagy szerepet. A dombvidékek löszplatói, a sík területeken kiemelkedő homokos magaslatok láncolata, valamint a víz meglete kedvező feltételeket biztosított az emberi megtelepedéshez, ideiglenes táborhelyek vagy temetkezési helyek létesítésére: Dinnyés 1985: 11–12; Fecske 1938: 47–52.

2. A felvételek készítésekor a jelenleg ismert temetőrészlet egyik oldalát többnyire friss kalászosokkal és kukoricával vetett parcellák határolták, másik oldalát egy kevésbé gondozott, többnyire gazos, elkerített terület. Bár a jelenlegi felvételek nem eredményeztek újabb sírokat, idővel mégis érdemes lehet megismételni azokat. A fotók készítése egy rendkívül csapadékos időszakban történt, ami befolyásolhatta az eredményeket. A soros temetők légi fotózásáról bővebben lásd: Szabó 2016: 160–175; Czajlik 2011: 131–140.

1. kép: A tápiószentmártoni temető összesítő térképe • Készítette: Rupnik László
2. kép: Koporsó lenyomata a 35. sírban • Fotó: Décsi Enikő

Temetkezési szokások és bolygatások nyomai

A sírokat egységesen északnyugat–délkeleti tájolás szerint ásták meg.³ A sírok fej felőli oldala északnyugat, a láb felőli pedig délkelet felé mutatott. Ettől csupán két temetkezés tért el (13., 34. sírok), melyekben az elhunytak ellentétes irányban feküdtek. A halottakat nyújtott testhelyzetben, hanyatt fektetve helyezték el. Néhány esetben megfigyeltük a lábak térdben való behajlítását, esetleges alátámasztását, a kézfejek medencére helyezését, valamint a koponya egyik oldalra való döntését.

A sírgödörök formájukat tekintve is egységes képet mutatnak, alakjuk többnyire lekerekített sarkú téglalap volt. Három esetben figyeltünk meg padkás kialakítást (27., 40., 43. sírok). A legtöbb, korabeli bolygatással érintett sírgödör eredeti formája jelentősen változott. A csontvázrészek rendellenes elhelyezkedésén kívül ezt legtöbbször a felszínen jelentkező erőteljes, sötét elszíneződések és a sírhelyek egyik oldalán megfigyelhető szabálytalan ívek jelezték.

A sírhelyek többségében cölöpszerkezetes struktúrákat figyeltünk meg. Ezek többnyire a sírhely aljának négy sarkába ásvó négyzetes vagy ovális alakú, valamint ritkábban a fej és láb felőli oldalon levő lemélyedést jelentettek. Két temetkezés esetében összetettebb sírépítményekre utaló nyomokat sikerült dokumentálni. Közös jellemzőjük az azonos kialakítású, a sírgödör két végében levő nagyobb lemélyedés, és az oldalfalukban körbefutó, barnás elszíneződésű betöltés, mely a sírokat lefedő deszkafedél maradványa lehet.⁴

3. Az avar kor második felében nyitott temetők egyik meghatározó tájolási formája: Bende 2005.

4. Hasonló deszkafedele és cölöpszerkezetes sírépítményekről bővebben lásd: Szűcsi 2020.

3. kép: A 40. temetkezés bontási fázisai • Fotó: Décsi Enikő

A 38. sír esetében a felszíni tisztítást követően a sírgödör hosszanti oldalain két–két pár cölöphely feltárását azonosítottuk. A jelentős korabeli bolygatás miatt a bontás során csak az egyiket sikerült teljes egészében tisztázni, mely egy körülbelül 40 cm mélyre levert, legszélesebb pontján 22 cm átmérőjű, végén kihégyezett cölöp helyét mutatta.⁵ A sírgödör oldalában körbefutó, körülbelül 5 cm széles sávot csak szakaszosan tudtuk megfigyelni, az viszont látszott, hogy kapcsolatban állt a sírfalba fúrt cölöphellyel. A 40. számú sír esetében sokkal látványosabban mutatkozott meg az oldalfalban rögzített, meglehetősen vastag deszkalapok maradványának vonala. A betöltés eltávolítása után, a sírrablással nem érintett oldalon egy 10–15 cm széles és 7–14 cm mély vájat bontakozott ki (4. kép).

Több elhunytat helyeztek koporsóba. Az esetek többségében a sírgödörök aljának az oldalfalakhoz közel eső részén figyeltünk meg néhány cm szélességben és változó hosszúságban jelentkező elszíneződéseket. Legjobban a 35. számú gyermeksír szemlélteti a koporsóhasználat nyomait, ugyanis itt az elhunyt alatt teljes egészében megmaradt a koporsó lenyomata (2. kép). Érdemes továbbá megemlíteni a 16. számú sírgödört, melyből a bontás során sem emberi vagy állati csontmaradvány, sem sírmelléklet nem került elő. Bizonyos, hogy a sírt semmiféle bolygatás nem érte, ugyanis erre utaló felszíni nyomokat a finombontást megelőzően nem azonosítottunk. A sírhely alakját és tájolását figyelembe véve megegyezett a környezetében levőkkel, azzal az egy különbséggel, hogy azokkal ellentétben, ebben semmiféle temetkezési szokással kapcsolatba hozható lelet nem fordult elő.⁶

A 2018-as beruházás földmunkái által bolygatott tizenegy temetkezés közül hét helyezkedett el az akna szélének vonalában. Ezek közül négy már korabeli bolygatások áldozata lett. Mivel ezek esetében nem tudhatjuk, hogy a sírok korábbi feldúlása következtében milyen tárgyak maradtak meg, azt is nehéz megállapítani, hogy a munkagépek milyen mértékű károkat okoztak. A 4. számú temetkezés rabolt volt, sőt a munkagépek is érintették, de a többszörös bolygatás ellenére maradt keltezési értékkel bíró leletanyag a szétdúlt csontok között. Ezen a részen további négy sírnál dokumentáltunk korabeli sírrablást. A 2. szakasz keskeny sávjában levő hét temetkezés közül kettő vált a sírrablók martalékává, ellenben további öt szerencsés módon teljesen bolygatatlannak bizonyult. A 3. szakaszban feltárt, valamivel távolabb eső, külön csoportot alkotó huszonegy temetkezést a munkagépek egyáltalán nem, a korabeli fosztogatások azonban jóval nagyobb mértékben érintették, mint a temető más részeit. Itt tizenhárom esetben figyeltünk meg szisztematikus sírrablást. Érdekes továbbá, hogy a temetkezések között számos gyermeksír is volt, melyeket a rablók teljesen kifosztottak. Egykori ottlétüket csupán néhány csont- vagy kerámiatöredék jelezte. Szokatlan volt az 51. számú temetkezés: az alig 40 cm széles és 140 cm hosszú, szabálytalan alakú sírgödörben egy fiatal

5. A sírgödörök oldalfalában megfigyelhető cölöphelyeket Wicker Erika nyomán ún. sasfás szerkezetként ismeri a kutatás. Bővebben lásd: Balogh 2016: 44–45; Bende 2017: 260–261.
6. Az avar kori kenotáfiumok kérdéskörével kapcsolatban bővebben lásd: Novotnik 2012.

4. kép: Deszkalapok lenyomata a 40. sírban • Fotó: Décsi Enikő

gyermek hasra fordított vázát dokumentáltuk. A gyermek kézfejének csontjai és alkarjának maradványa rendellenes szögben, az arccsont és az áll alá szorulva helyezkedtek el. Bár a vázat biztosan érte korabeli bolygatás – erre utaltak a gyermek hiányos vázrészei, valamint a környezetében elhelyezkedő, további üres gyermeksírok is –, kérdés, hogy a fosztogatás során a rablók hagyták-e ilyen pozícióban a még összetartó vázrészeket, vagy a gyermeket már korábban helyezték el ebben a szokatlan testhelyzetben a hirtelen megásott keskeny sírgödörben, esetleg egyszerűen csak bedobták.

A rablások az esetek többségében célirányos, a váz egy kiszemelt részére való viszonylag pontos ráásást jelentettek, melyek túlnyomó részben a fej, a mellkas és a medence környékére irányultak. Az utólagosan beásott, majd visszatemetett, rendkívül sötét és kevert összetételű rablógödörök több esetben élesen elváltak a sírgödörök betöltésétől. Ennek köszönhetően néhány sír esetében metszetre bontással dokumentáltuk a rablógödöröket. A 40. számú temetkezés rétegződése igen szemléletes (3. kép). A fosztogatások mértékét és precizitását szemügyre véve feltelezhető, hogy gyakorlott sírrablókról volt szó, akik bizonyos esetekben talán előre kitervelt taktikával, adott esetben csoportosan mozogtak. Erre jó példa a teljesen szétásott és kirabolt 38. számú temetkezés, mely a maga majdnem két m-es mélysé-

gét és tekintélyes méretét figyelembe véve nem valószínű, hogy egy ember keze munkáját dicséri. A módszeres rablások nagy száma a fosztogatók elszántságát tükrözi, azonban a 34. számú férfi temetkezés ékes példája annak, hogy nem minden esetben jártak szerencsével. Itt is megfigyeltük, hogy a sírgödör egyik hosszanti oldala felől induló rablógödör célzottan a medence környékére irányult, azonban a szétdúlt lábcsontokon kívül a medence érintetlen maradt, melynek köszönhetően a férfi teljes övgarnitúráját *in situ* sikerült dokumentálni.

A leletanyag értékelése, datálás

Általánosságban véve elmondható, hogy a legtöbb elhunytak volt valamilyen sírmelléklete. Nyolc temetkezés melléklet nélküli volt, viszont csupán egyetlen olyan sír fordult elő, amit semmilyen bolygatás nem ért, és leletanyag sem került elő belőle. A legegyszerűbb mellékletkombinációk mindkét nem esetében egy vascsatból és késből álltak. Ezeket többnyire valamilyen fejékszer vagy étel- és italmellékletet tartalmazó edény egészítette ki. A ritkábban előforduló ékszerek és eszközök közé sorolható egy párban előkerült huzalkarperec, egy skatulyát díszítő csontlemezzel és egy fokosbalta (*katalógus sz.: 10*).

5. kép: A 10. temetkezés ónpestissel fertőzött nagyszíjvége • Fotó: Fehér Alíz

A feltárt temetőrészlet leletanyagát főként az avar kor második felére jellemző, többnyire általánosnak mondható lelettipusok alkották. Jellemzőes kora avar kori leletanyag nem került elő az elhunytak mellől. A legkorábbi, keltező értékkel bíró tárgytipusok a temetőrészlet feltárásának 3. szakaszából kerültek elő. A 38. számú sírban levő csontlapka töredékessége ellenére is kiemelkedő. Előlapján egymásba fonódó, indaszerű motívum és pont-kör díszítés figyelhető meg. A sír raboltsága miatt eredeti helyét nem sikerült megfigyelni, azonban párhuzamok alapján valószínűleg egy, az övselethez tartozó fadozka díszítőeleme lehetett. Ezt erősíti, hogy a lapkán kívül egy tokos szerkezetű, karikában végződő függesztőtag is előkerült. Párhuzamai alapján a 7. század második negyedére tehető. A 7. század második felére keltezhető a 34. számú sír leletanyaga, melyből préselt, kettőslemezű és lehajló oldalú nagyszíjvég, elhegyesedő végű kisszíjvégek, kör alakú övveretek, öntött, líra alakú övcsat és préselt, félhasáb alakú varkocsszorítók kerültek elő. Ezt az időszakot erősítik a 35. számú temetkezés préselt, kör alakú ruhadíszei, valamint a 48. számú sír világosszürke, finom kidolgozású fazeka, melyek körülbelül a 7. század utolsó harmadára keltezhetőek (*katalógus sz.: 4*).

Az 1. szakasz temetkezéseiből is jellemzőes közép avar kori lelettipusok kerültek elő, de már érezhető az átmenet a kései periódusba is. A közép avar időszakot képviseli az 1. számú férfitemetkezés övgarnitúrája, melynek fehérfém nagy- és kisszí-

jvégei is a 7. század második felére, végére tehetőek (*katalógus sz.: 1*). A 12. számú sírból vastag huzalú, nagykarikás, sötétkék színű, lapított gömb alakú üveggyöngyökkel díszített fejékszerpár került elő, mely a 7. század végére jellemző, ahogyan a 11. számú sír dupla huzalból csavart fejékszere is (*katalógus sz.: 3*). A 4. számú sírből előkerült lemezből kivágott, patkó alakú lyukvédők, az öntött, kuporgó griffmadarat ábrázoló övveret és a laposindával díszített tokos kisszíjvégek már a 8. századi anyagi kultúrát jelzik (*katalógus sz.: 2*). Ugyancsak érdekességet tartalmazott a 10. számú temetkezés, melyből egy ónpestissel fertőzött, rendkívül rossz állapotú, öntött, hálós mintájú nagyszíjvég került elő (*5. kép*).

A lelőhely késő avar kori használatát jól keltezik a 2. szakaszban feltárt 21., 29., és 30. számú női temetkezések. Ezekből többnyire a késő avar időszakra jellemző ékszerviselet elemei kerültek elő: nagyméretű, fekete, változatos formájú dinnyemag gyöngyök, bordó, lecsapott sarkú hasáb, valamint sárga hurokfolyatott díszű üveggyöngyök, ovális karikájú, vastag huzalú, gyöngysorkoszorúval ékesített fejékszerek (*katalógus sz.: 5*) és díszesen esztergált csont tűtartó (*katalógus sz.: 7*). A 21. számú sírban nyugvó fiatal felnőtt nyakláncáról származó kéttagú aranyfóliás rúdgyöngy, a téglalap átmetszetű hasábos üveggyönggyel díszített fejékszerpár, valamint a huzalból hajlított virágdíszes karperecpár már a 8. század végét, 9. század elejét jelzik (*katalógus sz.: 6*).

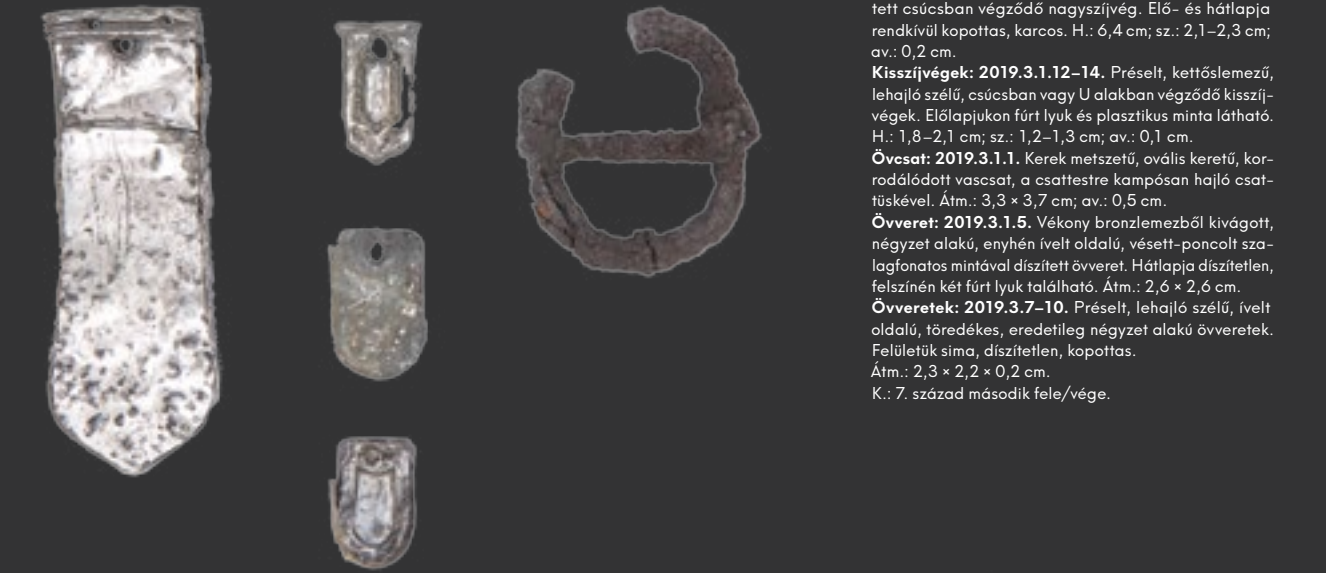
SALVAGE EXCAVATION WITH CIVILIAN INVOLVEMENT: THE AVAR CEMETERY OF TÁPIÓSZENTMÁRTON

We have learned about the site situated on the outskirts of Tápiószentmárton (Pest county, ~80 km southeast from Budapest) at the end of summer 2018. At the time the construction work for a 12 × 12 m factory floor and joint premises had begun on the private and fenced-off property. As we arrived, the soil was being extracted to excavate a planned 3 m deep well as part of the production floor, well below archaeological level. As a consequence, significant damage had been done to a part of the site. According to construction workers at the site, they had recognized the human bone fragments while digging the eastern wall of the well, and as a result, they had immediately notified the authorities. In the soil dug up at the planned factory floor, numerous human bones were found, as well as some funerary pottery shards, which were taken into evidence by the police for the duration of the investigation. After inspecting the remains, it became apparent that they belonged to multiple people. Following the notification by the supervisors of the construction and an on-site inspection, it was evident that an Avar burial site had been found. Although some whole graves were surely destroyed on the site of the well and the ramp, we could only estimate their numbers. If we take into account the position of the excavated graves in relation to one another, according to cautious estimates, 5 to 10 graves had been destroyed. Excavations were carried out in three independent stages set by construction plans. In 2018 and 2019, we found and documented more than 50 burials with the help of volunteers from civil society. In most of these burials, representative characteristics of the Avar period have been identified. The graves were uniformly dug to have a northwest-southeast orientation. Only two burials (no. 13 and 34) deviated from the custom, in which the bodies faced the opposite direction. The bodies were laid in an extended supine position on the back, with arms usually pendant beside the body. Flexed legs, hands laid on the pelvis, or a slightly tilted head was only observed in a few cases. In most of the

graves different types of internal constructions made of posts, as well as remains of casket use were documented. The most common constructions were rectangular or circular niches dug in the four corners of the burial pit. We have detected the use of berms in three cases (graves no. 27, 40 and 43). In the case of grave no. 40, the impressive outline of the thick wooden planks could be seen. A significant amount of the burials had been subject to contemporary disturbances, which were planned and organized acts according to our observation. In the case of these robbed graves, irregular positioning was recorded mostly around the head, chest, and pelvis area. Additionally, strong dark discolouration and irregular line on one side of the burial pit indicate contemporary grave robbery on the surface level. The find material of the cemetery section points predominantly toward the Avar period in general, most of them dated to the second half. Among the excavated graves, there is only one that had not been contaminated, which was also without any finds. Some significant finds are the undisturbed, pressed, silver-plated elements belonging to girdle sets found in several male burials, which date some of the graves to the second half of the 7th century. These girdle sets were usually made up of double-sheeted large strap-ends with inclined sides, pointed small strap-ends, circular fittings, and cast girdle buckles. The period is also confirmed by the pressed, half-prism shaped braid ornament from the male attire. A prominent find from the same era is a double-twisted, beaded headdress of a young girl. Numerous 8th-century glass beads – assumed to be part of necklaces –, headdresses, or bone needle cases have been discovered in several female burials. A young woman, possibly of marriageable age, was buried wearing a necklace made of black watermelon seed-shaped beads, and a two-piece tubular bead covered in gold foil, as well as a pair of headdresses with rectangular tube-beads, and a pair of wire bracelets with floral ornament.

1. Fehérfém övgarnitúra:
(OBJ: 1. STR: 1.)
Nagyszíjvég: 2019.3.1.11. Préselt, kettőslemezű, oldalpántos, szíjszorítóján bordázott lemezpánttal díszített csúcsban végződő nagyszíjvég. Elő- és hátlapja rendkívül kopottas, karcos. H.: 6,4 cm; sz.: 2,1–2,3 cm; av.: 0,2 cm.
Kisszíjvégek: 2019.3.1.12–14. Préselt, kettőslemezű, lehajló szélű, csúcsban vagy U alakban végződő kisszíjvégek. Előlapjukon fúrt lyuk és plasztikus minta látható. H.: 1,8–2,1 cm; sz.: 1,2–1,3 cm; av.: 0,1 cm.
Övcsat: 2019.3.1.1. Kerek metszetű, ovális keretű, korrodálódott vascsat, a csattesttre kampósan hajló csatlúskével. Átm.: 3,3 × 3,7 cm; av.: 0,5 cm.
Övveret: 2019.3.1.5. Vékony bronzlemezéből kivágott, négyzet alakú, enyhén ívelt oldalú, vésett-poncalt szalagfonatos mintával díszített övveret. Hátlapja díszítetlen, felszínén két fúrt lyuk található. Átm.: 2,6 × 2,6 cm.
Övveretek: 2019.3.7–10. Préselt, lehajló szélű, ívelt oldalú, töredékes, eredetileg négyzet alakú övveretek. Felületük sima, díszítetlen, kopottas. Átm.: 2,3 × 2,2 × 0,2 cm. K.: 7. század második fele/vége.

2. Griffes-indás övgarnitúra:
(OBJ: 4. STR: 4.)
Lyukvédő veretek: 2019.3.4.5–8. Bronzlemezéből kivágott, patkó alakú lyukvédő veretek, felszínükön szegecseléssel. Átm.: kb. 2,2 × 2 cm.
Áttört griffes-indás övveret: 2019.3.4.1. Öntött, téglalap alakú, áttört, balra néző, szárny nélküli, kuporgó griff motívummal díszített övveret. Négy sarkában felerősítést szolgáló szegecs. Átm.: 3,9 × 2,4 cm; av.: 0,2 cm.
Propeller veret: 2019.3.4.4. Bronzból öntött, három, egymástól egyenlő távolságra levő áttört körrel díszített propellerveret. H.: 4,3 cm; sz.: 0,4–0,9 cm; av.: 0,4 cm.
Indás kisszíjvég: 2019.3.4.2–3. Bronzból öntött, tokas szerkezetű, enyhén ívelt oldalú, csúcsos végű, laposindás kisszíjvég. Hátoldala lapos, felső részén textiltöredék, tokjában bőrmaradvány. H.: 4,1 cm; sz.: 1,3–1,5 cm; av.: 0,1–0,6 cm. K.: 8. század második negyede.

3. Fejékszerpár:
(OBJ: 11. STR: 11.)
Fejékszer: 2019.3.10.1. Kör metszetű, kissé ovális, nyitott végű, egyszerű huzalból hajlított karika. A fejékszer végei egyenesen levágottak. Karika átm.: 2,1 cm; av.: 0,1 cm.
Fejékszer: 2019.3.10.2. Két kör metszetű, vékony dróthuzalból sodort, szabályos kör alakú huzalkarika, melynek végei éppen összeérnek. A karikaív alsó felén, U alakban hajlított bronzhuzalon sötétkék, gömb alakú üvegyöngy függ. Karika átm.: 2,2 cm; av.: 0,1 cm; gyöngy átm.: 0,7 cm. K.: 7. század vége.

4. Fazék: 2020.24.16.10.
(OBJ: 48. STR: 48.)
Világosszürkére égett, enyhén csillámos-homokos anyagú, finoman iszapolt, jó minőségű, nyaknál erősen szűkülő, ívesen kihajló peremű, tojásdad testű fazék. Legnagyobb kihalasodása a felső harmadban van, nyakán és vállrészén hullámvonalaköteg figyelhető meg. M.: 21,5 cm; sz.: 9,7 cm; fenék átm.: 8,3 cm. K.: 7. század utolsó harmada.

5. Fejékszerpár:
(OBJ: 29. STR: 29.)
Fejékszer: 2020.24.21.1. Ovális karikájú, négyzetes metszetű, nyitott és elhegyesedő végű fejékszer. A huzalkarika oldalsó ívén, egymással szemközt vékony dróthuzalból kétszeresen csavart pántdíszítés ül. A karikaív alsó felén egy-egy kör alakú, oldalain lapos, ovális furatú, barnás színű gyöngyszem látható. A karika egyik vége tompán levágott, másik vége bütyökben végződik. Teljes h.: 4,1 cm; karika átm.: 2,3 × 1,7 cm; av.: 0,2 cm; gyöngy átm.: egyik 0,7 × 1,1 cm; másik 0,5 cm.
Fejékszer: 2020.24.21.3. Ovális, négyzetes metszetű, vastag és zárt huzalú fejékszer. A huzalkarika oldalsó ívén, egymással szemközt háromszorosan összetett, granulált szemekből álló gyöngysorkeretes díszítés ül. A karikaív felső és alsó része is összetett gyöngysorkoszorúval díszített. Csüngőtagján sokszög metszetű, gyöngysorkerettel határolt, zöld üvegyöngy függ. Teljes h.: 4,5 cm; karika átm.: 2,1 × 1,8 cm; av.: 0,2 cm; csüngőtag h.: 2,5 cm; gyöngy átm.: 0,5 × 1 cm. K.: 8–9. század fordulója.

6. Karperecpár: 2019.3.19.9–10.
(OBJ: 21. STR: 21.)
Eredetileg kör alakú, négyzet átmetszetű, nyitott végű, vastag huzalból formázott karperecek. A huzalkarikák egyik vége tompán levágott, másik végükön és a velük szemközt oldalon virágszirmot formázó pántdísz ül. Karika átm.: 6,9 cm; av.: 0,3 cm. K.: 8. század vége/9. század eleje.

7. Csont tűtartó tüvel:
(OBJ: 29. STR: 29.)
Tűtartó: 2020.24.21.3. Csővescsontból faragott, kissé szabálytalan kör alakú, ovális furatú, díszesen esztergált tűtartó. H.: 9,1 cm; sz.: 1,1–1,3 cm; av.: 0,2 cm; lyuk átm.: 1 cm.
Tű: 2020.24.21.4. Korrodálódott, kissé szabálytalan ovális metszetű vastű. H.: 4,5 cm; av.: 0,1 cm. K.: 8. század közepe/utolsó harmada.

8. Üveggomb: 2020.24.14.1.
(OBJ: 44. STR: 44.)
Kéken irizáló, matt, sávozott felszínű, töredékes és lyukacsos felületű, harang alakú, üvegből formázott fülesgomb. Fülének egyik oldala egyenesre vágott. H.: 1,4 cm; sz.: 0,9 cm; fül av.: 0,2 cm. K.: 8. század – 9. század fordulója.

9. Gyöngyök: 2020.24.22.3–7.
(OBJ: 31. STR: 31.)
Tejfehér, matt, lapított gömb alakú, lyukacsos felszínű, hengeres furatú opak üvegyöngyök (2 darab). Fekete, fényes, sávozott és lyukacsos felszínű, enyhén behúzódozó bázisú, kónuszos furatú, lapított gömb alakú opak üvegyöngy. Kék, matt, kettős csomkakúp alakú, kopottas felszínű, hengeres furatú, áttetsző üvegyöngy. Világoskék, matt, erősen kopott és sávosan pusztló, hengeres furatú, ötszörösen összetett opak rúdgyöngy. Zöld, matt, kissé szabálytalan négyzet alakú, töredezett és lyukacsos felszínű, hengeres furatú, áttetsző üvegyöngy. Vörös, helyenként sárgás árnyalatú, apró, négyzet alakú, hengeres furatú, sávosan pusztló és lyukacsos felszínű, opak üvegyöngy. Átlagos átm.: 0,1–0,3 cm. K.: 8. század második fele.

10. Fokosbalta: 2020.24.20.7.
(OBJ: 54. STR: 54.)
Korrodálódott, néhány helyen töredékes és hiányos fokosbalta. Éllapja mindkét oldalán enyhén ívelt, éle szabálytalan vonalú, nyaka megvastagodó, ívesen csatlakozik az alul-felül kidomborodó köpűbe, és szögletes kialakítású egyenes fokban végződik. A nyéllyuk kissé szabálytalan kör metszetű, belsejében farostmaradvány. Teljes h.: 13,1 cm; állap h.: 7,8 cm; nyél átm.: 2,2 × 1,8 cm. K.: 7. század.

AZ ALBERTIRSAI AVAR KORI TEMETŐ

Albertirsa 22. lelőhely a településtől északkeletre, a 4. számú főúttól északra, egy nyugat–keleti irányú dombháton helyezkedik el. A lelőhelyen először 2004-ben Dinnyés István végzett terepbejárást. 2015 decemberében Kovács Katalin vezetésével a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, valamint a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai terepbejárást és adatgyűjtést folytattak az M4 gyorsforgalmi út nyomvonalán. 2016 tavaszán geofizikai mérések is történtek az út építését megelőzően készített előzetes régészeti dokumentációhoz.

Az útépítés miatt szükségessé vált próbafeltárást a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai végeztek el 2016. október 4–5. között, az ásatásvezetők Ottományi Katalin és Patay Róbert voltak. A munkálatok a lelőhely délnyugati részét érintették, ahol három kutatóárkot nyitottak. Összesen hat objektum került elő, öt avar kori sír és egy ismeretlen korú gödör részlete.

A megelőző feltárás két ütemben zajlott – szintén a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársaival – 2017. augusztus 7-től szeptember 6-ig, valamint november 20–28-ig, az ásatásvezetők Kovács Katalin és Rácz Tibor Ákos voltak. A próbafeltárás során előkerült öt mellett újabb hetvenegy sírt tártak fel, tehát összesen hetvenhat sírből áll a temetőrészlet (1. kép).

Az ásatások során majdnem harminc önkéntes és hivatásszerű fémkeresős segítette a múzeum munkáját. A temető feltárása az ő közreműködésük nélkül nem valósulhatott volna meg a rendelkezésre álló időn belül. Jelen tanulmány a temető általános ismertetésére és néhány kiemelkedő sír, illetve tárgy bemutatására szorítkozik.¹

Az albertirsai avar kori temető

A temető a kora avar kortól egészen a késő avar korig használatban volt. A felszínen 50–70 cm humusz alatt jelentkezett a bolygatatlan, sárga, homokos altalaj, ezalól a dombhát területe volt kivétel, ahol csak 30–40 cm volt a bolygatott rész. A sírfoltok a humusz eltávolítása után jelentkeztek. Több esetben a rablógödörket is meg lehetett figyelni. A sírok többségét

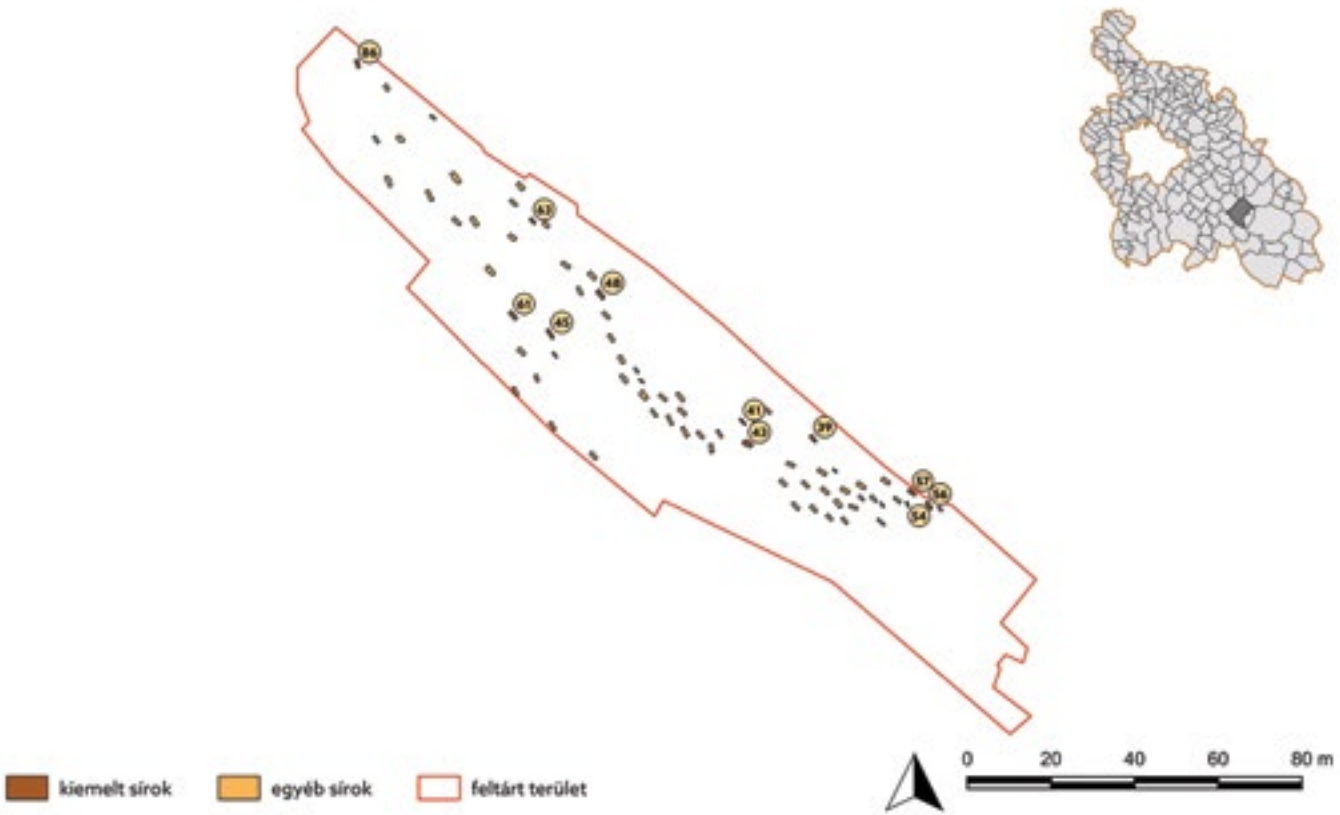
kirabolták, csupán a harmaduk volt bolygatatlan. A feltárt területen nyugati irányból, kelet felé húzódtak a temetkezések, melyek északnyugat–délkeleti irányban tájoltak.

A korai temetkezések a nyugati oldalon helyezkedtek el, ahol a dombhát is található. Itt a sírok sekélyebbek voltak, de egy-két kivételtől eltekintve mind bolygatottak, hiányoztak a mellékletek közül az edények, kevés volt az állatcsont, főleg vasból és rézötvözetből készült tárgyak kerültek elő: elsősorban csatok és veretek.

Kelet felé haladva a sírokban található mellékletek alapján a temetkezések egyre későbbiek. Ezen a részen a sírokat mélyebbre ásták, a vázak a nyesési szinttől 1–2 m-re helyezkedtek el, néhány esetben mélységük a 2 m-t is meghaladta. Kivételek ezalól a gyermeksírok voltak, amelyek jóval sekélyebbek, maximum 50 cm mélyek. A legtöbb bolygatatlan sír a közép és késő avar korra keltezhető. A legáltalánosabb mellékletek a fülbevalók, a különböző vastárgyak (kés, csat) és az étel-ital mellékletként az elhunytak mellé helyezett kézzel formált, kisméretű egész fazekak (többségében a lábak mellett), valamint az állatcsontok (3. kép).

A temető korai sírjainak gyakori tárgytipusai a különféle állatcsontokból készült használati eszközök. Ki kell emelni ezek közül az albertirsai temetőben két bolygatatlan sírban is megtalálható csontlemezes skatulyákat. Az egyik egy 23–24 éves nő sírja (45. sír), amelyben egy gyöngy nyaklánc, egy gyöngycsüngős fülbevaló, egy orsókarika, egy vaskés és több vastárgy mellett a jobb medencelapát és a jobb kézfej alá helyezték a skatulya csontlemezeit (*katalógus* sz.: 1). A másik egy 12–13 éves, mellékletei alapján lány sírja (63. sír), ahol egy gyöngy nyaklánc és egy orsókarika mellett a mellkas bal felső részére, a bordákra helyezték a tárgyat (*katalógus* sz.: 2). A csontlemezes skatulyák az eddigi példányok kísérőleletei alapján a kora avar korszak második felében, a 7. század második negyedében/középső harmadában jelentek meg, és csak rövid ideig voltak használatban a közép avar kor elejéig, a 7. század harmadik negyedéig.²

1. A sírok közlése és a temető elsődleges feldolgozása: Jászberényi 2021.
2. Balogh Csilla 2014-ben felgyűjtötte a tárgytipus összes addigi ismert darabját: Balogh 2014: 131–157.

1. kép: Albertirsa 22. lelőhely összesítő térképe • Készítette: Rupnik László

A kevés ismert leletből arra lehet következtetni, hogy ezek a tárgyak elsősorban női sírok kísérői voltak és leggyakrabban a váz bal oldalán helyezkedtek el. Használatuk nem volt széles körben elterjedt, főként a Duna–Tisza közén fordultak elő. Miután Kárpát-medencén kívüli analógiákat nem ismerünk, valószínűleg helyi készítményekről van szó. Funkciójukat tekintve valószínűsíthető, hogy a piperekészlet tartozékai lehettek vagy egyéb apróságok tárolására szolgáltak. Leggyakrabban az övről lecsüngve hordhatták őket, esetenként láncon.³

Egy 30–39 éves férfi teljesen feldúlt és kifosztott sírjában (61. sír) több övtartozék (szíjvég, veretek, csat), íjmerevítő csont lemez és egyéb töredékes tárgyak mellett egy agancseszköz, egy úgynevezett csontbogozó is napvilágot látott (*katalógus* sz.: 6). Ezek a tompa végű, ívelt gímszarvas agancs ágvégekből készült, középen átfúrt, felső részükön kivájt agancseszközök a kora avar korszakban, ezen belül is a kísérőleletek alapján a 7. század elején voltak használatban, és egy-két kivételtől eltekintve csak férfi sírokból kerültek elő. A tárgyak rendeltetését tekintve több lehetőség is felmerült a kutatásban: takács és tímár eszköz, pásztorkésztség, bogozó, íjbogozó, ám valódi funkciójuk még nem tisztázott. Feltehetően egy ma még ismeretlen rendeltetésű eszköz részét képezték, esetleg fa, bőr vagy valamilyen szövet segítségével rögzíthették.⁴ Ebben a sírban volt egy egytagú, pajzs alakú, rézötvözetből készült csat is, vaspecekkel (*katalógus* sz.: 8). Az ilyen típusú, a 7. században elterjedt (kora avar kor vége – közép avar kor első fele), kisméretű csatokat feltételezhetően kard (szablya) vagy nyíltegez felfüggesztésére használhatták.⁵

2. kép: Kettős sír (43. sír) • Fotó: Rácz Tibor Ákos

3. Bóna 2000: 123–160.
4. Vörös István a csontbogozókat négy típusba rendszerezte, az albertirsaihoz hasonló bogozókat az I. típusba sorolta: Vörös 2017: 202–205.
5. Szenthe 2016: 365–388.

3. kép: Válogatás a temető sírkerámiáiból • Fotó: Deim Balázs

A közép avar korra keltezhetőek közül különleges egy 35–39 éves férfi bolygatott sírja (41. sír). Az elhunytat egy pár gyöngycsüngős fülbevaló, egy vaskés, egy vascsat és egy vas nyílhegy mellett egy, a bokák közé helyezett, agancsból vágott és csiszolt csont bot(ostor)véggel (*katalógus sz.: 7*) engedték végső útjára. A csont botvégek az egész avar korban jellemzőek, ám a legtöbb példányt a közép avar korból ismerjük. Nagyobb arányban a Duna–Tisza közén találhatóak meg és szinte csak férfi temetkezésekben fordulnak elő. Ezeket a tárgyakat ostorvéggként, korbácsvégként, fogóvéggként, ostornyél fejeként, de ostorbuzogányként is azonosítja a kutatás.⁶ Az albertirsai példány a formai sajátosságok és a kísérőleletek miatt a közép avar korra (a 7. század közepétől a 8. századig) keltezhető.

A temető egyetlen kettős sírja (43. sír) az avar kor második felére tehető. A sírba egy 30–34 éves nőt és egy 11–12 éves, mellékletei alapján lányt helyeztek. A felnőtt vázának felsőtestét teljesen megbolygatták, de a gyermek maradványai érintetlenek maradtak. A nő mellett már csak egy vascsat és némi állatcsont maradt, a lányt egy pár rézötvözetből készült, egyszerű fülbevalóval, több mint hatvan darabos gyöngy nyakláncsal, egy vaskéssel, egy vascsattal, két orsógommbal és szintén ételmeléklettel temették el (*2. kép*).

A temető késő avar kori részének egyik kiemelkedően gazdag temetkezése egy 4,5–5,5 év körüli kislány sírja (54. sír), akit egy pár gyöngycsüngős fülbevaló mellett egy tojással, több mint hatvan darabos, rendkívül változatos színű és formájú, több soros gyöngy nyakláncsal, valamint egy mellboglár

párral (*katalógus sz.: 14*) engedtek végső útjára. A mellboglárok funkciójukat tekintve biztos, hogy valamilyen felső ruházatot, feltehetően köpenyt fogtak össze, hiszen a mellkas bal felső oldalán, egymás mellett helyezkedtek el. Ez a tárgytypus kizárólag nők, illetve leánygyermek sírjaiból kerül elő.⁷

Egy 25–34 éves nő bolygatatlan sírjába (56. sír) egy pár gyöngycsüngős fülbevaló és a temető egyetlen díszített kerámiája mellett, a mellkasra egy esztergált csont tűtartót (*katalógus sz.: 10*) helyeztek, benne vasból készült tűvel és hozzá egy tíz gyöngyből álló láncsal. A csont tűtartók az egész avar korban megtalálhatóak, főleg nők, illetve leánygyermek sírjaiban. Formájuk, díszítettségük, készítési módjuk alapján csoportosíthatjuk őket. Az albertirsai példány a kísérőleletek miatt a késő avar korra keltezhető (8. század). Nem ritka, hogy a tűtartó belsejében vas tű(k) is található(ak), amiket zsákvarró tűként vagy hálós varrásra is használhattak.⁸ A tűtartók használatát László Gyula rekonstruálta.⁹ A vastűket bőr- vagy vászoncsíkba szúrva húzták a csonthengerbe és így lógtak le az övről, egyéb női használati eszközök, tarsoly, esetleg gyöngyláncok társaságában.

6. Garam 1998: 109–121.

7. Kürti Béla és Wicker Erika a hasonló rekeszdíszes boglárokat tanulmányukban a III. típusba sorolták: Kürti–Wicker 1991: 19–34. Az albertirsaival szinte teljesen megegyező díszítésű, hurkos-kampós záródású és azonos viseleti helyen levő mellboglár párt találtak Nagyvenyim–Munkácsy utca–Füzfa utca lelőhely szintén több korszakos avar temetőjének 22. sírjában: Szűcsi 2015: 15–64.

8. Pásztor 2017: 198.

9. László 1941: 189, 2. kép 2a–b.

Részben 2016-ban a Salisbury Kft., részben 2017-ben a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai feltártak egy avar kori telep- (árkok, gödrök, házak) és egy huszonkét sírból álló temetőrészletet (Albertirsa–Szentmártoni út lelőhely), alig 1 km-re az Albertirsa 22. lelőhely temetőjétől. A két temető és a telep viszonyának vizsgálata új információkat szolgáltathat majd a terület avar kori megtelepedéséről.

Az elsődleges feldolgozás után az állapítható meg, hogy a korai temetkezések a nyugati oldalon helyezkedtek el, ahol a dombhát is található. Kelet felé haladva a sírokban található mellékletek alapján a temetkezések egyre későbbiek (*4. kép*).

A leletanyag értékelése, datálása

A temetőben a legtöbb sír a 7. század különböző szakaszaira keltezhető. Négy különböző fázist lehetett elkülöníteni. A legkorábbi sírok közé sorolhatjuk a „legnyugatibb” 86. sírt, kettőspajzs alakú maszkos verete és gyöngysorokeretes, szalagfonatos díszű szíjvége (*katalógus sz.: 4–5*) a 6. század végére – 7. század elejére keltezheti a sírt. A második fázis, a kora – közép avar kor fordulójára, a 7. század közepére tehető sírok. Ide tartoznak például a csontlemezes skatulyákkal ellátott temetkezések (45. és 63. sírok – *katalógus sz.: 1–2*). A temető első két fázisának sírjai rendszerint erősen kiraboltak, a sírok egymástól távolabb, elszórtan helyezkednek el.

A harmadik fázis, a még mindig a 7. századra, de már inkább annak a második felére, a közép avar korra keltezhető temetkezések. Ide sorolhatóak a lemezes, díszítés nélküli övveretekkel, szíjvégekkel (*katalógus sz.: 9*), fegyverekkel (*katalógus sz.: 3*), varkocsszorítókkal (*katalógus sz.: 11*) eltemetett férfiak is és a temető központi részén eltemetettek. Ebben a szakaszban gyakorivá válik az ételmelléklet adása (állatcsontok, edények), megjelennek az üveggyöngycsüngős fülbevalók (*katalógus sz.: 12*).

A negyedik fázis, a temető legkeletibb végében található sírok. Ezek már a késő avar korra (8. század), ezen belül is néhány sír kapcsán feltételezhetjük a 8. század második felére keltezést. Itt a temető szerkezetében észrevehetünk egy sűrűsödést, teljesen eltűnnek a fegyverek, a nők viseletében megjelennek a nagyobb gyöngyszámú nyakláncok.

A leletanyagot és a sírok elhelyezkedését vizsgálva az itt élő kora avar népcsoport után, egy a 7. század második felén, a közép avar korban egy újonnan megjelent csoportot feltételezhetünk, akiket a fegyveres férfitemetkezések képviselnek a legmarkánsabban. A másik nagyobb változás a temető keleti felén figyelhető meg és a késő avar korra tehető.

A temető kulturális képéről az mondható el, hogy a sztyeppei jellegűnek tartott tárgyak, például a fegyverek (íjak) mellett, a temető harmadik és negyedik fázisában felfedezhető a késő-antik kultúra befolyása is (mellboglárok, hengerpalástos gyöngycsüngős fülbevalók).

4 kép. Légifotó • Készítette: Turjányi József

Az életmód, a csontos ételmellékletek fajait nézve, a temető második felében már egy állattartó, letelepült népességre utal.

A társadalmi kép a temető legnagyobb részében egy köznépi rétegre utal, kivételt képez ez alól a temető harmadik fázisában, a közép avar korban eltemetett fegyveres férfiak sírjai, akik feltételezhetően valamilyen katonai funkciót is el láthattak. Két temetkezésben (46., 48. sírok) is volt varkocsz-

szorító. A 46. sír kapcsán, a nagyfokú rablottsága miatt kevés következtetést lehet levonni, de a 48. sír, a bolygatás ellenére is kiemelkedő, a közép avar korban megjelenő, fegyveres réteg esetleges vezetőjét feltételezhetjük a személyében.

A köznépi temetőből kiemelkedik a késő avar korban, a 8. századra keltezhető 54. sírban eltemetett 4–5 éves kislány, akit a színes, változatos gyöngyökből álló nyaklánc és a mellboglár pár a társadalom módosabb részéhez köti.

Associates of the Ferenczy Museum Center found a fraction of an Avar era cemetery consisting of 76 graves during test excavations in 2016, and rescue excavations in 2017 preceding the construction of the M4 expressway.

Almost 30 volunteer and professional metal detectorists helped out during the excavations. Without them, the excavations could not have been carried out in the available time frame.

Albertirsa Site no. 22 lies northeast of the town, north of provincial road 4, on a hilltop oriented west to east.

The cemetery had been in use from the Early Avar period. The yellow, sandy virgin subsoil was found 50–70 cms under the humus, except for the hilltop area, where the disturbed layer was only 30–40 cms thick. Contours of gravefills appeared after the layer of humus had been removed. Robber pits were also observed in several cases. Only a third of the graves were uncontaminated. The graves, which were aligned in a northwest-southeast direction, spread from the west, towards the east in the excavated area.

Early burials were located on the western side, in the area of the hilltop. The graves here were more shallow, and aside from a few exceptions, all of them disturbed. Vessels were missing from the grave goods, animal bones were scarce, and the main finds were iron and bronze objects, predominantly clasps and fittings.

Heading towards the east, graves are progressively younger based on the funerary equipment. On this side, the graves were dug deeper, skeletal remains were usually located 1–2 meters from the shaved surface, sometimes even exceeding 2 meters in depth. Graves of children were exceptions, as they were a lot more shallow, a maximum of 50 cms in depth. Most of the undisturbed graves are dated to the Middle and Late Avar period. The most common grave goods were earrings, various

iron objects (knives, clasps), and small hand-formed vessels containing funerary food and offerings, as well as animal bones.

Tools carved from animal bones are frequent goods found in the earlier graves of the cemetery. Amongst these, we have to mention the boxes covered in bone plates found in two undisturbed graves (Grave no. 45. and 63) The few known examples suggest that the use of these was not quite widespread, and their main horizon is between the Danube and the Tisza rivers. Since we do not know any analogies from outside the Carpathian Basin, they were presumably local products. Regarding their function, these boxes were likely part of toiletry sets or were used as holders for other small trinkets.

Amongst the early graves, there is another unique one, that of a middle-aged male (Grave no. 61), in which an antler tool, a so-called disentangling point, made from the perforated end of a European red deer's arched antler. A shield-shaped, one-piece buckle with an iron toggle, made of copper alloy; a small type, that was presumably used for suspending swords (sabres) or quivers.

An exceptional find from the grave goods of the Middle Avar period is the polished end of a stick (whip), found between the ankles in the disturbed grave of a middle-aged man (Grave no. 41).

The only double burial of the cemetery is dated to the second half of the Avar era. The grave contained the remains of a 30–34-year-old woman (Grave no. 43) and an 11–12-year-old child, female, based on the grave goods belonging to her.

The Late Avar period part of the cemetery had an outstandingly rich burial: the grave of a little girl around 4.5–5.5 years (Grave no. 54), who was equipped with a pair of earrings with beaded pendants, an egg, a beaded necklace with multiple strings, made of remarkably diverse beads of different shapes and colours, as well as a pair of brooches for her final voyage.

KATALÓGUS

1. Csontlemezes skatulya: 2017.68.37.5. (OBJ: 45. STR: 47.) Téglalap alakú, állatsontból (szarvasmarha bordájából) készült csontlemezes skatulya elő- és hátlapja. Az előlap elülső oldala bekarcolt, dupla szalagfonatos díszítésű, hátulsó oldala díszítetlen. A hátlap mindkét oldala díszítetlen. Mind a két lemezt méretre vágták, a belső szivacsos csontállományt lekaptarták, lecsiszolták. Előlap: 5,6 × 2,3 cm; hátlap: 5,6 × 2,3 cm. K.: kora avar kor vége – közép avar kor eleje (7. század második–harmadik negyede).

2. Csontlemezes skatulya: 2017.68.50.3. (OBJ: 63. STR: 65.) Téglalap alakú, állatsontból (szarvasmarha bordájából) készült skatulya elő-, hát- és oldallapja. Az előlap és a hátlap elülső oldala három sorban bekarcolt pont-kör motívummal díszített, a rövid oldalak mentén, a sorok között egy-egy extra pont-kör díszítéssel. Hátulsó oldalak díszítetlen. Az oldallapon egy sorban bekarcolt pont-kör díszítés fut, hátlapja díszítetlen. Mind a három lemezt méretre vágták, a belső szivacsos csontállományt lekaptarták, lecsiszolták. Előlap: 6,9 × 2,7 cm; hátlap: 7 × 2,8 cm; oldallap: 6,8 × 1 cm. K.: kora avar kor vége – közép avar kor eleje (7. század második–harmadik negyede).

3. Nyílhegy: 2017.68.40.22. (OBJ: 48. STR: 50.) Nyél-tűskés, három élű, nagyméretű, vasból készült nyílhegy, nyílcsúcsa nyújtott levél alakú. H.: 10,7 cm; nyílcsúcs h.: 6,6 cm. K.: avar kor (6–9. század).

4. Szíjvég: 2017.68.68.3. (OBJ: 86. STR: 89.) Préselt, U alakú rézötívzetből szíjvég. Előlapján gyöngysorkeretes, kö-zepén szalagfonatos díszítésű. A felső részén közepén két kis kerek szegecs tartja össze az elő- és a hátlapot. H.: 5,2 cm; sz.: 2,2 cm; v.: 0,3 cm. K.: kora avar kor második fele (7. század második negyede–középső harmada).

5. Kettőspajzs alakú maszkos veret: 2017.68.68.4. (OBJ: 86. STR: 89.) Kettőspajzs alakú maszkos veret. Ezüst, ké-regöntéssel készült, előlapja polírozott, vésett geometrikus díszítésű. Hátdoldalán kettő, utólag felforrasztott hurkos fül van. Alja pajzsformájú, csúcsosan végződik, oldalai erősen profiláltak. Valószínűleg övveret lehetett. H.: 2,7 cm; sz.: 1,6 cm; v.: 0,3 cm; szegeccsel v.: 1 cm. K.: kora avar kor első fele (6. század utolsó harmada).

6. Agancseszköz: 2017.68.48.9. (OBJ: 61. STR: 63.) Tompa végű, ívelt gímszarvas agancságvégéből készült, közepén átfúrt, felső részén kivájt agancseszköz, „csontbogaró.” Az eszköz közepén, az agancság ívének sugár irányában egy átfúrt lyuk van, az elhegyesedő vége tömör, az agancság alsó, vastagabb fele hengeresen kifúrt, belső (homorú) fala pedig íveltlen kivájt. A külső oldala egy részén vas korrózió nyoma figyelhető meg. H.: 15,92 cm; vágott rész kereszt-metszete: 2,33 × 1,94 cm; bevágás h.: 5,11 cm; fúrt lyuk átm.: 0,52 cm. K.: kora avar kor második fele (7. század első fele).

7. Csont bot(ostor)vég: 2017.68.32.5. (OBJ: 41. STR: 43.) Gömbölyű, átfúrt, vágott, csiszolt agancsgömb. Díszítetlen, töredékes, nagyon porózus felületű. Az átfúrt lyuk egyik oldali bemenete szélesebb kialakítású, mint a másik oldali. Átm.: 3,7 cm; lyuk átm.: 1,4 és 2 cm. K.: közép avar kor (7. század második fele – 8. század eleje).

8. Pajzs alakú csat: 2017.68.48.11. (OBJ: 61. STR: 63.) Egytagú, pajzs alakú, rézötívzetből készült csat, vaspece-ekkel. A csatkarika és a csattest egybeöntött. A csatka-rika ovális, a pecek ráhajlik a karikára, e helyen két borda látható. A csattesten két átfúrt lyuk van, az egyik – a csat-rikához közelebbi – félkör alakú, ebbe hajtották bele a vaspecket, a másik kör alakú, ez valószínűleg a felerősítést szolgálhatta. Hátdoldalán a kerek átfúrt lyuk két oldalán két halvány, kör alakú bemélyedés nyoma, utólagosan szege-cselték keményforrasszal(?). Csát: 2,6 × 2 cm; vaspecek: 1,2 × 0,2 cm. K.: kora avar kor második fele – közép avar kor első fele (7. század).

9. Kisszíjvég: 2017.68.48.12. (OBJ: 61. STR: 63.) Lemezes, díszítetlen, U alakú, rézötívzetből készült kisszíjvég. A felső részén egy bordás pánt fut körbe, alatta közepén egy kis kerek szegecs tartja össze az elő- és a hátlapot. Az előlap lemezes oldala, ahol nem törött le, ott ráhajlik a szíjvég oldalára. H.: 4 cm; sz.: 1,5 cm; v.: 0,3 cm. K.: kora–közép avar kor (7. század).

10. Csont tűtartó tüvel: 2017.68.45.2. (OBJ: 56. STR: 58.) Kör átmetszetű, belül üreges, feltehetően juh vagy kecske combcsontjából készült, vágott, csiszolt, esztergált tűtartó. Külső oldalán asztragalosz díszítés: keskeny bordacsíkok és széles bordasávok váltakoznak. A tűtartó belsejében egy vasból készült tű volt, mely ívesen meghajlik. Tűtartó h.: 7,9 cm; átm.: 1,2 cm; tű h.: 4,7 cm; v.: 0,3 cm. K.: késő avar kor (8. század).

11. Varkocsszorító pár: 2017.68.40.6–7. (OBJ: 48. STR: 50.) Préselt, félhenger alakú, vékony rézötívzet lemezből készült varkocsszorító pár. Közepük-nél három, végeik-nél két-két kidomborodó borda dísz látható. Belső oldalukon, a két végük-nél fehéres, lerakódott anyag nyomai. H.: 5,1–5,2 cm; sz.: 0,8 cm. K.: közép avar kor – késő avar kor eleje (7. század második fele – 8. század eleje).

12. Gyöngyesüngős fülkarika: 2017.68.31.3. (OBJ: 39. STR: 41.) Szabályos kör alakú, négyzetes átmetszetű, vas-tagabb dróthuzalból hajlított, nagykarikás, nyitott végű rézötívzet gyöngyesüngős fülkarika. A huzalkarika egyik vége vékony dróthuzalból formált pántban végződik, másik vége elhegyesedő. A karika alsó ívén egy vékony, U alak-ban hajlított dróthuzalon fekete színű, enyhén deformált, lapított gömb alakú üveggyöngy függ, melyet felül-ről egy háromszorosan tekercselt dróthuzal határol. Teljes h.: 3,6 cm; karika átm.: 2,9 × 2,7 cm; v.: 0,2 cm; csüngőtag h.: 1 cm; gyöngy átm.: 0,5 cm. K.: közép avar kor – késő avar kor első fele (7. század második fele – 8. század első fele).

13. Gyöngyesüngős fülkarika: 2017.68.46.1. (OBJ: 57. STR: 59.) Ovális karikájú, négyzetes átmetszetű, vastag és nyitott huzalú, rézötívzet gyöngyesüngős fülkarika. A huzalkarika középső részének egymással szemközt oldala egy-egy vékony dróthuzalból hajlított szalagpánttal díszített. A huzalkarika alsó felén egy sötétkék színű, lapított gömb alakú üveggyöngy és egy kétszeres bordával tagolt, lemez-pántból álló csüngőtag függ. A karika felső ívén és annak belsejében látható dísztag hiányos. A karika nyitott vége egyenesen levágtat. Teljes h.: 3,9 cm; karika átm.: 2,2 × 1,8 cm; huzal v.: 0,1 cm; csüngőtag h.: 1,7 cm; gyöngy átm.: 0,8 cm. K.: késő avar kor második fele (8. század második fele).

14. Mellboglár pár: 2017.68.44.3–4. (OBJ: 54. STR: 56.) Rézötívzetből készült, lemezes, kerek mellboglár pár. Szélük gömbsorral keretelt, a közepén levő, kiemelkedő üveg-betét körül virágszirom formájú kék és sárga üvegbetétes rekeszdíszekkel. Az egyik hátlapjához egy vékony huzalból hajlított hurok, a másikhoz egy szintén vékony huzalból hajlított kampó csatlakozott, kis paláttal, ami a hátlap-hoz való rögzítésére szolgált, így biztosítva a mellboglár pár hurkos-kampós záródását. Átm.: 2,7 és 2,8 cm. K.: késő avar kor (8. század).

KÉSŐ KÖZÉPKORI ALÁPINCÉZETT ÉPÜLET FELTÁRÁSA DABASON

Bevezetés

Dabas középkori előzménye a mai városmagtól nyugatra, többé-kevésbé beépítetlen területen helyezkedik el. A fejlődő város ebbe az irányba tud terjeszkedni, így a különböző beruházások kapcsán 2007 őszétől kezdődően szinte évente végzünk itt feltárásokat. A késő középkori településrész a Tesco hipermarket és a Meder utca közti dombháton húzódik északnyugat felé, erre a feltárást megelőző években fémkeresővel megtalált késő középkori leletek és pénzek utaltak. 2019 áprilisában egy új bölcsőde építését megelőzően vonultak fel a múzeum régészei és a Községi Régészeti Egyesület önkéntesei. Az ásatást Dabas Város Önkormányzata rendelte meg és finanszírozta. A bölcsőde alapterülete mindössze 1100 m², de a 2017-es próbaásatás során az egyik régészeti jelenség felszínén megtalált középkori vaseszközök és érmék izgalmas új eredményekkel kecsegtettek.

A késő középkori alapincézett épület

A két hétig tartó munka során összesen kilencvennyolc régészeti lelet elkülöníthető egységet tártunk fel, melyek harminc objektumhoz tartoztak. A jelenségek nagyobb részét egy nagyméretű cölöpépítménynek a dombvonulat irányával megegyező sorokba rendeződő alapozó gödrei tették ki. Az átlagosan 30–40 cm átmérőjű oszlophelyekből késő középkori leletek kerültek elő. A cölöpépítményhez délkelet felől kapcsolódott egy 11 m hosszú, 8 m széles pince, melynek mélysége a nyesési szinttől számítva elérte a 170 cm-t, a korabeli járósínhez képest pedig bizonyára meghaladta a 2 m-t. Az építmény a domb tetején állt. Ezt a komplex jelenséget leszámítva a felületen a szokványos középkori települési objektumokat tártuk fel: néhány gödröt, valamint a domb aljában széles, többszortatú árkokat. Említésre méltó a 320 cm átmérőjű, több mint 2 m mély 32. kút, amely gazdag leletanyagot, főleg kerámiatöredékeket tartalmazott.

Különleges és ásatásokon ritkán megfigyelt jelenség az alapincézett késő középkori épület (1., 3. kép). A földfelszíni konstrukció elemei nem maradtak meg. Járószíntnek, tüzelőberendezésnek, tartószerkezeti elemnek, vagy bármilyen egyéb

régészeti jelenségnek a 30–40 cm vastag humuszcétegben nyom sem volt. A pincéjét azonban teljes egészében sikerült feltárni, és ennek megfigyelt részleteiből az építészeti megoldásokra is következtetni tudtunk.

A pincegödör területét három, egyenként 40 cm-es tanúfallal hat szelvényre osztottuk, ezeket egyszerre mélyítettük. A felső részen az objektum teljes kiterjedésében hamu, korom és paticsrétegek voltak, melyek egy nagyobb egységet képeztek (2. kép). Mintegy tizennyolc-húsz ilyen égésre utaló, nagy felületen elterülő, egymástól jól elkülönülő, vékony réteget számolhattunk össze, melyeket lehetetlen mesterségesen létrehozni és melyek ívesen lejtettek az objektum közepe felé. A rétegsor keletkezésére az tűnik ésszerű magyarázatnak, hogy az épület összeomlása után az eső több fázisban bemosta a pincegödörbe a romokat, és a bemosódott rétegek adták ki a betöltés íves rétegződését. Lefelé haladva a következő nagyobb réteg-egység szintén az objektum teljes kiterjedésében megfigyelhető volt: faszénzemcsékkel kevert barna homok, amely szintén többrétegű volt. Az objektum különböző részeiben más-más összetételt mutatott, de általában véve jellege mindenütt azonos volt. A faszénzemcsés homokréteg alatt a betöltés legalsó része ismét több vékony rétegből tevődött össze, amelyek nagyon változatosak voltak és egymástól különböztek: volt vörösesbarna homok, sárga agyag, de nagyjából kőromszemcsés barna homok. Ebből az egységből már nagyon kevés lelet származott. A legtöbb fém- és kerámialelet a felső hamurétegekből került elő. A pincegödör alján, a nyesési szinttől számított 170 cm mélyen találtuk meg az agyagból tapasztott, keményre lejár, zsíros anyagú padlót. Felszíne több helyen vörösen átégett.

Kibontás után az objektum egy teljesen szabályos téglalap alakú beásásnak bizonyult. Oldalfalai függőlegesek, sarkai szabályos derékszögek. Ennek a szabályos gödörnek a mélysége 120–140 cm. A felszíntől számított 20–30 cm-es mélységben azonban egy szabálytalanul kiugró perem fut körbe, amely helyenként 40–60 cm-re szélesedik ki, és ez adja a felszínen az objektum szabálytalan ovális jellegét. Az északkeleti oldalon ezen a peremen égett gerendanyomokat találtunk. Az északnyugati rövidebb oldalon különleges struktúrát regisztráltunk: a gödör oldalfala itt nem függőleges, hanem rézsús volt

1. kép: Az alapincézett épület alaprajza · Készítette: Rupnik László

(5. kép). Felülete részben átégett, de lejtése miatt nem lehetett sütőfelület. Valószínűbb, hogy hordók leeresztésére is alkalmas lejáróként szolgált. A lejáró síkját három vízszintes bemetszés tagolta. Két oldalán mély vájat húzódott. A pincegödör alján, a hosszanti tengely mentén három méretes oszlophely került elő. Az oldalfalak tövében végig, 20–25 cm szélesen barna homokos elszíneződésként követhető volt a keskeny alapozó árok, amelybe talpgerendát helyeztek. Elszenült maradványa több helyen is *in situ* megmaradt.

A pince délkeleti oldalfalában téglalap alakú nyílással rendelkez, szabálytalan kerek kamrát helyeztek el (4. kép). Belmérete 145 × 150 cm, magassága 100 cm volt. Betöltése a pince gödrével megegyezett, azzal egyszerre töltődött be. Szarvasmarha csontok és két vasszőg volt benne.

2. kép: A pince betöltésének rétegsora · Fotó: Rácz Tibor Ákos

A földfelszíni épületnek cölöpvázaz szerkezete volt, ami egyébként az Alföldön a késő középkorban meglehetősen elterjedt volt.¹ Kitöltő falazatára utaló épület- vagy falmaradvány nem került elő a domb eróziója és a modern kori intenzív mezőgazdasági művelés miatt. Az oszlophelyekben azonban égésnyomokat, paticstörmelékét találtunk. Az épület szerkezetére az alapozó árok nélkül az altalajba mélyedő oszlophelyek kiosztása utal, és ezek szokatlanul nagy alapterületre terjedtek ki (1. kép). Északnyugati irányban ráadásul az oszlopsorok a szelvényünkön kívül is folytatódtak, tehát az épület teljes hossza ismeretlen. Figyelemre méltó a cölöpvázaz épület szélessége (mintegy 10 m), ilyen méretet ugyanis nem egyszerű áthidalni. Délkeleti oldalon az oszlopsor a pince lejárójának vonalában megszűnik, itt tehát egy szerkezetváltással számolhatunk. Ezt erősíti meg, hogy a pince középtengelyében talált oszlophelyek nem esnek teljesen egy vonalba a cölöpvázaz épület középső támsorával. Az oszlophelyek három sorba rendeződnek. A középső sor alapozógödrei helyenként olyan sűrűn helyezkednek el egymás mellett, hogy itt a belső teret két részre tagoló osztófalra következtethetünk. Az épület néhány korábbi, barna homokos betöltésű árkot vágott, és ehhez az árokrendszerhez tartozhatott a délnyugati oldalon az oszlopsorokkal párhuzamosan futó, 60–80 cm széles, 30 cm mély árok, amelyben egy további oszlopsort dokumentáltunk. Ezek az oszlophelyek azonban jellegükben eltérnek az épület tartóoszlopaitól: ritkábban helyezkednek el, átmérőjük kisebb, ez tehát egy épületen kívüli és annál valószínűleg korábbi struktúra lehetett.

1. Pálóczi Horváth 2005: 96, 112.

3. kép: A cölöppéptmény és pince látképe • Fotó: Rácz Tibor Ákos

A cölöppépület és pince összetartozása a megegyező korú leletanyag, az égésnyomok és azonos tájolás alapján valószínűsíthető. Egy ilyen méretű épület egésze természetesen nem lehetett lakótér. A lakófunkcióra utalnak azonban a pince gödrébe bezuhant leletek, nem utolsósorban egy szemeskályha maradványai, tehát a lakótér közvetlenül a pince fölött lehetett. Valószínűtlennek tűnik, hogy a pince gödrét egy különálló lakóépítmény leleteivel és omladékaival töltötték volna fel, hiszen a feltöltés során valószínűleg kimentették volna a még hasznosítható tárgyakat, és mert a pince a legjobb pozíciót, a domb tetejét foglalta el, következésképp a háznak is itt kellett állnia. A pince fölötti lakóépület szerkezetéről a pince alján megtalált talpgerenda lenyomat és az oszlophelyek tájékoztatnak. A falazat súlyát a talpgerendák, a tetőt a középtengely oszlopai hordozták. A pince földéme lehetett a lakótér padlója. A pince ismeretlen szerkezetű bélésfala a földfelszínre emelkedve egyben felmenő fal lehetett, és erre támaszkodhatott a tető is. Az épület nem csak összetett szerkezettel, hanem összetett funkcióval is bírt: a cölöpvázás épület (nyugati rész) inkább gazdasági hasznosítású lehetett, állatok összetartására, esetleg termény tárolására szolgált, míg a keleti felében helyezkedhetett el az ácsolt faszerkezetű, alapincézett lakóház.

A faszerkezetes pince minden lényeges vonásában különbözik az eddig közzétett, alapvetően városi,² de hegyes-dombos vidékeken falusi környezetben is előforduló,³ kőből épített késő középkori pincéktől. Építőanyagtól függetlenül korszakunkban

4. kép: A délkeleti oldalfalról nyíló kamra • Fotó: Rácz Tibor Ákos

a pincék közt vannak félig, vagy teljesen földbe ácsott kivitelezésűek is. Egyelőre ugyan kevés a hivatkozható pinceásatás, de gyakori és még az újkorban is kedvelt megoldásnak az tűnik, hogy a lakóházaktól külön építik meg.⁴ Különálló egységként értékelte ásatója a csepelyi földbe mélyített gazdasági épületet is,⁵ de szerkezetileg ez a legjobb párhuzama az általunk feltárt objektumnak. Korban a dabasi épülethez közel állnak az etei

2. Miklós 1996.
3. Parádi 1979.
4. Pusztai 2001: 340; Pálóczi Horváth 2013: 34–35.
5. Kovalovszki 1969: 244–245.

5. kép: A pince északnyugati oldalfala • Fotó: Rácz Tibor Ákos

mezőváros házai, de a közölt adatok alapján az épületeknek, a fazekasház raktárhelyiségeként és a pinceként meghatározott 13. objektumnak is a miénktől eltérő, cölöpvázás, rakott sárfalas szerkezete volt.⁶ Az alapincézett késő középkori lakóépítmény falusi környezetben szokatlan, de nem példa nélkül való. Ugyancsak Dabason, a szomszédos dombvonulaton tártuk fel a 14. századi település magját, ahol még egy ennél is nagyobb méretű pincét találtunk a feltételezhetően fölé épített lakóépítményből bezuhant gazdag emlékanyaggal és közepén az összeroskadtt szemeskályha omladékaival.⁷

A lakóépítmény leletei

A feltárás gazdag leletanyaga szinte maradéktalanul a pince betöltéséből származott, a többi objektum csak kerámiatöredékeket tartalmazott. A feltárt felületen kívül sem találtunk ilyen leletkoncentrációdást a fémkeresős kutatások során. A hamus réteg jelentkezési szintjén, vagyis a ház omladékrétegének legtetején hevert néhány vastárgy, amelyeket előkerülési helyük alapján együtt tárolhattak. Egy fejsze, egy faragószerszám és ásópapucs-töredék mellett itt találtunk többek közt egy tarajos sarkantyút, egy kést és egy ép kulcsot is (*katalógus* sz.: 1–3, 5–7). Az összes tárgyra a finom kidolgozottság, igényes megmunkálás jellemző.

Legnagyobb meglepetésünkre a középső rétegsorból, a faszénzemcsés barna homokból egy reneszánsz majolika padlócsespe töredéke is előkerült (*katalógus* sz.: 24). Az itáliai majolikaművészet Mátyás második felesége, Aragóniai Beatrix és kísérete hatására honosodott meg Magyarországon. Hasonló padlótegélák eddig elsősorban hatalmi központokból, a budai várból, a visegrádi palotából, vagy a váci püspöki székhelyről voltak ismertek.⁸ Ritkábban bukkannak fel egyéb helyszíneken, például a solymári, egri várban, vagy a váci német városban. A dabasi példány szegélydíszje elég általános, a központi

6. kép: I. Ferdinánd 1552-es denárja • Fotó: Deim Balázs

mezőben a dárda-kötegnek nevezett embléma lehetett, erre utal az azokat összekötő zsinór részlete.⁹ A padlócsespe sajnos törött, és a háztartásban betöltött funkciója ismeretlen. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy egy nagyon jól keltezhető leletről van szó, a majolika padlócsespek Mátyás és Beatrix 1476-os esküvője és Mátyás halála (1490) közt készültek. Fémkereső műszerrel a házból kihordott meddőben találtunk néhány további különleges leletet: egy görögírti textilplombát,¹⁰ egy nürnbergi típusú könyv sarokveretét és egy aranyozott bronz phalerát (*katalógus* sz.: 9–10).¹¹ A plomba a 16. század elejére, a könyvveret a 15. század végére, 16. század elejére keltezhető.¹² Hasonló időszakra helyezik a gyertyafogalat (*katalógus* sz.: 16) legközelebbi párhuzamait.¹³ A betöltésből további több tucat vaseszköz, bronzlemezek, gyűrűk, csonteszközök, üvegtöredékek és több rekesznyí kerámia került elő. A leletek tulajdonosaik előkelő státuszára utalnak.

A ház az említett hamus rétegek és paticsmaradványok alapján tűzvészben pusztult el. Megépítése a leletek alapján a 15. század végére – 16. század elejére tehető, pusztulása a 16. század közepére. A pusztulás időpontját a legkésőbbi érmek jelzik: I. Ferdinánd 1552-es denárja (6. kép) és egy 1528–1559 közé keltezhető hamis veret. Ezeken kívül egy I. Ulászló, egy I. Mátyás hamis veret és egy II. Ulászló denár is előkerült a betöltésből.

6. Miklós–Vizi 2001: 272–275.
7. Rácz 2013: 45–50.
8. Bertalan 1994: 378–380.
9. Hunyadi Mátyás emblémáiról Gyulai Éva írt összefoglalóan: Gyulai 2009: 59–70.
10. Lásd Mordovin Maxim cikkét jelen kötetben.
11. Hasonló lószerszámdísz szolgáltatót be Petyánszki Attila múzeumbárát fémkeresős a váci Tragor Ignác Múzeumba, Márianosztráról ismert egy további darab. Aranyozott phalerát találtak Bajcsaváron is: Kovács Gy. 2002: 161 (Vándor László tárgyleírása). Mag Hellának köszönöm az adatokat. A kerek veretek tárcsapajzs díszítőelemként is funkcionálhattak.
12. Ujhelyi 2015.
13. Gere 2003: 68.

EXCAVATION OF A LATE MEDIEVAL BUILDING WITH CELLAR ON DABAS

We carried out a rescue excavation at Dabas, Közép-domb (“Middle Hill”) site in April 2019, preceding the construction of a nursery building. Most of the features found were the rows of foundation pits of a large scale building structure supported by posts, which were aligned with the hill range. The column pits were 30–40 cms in diameter on average and contained late medieval finds. An 11 m long, 8 m wide cellar connected to the building structure from the southeast, the bottom of which was at 170 cms from the shaved surface, certainly over 2 ms from the contemporary trodden surface.

The area of the cellar pit was divided into six trenches divided by three, 40 cm wide profile walls, and these were excavated simultaneously. The upper levels of the whole feature were layers of ash, soot, and daub, that made up a larger unit. As for the dating of this stratigraphic sequence, the most plausible explanation is that after the collapse of the building, the rain had washed the ruins into the cellar little by little, which then led to the curved stratification of the washed-in layers. On the bottom of the cellar, about 170 cms down from the shaved surface level, we have found the hard, plastered floor made of greasy clay. Its surface had several burnt red patches. After unearthing it, the feature turned out to be a standard rectangle-shaped pit, with vertical lateral walls and even, right-angled corners. We have documented a unique structure on the shorter, north-western side: here, the lateral wall was inclined, rather than vertical, and partly burned, but due to its slope, it could not have been used as a baking surface. It is more likely that it had been used as an entranceway to wheel in larger barrels for instance. On the bottom along the long axis, three sizable post-pits were found. Along the lateral walls, the narrow bedding trench was observed as a brown, sandy discolouration about 20–25 cm in width, in which the cill beam had been placed. Its carbonized remains were found in multiple places, in situ. An irregularly shaped, circular pantry with a rectangular opening had been built in the southwestern wall of the cellar.

The find material of a similar age, the traces of burning, as well as the similar orientation suggest that the building and the cellar belong together. Of course, an edifice of this size could not have been a residential building. However, the finds that had fallen into the cellar, especially the remains of a tiled stove, suggest otherwise: the residential space could have been right above the cellar. As for its structure, information has been

retrieved from the post pits and cill beam remains found on the bottom of the cellar. Walls were supported by the cill beams and the roof by the posts of the central axis. The ceiling of the cellar probably served as the floor of the residential space. The lining wall of the cellar, the material of which is unknown, possibly served as lateral walls above ground, and support for the roof as well. The building not only had a complex structure, but a complex function, too: the structure made of posts (western part) could have had an economic use, keeping animals, or storing produce, while the timber frame living quarters with the cellar occupied the eastern part.

The timber-framed cellar differs in every significant characteristic from the previously published late medieval stone cellars, usually found in urban areas, or occasionally in villages in mountainous or hilly regions. Regardless of building material, we can find semisubterranean, as well as subterranean cellars from this era. There are only a few published cellar excavations, but it seems it was a frequent solution, even surviving into the early modern period, to build the cellars separately from the houses. The subterranean farm building discovered at Csepely has been assessed as a separate unit by its excavator, but based on its structure, it is the closest parallel of our edifice. The Dabas find is close in age to the buildings of the market town Ete, however, based on published data, object no. 13 – which was identified as storage and cellar of a potter’s house – had a different structure made of posts, covered with mud plaster.

On the level of the ashy layer, namely on top of the debris layer of the house, there were a few iron tools, which were probably stored together according to their find place. Beside an axe, a carving tool, and a spade shoe, there is a rowel spur, a knife, and a whole key among the finds. All of them were elaborately crafted, fine objects. To our surprise, a renaissance majolica tile fragment turned up in the middle stratigraphic sequence, in the brown sand with charcoal speckles. In the spoil heap of the house, we have also found some unique items with metal detectors: a lead cloth seal from Görlitz, a Nürnberger type book fitting cornerpiece, and a bronze phalera.

The house had been destroyed in a fire according to the previously mentioned ashy layers and daub remains. Its building can be dated to the end of the 15th, beginning of the 16th century based on the find material, and its destruction to the mid-16th century.

KATALÓGUS

1. Kovácsoltvas fejsze mesterjeggel: 2017.65.1.1.
(a 9. objektum felszíni nyeléséből) Jó megtartású és szépen kidolgozott, enyhén aszimmetrikus fejsze. Köpűjét felül háromszög metszetűre kovácsolták, alul szabálytalan oválisra, nyéllyuka ezt a formát követi. A köpű alul kitőredezett, hiányos, felül keskeny, téglalap metszetű nyakkal csatlakozik a pengéhez. Nyakába pajzs alakú mesterjegyet ütöttek, melyet egy kereszt oszt négy mezőre, a mezőkben domborúan kiemelkedő pöttyökkel, illetve vonalakkal. A tárgy pengéje felül, a fok és élcsúcs vonalában teljesen egyenes, éle ívelt, alul hegyben végződik, illetve tompaszögű kiugrással csatlakozik az egyenes nyakhoz. H.: 16 cm; él h.: 11,5 cm; köpű h.: 8,3 cm; köpűje 3,4 × 3 cm.

2. Ásópapucs-töredék: 2017.65.1.2.
(a 9. objektum felszíni nyeléséből) Kovácsoltvas ásópapucs fele. Szára egyenesre kialakított, alja felé szélesedik, hegye hiányzik. Tőredezett éle oldalt és alul is ívelt. Vályúja enyhe töréssel emelkedik ki a felület síkjából. H.: 15,8 cm; legnagyobb sz.: 6 cm; av.: 0,3 cm.

3. Tarajos sarkantyú: 2017.65.1.6.
(a 9. objektum felszíni nyeléséből) Párhuzamosan futó, aszimmetrikus hosszúságú, D metszetű, egyenes szárú félkör alakban találkoznak. A szárak végei elvékonyodnak, egyenesen levágtak, téglalap metszetűek. A szárak középvonalában három-három rögzítésre szolgáló lyukkal törték át, a belső lyukpár egy-egy oválisan kiugró fülben van. Nyaka hosszú, egyenes, felfelé álló rúd, a végén harmaddig bemetszett. Átmetszete ovális, felülete alig érezhetően síkzott, a tövénél vastagabb, vége felé vékonyodik. Ágai párhuzamosan állnak, taraja hiányzik, de tartószegecse a helyén van. Szárak h.: 8,5 cm; fesztáv: 7,6 cm; nyak h.: 12 cm; nyak átm.: 1,2 cm.

4. Tengelyes olló: 2020.27.1.10.
(9/4 szelvény) Csaknem ép, háztartási olló. A két fele egymás közeléből került elő, az egyik fogantyúja törött. Domború háta alig érezhetően síkzott. A két penge tökéletesen azonos méretű. Teljes h.: 15,2 cm; penge sz.: 1,5 cm; él h.: 7,5 cm.

5. Kétkarú faragószerszám: 2017.65.1.3.
(a 9. objektum felszíni nyeséséből) Kisméretű, kétkarú, kovacsoltvas eszköz. Mindkét vége balta élű. Szimmetrikus kialakítású, de a két karja nem teljesen egyforma. Pengéje mindkét oldalon kifelé szélesedik, egyik végének éle ívelt, másik inkább hegyesedő. Köpűje négyzet metszetű, nyélyuka hosszúkás ovális. A keskeny köpüből kifolyólag nem lehetett hosszú nyele. Egy kézben fogva, faragásra használhatták. Teljes h.: 23 cm; penge sz.: 2,3 cm; penge v.: 0,3 cm.

6. Ép vaskés: 2017.65.1.4.
(a 9. objektum felszíni nyeséséből) Nyéllemezes szerkezetű, keskeny és rövid pengéjű vaskés. Pengéje háromszög metszetű, éle kissé töredezett. A penge és a nyél találkozásánál egyik oldalon rovátkolt rézveret. Nyélborítása nem maradt meg, de a rögzítésére szolgáló négy vasszegecs a helyén van. H.: 18,5 cm; penge h.: 8,5 cm; penge sz.: 1,2 cm; penge v.: 0,3 cm.

7. Kulcs: 2017.65.1.5.
(a 9. objektum felszíni nyeséséből) Vasból készített, egyszerű kivitelű lakatkulcs. Füle áttört, háromkaréjos kialakítású, a karéjak alul gombban végződnek. Tömör szárához körben bevéssett gyűrűvel csatlakozik. Taréja hosszénégyszögű, S alakba hajtott. H.: 7,4 cm; fül sz.: 2,6 cm; taraj h.: 0,8 cm; taraj sz.: 0,5 cm; szár átm.: 0,6 cm.

8. Pártaöv kapcsolórúd: 2020.27.1.2.
(a kihordott meddőből) Csontból esztergált, fényesre csiszolt és kopott felületű rudacska. Egyik vége hiányzik, másik végét 1 cm hosszúságban bemélyítették a hurok számára, majd kiugró félgömbbel zárták le. H.: 6 cm; átm.: 0,5 cm.

9. Aranyozott bronz phalera: 2020.27.1.3.
(a kihordott meddőből) Vastag bronzlemezből kivágott, karéjos szélű, kerek lószerszám-díszítőelem. Előlapjának felülete aranyozott, közepéből kis gomb emelkedik ki, melynek lapos síkjába csillag alakú dísz karcoltak. Hátdolán négy darab, rögzítésre szolgáló, elgörbült kampó. Átm.: 3,5 cm; av.: 1,5 mm.

10. Könyv sarokveret: 2020.27.1.4.
(a kihordott meddőből) Deltoid alakú, bronz sarokveret. Felületét növényi ornamentika díszíti, két belső széle a levelek körvonalat követi. Csúszógombja kissé benyomódott, két peremén és csúcsán egy-egy szegecselésre szolgáló lyuk. Tükörtengelye 6,6 cm; hosszabb oldalai: 4,8 cm; rövidebb oldalai: 3,8 cm.

11. Ép vaskés: 2020.27.1.5.
(9/2 szelvény) Nyéllemezes szerkezetű vaskés. Pengéje háromszög metszetű, éle ívelt. Hegyétől a vége felé fokozatosan szélesedik. Nyelének faborítása töredékekben maradt, a faborítást négy vasszegecs rögzítette. H.: 20,6 cm; penge h.: 9,5 cm; penge sz.: 1,5 cm; penge v.: 0,5 cm.

12. Bronz csat: 2020.27.1.6.
(9/2 szelvény) D alakú, díszítetlen, öntött bronz kiscsat reszelőnyomokkal a felületén. H.: 2,2 cm; sz.: 1,3 cm.

13. Ruhakapocs: 2020.27.1.7.
(9/2 szelvény) Rézhuzalból omega alakúra hajlított franciakapocs. Egyik vége letört. H.: 2,2 cm.

14. Sarkantyútaréj: 2020.27.1.8.
(9/4 szelvény) Nagyméretű, nyolc ágú csillag formájú sarkantyútaréj. Ágai ovális metszetűek, tövüknél vastagabbak, végük tompa. Közepén kerek lyukkal áttört. Taréj átm.: 7,6 cm.

15. Lakat: 2020.27.1.9.
(9/4 szelvény) Teljesen ép, hosszúkás téglalap alakú lakat. Kulcsháza a lakattest mértani középpontjához képest kissé balra helyezkedik el. A kengyelt 0,5 cm vastag, 1 cm széles lemezből készítették, magassága 4,3 cm. A lakattest h.: 6,5 cm; sz.: 1,6 cm; m.: 2,8 cm.

16. Gyertyafoglatat töredék: 2020.27.1.11.
(9/4 szelvény) Hatszögletű, öntött bronz gyertyafoglatat. Két szemközti oldalán egy-egy kerek, illetve téglalap alakú nyílással áttört. H.: 5 cm; perem átm.: 2,2 cm.

17. Csontnyelű kaparószerszám: 2020.27.1.12.
(9/4 szelvény) Borjú metatarsusba nyelezett, hegyes végű, hajlított vaspeng. A penge háromszög metszetű, éle kiköpött. Nyele törött. H.: 12,2 cm; penge sz.: 1 cm.

18. Ruhakapocs: 2020.27.1.13.
(9/4 szelvény) Laposra kalapált rézhuzalból omega alakúra hajlított, hurokba hajtott franciakapocs. H.: 1,8 cm.

19. Rozetta: 2020.27.1.14.
(9/5 szelvény) Vékony bronzlemezről préselt, egymásba kapcsolódó növényi motívumokból szerkesztett, áttört, kerek díszítőelem, közepén rögzítésre szolgáló lyukkal. Átm.: 2,1 cm.

20. Késnyél vég: 2020.27.1.15.
(9/5 szelvény) Késnyelet lezáró, tulipán alakú bronzdíz. Két azonos alakú és méretű, préselt bronzlemezről szegecselték össze. Egyik szegecs a tulipán középső szirmában, másik a tulipán alját lezáró, irdalt felületű gyűrűben. Belül a nyéllemez-töredék és a faborítás is megmaradt. H.: 2,6 cm; sz.: 1,6 cm; v.: 1 cm.

21. Ép vaskés: 2020.27.1.16.
(9/5 szelvény) Nyéltűskés szerkezetű késpenge. Pengéje háromszög metszetű, hegye letört. H.: 13,6 cm; penge h.: 9,3 cm; sz.: 1,6 cm.

23. Patkóvas: 2020.27.1.17.
(9/5 szelvény) Sarok nélküli, széles patkó szabályos U alakú kivágással. Szárvégei csúcsosodnak. Korrodált, egyetlen szeglyukat sem lehet kivenni rajta, így valószínűleg félkész darab lehetett. Szélessége a közepén feltűnően nagy: 6 cm. H.: 12,5 cm; legnagyobb sz.: 12 cm.

24. Majolika padlótégla töredék: 2020.27.1.19.
(9/5 szelvény) Hexagonális padlótégla töredéke vörösre égett agyagból. Fehér ónmáz alapon kék és barna színekkel festett minta. Szélén pálcára csavarodó szalagkeret, a belső ábrázolásból a dárdákat összekötő zsinór maradt meg. H.: 5,3 cm; sz.: 4,9 cm; v.: 2,9 cm.

22. Csontfésű töredék: 2020.27.1.18.
(9/5 szelvény) Csontfésű laptöredéke egyik oldalán sűrű, másikon ritka fogazással. Egy háromrétegű fésű középső lemeze lehetett. H.: 2,7 cm; sz.: 2,5 cm; v.: 0,4 cm.

4. KÖZÖSSÉGI
RÉGÉSZETI PROJEKTEK
PEST MEGYÉBEN

AZ ÓCSAI TÁJVÉDELMI KÖRZET RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA A HONFOGLALÁSTÓL A KÖZÉPKOR VÉGÉIG

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet kialakulása

Ócsa, Sári, Felsőbesnyő és Inárcs települések külterületén helyezkedik el az Ócsai Tájvédelmi Körzet.¹ Páratlanul gazdag flórája és faunája annak köszönhető, hogy itt részlegesen sikerült megtartani a Duna–Tisza között a történeti korokban jellemző ökológiai egységet, egy darabka őstájat. Kialakulásában meghatározó szerepet játszott az óholocén kori Duna-ág, melynek Árpád-kori neve Sár, Sárvíz volt, és erre a vizes, mocsaras területre több helynév is utal.² A középkorban a Sárvízből még számos kis sziget, domb emelkedett ki, ezeknek okleveles említése is ismert.³ A 17–18. században halászhelyek, sőt malmok is szegélyezték az Ócsa, Sári, Ürbő, Dömsöd határában hosszan elterülő Duna-ágot.⁴ A Sárvíz egyik legkorábbi ábrázolása Mikovinyi Sámuel 1742-es kéziratos térképén tanulmányozható (1. kép).⁵ Az egykori folyómeder végleges elmocsarasodása az újkorra tehető, a katonai felmérések térképei északnyugat–délkeleti irányban húzódó turjánokat (jelentése ingovány, nádas) jelölnek. Ócsa és Sári térségében a lefolyást akadályozó vízzáró talajrétegeket találunk, ezeknek köszönhető a tőzeges láprétek, láperdők (például az inárcsi Rókás-mocsár) kialakulása. A Gödöllői-dombvidék felől a Duna-meder felé szivárgó talajvíz itt a felszínre bukkan, így nagy felületekre jellemző ma is az állandó vízborítottság.

A szabályozatlan Duna-ág a mezőgazdaságra állandó veszélyt jelentett az árvizek miatt, ezért már a 19. században több javaslat is született a lecsapolására.⁶ A Dunavölgyi Lecsapoló és Öntöző Társulat hosszas előkészületek után csak 1912-ben kezdte meg a munkálatait, melyek azonban nem hozták meg a remélt eredményeket. Az 1920-as években folytatott további földmunkák a tökehiány és műszaki hibák miatt a korábbi állapotoknál sokkal rosszabb vízgazdálkodási lehetőségeket tettek lehetővé és válságos helyzetet okoztak a környék mezőgazdaságában. Végül a káros belvizek elvezetését, és száraz területek öntözését a Duna-völgyi-főcsatorna (népies megnevezése: Átok-csatorna) mellékágainak megépítése és az 1947-es, Sáriig vezetett Duna–Tisza-csatorna oldotta meg.⁷ A vízszabályozások, a homokos területek talajjavítását célzó tőzeglányászat, és nem utolsó sorban a modern mezőgazdasági technológiák alkalmazása miatt a 20. században felborult

a Sárvíz mocsarainak ősi természeti egyensúlya. Az élőhelyek természetes növénytársulásainak és állatvilágának megőrzésére 1963-ban vonták védelem alá a legértékesebb erdőket, majd 1975-ben megalakult az immár a lápréteket is magába foglaló Ócsai Tájvédelmi Körzet. A természeti értékek közé sorolható égerláp az év nagy részében vízzel fedett. A magasabb fekvésű területeken ligeterdők találhatók, melyek hagyományos szálaló, egyedkiválasztó művelési móddal kialakult, tölgy, kőris, szil összetételű erdőtípusok. A mozaikos felszínen a nyílt vizek és az erdőtársulások mellett nádasok, rétek, kaszálók és szántók váltakoznak (2. kép).

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet régészeti kutatásának története

Ócsa legismertebb Árpád-kori emléke a premontrei kolostor temploma, amely Kárpát-medencei viszonylatban egyedi módon épen vészelte át az évszázadokat.⁸ Legutóbbi helyreállítását és műemléki kutatását az Országos Műemléki Felügyelőség végezte el, és ennek előkészítésére 1986–1992 között szisztematikus régészeti feltárást és falkutatást is végeztek. A temp-

1. A 3 606 hektár kiterjedésű terület kezelője a Duna–Ipoly Nemzeti Park Igazgatósága.
2. Innen ered a mai Soroksár, vagy Sári település neve. A csöti monostor számára kiállított 1264-es királyi adománylevélben a környék falvainak első említése mellett többször felbukkan a Sár folyó neve is: DF 208789; Bártfai 1938: 10–11; Bakács 1982: 48–51; Györffy 1998: 519. Sári a környék falvaihoz képest valószínűleg későbbi alapítású, legalábbis később jelenik meg az oklevelekben. Besnyő határárásában, 1366-ban említik először *possessio*-ként, majd 1368-ban már faluként: DL 41653; DL 41755; Bártfai 1938: 80, 82–83; Bakács 1982: 231, 238–239. Besnyő határárásában bukkan fel Nagysár (*Nogsaar*) helynév és a Vorsár-ét (*Vorsarer*) is.
3. Laposhegy (*Lapushegh*), Kigyóshegy (*Kygyoshegy*) és Szalmássziget (*Salmassygethe*) szintén Besnyő határárásában bukkan fel.
4. Inárcsi Márkus Gergely 1643. szeptember 3-án a török fogságba esett fiának kiváltása érdekében a Kőrösön megtelepült inárcsi Farkas Jánosnak adja el 100 magyar forintért Dömsöd és Inárcs határában „két pusztá nemes házhelyét [...] szántóföldjeivel, kaszáló réteivel, szabad mezeivel, makkos erdeivel, szőlőhegyeivel, halászó vizeivel, malomhelyeivel” Szilády–Szilágyi 1863: 108–110.
5. Mappa Danubii 1742.
6. A tájvédelmi körzet történetéhez és természetföldrajzi környezetéhez lásd: Czagányi–Kulcsár 1995: 13–38.
7. Rakonczay 1988.
8. Csoltkó 2014, vonatkozó szakirodalommal.

1. kép: Mikovinyi Sámuel térképe a Dunáról és mellékvizeiről • Forrás: Mappa Danubii 1742.

népszerűsítő irodalomban, a szűkebb régió további lelőhelyei ugyanakkor nem kapták meg eddig a megérdemelt figyelmet. A tájvédelmi körzet területe a modern és jelenkorban – néhány tanyát leszámítva – nem épült be, tehát a lelőhelyeket nem fedték el. A magasabban fekvő, vízmentes és be nem erdősült területeket szántják ugyan, a lelőhelyek felső kultúrrétegei lassú és folyamatos roncsolásnak vannak kitéve, de a régészeti kutatás számára könnyen hozzáférhetőek.

Terepbejárásaink megindulása előtt nem történt itt nagyobb léptékű régészeti munka. A tájvédelmi körzetet természetyszerűleg elkerülték a földmunkával járó beruházások, építkezések. Még régészeti szakfelügyeletek végzésére sem került sor, a régészeti kutatás számára tehát 2006–2008 előtt jobbára ismeretlen volt. A néhány ismert lelőhely eloszlása teljesen véletlenszerű, kiterjedésük valószínűtlenül kicsi volt, ami jelzi, hogy egy-egy felfedezés bejelentésére korlátozódott az eddigi régészeti tevékenység, a kutatók nem törekedtek a lelőhelyek teljes kiterjedésének lehatárolására (3. kép). A településrendezési tervhez kapcsolódó örökségvédelmi hatástanulmány során végzett bejárások néhány további helyszínnel gazdagították ugyan az ócsai lelőhelyek sorát, de ezek csak a településhez közel eső részekre terjedtek ki.⁹

1930-ban, majd 1934-ben a felsőbabádi Madas–Balatoni Farkas-kastély területén a különböző földmunkák, például kerítésépítés során előkerült kelta edényeket

– feltehetően urnákat és edénymellékleteket – a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára küldte Ócsa község előjárósága.¹⁰ A kastély az általunk lehatárolt Ócsa–Kincses-hegy lelőhely közvetlen szomszédságában, az 5 sz. úttól északra, beépített, terepbejárással nem kutatható területen található. A tájvédelmi körzet Ócsához közeli szántóin található Sátor-hegyi lelőhely azonos az Ócsa–Ómért földek/Ómért-dűlő nevű lelőhellyel, ahol 1957 őszén Török Gyula és Salamon Ágnes végzett leletmentést.¹¹ Földkitermelés során kerültek itt elő egy szarmata temető sírjai. Az észak–déli irányú homokdombból mintegy 60 m-es sávot hordtak el, ebből a Nemzeti Múzeum régészei csak az utolsó 8 m-es szakasz kitermelését tudták ellenőrizni. Három sírt tártak fel, becslésük szerint további húsz–huszonöt sír pusztulhatott el a bejelentés előtt. A korábban megtalált sírok leletei közül a munkások néhány tárgyat beszolgáltattak a Nemzeti Múzeumba. A lelőhely azonban csak később került be a közhiteles nyilvántartásba 41267 számon, amikor Czajlik Zoltán légifotózással újra azonosította.¹² A dabasi Nagyturján-várszigeten feltételezett földvárat

9. Ócsa Településfejlesztési Konceptió. Örökségvédelmi Hatástanulmány. A régészeti munkarészt Vágner Zsolt és Türk Attila készítették.
10. MNM Régészeti Adattár 28. O. I. és 34. O. I.
11. MNM Régészeti Adattár 83. O. II.
12. Czajlik Zoltán jelentése a 2003-as magyarországi légifelvételésekről (KÖH 600/277/2004).

2. kép: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet belső részeinek légifotója • Fotó: Czajlik Zoltán

célzott terepbejárásokkal már évtizedekkel ezelőtt azonosították (54545), de a pontos kora még mindig nem ismert.¹³ Felsőbesnyőtől északra, a Hosszúhát-dűlőben csak egy kis kiterjedésű, 80 × 120 m-es felületet határoltak le lelőhelyként (54546) Dabas örökségvédelmi hatástanulmányában.¹⁴

Az inárcsi Szent György pusztatemplom hibás helymeghatározással, a valós helyszíntől mintegy 300 m-rel délkeletre jelölve szerepelt a közhiteles nyilvántartásban (33310), annak ellenére, hogy az objektumot régészeti ásatással is kutatta Tari Edit.¹⁵ A templom kváderkövére alapozású, az ásató szerint első építési fázisa talán már a 11. századra keltezhető. Legfontosabb lelete egy 11. század végi – 12. század eleji, Szent Györgyöt ábrázoló, vésett bronz mellkereszt. A templom körül elterülő lelőhelyen már 1958-ban is gyűjtött szarmata és késő középkori kerámiát Kőhegyi Mihály, aki Inárcs–Mocsár-dűlő néven dokumentálta a régészeti jelenségeket.¹⁶ Az Árpád-kori és középkori településen Kulcsár Gabriella 1989–1993 közt folytatott terepbejárásokat, majd Czagányi Lászlóval közösen jegyzett falumonográfiájukban Sári sori földek néven részletesen leírták és elsőként azonosították a középkori Inárcsot.¹⁷ A lelőhely azonban továbbra sem került be a közhiteles nyilvántartásba, ezért 2015–2016-os bejárásaink után a rézkori, szarmata, Árpád-kori és középkori lelőhelyrészek elkülönítésével, a pusztatemplom helyének pontos feltüntetésével javasoltuk nyilvántartásba vételét. Kulcsár Gabriella az Ócsa–Dabas és Inárcs–Besnyő utak kereszteződésében megtalált 14–16. századi leleteket is ehhez a településhez sorolta. A fenti lelő-

helycsoporttól való tetemes távolság (mintegy 1 300 m) miatt azonban nem zárható ki, hogy ez a lelőhely inkább a középkori forrásokban szintén felbukkanó Csíkos falu¹⁸ része lehetett.

Fenti előzmények után még mindig nem a régészek, hanem a hobbi fémkeresősök fordultak fokozott történeti érdeklődéssel a tájegység felé. Talán ebben a vonatkozásban is szerencsés a helyzetünk: a környéken élő és tevékenykedő fémkeresősök ugyanis igen nagy számban létesítettek kapcsolatot intézményünkkel, így a magángyűjteményekbe vagy illegális kereskedelemben került ócsai leletek számát alacsonynak véljük. A területet a tájvédelmi körzet munkatársai is folyamatosan figyelik, tehát a múzeummal kapcsolatban nem álló keresősök itt kevésbé tudtak érvényesülni.

Önkéntesek, hobbi fémkeresősök közreműködésével először 2011-ben került sor régészeti beavatkozásra. A tájvédelmi körzet egyik legnagyobb kiterjedésű és legösszetettebb lelőhelye Ócsa–Mádencia. 2011 áprilisában, az akkor még ismeretlen lelőhely déli végén az Ócsai Tájvédelmi Körzet munkatársai facsemetéket telepítettek, melynek során beleástak egy középső bronzkori urnatemetkezésbe. Az előkerült leletről a múzeummal

13. Dinnyés István 1981-ben tartott itt helyszíni szemlét: Dinnyés 1982. Miklós Zsuzsa 2008-ban végzett terepbejárást: Pest megyei lelőhelyek szakmai adatszolgáltatása, Forster Központ.
14. KÖH 600/714/2006.
15. Tari 2008.
16. MNM Régészeti Adattár 23. U. I. A leletek azonosító száma: 61.2177.1.C. – 2177.4.C.
17. Czagányi–Kulcsár 1995: 66–67, 102.
18. Bártfai 1938: 41–42, 349–350; Bakács 1982: 147.

3. kép: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet Árpád-kori és középkori lelőhelyei • Készítette: Füredi Ágnes és Rupnik László

1. táblázat: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet Árpád-kori és késő középkori lelőhelyeinek kronológiai beosztása

	kora Árpád-kor	középső Árpád-kor	késő Árpád-kor	késő középkor
1. Ócsa–Duna–Tisza-csatorna mente	+			
2. Ócsa–Kincses-hegy	+	+	+	+
3. Ócsa–Vizes-erdő	+	+		
4. Ócsa–Szúnyogos-rét		?	?	
5. Dabas–Hosszúhát-erdő	+			+
6. Dabas–Nagyturján-vársziget		?	?	
7. Ócsa–Mádencia	+	+	+	+
8. Ócsa–Dabasi-úti rét				+
9. Ócsa–Sátor-hegy	+			
10. Ócsa–Kertész-domb		+	+	
11. Ócsa–Kalik-alja	+			
12. Ócsa–Kali-föld		+	+	
13. Ócsa–Cirjáki-erdő	+	+	+	
14. Ócsa–Kövecses-lapos			+	+
15. Inárcs–Szent György templom	+	+	+	+
16. Dabas–Besnyő	+	+	+	+
17. Dabas–Zsolnai-tanya	+		+	+

4. kép: Pillanatkép a tájvédelmi körzet munkatársai és önkéntesek segítségével végzett régészeti terepbejárásról • Fotó: Rácz Tibor Ákos

kapcsolatban álló fémkeresőst, Greman Istvánt értesítették. A Kulcsár Gabriella, Patay Róbert és Rácz Tibor Ákos által végzett leletmentésen a tájvédelmi körzet munkatársai is részt vettek. Egy füles tállal leborított nagyméretű hasasodó urna, valamint egy kis füles bögre került elő, de kalcinált csontokat sem az edényekben, sem mellettük nem találtunk. Ugyanebben az évben Greman István a lelőhely közepén emelkedő dombon honfoglalás kori temetőt fedezett fel. 2012 őszén itt Füredi Ágnes vezetésével, a Szegedi Tudományegyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékeinek hallgatóival tervását végeztünk. A mintegy 800 m²-es feltárt területen őskori sírt, gödröket, 10. századi temetőrészletet és egy késő Árpád-kori házat, valamint gödröket találtunk. A huszonöt nyugat–keleti tájolású, részben sorosan elhelyezkedő sír nagy valószínűséggel a 10. század második felére–végére keltezhető.

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet Árpád-kori és késő középkori régészeti topográfiaja

A jelentős kutatási eredményekkel kecsegtető, zárt természet-földrajzi egységként jellemezhető, belátható kiterjedésű területen a fenti előzmények után három nagyobb kampányban végeztünk célzott terepbejárásokat önkéntesekkel: 2015 tavaszán és őszén, valamint 2016 tavaszán (3. kép; 1. táblázat).

5. kép: Objektumfoltok Ócsa–Vizes-erdő lelőhelyen • Fotó: Czajlik Zoltán

A terepbejárások megszervezése során figyelembe vettük a korábbi fémkeresős bejárások adatait,¹⁹ valamint a célterületet ábrázoló forrásértékű térképeket, elsősorban az első, második és harmadik katonai felmérések térképszelvényeit. Az adatok kiértékelése folyamán, pontosabban a lelőhelyek lehatárolásakor szintén hasznosítottuk e térképek információit, az erdők, lápok egykori kiterjedését, vagy éppen helyneveket, egykori falusias településekre, romokra utaló megnevezéseket, határjeleket. Az Ócsától délkeletre húzódó lápos terület összefüggő erdőtömbjei hosszan őrizték formájukat és sok helyen méterre pontosan ugyanott van a határuk, mint évszázadokkal ezelőtt. Jól nyomon követhető, amint az erdők közt húzódó dűlőkben fokozatosan teret hódított a szántóföldi művelés. Az állandó geológiai és hidrológiai viszonyok az emberi élőhelyek kialakításának lehetőségeit is meghatározták. A be nem erdősült, magasabban fekvő, száraz felszínek területe már a történeti korokban is megtelepedésre alkalmas volt, és ahol a megfigyelési körülmények lehetővé tették, ott szinte mindenhol bebizonyosodott, hogy régészeti lelőhely található. A mocsarakkal övezett szárazulatok megközelítése néha komoly logisztikai problémát jelentett (4. kép). Bejárásaink során természetesen nem csak az Árpád-kori és középkori lelőhelyeket, hanem az összes többi korszak emlékeit is rögzítettük. A fémkeresőzés, a kéziratos térképek feldolgozása és a hitelesítő terepbejárások, mint kutatási módszerek közös alkalmazása igen részletes adatokat szolgáltatott a tájvédelmi körzet lelőhelyeinek jelle-

géről, kiterjedéséről, intenzitásáról és koráról. Végül a tájvédelmi körzet Árpád-kori és középkori településtörténetét az okleveles és régészeti adatok együttes értékelésével vázoltuk fel.

Ócsa–Duna–Tisza-csatorna mente lelőhelyen (3. kép 1) az előkerült leletek zöme késő bronzkori, a kora Árpád-korra tizenkét darab apróra töredezett, drapp és barna, hullámos és egyenes vonalkóttal díszített, gyenge minőségű fazék oldaltőredék keltezhető. A lelőhely sajátossága, hogy a megtelepedés a felszín kisebb kiemelkedéseire lokalizálható, köztük leletmentes sávok húzódnak, illetve nagyon csekély intenzitással jelentkeztek leletek. A lelőhely majdnem egybeér az 5 sz. főút mentén húzódó Ócsa–Kincses-hegy lelőhellyel (3. kép 2), ahol vegyesen találtunk őskort, szarmata kort és Árpád-kort. Innen származik az ócsai hun üst töredéke.²⁰ Az Árpád-kori telep a lelőhely déli felében, kisebb kiemelkedésen terül el, itt egy-két korai darab mellett zömmel az Árpád-kor közepére–végére keltezhető anyagot gyűjtöttünk. A kerámiatöredékek fele bekarcolt csigavonallal díszített fehér kerámia volt, találtunk egy kettős tagolású peremtöredéket is. Két szürke bográcsperemen kívül találtunk egy fehérre égő anyagú, kívül-belül függőlegesen

19. Az Ócsai Tájvédelmi Körzetben végzett terepbejárásaink során elsősorban Greman István, Rácz Bertalan, Rácz Nándor és Tóth György információira támaszkodhattunk. Greman István ezen túlmenően mindvégig aktívan részt vett terepi munkáinkban, valamint régészeti adattári és térképészeti kutatásokat is végzett, melyeknek eredményeit megosztotta velünk. Munkájukat ezúton is köszönjük.

20. Masek 2017.

6. kép: Az egykori Duna-ág mocsarából kiemelkedő Nagyturján-vársziget • Fotó: Czajlik Zoltán

levágott peremű, fazékszerű bográcsot is. A fémleletek közül említésre méltó a 10–11. századi, bizánci, pegazusos díszű bronz csattest (*katalógus* sz.: 6), mely az Árpád-kori leletek gócpont-jától északabbra bukkant a napvilágra. A késő középkori leletek ugyanitt, a lelőhely közepe táján, az 5 sz. út melletti erdősáv északi szélénél sűrűsödtek.

Fenti település gócpontjától 1 500 m-rel keletebbre, a Nagyturján, azaz a Sárvíz egykori medrén túl találjuk Ócsa–Vizes-erdő lelőhelyet (3. kép 3). Az erdővel körülvett, művelés alatt álló terület környezetéből kissé kiemelkedik. A katonai felmérések alapján már a történeti korokban is elkülönült az alacsonyabb fekvésű, részben állandóan víz alatt álló, lápi erdőtől. A nagy kiterjedésű, több korszakos lelőhely (5. kép) kora Árpád-kori része egy kisebb kiemelkedésre lokalizálható, ahol egy 10–11. századi oroslános díszű bizánci csat (*katalógus* sz.: 5) mellett nyolc darab kora Árpád-kori, hullámos és egyenes vonalköteggel díszített cseréptöredék és egy orsókarika került elő. Az egyetlen perem egyszerűen kihajló, lekerekített volt. A csattest előkerülési helyétől 630 m-re északnyugatra került elő két I. (Szent) László érme. A csat és az érmék ugyanahhoz a lelőhelyhez tartoznak, az Árpád-kori leletek ugyanis a kiemelkedésen kívül mintegy 400 m hosszan terjedtek ki észak felé. A benyúló erdő miatt azonban a teljes felület nem volt járható. Az északkelet felé tartó dűlőút keleti oldalán került elő egy keskeny peremű cserépbogrács, egy felül csúcsosodó, kettős tagolású perem és egy bekarcolt hullám-

vonallal díszített vörös oldaltöredék. Keltezésük a legnagyobb valószínűséggel az Árpád-kor eleje – közepe. A leletek száma és intenzitása ezen a lelőhelyen inkább csak tanyaszerű megtelepedésre utalt.

A lelőhely déli végétől kelet felé 700 m-re, Ócsa–Szúnyogos-réten (3. kép 4) intenzív rézkori (badeni kultúra) telep terül el, de a leletek közt felbukkant két Árpád-kori cseréptöredék is: egy bogrács és egy jellegtelen oldaltöredék, melyek közelebbi datálásra alkalmatlanok voltak. Ettől délre 600 m-re, egy erdőcsoportosuláson túl, Dabas–Hosszúhát-erdő lelőhelyen (3. kép 5) az intenzív neolit, középső bronzkori, kelta és szarmata cserepekkel vegyesen ismét néhány kora Árpád-kori lelet bukkant elő: egy hullámvonalköteggel díszített oldal, egy keskeny peremű bogrács, illetve egy bronz huzalkarika. Ugyanilyen csekély számú volt itt a késő középkori kerámialeletek száma. A szórványos emléktanyag nem utal tényleges Árpád-kori megtelepedésre. Kissé keletebbre, a dabasi Visszhang-rét egy rendkívül nagy kiterjedésű és intenzitású szarmata telep (3. kép 18). Dabas–Hosszúhát-erdő lelőhelytől nyugatra 600 m-re, a Nagyturján vízenyős felszínéből kissé kiemelkedő dombon, a XXVI. csatorna mellett találjuk a ma is nehezen megközelíthető Nagyturján-várszigetet (3. kép 6). Régészeti ásatás nélkül nem lehet eldönteni, hogy az Árpád-korban – középkorban biztosan szigetnek tartható lelőhelyen volt-e egyáltalán valamilyen erődítés, és ha igen, az inkább a bronzkorra vagy az Árpád-korra keltezhető (6. kép).

7. kép: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet területe a Sárvíz maradványaival az első katonai felmérés térképén

A fentiekben részletezett szórványos telepnyomokkal ellentétben Ócsa–Mádencia lelőhelyen (3. kép 7) nagy kiterjedésű és intenzív Árpád-kori települést találunk. A Felsőbesnyőről Ócsára vezető dűlőút mentén, erdővel szegélyezett, dél felé kiszélesedő réten több korszak emlékei kerültek elő. A centrumban találjuk a Kartal-hegy nevű dombot, ahol 2012-ben a honfoglalás kori temető részletét tártuk fel. A temető helyét kettágú csüngős ezüst ruhaveretek, ólom lunula, füles gomb, S-végű karikák és bizánci érmék jelölték ki.²¹ A felszíni leletgyűjtések során a legelőként hasznosított dombon Árpád-kor végi fehérre égő anyagú kerámiatöredékeket találtunk, többek közt kettős tagolású peremet is. A lelőhely északi, szántott felében nagy mennyiségű 12–13. századi, fehér, barna és vörös kerámiatöredék került elő, például egy barna, kívül-belül szélesen kihajló peremű bogrács-töredék, egy pereméllal ellátott vörös fazék peremtöredéke és újabb kettős tagolású fehér fazékperemek. Erről a szántóról szolgáltatott be fémkeresősök tizenkét darab III. Béla tálkapéznét, egy bronz buzogánytöredéket,²² pántgyűrűt, továbbá

egy újkori kegýrmet és egy bronzgombot. A Kartal-hegytől délre eső lelőhelyrészen ugyanilyen intenzíven folytatódott az Árpád-kor második felére keltezhető kerámiaanyag. A három helyszín feltehetően egyetlen nagy kiterjedésű telephez tartozik, azonban a köztük húzódó 400, illetve 150 m-es területsáv a növényi fedettség miatt nem kutatható hatékonyan terepbejárással.

Ócsa–Mádenciától északnyugat felé haladva keskeny erdősávon víz át az út, majd felbukkan a Turjáni-erdő, Nagy-erdő és Cirjáki-erdő által körülölelt, mintegy 3 km hosszú, 1 km széles, Ócsa felé nyitott, ligetekkel tarkított rét. Ócsa felőli végét intenzívebben művelik, déli szélén, a Bika réten alig találunk régészeti emlékeket. Északnyugat felé haladva, az úttól közvetlenül balra egy III. Béla éremlelet bukkant a napvilágra, de mivel körülötte sem kerámialeletek, sem egyéb régészeti jelenségek nem voltak

21. A temetőről és az ahhoz köthető felszíni leletekről külön tanulmányban írunk ismertetőt.
22. Lásd Giedl Dániel tanulmányát jelen kötetben.

8. kép: Ócsa–Kertész-domb, a középkori Taton légifotója • Fotó: Czajlik Zoltán

megfigyelhetők, az érméket korabeli szórványként értékelhetjük. Az érmék előkerülési helyétől északra 200 m-re, az út melletti dombon késő középkori fém- és kerámialeletek kerültek elő. A huszonhárom darab korongolt, jellegtelen késő középkori fazék oldaltöredék vegyesen volt szürke, illetve barna színű. A nem túl intenzív Ócsa–Dabasi-úti rét lelőhelyet (3. kép 8) egy késő középkori tanya helyével azonosíthatjuk. Északnyugat felé haladva mintegy 500 m-t elérjük az Ócsa–Sátor-hegy nevű lelőhelyet (3. kép 9). A felszín ma teljesen sík, de az első katonai felmérés térképe (7. kép) itt több kisebb halmot is feltüntet. A dombokat valószínűleg az 1957-es földkitermelések során hordták le. A Nemzeti Múzeum régészei a földmunkák során nem csak a feldúlt szarmata sírokat regisztrálták, hanem szarmata kori települési objektumokat is megfigyeltek. Ennek megfelelően a felszínen mi is jórészt császárkori kerámiatöredékeket találtunk, de ezek mellett összesen hat darab kora Árpád-kori fazék oldal-töredék is előkerült. Színük barna, anyaguk csillámos, díszítésük hullámos és egyenes vonalköteg. Ebben az esetben is csak egy ház, vagy kisebb házcsoport létét feltételezhetjük.

A Sátor-hegynél a dűlőút kétfelé ágazik. Északnyugat felé továbbhaladva, a Sátor-hegytől 400 m-re újabb Árpád-kori település található: Ócsa–Kertész-domb (3. kép 10). A dűlőút-tól nyugatra kiterjedt, cserjékkel tarkított legelő húzódik, itt nem tudunk leleteket gyűjteni. A dűlőúttól északkeletre viszont, a szántott dombháton (8. kép) középső és késő Árpád-kori cserepek, valamint pénzek kerültek elő. A dombot északkeleten keskeny, 150–200 m-es erdősáv határolja és ezen túl terül el az

Ócsa–Kalik-alja nevű régészeti lelőhely (3. kép 11). A leletek nagy része szarmata, de az átlagos korabeli lelőhelyekhez képest kisebb intenzitás jellemzi. Nagyon szórványos őskor és kora Árpád-kor került még elő. 2015 tavaszán egy 10–11. századi öntött bronz mellkeresztet szolgáltattak be erről a lelőhelyről a múzeum régészeti gyűjteményébe.²³ A kora Árpád-kori telep létezését tehát több lelet is igazolja, kérdéses ugyanakkor, hogy ez mennyire kapcsolódott a Kertész-dombhoz, ugyanis a vizenyős erdő a történeti korokban is közlekedési akadályt jelenthetett.

A vízér a dűlőúttal párhuzamosan északnyugat–délkeleti irányban halad, és ettől keletre, a Kalik-alja déli folytatásában hosszan terül el az Ócsa–Kali-föld nevű lelőhely (3. kép 12). A Kali-föld az említett vízér és a Cirjáki–erdő tömbje közé ékelődik be mintegy 1 800 m hosszan, változó szélességben. Észak felől Ócsáról, nyugat felől a Sátor-hegynél elágazó úton volt megközelíthető. A lelőhelyen nagyon intenzíven jelentkezett a szarmata telepek jellegzetes kerámiaanyaga. Kevésbé intenzív, de szintén jelentős volt a középső és késő Árpád-kori emlékanyag: bogrács és fazéktöredékek mellett előkerült itt egy 14–15. századi fehér anyagú pohár talptöredék is. Az Árpád-kori – középkori leletek a Sátor-hegy felől érkező dűlőúttól délre apránként elfogytak, de így is mintegy 800 m hosszan követhetők voltak. A telepnyomok tehát egyértelműen egy újabb falura utalnak.

23. Lásd Langó Péter tanulmányát jelen kötetben.

Az Árpád-kor teljes időszakát lefedő kerámiatöredékek jellemzik az Ócsa–Cirjáki–erdő nevű lelőhelyet (3. kép 13). A lelőhely a tájvédelmi körzet északkeleti szélén, az Öreg országút és a Cirjáki–erdő között délkelet felé haladva 1 000 m hosszan és 250 m szélesen terül el. Déli szélén északnyugat–délkeleti irányban a környezetéből látványosan kiemelkedő homokdomb húzódik, innen egy 10. századi aranyozott ezüst rozettás lószerszámveretet (*katalógus sz.: 1*) szolgáltattak be a múzeumba. A homokdomb alatt honfoglalás kori temetőt sejt-hetünk. A homokdombtól 500 m-re északnyugatra, közvetlenül egy bozótsort szegélyező dűlőút mellett előkerült egy 10–11. századi kéttagú csüngő is – bár ez akár a kora Árpád-kori faluhoz is köthető szórványként vagy temetőre utaló leletként. Az Árpád-kori település a bozótsortól 150 m-re délnyugatra kezdődik és attól északra még mintegy 300 m-re terjed ki. A friss lucernásban jól megfigyelhetők voltak a kerámiatöredékek, de a dűlőúttól északra semmit nem találtunk. Középső bronzkori, szkíta és szarmata leletek mellett összesen tizenkilenc darab Árpád-kori kerámiatöredék került elő, szürke, barna és vörös cserepek vegyesen. Egy fazék oldaltöredéken vonalköteg látható, néhány további darabon egyszerű bekarcolás. Fazék oldaltöredékből alakítottak ki egy orsókarikát. Két bográcsperem mellett két darab szürke, szemcsés anyagú, kívül horonnyal tagolt fazékperem került elő, melyek az Árpád-kor közepére–végére utalnak. Ebből a korszakból egy friesachi denárt, egy II. Béla veretet és egy vésett díszű rézlemezt gyűjtöttünk még fémkeresővel.

Az általunk vizsgált lelőhelyek közül a legkeletebbre Ócsa–Kövecses-lapos esik (3. kép 14). Ócsa település külterületén, a településtől délkeletre, az Ócsai Szőlők nevű dűlőtől és az Öreg országúttól keletre Alsópakony felé, kisebb fásor mellett, egy északnyugat–délkeleti irányban húzódó kiemelkedésen terül el. Tetején habarcs- és kötörmeléket, különböző anyagú kötöredéket, köztük megmunkált darabokat találtunk, illetve szórványosan emberi csontokat, apróra zúzott koponyatöredéket. Viszonylag kevés, négy darab fehér, illetve egyetlen vörös késő Árpád-kori – középkori kerámiatöredék került elő, melyek szintén csak a dombtetőre korlátozódtak. A dombtetőn a legnagyobb valószínűséggel egy pusztatemplom található, az ehhez tartozó település a dűlőúttól délnyugatra, esetleg északnyugatra feltételezhető. A forrásértékű térképek közül a katonai felmérések a dombot ugyan mutatják, de nem jelölnek rajta templomromot vagy egyéb építményt. A 19. század második felében megkezdett osztrák kataszteri felmérés²⁴ azonban megőrizte a Pusztatemplom dűlőnevet (9. kép).

A Cirjáki–erdő nevű lelőhelyet határoló Öreg országúton délkelet felé haladva jutunk el a középkori Inárcsra (3. kép 15). A lelőhely a mai Inárcs külterületén, közvetlenül a település mellett, attól nyugatra, a Szent György templom, vagy Sári sori földek nevű határrészen, több egymással szomszédos dombon 1 100 m hosszan és mintegy 700 m szélesen terül el (10. kép). Kiterjed az Öreg országút mindkét oldalára, az út nagyjából közepén szeli ketté, észak–északkelet – dél–délnyugati irányba tartva. Délkeleti szélét a településről kivezető Rákóczi út jelenti. A lelőhely keleti széle nagyjából a települést határoló földútig

9. kép: Pusztatemplom helye Kövecses-lapos lelőhelyen a 19. századi osztrák kataszteri felmérésen

terjed ki, nyugati széle az Öreg országúttal párhuzamosan haladó egykori vízmosásig terjed, melyben időszakosan manapság is található víz. A középkori település magját az országúttól keletre eső domb jelenti a pusztatemplommal és a körülette elhelyezkedő temetővel. Innen minden irányba haladva a leletanyag egyre szórványosabbá válik. Az országúttól nyugatra esik a település másik gócpontja, ez azonos a lelőhely délnyugati negyedével, ahol többnyire Árpád-kori, de kevés 14–15. századi cseréptöredék is előkerült. Itt a felszínen gyűjthető sok cseréptöredék mellett a sarjadó búzában maguk a kerek objektumok és egy négyzetes alaprajzú házhely is kirajzolódott (11. kép). Az objektumok felületén a búza magasabb, sűrűbb és sötétebb színű volt. Az Árpád-kori településrésztől észak felé haladva kissé szórványossá váltak a cserepek, majd a templommal egy magasságban, az úttól nyugatra ismét sűrűbbé váltak, feltehetően egy másik középkori házcsoportha utalva. Az Árpád-kori településmag a két késő középkori leletkoncentráldástól 350, illetve 400 m-re van. A kerámialeletek közt a 13–15. századi anyag dominál. Vegyesen találtunk fehér és vörös kerámiát. Nagyobb részük fazekakhoz tartozott, de előkerült egy pohár talptöredék, egy füles korsótöredék és egy zöld mázas kályhacsempe töredéke is. A településről több tucat késő középkori érme, gyűrűk, veretek stb. került elő. Innen származik a tájvédelmi körzet egyik legizgalmasabb, aranyozott bronz leletegyüttese (12. kép). A tárgyak egymás közvetlen közeléből kerültek elő 2020-ban fémkeresős tevékenység során. Az egyik sárkányfejes töredék ennél korábban, 2015-ben ugyanitt bukkant elő. A sárkányfejek, illetve a kerek ékkő foglalatok jelzik a darabok összetartozását. A töredékes garnitúra pontos funkciója bizonytalan, de technikai megoldásai arra utalnak, hogy a két fő elem hurokkal-kámpóval összekapcsolható volt. A gazdag aranyozás és figurális ábrázolás a leletegyüttes díszítőfunkcióját támasztja alá. Picit kilóg a sorból, de ezekkel együtt került elő a levélcsokor alakú függő, amit ha megfordítunk, egy lilomot mintáz. A leletegyüttest a tárgyak megformálása és stilisztikai megfontolások alapján az Árpád-kor végére, esetleg a 14. század elejére keltezhetjük és a legnagyobb valószínűséggel palástkapocsnak határozhatjuk

24. <http://mapire.eu/hu/map/collection/cadastral/?zoom=7&lat=46.80359&lon=19.02724> (Letöltve: 2021. 04. 24.)

10. kép: A középkori Inárcs falu régészeti objektumai a magasból • Fotó: Czajlik Zoltán

meg *(katalógus sz.: 50)*. Nagy valószínűséggel a kapsok rögzítésére szolgált a sárkánytesteken látható kengyel. A kerek veret töredéke is palástdísz lehetett. Sárkányfejes díszítésű gótikus veretek ismertek a 14. századból is.

Inárcstól délre, délnyugatra alig 700 m-re egy másik kiterjedt Árpád-kori – középkori falu található, amely az írott forrásokban Besnyő néven bukkan fel *(3. kép 16)*.²⁵ A nagy kiterjedésű, több korszakos lelőhelycsoport Dabas–Felsőbesnyő település külterületén, a mai Felsőbesnyő és Inárcls közt, a Duna–völgyi–főcsatorna, a Felsőbesnyőről Inárclsra vezető műút, és az Ócsára vezető Öreg országút által közrezárt határrészen, több, egymással szomszédos dombon terül el 1 100–1 200 m hosszan és 650–700 m szélesen *(13. kép)*. A lelőhelycsoport több, különböző korú lelőhelyből tevődik össze, de ezek egymással érintkeznek, ezért egyetlen lelőhelyként határoltuk le. A lelőhely északnyugati nyúlványán helyezkedett el a kora Árpád-kori település. Itt nem csak bekarcolt vonalköteggel díszített kerámiatöredékek kerültek elő, hanem az I. (Szent) Istvántól Kálmánig terjedő időszak pénzei is *(14. kép)*. A legkorábbi időszakot több olyan viseleti elem és ékszer képviseli, melyek valószínűleg egy 10. század végi –

11. századi temetőből származnak. Ugyanitt került elő egy öntött bronz korpusztöredék *(katalógus sz.: 32)*. Koronájának és fejének megformálása a 13. század második felére keltezett tassi korpussszal mutat rokonságot.²⁶

Délkelet felé haladva a korai telepnyomok megszűnnek. Itt egy neolitikus lelőhely húzódik, majd délkelet felé haladva ez véget ér és késő középkori leletek bukkannak fel. A két lelőhelyrész közt azonban van egy parlagon hagyott sáv, ahonnan nem tudunk reprezentatív mennyiségű leletet gyűjteni. A kora Árpád-kori és késő középkori településrészek közti távolság mintegy 600 m. A késő középkori falu a lelőhelycsoport délkeleti végét foglalja el. A dűlőúttól északra, a dombél végén található kiemelkedésen volt a legintenzívebb a leletanyag, a széle felé, a domb aljában vált egyre gyérebbé. Változatos összetételű kerámiaanyag került itt elő: a jellegzetes 13–14. századi fehér kerámia mellett vörös és szürke kerámiatöredékek is felbukkantak, köztük felül csúcsosodó, alul pereméllel ellátott peremtő–

25. Bártfai 1938: 82–83; Bakács 1982: 238–239.

26. Lovag 1999: 39–40, 155.

redékek. A fazekakon kívül találtunk kancsó/korsótöredéket, palack nyaktöredéket. A dombtetőn pohár alakú kályhaszemeket és mázas kerámiát is gyűjtöttünk. A domb nyugati, a dűlőútra lejtő oldalában egy meszes, kötörmelékes foltot figyeltünk meg, amely valószínűleg házhely lehetett. A falu másik, intenzíven betelepített gócpontja a dűlőúttól délre, egy másik ovális dombot foglalt el. Itt 13–14. századi kerámiatöredékeket találtunk. A leletek nagyon szórványosan folytatódtak északnyugat felé is, a szarmata lelőhelyrész irányába. A lelőhelycsoport nyugati csücskében, egy 50 m-es átmérőjű körben szarmata cserepekkel vegyesen találtunk néhány további 13–14. századi kerámiatöredéket, köztük cserépbogrács peremet. A vaskos, egyenetlenül égetett, réteges törésfelületű bogrács kifelé szélesedő peremét külső oldalán levágták, felülről nagy kerek lyukkal törték át. A leletek egy további házra, vagy házcsoporra utalhatnak. Ez a házcsoport mintegy 400 m-re volt a késő középkori falutól és 400 m-re a déli, 13–14. századi településnyomtól.

Besnyőtől északnyugatra, mintegy 800 m-re kis kiterjedésű, de rendkívül intenzív középkori telepet találtunk *(3. kép 17)*. Dabas–Zsolnai-tanya területéről a bejárást megelőzően egy szkíta vagy szarmata nyílhegyet, honfoglalás kori kéttagú csüngős ruhaveret alsó részét, egy líra alakú csatot *(katalógus sz.: 44)*, valamint késő Árpád-kori és középkori érméket, ólompecsét töredéket *(katalógus sz.: 46)*, csatokat, gyűrűket, bronzvereteket, késnyél vereteket, gombokat szolgáltattak be a múzeumba. A lelőhely Dabas–Felsőbesnyő település külterületén, a Cibakpuszta nevű határrészen, a XXV. csatornától nyugatra, közvetlenül a Zsolnai-tanya mellett délkeletre, egy kisebb dombháton húzódik 380–400 m hosszan és mintegy 200 m szélesen. A felszínen 13–16. századi kerámiatöredékeket gyűjtöttünk. A fémléletek azonban arra utalnak, hogy a 10–11. században is volt itt egy telep, esetleg temető. Legintenzívebbnek a dombtető bizonyult, itt sok apróra tört cserepet találtunk. A főleg fehér oldaltöredékek közt volt vörös földfestékkel díszített darab is. A korábbi idősakra utalnak a bográcsperemek, a későbbi idősakra a korongolt vörös fazék oldaltöredékek és füles kancsótöredékek. A centrumtól kifelé haladva a leletek egyre szórványosabbá váltak. A lelőhely középpontjába a földtulajdonosok egy 5 × 8 m-es kiterjedésű mélyedést ástak, melynek aljába kutat telepítettek. A beásás északkeleti oldalában jól látszott, hogy egy objektumot elvágtak, betöltéséből 20–30 darab késő középkori fehér kerámiatöredéket bontottunk ki, melyek egy vagy két edény összetartozó darabjai lehettek.

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet falvai az írott forrásokban

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet Árpád-kori – középkori lelőhelyeit viszonylag egyértelműen azonosíthatjuk az írott forrásokban felbukkanó településekkel. Inárcs fentiekben már érintett esete tűnik a legbiztosabbnak. A történeti szakirodalomban jól ismert és sokat idézett a négy inárcsi szállásadó jobbágyfiú esete, akik fokozatos kiváltságolás révén jutottak a királyi szerviensek sorába.²⁷ Az eseménysorozatról tájékoztató első, 1263-as oklevélből

11. kép: Árpád-kori objektumokra utaló elszíneződések a sarjadó búzában
Fotó: Rácz Tibor Ákos

kiderül, hogy Inárcsi Tamás, Pál, Feney és Omb földjét a tatárok pusztították el, és szegénységükből fakadó terheik enyhítéséért fordultak a királyhoz.²⁸ Inárcs puszta személynévből keletkezett helynév, tehát joggal feltételezhetünk kora Árpád-kori előzményeket a településen. Kora Árpád-kori telepnyomok azonban a mai település közigazgatási határán belül több helyen is előkerültek, így például a Pótharasztfelőli oldalon is.²⁹ Egy 1302-es oklevél³⁰ szerint Inárcsi Feney és Tamás fiai korábban megölték Inárcsi Barnabást, és ezért 27 márka ezüst fizetésére ítélték őket, de nem tudták kifizetni a vérdíjat, így egyelőre *terra superior Inarch*-ot adták át a néhai Barnabás fiainak. Noha *inferior Inarch* nem szerepel és *superior Inarch* sem bukkan fel többet, ez az adat is arra utal, hogy az Árpád-korban Inárcs is legalább két különálló falurészből tevődött össze. Valószínű, hogy a település központja az Árpád-kor első felében már álló, feltárással is kutatott kötemplom szűkebb környezetében terült el, a Szent György templom lelőhely részeként, feltehetően a vasúttól keletre, a Kecskeméthy-tanyától délkeletre, ahol több ízben is találtak korábban III. Béla érmeiket.³¹ Pest–Pilis–Solt vármegye 1793-as térképe³² *(15. kép)* feltűnteti pusztatemplomának romjait is *(Rud. Inarts)*.

Ócsa–Duna–Tisza-csatorna mente és Ócsa–Kincses-hegy lelőhelyek egybetartoztak: egy, az Árpád-kor elején még feltehetően több elkülönülő telepnyomból álló, az Árpád-korban és a késő középkorban koncentráltabb települési formát mutató, de területileg kissé elmozduló falu részeit alkották. A középkori településnyomok az írott forrásokból ismert Babáddal azonosíthatók. A falut 1348-ban említik.³³ Az első katonai felmérés *(7. kép)* Babád-pusztán, a Sáriból Némedibe tartó út mentén,

27. Zsoldos 1992: 4.

28. DL 105832; Bártfai 1938: 10; Czagányi–Kulcsár 1995: 91–93.

29. Balanyi Béla, a nagykovácsi Arany János Múzeum egykori igazgatója vetette fel, hogy a korai Inárcs az akkori Proletár-dűlőben talált 11–13. századi telepnyomokkal is azonosítható. Véleményét idézi: Czagányi–Kulcsár 1995: 66, 99.

30. Bártfai 1938: 31, 488–489.

31. Czagányi–Kulcsár 1995: 67.

32. Mappa specialissima 1793.

33. Bártfai 1938: 57–58.

12. kép: Aranyozott bronz palástcsat szereléke Inárcsról • Fotó: Deim Balázs

egy hosszan elnyúló dombon jelöli az egykori település templomát (*alte Kirche*). A templom helyszínét mára beépítették, terepbejárással nem kutatható.

Az Ócsai Tájvédelmi Körzet késő Árpád-kori helyrajzának legfontosabb korabeli dokumentuma IV. Béla már említett 1264-es oklevele.³⁴ Ebben az uralkodó a csöti premontrei monostornak adományozza többek közt Gyón, Taton és Kemej falvak földjét, továbbá Kindkörös (*Kyudkeurus*) földet, melyeket közös határral írnak le. Mindhárom falu több kisebb ikerfaluból összeálló település volt. Az adományt V. István 1272-ben megismételte,³⁵ az azonos határleírásokban többnyire csak a nevek helyesírása különbözik. A Györffy György³⁶ és Czagányi László³⁷ által is kivonatolt határjárást érdemes itt még egyszer ismertetni, hogy összevethessük a terepbejárásokon megtalált Árpád-kori településekkel. A két határjárás névvariációit az alábbiakban zárójelben jeleztük. Az oklevél nagyjából ugyanannyi falut említ, ahány 13. századi településrészlet ismertté vált terepbejárásaink során. Az adományozott birtok nagy kiterjedésű, a mai Ócsa, Felsőpakony, Inárcs, Felsőbesnyő és Sári területét érinti, tehát a mai Ócsától délkeletre eső vidéket, így a tájvédelmi körzet nagy része beleesik. A leírt határ csak az oklevélből kiindulva nehezen rekonstruálható a mai viszonyok közt. Az egykori falvak kiterjedése nem derül ki az egyesített határleírás miatt, és még kevésbé tudjuk meghatározni pontos helyüket, mert csak határjeleiket említik. A felsorolt *terrák* jó részének a neve mára már elenyészett. Nagyjából rekonstruálható viszont a falvak egymáshoz viszonyított helyzete, valamint tájékozódási

pontul szolgál az ismét felbukkanó Inárcs falu, továbbá a Sárvíz és a Dabas felől érkező nagy út, melyeket kétszer is érintenek a határjárásban.

A határjárás Kindkörös leírásával indul, ahol több föld is található. Egyrészt itt van nyugatról Ócsa (*Olcha, Houcha*) határa, továbbá északon Konyha (*Kuzna, Kuhna*) föld terül el. Borzva (*Burzwa, Burzua*) földtől nyugat felé húzódva az első határjelig Borzva és Baracs (*Boroch*) földeket találjuk, melyeket a Sárvíz (*Saarwyze, Sarwezy*) folyó választ el. A továbbiakban Taton, Gyón és Kemej falvak határa következik. A határjeltől nyugatra Taton (*Totan, Thoton*) határáról egy bizonyos nagy réten át, Ócsával szomszédosan észak felé haladva egy éger erdő mentén a monostorhoz lehetett jutni. A Peszér (*Pezen, Pezeri*) és Dabas (*Dobos*) felől jövő nagy út közepén áthaladva kelet felé több rétet és dombot átszelve, majd északnak fordulva jutunk ismét Ócsa (*Olcha, Houche*) határához. Innen iránymegjelölés nélkül egy kis réten átkelve jutunk Gyapus (*Gapus*) földjére, ahol az út mellett van két határjel, majd Pukummegyéhez (*Pukunmege*), ahol Taton (*Toton, Thoton*) és Pakony (*Pukum, Pukun*) határjeleit találjuk. Kelet felé Fancsalig (*Fonchol*) jutunk és annak alsó részéből egy nagy útra, amely Tölgy (*Thulgh, Tulg*) faluba vezet, és ezen út mellett hat határjel van, melyek Taton

34. DF 208789; Bártfai 1938: 10–11; Bakács 1982: 48–51.

35. DF 248411; Bakács 1982: 62–63.

36. Györffy 1998: 519.

37. Czagányi–Kulcsár 1995: 104–105.

13. kép: Az Árpád-kori Besnyő falu légifotója • Fotó: Czajlik Zoltán

(*Toton, Thothon*), Fancsal (*Fonchol*) és Gyón (*Guum, Gwn*) határjelei. Az úton kelet felé haladva jutunk az Inárcs (*Inarch, Hynarch*) és Gyón (*Guum, Gwn*) településeket elválasztó két határjelig. A határjárás innen délnek fordul, amíg elér a Szeged (*Zeged, Sexged*) felé vezető úthoz. Itt két határjel van egy rét mellett, majd dél felé Kemej (*Kemey*) földig jutunk, ahol egy fűzfa alatt két határjel van, egyik Inárcs (*Inarch, Hynarch*), másik Kemej (*Kemey*) jele. Ezután egy széles úton haladunk nyugat felé, majd Zoytur háza mögötti dombon jutunk el arra az útra ismét, mely Peszér (*Pezer, Bezer*) és Dabas (*Babas*) felől jön. Innen egy árok vezet a Sár (*Saar*) nevű nagy folyóig, ahol egy fenyőfa mellett két határjel van ismét, az egyik Besnyő (*Bessenew, Beseneu*) a másik Kemej (*Kemey*). Innen a Sár (*Saar*) folyó közepén haladva nyugat felé ér a határ ismét az első határjelig.

A Sárvíz, azaz a Duna elmocsarasodott mellékága északnyugat–délkeleti irányban húzódott, és mint kiderül, a leírt birtok nyugati határát képezte. Elhelyezkedését remekül szemléltetik az újkori térképek (1, 15–16. kép). A Turján két ágra szakadva Ócsa nyugati szélétől Sári keleti széléig húzódik. Ez a több mint 10 km-nyi, 800–1 500 m széles folyóágy a mai napig vízzel, erdővel borított és alig átjárható. A Sárvíz maradványát nyugatról megkerülő mai 5 sz. főút nyomvonalaiban egy Árpád-kori utat rekonstruálhatunk, mely Babád (Kincses-hegy lelőhely) érintésével haladt Némedi, vagyis az egykori Nevegy felé. Ez az út a középkori Ócsa központjától több mint 2 km-re nyugatra vezetett el.

A Sárvíztől nyugatra eső birtokok nem jelennek meg a határjárásban. Taton falu Ócsa földjeivel délről és délkeletről volt határos, és a Sárvíztől keletre terült el. Taton ugyanakkor Pakonnyal is határos, melynek neve az Ócsától északra és keletre található Alsó- és Felsőpakonyban él tovább. Taton határa tehát elég kiterjedt lehetett. Ócsától közvetlenül délre, délkeletre három, egymáshoz kapcsolódó lelőhely, a Kertész-domb, valamint a Kalik-alja és Kali-föld jöhet számításba a korabeli Tatonként. Az azonosítást megerősíti, hogy határának leírása során áthaladnak a Peszér és Dabas felől jövő nagy út közepén. A határjárásból egyértelműen kiderül, hogy ez az út a Sárvíztől keletre vezetett Ócsára. Decsy József 1817-es térképén³⁸ a dabasi út a Nagyturján és Sátor-hegy közt vezet el (17. kép). Nyomvonala nagyjából egybeeshetett a mai Felsőbesnyőről a tájvédelmi körzet szívéen át egyenesen Ócsára vezető dűlőúttal. Erre az útra felfűzve találjuk valamivel délebbre Ócsa–Mádencia lelőhelyet is.

Taton falutól keletre találjuk Fancsalt, ahonnan egy nagy úton Tölgy faluba lehetett érni. Tölgy az itt leírt birtoktól messze délkeletre, a mai Nagykörös határában volt,³⁹ itt tehát nem közelsége, hanem egykori jelentősége miatt tűnik fel. Az út mentén bukkannak fel rendre Taton, Fancsal és Gyón határjeleit. Fancsal nem része a birtoknak, így logikusan következik,

38. Decsy 1817.

39. Bakács 1982: 284.

14. kép: Kora Árpád-kori érmék a középkori Besnyő falu területéről • Fotó: Deim Balázs

hogy azon kívül, attól keletre található. Az út keleti iránymegjölése nem teljesen pontos, mert, mint a határjárásból később kiderül, ezen jutunk Inárcs határára, ez pedig Pakonyhoz képest délkeletre van, akárcsak Tölgy. Az utat azonosíthatjuk a ma is használt Öreg országúttal, mely délkeleti irányba haladva vezet ma is Ócsa felől egyenesen a középkori Inárccsal azonosított lelőhelyre. Az Öreg országúttól keletre, mintegy 600 m-re található az Ócsa–Kövecses-lapos néven leírt templomos hely, mely helyzetéből eredően a legvalószínűbben megfeleltethető Fancsallal. Kisebb valószínűséggel azonosíthatjuk Fancsált a Cirjáki-erdő nevű lelőhellyel, hiszen ez már az országúttól nyugatra található, tehát a birtokon belül.

Ócsa–Cirjáki-erdő lelőhely a birtokhoz tartozó, három részre tagolódó Gyón falu lehetett. A határjárás szerint Gyón Tatonhoz képest délre, délkeletre helyezkedett el. Ismét nehezíti a helyzetet, hogy az oklevél nem tagolja részletesen a három Gyón egymáshoz való helyzetét, így csak feltételezhetjük, hogy földjeik nagyjából egy tömbben helyezkedtek el. Az itt említett három *Guum/Gwn* a történeszek egyöntetű álláspontja szerint nem azonos a késő középkori és a mai Gyónnal, mely távolabb, délkeleti irányban mintegy 12–14 km-re, a mai Dabassal egybeolvadva, annak délkeleti szélén helyezkedik el.⁴⁰ A lakosok innen átköltözve magukkal vitték a nevet új falujukba.

Gyón és Inárcs határjeleitől a határ délre fordul a Szeged-re vezető útig, majd tovább dél felé Kemej földig, ahol Inárcs és Kemej határa van. Az Öreg országútról tehát letérnek, nem mennek el azon Inárcs településig, hanem Inárcs határán haladnak délnek, feltehetően átszelve a Rókás-mocsarat. Inárcs a körbejárt birtok határától keletre, azon kívül, Kemej pedig nyugatra, a birtokon belül terült el. Ezek alapján Kemej a tájvédelmi körzet harmadik nagy, az Árpád-kor folyamán végig lakott lelőhelyével, Ócsa–Mádenciával azonosítható. A birtok déli

szélét elérve nyugat felé haladnak egy széles úton. Az 1272-es oklevél szerint egy mocsáron át, a Dabas felől jövő utat érintve jutunk a Sárvízhez, ahol Kemej és Besnyő határjelei vannak. A rekonstruálható birtok délkeleti széle és a Dabasról jövő út között ma is van egy mocsaras erdősáv. Besnyő és Kemej határáról a Sárvíz mentén jutunk kiindulási pontunkhoz. A határjárás nyugati iránymegjelölése itt ismét helytelen, valójában északnyugat felé haladva érünk vissza Ócsára.

Besnyő település már nem része az adománynak, ez a szövegösszefüggésekből következtetve a leírt birtoktól délre, délkeletre keresendő. Nevét a mai Felsőbesnyő település őrizte meg. A fentebb elemzett határjárásnál mintegy száz évvel későbbi, 1368-as felosztásában több erdjét, földjét, szántóját leírják, és a felsorolt helynevek mára elenyésztek.⁴¹ Annyi kiderül, hogy Sárral és Dabassal határos, földjein haladt át a dabasi út, valamint hozzátartozott a Nagysár (*Nogsaar*) nevű rész, mely a Sárvízhez kapcsolódhatott. Besnyő északnyugati és északkeleti határát egyértelműen tünteti fel Decsy József 1817-es térképe (17. kép).⁴² Ha ezt összevetjük az 1264-es határjárással, kiderül, hogy még évszázadok múltán is egybeesett a Kemej–Inárcs,

40. Magyar 1975: 34; Czagányi–Kulcsár 1995: 106; Györffy 1998: 519. A helyzet nem teljesen egyértelmű, ugyanis a Dabastól délre elhelyezkedő Gyón falu területén 2012-ben egy tatárjárás kori tezaurált leletegyüttes került elő: Nagy–Rácz 2016. A főleg friesachi érmekből álló lelet hitelesítése során nyitott kutatóárkainkban és a felszínen 12–14. századi kerámiatöredékeket találtunk. Az Árpád-kori falurész a középkori faluközponttól 350 m-re, északnyugatra található. Ez utóbbi helyszínen többszöri fémkeresős terepbejárást is végeztünk, és a felszínen is jól kirajzolódó középkori lakóépítmények, illetve a Malomdombként ismert középkori plébánia-templom helyén csak késő középkori érmeket, vereteket, ékszereket találtunk. Úgy tűnik tehát, hogy az északi Gyónról áttelepeülő lakosok nem teljesen lakatlan, vagy talán éppen a tatárjárás során elpusztított faluhelyre érkeztek, de nem települtek rá közvetlenül az ismeretlen nevű Árpád-kori előzményekre. A Dabas melletti Gyón 1302-ben tűnik fel az oklevelekben: Bakács 1982: 107.

41. Bártfai 1938: 82–83; Bakács 1982: 238–239.

42. Decsy 1817.

Kemej–Besnyő közti határral. A térképen jól látható, hogy a határ az Öreg országúttól (a térképen *Via Postalís versus Kets-kemét*) dél–délnyugatra fordul, kettészeli a turján keleti ágát (a térképen *Cziríaki Turiany és Inarca Turian*), majd délnyugati irányban érinti először az oklevélben is említett mocsarat (*Bosár Turiany*), majd a dabasi utat és a Nagyturjánhoz (Sárvízhez) vezet. A középkori Besnyő pontos helyét az újkori kézíratos térképek őrizték meg, illetve a máig élő Besnyőpuszta helynév. A Duna Pest–Pilis–Solt megyei szakaszának 1763-as vízrajzi térképe⁴³ Besnyőnél nagyobb épületet (templomot?) ábrázol (16. kép). A térkép Besnyőn kívül a szintén elpusztult Babád és Cibakháza helyét is jelöli. Pest–Pilis–Solt vármegye térképén⁴⁴ *Praed. Besnyő* feliratot láthatunk (15. kép). A régészeti és okleveles adatok alapján is a késő középkorban még virágzó falu a török alatt pusztult el.

A katonai felmérések térképi ábrázolásait, illetve a középkori erdők formáját megőrző erdőtömbök kiterjedését, és a mai dűlőutak nyomvonalát figyelembe véve a babádi úton, a dabasi úton és az Öreg országúton kívül az oklevélben említett szegedi út északi nyomvonalát is rekonstruálhatjuk: Besnyőről északnyugat felé a későbbi alapítású Cibakháza közelében a Kali-földek lelőhely mentén hosszában haladva vezetett Ócsára. Jelentőségét az Árpád-kor után elvesztette, az újkorban (és feltehetően már a késő középkorban) az Öreg országút vette át szerepét, ezt nevezték kecskeméti vagy szegedi útnak.

Cibak ma is használt dűlőnév, a második és a harmadik katonai felmérésen is felbukkan Czibakpuszta néven, az első katonai felmérésen Czibak háza puszta szerepel (7. kép). Az összes többi, fentebb már említett újkori térképen is ábrázolták (1., 16. kép). 1366-ban egy besnyői birtokot „Zudakhaza felé esőként” írtak le.⁴⁵ 1371-ben, majd 1395-ben Zudakhazai Péter fia Imre és Zudakhazai András neve merül fel különböző birtokügyek kapcsán.⁴⁶

Régészeti adataink alapján a mai Zsolnai-tanya mellett elterülő Cibakháza a 13. század legvégén, 14. század elején jöhetett létre és a 16. században pusztulhatott el. Az ugyaniít megtalált honfoglalás kori leletek és a késő Árpád-kori leletek közt nincs kontinuitás. Taton és Kemej Cibakházánál valamivel hamarabb, a 16. század elejére elpusztíthatott: egy 1518-as adat szerint a csúti perjel tiltakozott a kolostorhoz tartozó *Thurhon*, *Kemey* és *Kyndkereus* puszták elfoglalása miatt.⁴⁷ Gyón pusztulása az Árpád-kor legvégére tehető, ekkor költözhettek lakosai Dabas mellé. Kindkőrös földje talán soha nem is népesült be. Cibakháza típusú kistelepek Besnyő és Inárcs határában, az általunk vizsgált területtől délre is voltak. *Tyudarfeulde* és *Gyoldachfeulde* 1352-ben, majd 1355-ben jelennek meg.⁴⁸ Nem vált önálló településsé az először 1332-ben említett Csíkos birtok sem.⁴⁹

A településtörténeti adatok összegzése

Az államalapítást megelőző, 10. századi népesség emlékeit elsősorban a bejárások felszíni fémleletei képviselik a területen, illetve egy temetőt tervásatással is kutattunk. A legkorábbi la-

15. kép: Részlet Pest-Pilis-Solt vármegye térképéről • Forrás: Mappa specialissima 1793.

kóhelyek azonosítása nem könnyű feladat, mivel a településekre utaló felszíni kerámiaanyag nem teszi lehetővé egyértelműen a 10. és 11. századi (honfoglalás kori és kora Árpád-kori) népesség telepeinek elkülönítését – ám a fémleletek nagyban elősegítik a pontosabb datálást. Ha a tájvédelmi körzet területén nem is, ám szűkebb környezetében már korábban is ismertünk a korai, honfoglalás- és államalapítás-kori letelepedéshez köthető adatokat. Ócsa–Alsópakony területéről 10. századi sírból származó leletek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe a múlt század derekán, többek között ezüst lemezkarperec és aranyozott bronz rozettás lószerszámveretek.⁵⁰ Dabas–Felsőbesnyő lelőhelyen pedig 2010-ben folyt tervásatás egy frissen, civilek által felfedezett, a 10. század második felére – 11. század legelejére datálható temető területén.⁵¹ Az Ócsai Tájvédelmi Körzetben végzett kutatási programnak és a fémkeresős együttműködőknek köszönhetően, immár a vizsgált területen is nagy számban látott napvilágot a korabeli megtelepedésre utaló leletanyag, hat–hét lelőhelyet is ide sorolhatunk.

A 10–11. századi közösség(ek) egyik temetőjét tártuk fel a Mádencia nevű határrész kisebb kiemelkedésén (Kartal-hegy). A közeli Cirjáki-erdő tűziaranyozással⁵² díszített rozettás nagy-

43. Generalis Topographia 1763.

44. Mappa specialissima 1793.

45. Bártfai 1938: 80; Bakács 1982: 231.

46. Bártfai 1938: 88; Bakács 1982: 246, 294–295.

47. Bártfai 1938: 354.

48. Bártfai 1938: 65; Bakács 1982: 193, 206.

49. Bártfai 1938: 41–42, 349–350; Bakács 1982: 147. *Chykos* Árpád-kori település-kezdemény lehetett, de településként soha nem szerepelt. 1427-ben a *Chykoswith*-ig terjedő szántót és a *Chykos* nevű rétet említik az inárcsi Szent György-templom szomszédságában: Bakács 1982: 393. Neve talán a hasonló nevű patakból ered, melyről Alberti és Irsa határából van adatunk 1411-ből: Bakács 1982: 344. Újkori kézíratos térképek a Csíkos nevű határrészt Alsó Inárccsal azonosítják, és a mai Inárctól közvetlenül délre tüntetik fel. A fentiekben idézett 1302-es oklevélben (Bártfai 1938: 31, 488–489) szereplő Felső Inárcs páriként Alsó Inárcsot tehát ugyanott feltételezhetjük, ahol később Csíkos birtok jelenik meg.

50. Fehér–Éry–Kralovánszky 1962: 59.

51. A feltárás eredményei a kiállításban (katalógusban) is helyet kaptak.

52. A bugyi-felsőványi tarsolylemez kapcsán már említett, lábjegyzetben leírt eljárás érdekes részletei is megfigyelhetőek a tárgyon. A folyékony higany–arany elegy felkenése a mintázat háttérére nem mindenhol sikerült teljes pontossággal az egykori kézművesnek: néhol az aranyozás felfut a kidomborodó szirmok peremére is.

16. kép: Részlet a Duna Pest-Pilis-Solt megyei szakaszának vízrajzi térképéről • Forrás: Generalis Topographia 1763.

szíjvége (*katalógus sz.: 1*) kapcsán (kiegészítve az ott talált kisebb, egyszerűbb fémleletekkel) szintén erős a gyanúnk, hogy az ott húzódó homokdombon 10. századi temető rejtőzhet. Bár előbbi tárgy szórvány, a 10. századi leletanyagból nagyszámú, sokszor megfelelő leletkontextusban előkerült analógiái alapján jól azonosítható: jellemzően honfoglalás kori női lovas, lószerszámos sírok jellegzetes mellékletei a kerek vagy hatszögletű szíjveretként, illetve szíjvéggként megkomponált bronz vagy ezüst rozettás lószerszámdíszek.⁵³

Szinte biztosan temetkezési helyszínt azonosíthatunk a felszíni leletek jellege, térbeli eloszlása és mennyisége alapján Dabas–Besnyő lelőhelyen. Bár a leletek kora nem feltétlenül szűkíthető le a 10. századra, a kéttágú csüngős ruhanyakveretek nagy valószínűséggel egy még pogány sírból származó garnitúra képviselői (*katalógus sz.: 15*), azonban a többi, más kialakítású, de hasonló jellegű ruhaveret, a karikaékszerek, a líra alakú csatok és a talán másodlagosan felhasznált, átlukasztott rozettás lószerszámvret (*katalógus sz.: 14*) is leginkább 10. század végi – 11. századi sírokat jelezhetnek. Ez az az eset, amikor nem csupán a pontosabb datálást te-

szi lehetővé a megfelelően dokumentált gyűjtés, de a lelőhely jellegére nézve is információt nyújt a felszíni anyag összképe. Egy-egy, vagy néhány szórvány lelet szintén a 10. századi vagy az államalapítás időpontja körüli népességről árulkodik.

A többi felszíni lelet esetében már óvatosabb következtetéseket vonhatunk le, azok csekély száma, szórványos jellege miatt. Dabas–Zsolnai-tanya lelőhelyen Besnyőhöz nagyon hasonló csüngős veret alsó tagja, és finom kidolgozású líra alakú csat került elő (*katalógus sz.: 44*). A líra alakú csatoknak e formai variánsát (párhuzamai alapján) északi (Baltikum és Rusz) kereskedelmi árunak tartja a kutatás.⁵⁴ Rovátkolt mintája feltehetőleg a díszesebb kivitelű példányok niellózott sávozását imitálja.

Két, egymáshoz meglepően közeli helyszínen találtak fémkeresős együttműködő segítőink olyan, 10–11. századi leletet, mely kuriózumnak számít a hazai leletanyagban. Az ún. szíjbefűzős bizánci bronzcsatokat balkáni-bizánci ke-

reskedelmi árunak tekinti a kutatás – jó részük nagyon hasonló sémára készült, és a jellegzetes tárgytípusnak többféle díszítési variánsát ismerjük.⁵⁵ A déli, nagyszámú párhuzamok mellett a Kárpát-medencében csupán néhány példány került elő, így figyelemre méltó, hogy a tájvédelmi körzet területén két, egymástól csupán másfél km-re levő helyszínen is találtak egy-egy ilyen csattestet, Ócsa–Vizes-erdő (*katalógus sz.: 5*) és Ócsa–Kincses-hegy (*katalógus sz.: 6*) lelőhelyeken. Előbbi a nálunk is több helyről előkerült oroszlános, míg utóbbi a pegazusos típusba sorolható, melynek egyelőre egyetlen ismert képviselője hazánkban. Érdekesség, hogy az eddigi Kárpát-medencei példányok – a budapesti és a gyulai szórványleletek kivételével – lovas vagy lószerszámos férfisírból származnak, azonban a két ócsai csattest felszíni leletkörnyezete inkább településre utalt. A sokszor átvizsgált felszínen egyik esetben sem találtunk emberi vázmaradványokat vagy egyéb, bolygatott sírokra utaló leleteket a terepbejárások és fémkeresős vizsgálatok során. Természetesen nem zárható ki, hogy e két helyszínen is számolhatunk akár kisebb sírmezőkkel, esetleg magányos temetkezéssel is. Mindenesetre, bár a felszínen gyűjtött kerámiaanyag csak tágabb határok közt engedi a kora Árpád-kori keltezést, ennek a markáns csattípusnak a használatát általában a 10. század második felére tehetjük a hazai – konkrétabb leletkontextusban előkerült – párhuzamok alapján.⁵⁶

Nem zárható ki, hogy Ócsa–Kalik-alja lelőhelyen, ahonnan a kora Árpád-kori mellkereszt származott, szintén 10. század végi – 11. századi temetővel számolhatunk. E mellkeresztek nagy számban kerülnek elő honfoglalás kori, pogány rítusú, sírmellékletes temetkezésekből, akár részleges lovas vagy lószerszámos, fegyveres sírokból is. A temetőkön kívül ugyanakkor egyszerű szórványként, egy korabeli település területén sem elképzelhetetlen a különböző, egyébként inkább sírokból ismert fémleletek előkerülése.⁵⁷ Összességében kijelenthető, hogy a viszonylag kis területű mikrorégióban a szisztematikus, fémkeresővel végzett felszíni kutatások meglepően sűrűn elhelyezkedő, 10–11. századi lelőhelyeket eredményeztek. E tény, a korabeli megtelepedés térbeli eloszlásának tanulságai tekintetében feltétlenül indokolja a további (akár más régiókra is kiterjedő) vizsgálatokat.

A kerámia- és fémleletek alapján vizsgált területünkön az előző néhány bekezdésben szereplőkkel együtt tizenegy honfoglalás- és kora Árpád-kori lelőhelyet azonosítottunk (3. kép). Ez alig haladja meg a középső (nyolc lelőhely) és a késő Árpád-korra (kilenc lelőhely) tehető lelőhelyek számát. Bizonytalan a Szúnyogos-rét és a Nagyturján-vársziget Árpád-kori kerámiatöredékeinek keltezése. Őt olyan helyszínt találtunk, ahol valószínűnek tűnik a kora Árpád-kortól az időszak végéig tartó folyamatos megtelepedés: Ócsa–Kincses-hegy (Babád falu); Ócsa–Mádencia (Kemej falu); Ócsa–Cirjáki-erdő (Gyón falu); Inárcs–Szent György templom (Inárcs falu); Dabas–Besnyő (Besnyő falu). Ha egybevonjuk a Kalik-alja és Kali-föld lelőhelyeket, akkor idesorolható Taton falu is. Babád, Kemej, Inárcs és Besnyő élete bőven belenyúlt a késő középkorba is. Késő középkori leletek még további négy lelőhelyen kerültek elő. A kora Árpád-kori te-

lepek nem bizonyultak intenzívnek, általában tíznél is kevesebb cseréptöredék jelezte a szigetszerű megtelepedést. Ez a települési rend összhangban áll a Pest megyei nagy felületű feltárások kiértékelése során felvázolt általános tendenciával.⁵⁸

A szórványos korai telepek helyén életképes falvak fejlődtek ki: a középső, majd késő Árpád-korban a leletek száma jelentősen megnőtt, például Taton vagy Kemej esetében, de még intenzívebb megtelepedés jellemzi a templomos falvakat, például Inárcsot. A késő Árpád-korból – késő középkorból két olyan helyszínünk van, amelyek inkább tanyaszerű megtelepedésre utalnak (Dabasi-úti rét és Cibakháza), az összes többi telepnyom falu lehetett. Három lelőhelyen található pusztatemplom, ezek mindegyike a késő középkorban is élő falu volt. Az inárcsi Szent György templom régebb óta ismert a kutatás számára, a babádi egyház helye a térképi ábrázolások alapján könnyen azonosítható. Kövecses-lapos lelőhelyet feltételeSEN Fancsallal azonosítottuk. Taton, Gyón és Kemej nem rendelkezett templommal, talán ez is hozzájárult, hogy elnéptelenedtek, lakóik a templomos helyekre költözhettek és nevük is elenyészett. A késő középkorban is élő telepek (Inárcs, Besnyő, Cibakháza) neve viszont az újkori térképeken és a helynévi anyagban is megmaradt.

A szórványos kora Árpád-kori megtelepedés után a középső és késő Árpád-korban a Sárvíznek nem csak a szélét, hanem a belső, mocsaras részeit is sűrűn belakták. Mint láthattuk, a csöti premontrei monostornak több földje és faluja a mai tájvédelmi körzet belsejében terült el. A tatárjárás látszólag nem okozott jelentős pusztítást ebben a településállományban. Kivételt képez Inárcs, amely az Öreg országút mentén feküdt, így a hadak útjába esett, de még ez a település is túlélte a csapást. Taton, Gyón és Kemej népeinek a mocsár – talán épp a Nagyturján-vársziget – megfelelő búvóhelyet nyújthatott. Elpusztásodásuk más okokra, többek közt az Árpád-kor végén – késő középkorban kiépülő templomos helyek településintegráló hatására vezethető vissza. A késő középkorban a Sárvíz szélén elterülő falvak, Ócsa, Sári, Besnyő, Inárcs erősödnék meg, a belső részeken egy kisebb telep (Cibakháza) és talán még egy-két házhely (Dabasi-úti rét) maradt. Elképzelhető, hogy a késő középkor hűvösebb, csapadékosabb klímája itt már nem biztosított olyan kedvező életfeltételeket, mint az Árpád-kor szárazabb időszak. Cibakháza pusztulása után a belső részeket már nem telepítették újra.

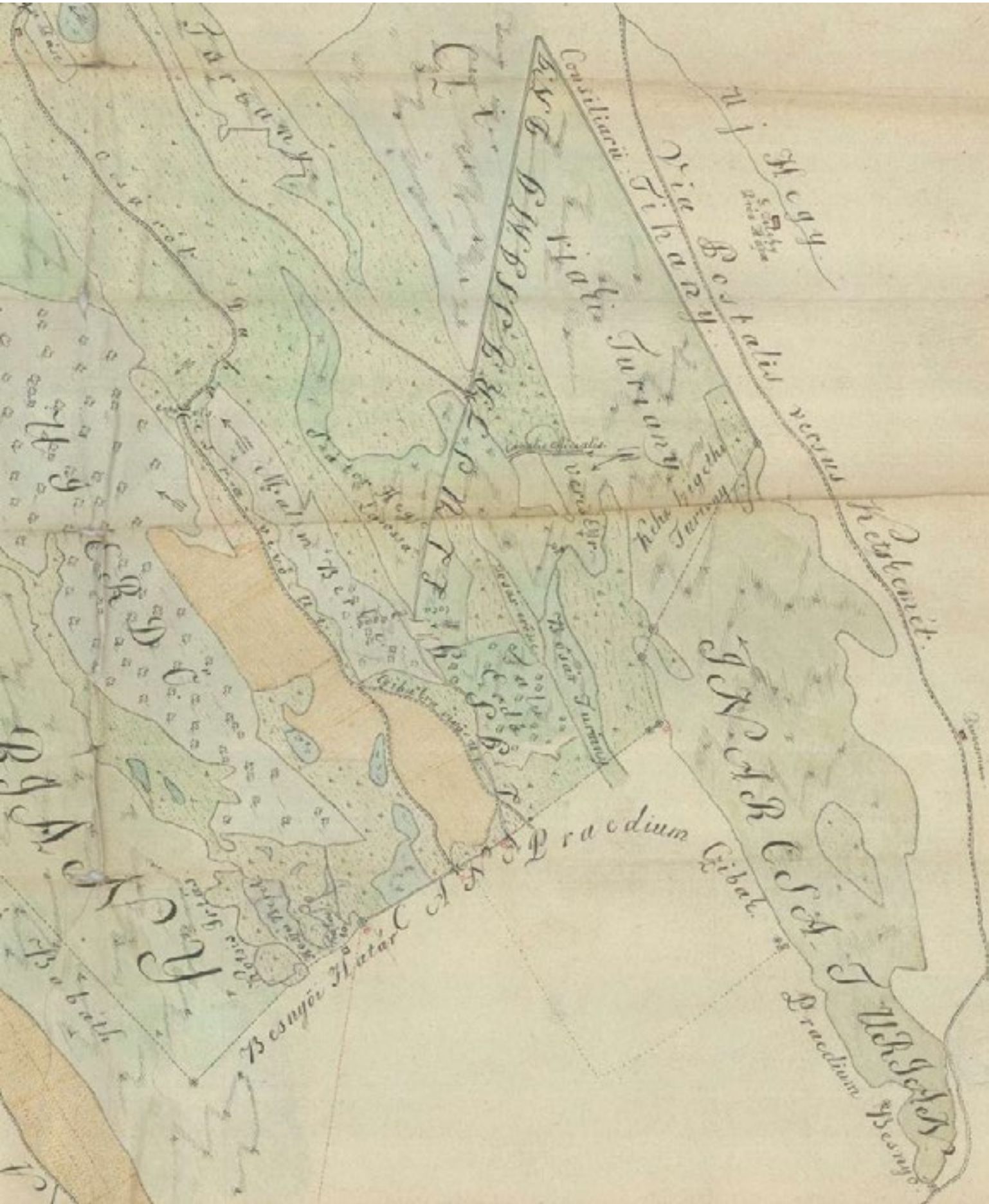
Az Ócsai Tájvédelmi Körzet Árpád-kori topográfiájának felvázolása után néhány módszertani következtetést is megfogalmazhatunk. Topográfiai munkánkban új elemet jelentett a fémkereső műszer elsődleges szerepe. A tájvédelmi körzet régészeti lelőhelyeit hobbi fémkeresősök derítették fel többé-kevésbé szisztematikusan megtervezett bejárások során. Az így megtalált fémleletek csalhatatlanul mutatták meg a lelőhelyeket és igen precíz keltezési lehetőséget nyújtottak már előzetesen is. Az Árpád-kor és középkor tekintetében ez a

55. Langó–Türk 2004: 377–385, 2–5. táblázat, 15–18. kép.

56. Langó–Türk 2004: 385.

57. Langó 2010.

58. Rácz 2019b: 136–138.

17. kép: Decsy József felmérése az Ócsától délre elterülő turjánról • Forrás: Decsy 1817.

18. kép: Őszi terepbejárás önkéntesekkel a Bika réten • Fotó: Rácz Tibor Ákos

lelőhelyfelderítő módszer igen pontosnak bizonyult, hitelesítő bejárásaink során a bejelentett lelőhelyeken kívül nem találtunk további 10–16. századi telepnyomokat. Természetesen más a helyzet az őskori lelőhelyekkel: a Szűnyogos-réten elterülő késő rézkori lelőhelyet klasszikus bejárás során azonosítottuk, fémlelet itt korábban nem került elő, és a lelőhely nem is szerepelt a bejelentőktől kapott potenciális helyszínek közt. Van ugyanakkor olyan helyszín, ahol a klasszikus bejárás nem, vagy alig eredményezett leleteket, a fémkeresőzés viszont igen, és ez jellemzően a gyepek, legelők területe. Mádencia honfoglalás kori temetője ilyen begyepesült homokdombon került elő, a felszínen itt csak néhány szórványos 13–14. századi kerámia-töredéket találtunk. A Vizes-erdő egyes részei is vegetációval fedettek voltak, ezeken pusztá szemmel lelet nem is volt megfigyelhető, de a fémkereső I. (Szent) László érméket hozott a felszínre. Cibakházán a felszínen csak a 13. századtól induló kerámatöredékeket találtunk, a fémleletek viszont rávilágítottak, hogy a helyszínen a késő középkor mellett honfoglalás kori teleppel vagy temetővel is számolhatunk.

A legértékesebb leletek a fémkereső műszer segítségével kerültek elő. Pusztá szemmel alig egy tucat fémleletet találtunk a szántókban és ezek is jobbára jellegtelen, korhátározásra alkalmatlan fémtöredékek voltak. A történeti korú fémleletek a bejárások során megtalált kerámatöredékekkel együtt a településtörténet alapvető forrásaivá váltak,

ugyanakkor ez utóbbiaknál datáló értékük jóval nagyobb. A Besnyőn megtalált vonalköteggel díszített kerámatöredékek például nem tesznek lehetővé olyan szűk keltezést, mint az I. (Szent) István veret.

A fémkeresővel azonosított lelőhelyek hitelesítése célzott terepbejárásokkal történt, amelyek során elvégeztük az elvárt dokumentációs kötelezettségeket is. A bejárásokat azonban nem csak a fémleletek előkerülési helyszínére terveztük, hanem oda is, ahol az újkori kéziratok térképek, az egykori természet-földrajzi viszonyok alapján várható volt lelőhely felbukkanása. Ez a módszer rendkívül hatékonynak bizonyult, nem csak a maximális információ megszerzésére volt alkalmas, hanem a terepi munkára fordított időt is jelentősen lerövidítette. A terepi kutatómunkát ugyanakkor nem egy fő, és nem is egy szűk szakmai stáb, hanem egy civileket is magába foglaló közösség végezte (18. kép), amelynek tagjai érdekeltek voltak általában a régészetben, közelebbről a fémkeresőzésben, illetve egyesek kifejezetten a célzott terület múltjában. Mindez szintén a gyűjtőmunka hatékonyságát fokozta.

A munkánk végső fázisát a történeti és régészeti adatok szakmai kritériumoknak megfelelő kiértékelése jelentette. Itt már figyelembe kellett venni az okleveles anyagot is, egy olyan forráscsoportot, amelyet már közöltek és interpretáltak is, mégis a topográfiai adatokkal kombinálva a mikrorégió településtörténetének szintézisét tette lehetővé.

ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY OF THE ÓCSA LANDSCAPE PROTECTION AREA FROM THE HUNGARIAN CONQUEST TO THE END OF THE MIDDLE AGES

The Ócsa Landscape Protection Area is situated on the periphery of the townships of Ócsa, Sári, Felsőbesnyő, and Inárcs. Its flora and fauna are exceptionally rich, thanks to the preservation of the ecological unity, that was characteristic of the Danube–Tisza Interfluve in the past; a patch of an ancient landscape. The Early Holocene Danube branch, which was called Sár/Sárvíz ('Mud-water') in the Árpadian age, played a significant role in its formation. The wet, swampy character is preserved in several place names. This protected area, aside from a few farms, has remained uninhabited from the modern era until now, which means that archaeological sites have not been covered. The not densely forested, elevated areas, which are protected from the water, have been ploughed, and the upper strata of the sites have been slowly and continuously damaged. However, these are still easily accessible for research. By definition, no building or construction work has been carried out throughout the protected area. This area, which could be considered a closed geographical system, has offered the potential of significant results. We have carried out field surveys with volunteers in three larger campaigns in the spring and autumn of 2015, and the spring of 2016, covering a reasonable scope of the area.

The primary role of the metal detector was a new element in our topographical work. Sites of the landscape protection area were explored by amateur metal detectorists in more or less systematically planned site surveys. During organizing our field surveys, and evaluating the information afterwards, we have taken into consideration the data and the maps depicting our target area from the earlier surveys. Applying metal detection, the processing of hand-drawn maps, and the authenticating surveys as research methods provided detailed information about the characteristics, scope, intensity, and age of the sites. Finally, we have outlined the Árpadian age settlement history of the landscape protection area with the simultaneous analysis of the primary written sources and the archaeological data.

We have excavated one of the cemeteries used by 10th and 11th century communities at the peripheral area called Mádencia, on a small hill (Kartal Hill). Based on the amalgamated large strap end with rosette ornament found in the nearby Círiák forest alongside other smaller metal objects, we suspect that another 10th century cemetery could be situated on the sandhill there. A burial site can be clearly identified on the Dabas–Besnyő site, given the characteristics, spread, and quantity of the surface finds. Their dating cannot be narrowed down to the 10th century: although the two-piece collar fittings with pendants represented a set from a pagan grave, the other dress fittings of the same kind

with different designs, the rings, the lyre-shaped buckles, and the perforated rosette bridle ornament – possibly from a secondary context –, mostly represent burials from the end of the 10th – 11th centuries. Our volunteer metal detectorists have found objects that are quite rare in Hungarian research on two sites, surprisingly very close to each other. At Ócsa–Vizes-erdő, a lion crested buckle, and at Ócsa–Kincses-hegy, a Pegasus type buckle was unearthed. The so-called Byzantine type strap-loop bronze buckles are considered to be trade goods from Balkan–Byzantine commerce. On the Ócsa–Kalik-alja site, where the early Árpadian age pectoral cross was found, could possibly also have an end of the 10th– 11th century cemetery.

Analysing the metal and pottery finds from the surveyed area, we have identified 11 sites from the Hungarian Conquest period and the Árpadian age. This only slightly exceeds the number of middle (8) and late (9) Árpadian age settlements. We have found 5 sites where settlement seems to have been continuous from the early Árpadian age to the end of the dynasty: Ócsa–Kincses-hegy (Babád village); Ócsa–Mádencia (Kemej village); Ócsa–Círiáki-erdő (Gyón village); Inárcs–Church of Saint George (Inárcs village); Dabas–Besnyő (Besnyő village). Late medieval finds have been discovered at 4 additional sites. The early Árpadian age sites turned out to be less intensive; generally, less than 10 pottery fragments indicated the fragmented settlement. Sustainable villages developed in place of these scattered settlements: the number of finds from the middle, and late Árpadian age was significantly higher, for example in the case of Taton or Kemej villages. An even more intensive settlement marks villages with churches, such as Inárcs. So-called “puszta”-churches can be found at three sites, all of them inhabited well into the late Middle Ages. The Church of Saint George at Inárcs has been known to research for some time, and the location of the Babád church could be easily identified based on map charts. The site at Kövecses-lapos has been identified with Fancsal.

Following the scattered settlement of the Sárvíz area in the early Árpadian age, not only the peripheries were inhabited later on, but also the inland swamps became dense with settlements. The Mongolian Invasion seemingly did not cause significant destruction in the area. For the people of Taton, Gyón, and Kemej, the swamp – and even the Nagyturján-vársziget (“castle island”) – could have provided a suitable hiding place. Their desolation can be traced back to different reasons: among others, the settlement-integrating effect of late medieval church places. In the late Middle Ages, the villages on the periphery of Sárvíz – Ócsa, Sári, Besnyő, Inárcs – become more prominent.

KATALÓGUS

Ócsa–Círiáki-erdő – azonosító nélkül: 1–3
Ócsa–Kali-föld – azonosító nélkül: 4
Ócsa–Vizes-erdő – azonosító nélkül: 5
Ócsa–Babád, Kincses-hegy – azonosító nélkül: 6

1. Rozettás nagyszíjvég (lőszerszámdisz): 2015.59.1.45. (Fojta József és Farkas István találat.) Ezüst alapú ötvözetből öntött, aranyozott, átlósan törött, közepén hiányos nagyszíjvég. Az egyik rövidebb végén íveltlen záruló, téglalap alakú veretet kör- és pálcátaggokkal szegélyezett, négyszirmú ún. rozetta-motívum díszíti. A rozetta négy, töveiknél három-három kis dudorral tagolt szirma gyöngysoros keretezésű, nagyobb, kerek, kiemelkedő középrész-ből indul a szíjvég négy sarka felé. A veret két rövidebb végén a bordűr középső, kerek tagjától egy-egy enyhén ívelt, befelé csúcsosodó szírom-motívum tölti ki a teret. A hátoldalon negatívan kirajzolódik a minta, a kidolgozásnál talán utólag hátulról „rásegítettek” (finom beütésekkel) a középső gyöngysor-keret és a szírmok kis harmas dudorjainak kidomborítására. Végül az előlap díszítését a minta hátterének tűziaranyozásával emelték ki. A díszlemez a hátoldalon a sarkokban kialakított négy kis nittszeggel erősítették fel a (feltehetően) bőr szíjra. Az előlap sarkainál a négy nittszeg helyénél a bordűr körtagjain kis bemélyedés látható. A veretet ívelt végénél, az egyik sarokban átlukasztották – valószínűleg az itt levő, túl kicsi nittszeg hibája vagy sérülése miatt csak így tudták felerősíteni a szíjra. H.: 6,3 cm; sz.: 4,2 cm; av.: 0,15 cm. K.: 10. század (honfoglalás kor).

2. Szíjvég: 2015.59.1.16. (KRE terepbejárás.) Öntött bronz kisméretű szíjvég. Az előlap mintázata kopott, rosszul öntött, nehezen kivehető. Szélén dupla bordás szegély, a külső borda a felső (szíj felőli) végénél, a belső az alsó (hegyesedő) végénél gyöngysorossá válik. Középen kivehetetlen mintájú, tagolt sáv, melyet a felső végénél szintén gyöngysor-jellegű sáv zár le. Átmetszete enyhén ívelt, közepén vastagodó. Hátlapja sima, felső végén egy hajlott nittszeggel, az alsó végen talán letört nittszeg, vagy öntési helye látszik. H.: 3,4 cm; sz.: 0,7–0,9 cm; av.: 0,2 cm. K.: Árpád-kor (?)

3. Kéttagú csüngős ruhanyak-veret: 2015.59.1.17. (KRE terepbejárás.) A bronzból öntött veret erősen kopott, mintázata nehezen kivehető. A kerek felső tag szélen gyöngysoros keretezés fut körbe, közepén sávval és gyöngysorral körbevett kerek dudor. Alján lapos átmetszetű, visszahajított akasztó, ebbe illeszkedik a levél alakú alsó tag. Ennek szintén gyöngysor szegélyezi a közepét díszítő, kettős csigavonalban visszatekeredő indás ornamentikát. H.: 4,6 cm; felső tag átm.: 1,6 cm; alsó tag h.: 2,7 cm; sz.: 1,8 cm; av.: 0,1–0,2 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

Ócsa–Mádencia – azonosító nélkül: 7–13
Dabas–Besnyő – azonosító nélkül: 14–42
Dabas–Zsolnai-tanya – azonosító nélkül: 43–47
Inárcs–Szent György templom – 33310: 48–53

4. Kétosztatú líra alakú csat: 2017.38.1.13. (KRE terepbejárás.) A bronzból öntött kis csat elnagyolt, egyszerű kivitelű. Lekerekített sarkú rombusz alakú karikáját és a D alakú szíjbefűző szárait alig kivehetően rovátkolással díszítették. A csattüske illeszkedésének helye kivehető a tengelyen és a csatkarika csúcsánál. A csatkarika laposabb, a szíjbefűző kerekerebb átmetszetű. H.: 2,8 cm; sz.: 1,2–1,9 cm; av.: 0,2–0,3 cm. K.: Kora Árpád-kor.

5. Szíjbefűzős bizánci csat töredéke, oroszlán-ábrázolással: 2016.26.1.1. (Gremán István találat.) Bronzból öntött, trapezoid csattest. A csatkarika és tüske hiányzik, a csatröggitő csukló egyik illesztőgyűrűje töredékes. A másik végén a szíjbefűző nyílás téglalap alakú. A kopott, de viszonylag jó kialakítású csattest előlapján sima keretben a csatkarika felé forduló oroszlán díszíti. Az állat két mellső lába egymással takarásban, a hátsó lábak egymás mellett láthatóak, felcsapott farkának vége hátra ível. Sörényét, szőrét rovátkolással jelzik a fej és a hát mentén. A szemeit pontkörös mintával alakították ki. A csattest hátlapja teljesen sima. H.: 3,9 cm; sz.: 2,1–2,6 cm; av.: 0,2–0,25 cm. K.: 10. század – 11. század első fele.

6. Szíjbefűzős bizánci csat töredéke, pegazus-ábrázolással: 2016.4.1.74. (Gudmon Sándor találat.) Bronzból öntött, enyhén trapezoid csattest. A csatkarika és tüske hiányzik, a csatröggitő csukló két illesztőgyűrűje töredékes, valamint a másik oldalon a szíjbefűző nyílás lezárása is hiányzik. A viszonylag jó kidolgozású, de kopott csattest előlapját sima keretben a csatkarika felé forduló szárnyas ló, Pegazus ábrázolása díszíti. Az állat egyik mellső lábát emeli, másikat előre nyújtja, farka felcsapva előre hajlik. A mellső lábánál és a szügyénél induló szárnya enyhén rovátkolt, sörényét keskeny sáv jelzi a nyak és fej felett. A szemét pontkörös mintával alakították ki. Az enyhén hajlott, valószínűleg a szántás miatt sérült csattest hátlapja teljesen sima. H.: 3,9 cm; sz.: 2,9–3,2 cm; av.: 0,15–0,2 cm. K.: 10. század – 11. század első fele.

7. Feliratos csat töredéke: 2017.48.1.1. (Fojta József találat.) Öntött kerek bronzcsat töredéke gótikus maiuscula MARIA felirattal. Átm.: 2,8 cm; sz.: 0,6 cm; av.: 0,15 cm. K.: 14. század.

8. Öntött bronzcsat: 2017.48.1.2. (Fojta József találat.) D alakú, öntött csat négyzetes metszetű tengellyel. A csat elülső lezárása négy dudorral díszített. H.: 2,5 cm; sz.: 2 cm. K.: 13–14. század.

9. Aranyozott bronz préselt veret: 2017.48.1.3. (Farkas István találat.) Négyzet alakú, préselt veret a teljes felületet kitöltő rozettával. Előlapja aranyozott. Pár mm-es szegélye eredetileg derékszögben be volt hajtva. Rögzítésére négy szegecs szolgált. H.: 3,2 cm; av.: 0,1 cm. K.: ?

10. Aranyozott bronz phalera: 2017.48.1.4. (Farkas István találat.) Öntött bronz, kerek lőszerszámdíszítőelem. Előlapjának közepéből tömör félgömb emelkedik ki kerek bronzgombbal. Peremén karéjos bemélyedések, amelyek csillagszerű mintát alkotnak. Előlapja aranyozott. Hátdalán négy darab, rögzítésre szolgáló, elgömbült kam-pó. Átm.: 3,5 cm; av.: 0,15 cm. K.: 16. század.

11. Bronz késnyél veret: 2017.48.1.5.
(Fojta József találata.) Hatszög metszetű késnyél veret. A többsikű felületen téglalap alakú mezőkben íves vése-tekkel formázott geometrikus minták. H.: 2,8 cm. K.: Késő középkor.

12. Késvég veret: 2017.48.1.6.
(Fojta József találata.) Pajzs alakú, domború bronzveret, közepén a szegecsnek való lyukkal. M.: 2 cm; sz.: 1,4 cm. K.: Késő középkor.

13. Mérlegsúly fedele: 2017.48.1.7.
(Farkas István találata.) Enyhén deformált, kerek mérle-gsúly fedél, peremén háromkaréjos jeggyel. Tetejét három nagyobb és két kisebb lyukkal fúrták át. A csuklós nyitószere-kezet két tagolt merevítőpálcával van a fedélhez forrasztva. Átm.: 5 cm; perem v.: 0,5 cm. K.: Késő középkor.

14. Rozettás veret (eredetileg lószerszámdísz): 2015.29.1.24.
(Gremán István találata.) Bronzból öntött, kisméretű, egy-szerű kialakítású kerek, erősen kopott, meghajlott lószere-számveret. Körben sima sávval szegélyezett, közepén kerek dudor, melyet három szív alakú szírom övez. A szírmok tö-vénél egy-egy kicsi pontbeütés díszíti, az egyiknél a vékony veret átlýukadt. Az egyik szírom végénél és mellette előlról átlýukasztották, valószínűleg utólagosan, mivel hátul a felerősítésre szolgáló három niítszeg hiányzik, csak he-lyük látszik. Az sem kizárt, hogy ily módon átlýukasztva másodlagosan, függőként vagy ruhadíszként használták az egyébként jellegzetes, a 10. században csak női lószere-számdíszként ismert fémveretet. Átm.: 2,6 cm; av.: 0,1–0,15 cm. K.: 10–11. század.

15. Kéttagú csüngős ruhanyak-veretek: 2016.3.1.53–57.
(Gremán István találata.) Nagy valószínűséggel egy garni-túrához tartozó, bronzból öntött veretek, 3 darab teljes, két-tagú példány és 2 darab felső tag, melyeknek csüngőrésze hiányzik. A kerek felső tagok szélén gyöngysoros keretezés fut körbe, közepén sávval és gyöngysorral körbevett kerek dudor. Aljukon lapos átmetszetű, visszahajított akasztó, ebbe illeszkednek a levél alakú alsó tagok, melyeken szintén gyöngysor szegélyezi a közepüket díszítő, kettős csigavonalban visszatekerekő indás ornamentikát. A csüngőtagok csúcsát bordás nyakú nyúlvány zárja le. A veretek hátlapja sima, kissé homorú, az egyik alsó tag közepén öntéshibának tűnő kis lyuk látható. A felső tagok hátoldalán, felül közepén felforrasztott lapos, visszahajított fül segítette a felerősítést a ruházatra. Az egyik példány kicsit eltérő kialakítású, bár mintája és formája alapján a garnitúra-hoz tartozik. A felső, kerek tag és az alsó csüngőtag is kisebb, anyaga vastosabb, kidolgozása elnagyoltabb, anyaga is eltérőnek tűnik. A felső tag pereme hiányos (talán öntéshiba), a csüngő csúcsánál a kis nyúlvány letört, hiányzik. Felszíni leletek esetében csak feltételezés lehet, de talán az eredeti veretsor egy elveszett darabjának pótlására, vagy utánzataként készült utólag. H.: 4,9 / 4,7 / 4 cm; felső tag átm.: 1,7 / 1,6 / 1,5 cm; alsó tag h.: 2,9 / 2,8 / 2,2 cm; sz.: 1,9 / 1,8 / 1,7 cm; av.: 0,15–0,2 / 0,2 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

16. Kéttagú csüngős ruhanyak-veret alsó részének töredéke: 2016.3.1.27.
(Gremán István találata.) A bronzból öntött, eredetileg szív alakú csüngőtag alsó kétharmada letörtött, hiányzik. Előlap-ján ezüst színű bevonat (őnozás? ezüstözés?) látszik. Mintá-zata kopott, elmosódott. A felső részén, a függesztőnyílás alatt két, rovátkolt sávval keretezett kerek dudor, alattuk közepén hasonló rovátkolt sávval keretezett hosszúkas, levél alakú, kidomborodó motívum indul – eredetileg bagolyfejre emlékeztető, vagy azt imitáló lehetett a díszítés. Az öntvény kissé homorú hátlapján a minta negatívja nem jelenik meg. Felső szélén kerek nyílással csatlakozott a hiányzó felső taghoz. Jelenlegi h.: 1,5 cm, sz.: 1,8 cm; av.: 0,1–0,3 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

17. Préselt fémveret: 2016.3.1.26.
(Gremán István találata.) Kisméretű, elnagyolt bagolyfejre emlékeztető díszítésű veret. Vékony anyaga és formája miatt valószínűleg préseléssel készítették, valamilyen réz alapú ötvözetből. Hátulján kemény, szürkés anyag maradványa, felerősítő szeg vagy lyukasztás nincsen rajta. H.: 1,5 cm; sz.: 1,4 cm; av.: 0,06 cm. K.: 10–11. század (?).

18. Övveret (?) töredéke: 2016.29.1.58.
(Gremán István találata.) Öntött bronz levél alakú veret, melynek csúcsa hiányzik. Íves felső részén csepp alakú kis tag felől kiinduló hosszúkas sávos peremű levélcsozor díszíti. Hátlapja sima, egyenes, a vékony anyagú veret kialakítása sík, nem domborodó. A széléhez közel, közepén – talán utólag, az eredeti, letört niítszeg helyett – átlýukasztva kis, hátul elütögetett szegecs segítségével erősítették fel. Jelenlegi h.: 1,3 cm; sz.: 1,6 cm; av.: 0,1 cm; a szeg h.: 0,4 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

20. Szíjvég töredék: 2015.29.1.22.
(Gremán István találata.) Öntött bronz szíjvég töredék. Előlapján gyöngysor keretben íves vésetek, hátlapján éppen maradt az egyik szegecs. H.: 2,7 cm; sz.: 1,6 cm; av.: 0,1 cm. K.: 10. század – kora Árpád–kor.

21. Öntött bronz kétosztatú líra alakú övcsat: 2015.29.1.25.
(Gremán István találata.) A nagyméretű, vasos övcsat félkörös, de alul is enyhén ívelt karikáját egybeöntötték a D alakú, áttört szíjrögzítővel. Előlapja díszített: a karikán a rokon csatok niellős díszítését utánzó vésett pikkelyminta, a szíjrögzítőn ferde irányú rovátkolások láthatók. Sarkai mind-két tagon kiugró, két-két granulát mintázó csúcsba futnak ki. A csattúske helyét a tengelyen és a csatkarika csúcsán is hangsúlyozták. Hátlapján az öntésből származó deformációk. H.: 6,1 × 5,8 cm; av.: 0,5 cm. K.: 10–11. század.

22. Öntött bronz kétosztatú líra alakú csat töredéke: 2016.3.1.32.
(Gremán István találata.) Ovális karikáját egybeöntötték a D alakú, áttört szíjrögzítővel. Karikája hiányos. Kisméretű, díszítetlen, egyszerű kivitelű. H.: 2,5 cm; sz.: 1,8 cm; av.: 0,3 cm. K.: 10–11. század.

23. Öntött bronz kétosztatú övcsat: 2016.3.1.30.
(Gremán István találata.) Ovális karikáját egybeöntötték a D alakú, áttört szíjrögzítővel. Előlapja díszített: a lapos csatkarika felületét öt, a szíjrögzítő felületét két, részben rovátkolt borda tölti ki. H.: 4,2 × 4,4 cm; av.: 0,4 cm. K.: 10. század – kora Árpád–kor.

24. Öntött bronz csatkarika: 2016.3.1.31.
(Gremán István találata.) Ovális, lapos, kissé deformált csatkarika töredéke. Eredetileg egy kétosztatú líra alakú övcsat része volt. A csattúskenél kicsúcsosodik. Előlapján az öntés során kialakított díszítés: vonalkeretben párhuzamosan elhelyezett pálcák sora. A csattúske illeszkedésének helyét is borda keretezi. H.: 4 cm; sz.: 0,8–1,2 cm; av.: 0,3 cm. K.: 10–11. század.

25. Huzalkarperec: 2015.29.1.2.
(Gremán István találata.) Négyzetes átmetszetű, bronz hu-zalkarperec, levágott vége felé keskenyedő. Felülete erősen kopott, átmetszete néhol szinte kerek emiatt. Valószínűleg a szántás okozta bolygatás miatt az eredetileg kerek karpe-rec szétnyílt. Eredeti átm. kb. 7–8 cm lehetett, átmetszete 0,4–0,6 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

26. Huzalkarperec töredéke: 2015.29.1.3.
(Gremán István találata.) Négyzetes átmetszetű, hegyes vége felé keskenyedő bronz huzalkarperec töredéke. Eredeti átm. kb. 7–8 cm lehetett, átmetszete 0,3–0,7 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

27. Pántkarperec töredéke: 2016.3.1.28.
(Gremán István találata.) Kiszélesedő, lekerekített végű bronz pántkarperec egyik végének töredéke. Egy sorban körben beütött kettős pontkörök díszítik. A végénél az utolsó pontkör közepén átlýukadt vagy átlýukasztották. A töredék h.: 2,4 cm; sz.: 1,1–1,5 cm; av.: 0,1–0,2 cm. K.: 10. század – 11. század eleje.

28. S-végű karikaékszer: 2016.3.1.25.
(Gremán István találata.) Kerek átmetszetű bronz huzalból készült karikaékszer. Egyik vége egyenesen levágott, másik, eredetileg szétkalapált, és S alakúra hajlított vége letört. Formája kissé összelapul, ovális. Átm.: 1,9 × 2,2 cm; av.: 0,25 cm. K.: 10–12. század.

29. Bronz pántgyűrű: 2015.29.1.36.
(Gremán István találata.) Pont-kör sormintával díszített, nyitott pántgyűrű. Átm.: 1,9 × 2,2 cm; sz.: 0,3 cm; av.: 0,1 cm. K.: 10. század – kora Árpád–kor.

30. Zsinórmintás bronzgyűrű: 2016.3.1.33.
(Gremán István találata.) Öntött bronz zsinórmintás ka-rikagyűrű. Átm.: 2,3 cm; sz.: 0,4 cm; av.: 0,3 cm. K.: 10. század – Árpád–kor.

31. Vas nyílcsúcs: 2016.3.1.29.
(Gremán István találata.) Hosszúkas levél alakú tuskés nyílcsúcs, egyik felén élesen kiugró gerincéllel. H.: 8,2 cm; túske h.: 3,3 cm; sz.: 1,8 cm; av.: 0,3 cm. K.: 10. század – kora Árpád–kor.

32. Öntött bronz korpusz töredék: 2015.29.1.27.
(Gremán István találata.) Krisztus feje és felsőteste ép, jobb karja a csuklóig van meg, bal karja vállból letört, deréktól lefelé hiányzik. Frontális tartású korpusz, feje tojásdad, arca szimmetrikus kialakítású. Orra és homloka éles vonalú, szája jelzésszerű, szemei mandulavágásúak. Kétoldalt finom redő-zet utal a hajra. Homlokához bordaszerű pánttal csatlakozik az akantuszlevél korona. Mellkasát, bordáit íves vésetekkel rajzolták meg. Teste a hátoldal felől üreges. M.: 4,9 cm; sz.: 4,2 cm; fej v.: 1,2 cm; test av.: 0,15 cm. K.: 13. század.

36. Pártaöv kapcsolórúd: 2015.29.1.68.
(Greman István találata.) Bronzból öntött, kissé görbült kapcsolórúd sérülésnyomokkal. A hurok rögzítésére mindkét végén két-két kiugró perem közti vájat szolgált. Egyik vége törött. H.: 8,2 cm; perem átm.: 1 cm; v.: 0,6 cm. K.: késő középkor.

41. Bronz ár: 2016.3.1.36.
(Greman István találata.) Négyzetes metszetű, egyik végén hegyes, másik végén vésőélel ellátott ár. H.: 7,1 cm; v.: 0,5 cm. K.: ?

37. Bronz késnyél veret: 2015.29.1.70.
(Greman István találata.) Hatszög metszetű késnyél veret a késmarkolat fa maradványával. A többsikű felületen téglalap alakú mezőkben íves vésetekkel formázott minták. Keskenyedő végén egy szegecs helye látszik. H.: 3,5 cm; v.: 0,7 × 1 cm. K.: késő középkor.

33. Aranyozott bronz szíjvég támadó oroszlánnal: 2016.3.1.52.

(Fojta Józsefné találata.) Öntött bronz szíjvég. Alakja a téglalaphoz közelít, de egyik vége felé keskenyedik, és itt a rövidebb oldala csúcsba futó kialakítású. Előlapja és oldala is gazdagon aranyozott, hátlapja üreges. Előlapján gyöngysor keretben ugró oroszlán. A kompozíció a teljes felületet kitölti. Az öntéssel megformált, de utánvésett oroszlánfigura rendkívül plasztikus, 2–3 mm-re kiemelkedik a háttérből. Az élethű megformálás a finom domborulatoknak köszönhető, az izmokat és szőrzetet biztos kezű vésetek hangsúlyozzák. Jobbra haladva ábrázolták, teste robusztus, mellső lábai kissé hajlítva, hátsó lábai nyújtva, pófája csukva, farka felfelé kunkorodik. Felfogatására a szíjvég két végén három-három szegecs szolgált. Az oroszlán teste fölé ütött lyuk valószínűleg utólagos kialakítású. H.: 5,3 cm; sz.: 2,7 cm; v.: 0,5 cm. K.: kora Árpád-kor.

34. Aranyozott bronz ruhakapocs: 2015.29.1.60.
(Greman István találata.) Téglyeleves-makkos díszű, áttört ruhakapocs. Mindkét oldala aranyozott. H.: 2 cm; sz.: 1,7 cm; av.: 0,2 cm. K.: késő középkor.

35. Bronzgomb: 2015.29.1.45.
(Greman István találata.) Két összeforrasztott, félgömb alakú tagból kialakított bronzgomb. Függesztőkarikája törött, a forrasztás mentén a gomb szétnyílt. Függesztőjével ellentétes oldalon préseléssel kialakított rozetta és bronz granula díszíti. Átm.: 1,8 cm. K.: késő középkor.

39. Bronz pántgyűrű: 2015.29.1.75.
(Greman István találata.) Bronzlemezéből kialakított, szélesedő fejű, nyitott pántgyűrű vésett, geometrikus díszítéssel. Átm.: 2,4 cm; fej sz.: 0,7 cm; vég sz.: 0,2 cm; av.: 0,1 cm. K.: ?

40. Liliomos függő: 2016.3.1.35.
(Greman István találata.) Szabálytalan kerek függesztőlyukkal ellátott, lefordított liliomot ábrázoló öntött bronz lószerszám (?) díszítőelem. H.: 3,9 cm; sz.: 2,8 cm; av.: 0,2 cm. K.: 13–14. század.

42. Bronzgomb: 2016.3.1.34.
(Greman István találata.) Két összeforrasztott, félgömb alakú tagból kialakított bronzgomb. Függesztőjével ellentétes oldalon préseléssel kialakított rozetta és bronz granula díszíti. Átm.: 1,8 cm. K.: késő középkor.

43. Kéttágú csüngős ruhanyak-veret alsó része: 2016.35.1.2.
(Greman István találata.) A bronzból öntött, levél alakú csüngőtag erősen korrodálódott. Nyomokban ezüst színű bevonat (ónozás? ezüstözés?) foltjai látszanak rajta. A középet díszítő, kettős csigavonalban visszatekeredő indás ornamentikát gyöngysoros keret szegélyezi, csúcsát keskeny nyakú, kis, tojás alakú nyúlvány zárja le. A viszonylag jó minőségű, enyhén domború öntvény homorú hátlapján a minta negatívja nem jelenik meg. Felső, enyhén csúcsosodó szélén kerek nyílással csatlakozott a hiányzó felső taghoz. H.: 2,7 cm; sz.: 1,8 cm; av.: 0,2 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

44. Lira alakú kétosztatú csat: 2016.35.1.3.
(Greman István találata.) Ezüst színű ötvözetből öntött, kisméretű, kétosztatú csat. Félkörös formájú, de aljánál is enyhén ívelt csatkarikáján duplasoros, a szíjbefűző két szárán egysoros rovátkolás díszíti. Átmetszete a csatkarikánál nagyjából félkörös, a szíjbefűző szárainál körhöz jobban közelítő. A néhol öntéshibás-sorjás tárgy felülete kopott, különösen a csatkarikánál. Az elveszett csattüske okozta kopás nyomai jól kivehetőek a csatkarikán: a szabad vég illeszkedése közepén, míg a csuklótengelyen kicsit aszimmetrikusan, nem a középvonalon látható. H.: 2,5 cm; sz.: 1,5–2 cm; av.: 0,2–0,3 cm. K.: 10. század vége – 11. század.

45. Fülegomb: 2016.35.1.4.
(Greman István találata.) Bronzból öntött, tömör, gömbös testű fülegomb. Az enyhén lapított, csepp alakú fülén levő kerek nyílás segítségével erősítették fel a ruházatra. H.: 1,4 cm; test átm.: 0,8 cm; fül av.: 0,2 cm. K.: 10–11. század.

46. Ólompecsét töredék: 2016.35.1.5.
(Greman István találata.) Mandorla alakú pecsétlővel nyomott ólompecsét töredéke. A pecsét alakja a megörzödött ívből rekonstruálható. Felirata és ábrázolása alapján a pecsét egy egyházi intézmény *typarium*ának nyomata. A finoman rajzolt, keretben elhelyezett felirattöredék: NGEISTA, utána O (vagy G, esetleg ET). A középpontban díszes stólát viselő alak töredéke, karjai felemelve, valószínűleg *orans* tartásban, de a jobb kézfeje hiányzik. H.: 2,6 cm; sz.: 1,6 cm. K.: 14. század.

47. Heraldikus bronzveret 2016.35.1.6.
(Greman István találata.) Pajzs alakú veret ruházatról vagy lószerszámról. A kétszer vágott pajzs felső mezejében egyenlő szárú, vésett kereszt. Középső sávjában irdalt textúra, alsó mezeje üres. A pajzs szélét sekély véset kereteli, három szegecsel fogatták fel. Hátoldala üreges. H.: 3,1 cm; sz.: 2,5 cm; av.: 0,2 cm. K.: 14. század.

48. Merv karú mérleg: 2020.37.1.1.
(Fojta Józsefné találata.) A kerek metszetű, kissé görbült mérlegkar végeinél függőleges, közepénél vízszintes irányban laposra kalapált. A kiszélesedő, lekerekített, lapos végeket egy-egy kerek lyukkal ütötték át a serpenyők fel-függesztéséhez, mindkét lyukban bent maradt a kis kerek huzalkarika. A mérlegkar közepén kialakított kis vájatba illeszkedik a lemezből kivágott, háromszög alakú nyelv. A nyelv tövében található lyukba csatlakozik egy szegecsből kialakított tengellyel a fordított U alakú, díszetlen függesztő villa. Lemezből vágták ki, majd kalapálással formázták. A villa két szára téglalap metszetű, a nyelvhez csatlakozó végei keresztirányban lapítottak. Mérlegkar h.: 11 cm; v.: 0,3 cm; nyelv h.: 3,5 cm; függesztő villa h.: 4,4 cm; v.: 1,2 cm. K.: késő Árpád-kor.

51. Könyv sarokveret töredék: 2017.22.1.20.
(Greman István találata.) Bronzlemezéből préselt, áttört díszű sarokveret. Csúszógombja a peremén le-töredezett, szegélyét sekély vájat kereteli. Megmaradt a felerősítésre szolgáló egyik szegecs helye. H.: 3,1 cm; sz.: 2 cm. K.: késő középkor.

52. Ezüstgyűrű: 2017.22.1.24.
(Greman István találata.) Ovális metszetű, megvastagodó fejű, díszetlen, nyitott pántgyűrű ezüsből, vagy ezüst-réz ötvözetből. Átm.: 1,9 cm; fej sz.: 0,6 cm; av.: 0,2 cm. K.: ?

53. Ruhakapocs: 2017.22.1.43.
(Greman István találata.) Ötszirmú virágokat mintázó, áttört, öntött bronz ruhakapocs, hátoldala a rögzítésre szolgáló kampóval. H.: 2,1 cm; sz.: 1,8 cm; av.: 0,2 cm. K.: késő középkor.

50. Palástcsat aranyozott bronz szerelékei:

2020.37.1.3. Központi elosztó tag
(Fojta József találata.) Több egymásba kapcsolt elemből áll. Négyzetes metszetű, sárkánytestet mintázó öntött bronz fémpálcával egybeöntött rombusz alakú, áttört központi díszítőelem, amelyhez három fémtag csatlakozik. A fémpálca vége sárkányfejet mintáz, amelyből egy csepp alakú nyúlvány nő ki, és ebben egy szegeccsel rögzített, tengely mentén elforduló pecket/nyelvet találunk, aminek a vége letört. A fémpálca meggörbült és szintén kissé deformált a ráforrasztott, négyzetes kengyel. A fémpálca és a három fémtag egymással derékszöget zárnak be, köztük rombusz alakú levelekre ültetett, kerek ékkő foglalatok vannak hat-hat karmocskával. A foglalatokat szegeccsel rögzítették a kilyukasztott levelekbe. Két foglalat elveszett és elvesztek a betétek is. A három fémtag széles pánthallal csatlakozik a központi tagra, négyzetes lezárásúak és a végükön vas-sos szegeccsel vannak összefogatva, így mindegyikhez egy további elem csatlakozhatott, és a vasos szegecsen, mintegy tengelyen el is tudott fordulni. A csatlakozó fémtagokat pikkelyminta díszíti, a fémpálcát hosszirányú vésetek. A tárgy előlapja és oldala aranyozott, hátlapja díszítetlen. Teljes h.: 6,5 cm; elosztó elem h.: 4,4 cm; sz.: 3 cm; pálc v.: 0,7 cm. K.: Árpád-kor vége – 14. század eleje.

2020.37.1.4. Központi elosztó tag.
(Fojta József találata.) Az előzővel megegyező elem, azzal a különbséggel, hogy a fémpálca vége a huroknál letört, és hiányzik a három csatlakozó fémtag. Mind a négy foglalat a helyén van, de kő ezekben sem maradt. Teljes h.: 5,8 cm; pálc h.: 4 cm; elosztó elem h.: 2,8 cm; sz.: 2,5 cm.

2020.37.1.5. Aranyozott bronzlap két foglalattal.
(Fojta József találata.) A lemez törött, de egyik széle körív alakú, így nagyobb méretű díszítőelemre következethetünk. A harmadik foglalat szegecsének a helye megmaradt. Előlapja aranyozott, hátlapja díszítetlen. H.: 3,6 cm; sz.: 1,8 cm; av.: 0,2 cm.

Liliomos függő.
(Fojta Józsefné találata.) Lefordított liliomot ábrázoló öntött bronz díszítőelem lapjával ellentett irányú függesztő karikával. Előlapja aranyozott, vésett, hátlapja díszítetlen. H.: 3,6 cm; sz.: 2,2 cm; av.: 0,1 cm.

2017.22.1.17. Sárkányfejes fémpálca vége.
(Greman István találata.) A 2020.37.1.4. központi elosztó tag letört darabja. A nyitott pófajú sárkány egy kerek lyukkal áttört akasztókarikát tart. A sárkányfej díszítetlen oldalon megmaradt a ráforrasztott, négyzetes hurok töredéke. H.: 3 cm; pálc v.: 0,6 cm.

TERVÁSATÁS CIVIL SEGÍTSÉGGEL DABAS KÖZÉPKORI TEMETŐJÉBEN

Bevezetés

A Dabason folytatott rendszeres régészeti kutatásoknak köszönhetően a középkori település szerkezetéről és kiterjedéséről már alapos ismereteket szereztünk. 2012 és 2013 nyarán a Templom-dombra tervezett Jézus szobor építését megelőzően a középkori templom részleteit tártuk fel.¹ A Zsigmond-kori templom falait az újkorban az alapokig visszabontották, így szerkezetét az alapozási árkok rajzolták ki. Előkerült továbbá az Árpád-kor közepén felépített templom két falcsonkja is. A templom belsejében és közvetlen közelében feltárt temetkezések főleg a késő középkor időszakához voltak köthetőek és alig néhány volt a 12–13. századra keltezhető. A legkorábbi sírt a temető északi szélén évekkel korábban egy másik beruházás kapcsán találtuk meg. A temetkezést az elhunyt szájaiba helyezett Szent László érme keltezte, és a sír tájolása is különbözött a késő középkori templom körüli temető sírjainak szokványos tájolásától. A kis felületű kutatás után tisztázatlan maradt a késő középkori templom kiterjedése és a temető szerkezete, továbbá a temető használatának kezdete és vége. Fény derült azonban a temetőben elhantolt lakosság falusi környezetben szokatlan gazdagságára: finoman kidolgozott ruhatartozékok, külföldi nemesfém ékszerek, aranypénzek és egyéb aranytárgyak kerültek elő.

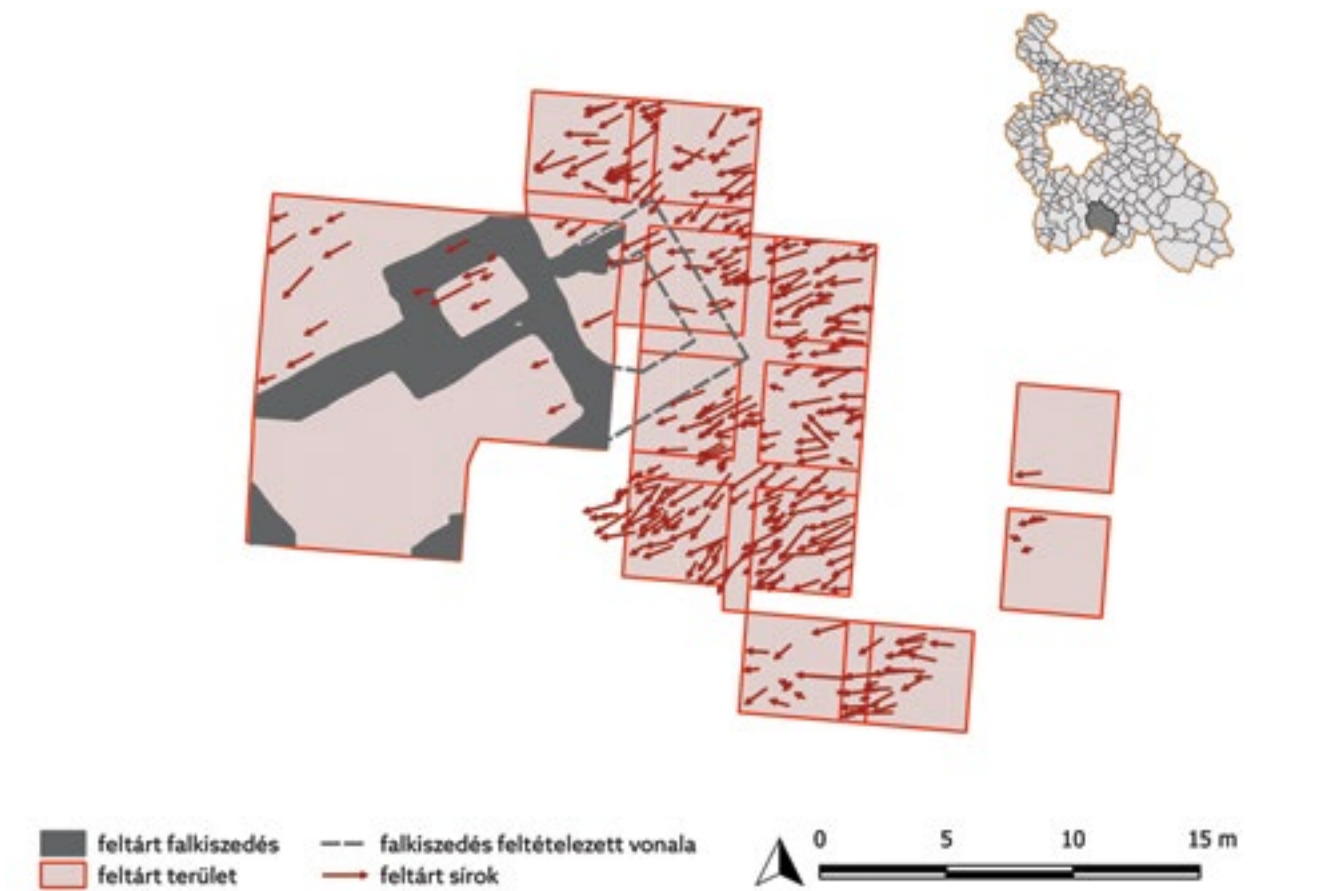
Célok és munkamódszerek

A szakmai szempontból izgalmasnak ígérkező lelőhelyen további kutatásokat terveztünk. A tulajdonosi érdek is a mielőbbi feltárást szorgalmazta, és ez szerencsésen találkozott a Dabasi Önkormányzat és több helyi vállalkozó szándékával, akik szívesen támogatták a település múltjának megismerésére irányuló törekvéseinket, így tervásatás keretein belül, a Nemzeti Kulturális Alap nyújtotta támogatás igénybevételével, több ütemben végeztünk feltárást a temető területén, előbb 2018-ban, majd 2020-ban. Ez a kutatás a Ferenczy Múzeumi Centrum közösségi régészeti programjának kiemelt eseménye. Kizárólag önkéntesekkel és egyetemi hallgatókkal dolgoztunk, fizetett munkaerőt nem alkalmaztunk. A terepi munkát nyárra

ütemeztük, amikor könnyebb szabadságot kivenni, és a diákok is könnyebben csatlakozhatnak. Az eseményt a közösségi médiában is folyamatosan népszerűsítettük, így a résztvevők száma egyes napokon a harminc főt is meghaladta. Egy ekkora létszámú önkéntes csapat szakmai irányítása, a precíz bontómunka csakis a közösségi programunk keretein belül évekkel korábban kiképzett, megfelelő ásatási tapasztalatokkal rendelkező civilek segítségével volt megvalósítható.

A középkori templom körüli temetők kutatása a többretegű temetkezések, nehezen elkülöníthető egyedek, gyakori bolygatások miatt nem egyszerű feladat.² Teljességre törekvő feltárást keveset ismerünk, ugyanakkor kisebb-nagyobb temetőrészletből nem lehet átfogó következtetéseket levonni az azt létrehozó populációra vonatkozóan. Dabas esetében is távol állunk még a teljes feltárástól. A középkori templomtól keletre eső felületen, a legintenzívebben fedett részeken, egy 4 × 4 m-es alapterületű szelvényrendszerrel kezdtük meg a bontást (1. kép). A 2018. évi feltárást leginkább a temető szerkezetének tisztázására irányult, a szentély tágabb környékének feltárására koncentráltunk. 2020-ban a célunk az volt, hogy minél nagyobb felületet tárjunk fel, és hogy a keleti oldalon lehatároljuk a temető szélét. Rendkívül intenzív, többretegű és hosszú időn keresztül használt temetkezőhely bontakozott ki. A két idény három-három hete alatt tíz szelvényt tártunk fel teljesen, illetve a köztük levő 1 m-es tanúfalakat bontottuk el, amelyek szintén több tucat temetkezést tartalmaztak. Megfigyelésünk szerint az Árpád-kori sírok egy rétegben egyenletesen kiterjedtek a temető teljes keleti részére, a késő középkoriak inkább a központi részekre koncentráálódnak, így itt nagyon sok volt az egymásra temetkezés. Az egykori templomhoz közeli szelvényekben három-négy rétegben helyezkedtek el a sírok (3. kép), a temető szélén viszont már csak egy temetkezési réteget találtunk (4. kép) és szórvány csontokat is csak kisebb számban. Inkább a késő középkori temetkezések maradtak meg anatómiai rendben, és beásásukkal elvágták a korábbi temetkezéseket. Több esetben meg lehetett figyelni, hogy a megbolygatott vázrészeket vagy koponyákat a sírgödör szélén halomba rendezték.

1. Ráczi 2014.
2. Ritoók 2010.

1. kép: Dabas–Templom-domb, temetőterkép · Készítette: Rupnik László és Németh Veronika

Stratigráfia

A Templom-domb felső rétegsora a gyökérzóna és vékony humuszcseveg alatt a jelenkori planírozási rétegekből és feltöltésekből tevődik össze. Megközelítőleg 55–60 cm mélyen, 10–15 cm vastagságban a 18. századi építési törmelék, humuszos kompakt réteg (STR 2) volt dokumentálható, amely a templom köveinek kibányászása során keletkezett (2. kép). Anatómiai rendben levő vázat ebben nem találtunk, viszont nagyon sok középkori temetkezés megbolygatott vázrésze bukkan elő belőle. Másodlagos pozícióban került elő több fémlelet: érmék, puskagolyók, gombok, egy sarló töredék, valamint kerámia és festett vakolat maradványok. A STR 2 réteg alatt

2. kép: A temető rétegződése a 10. szelvény metszetsfalán · Fotó: Ráczi Tibor Ákos

található az 50–60 cm vastag STR 5 feltöltődés, amelyben a középkori templom körüli temető sírjai helyezkednek el. Kevert, szürkésbarna, kevés mészszevecével és kötőrmelékkel tarkított, laza szerkezetű humuszos réteg. Ez is számos szórvány leletet, francia kapcsokat, pitykegombokat, vékony poncolt bronzlemezket, érmeket tartalmazott. A rétegek a domb külső részei felé lejtettek. Csak foltokban került napvilágra a vörösesbarna, homogén, homokos Árpád-kori feltöltődés (STR 112), ugyanis a legtöbb helyen a késő középkori temetkezések elpusztították. Nagyobb felületen csak a 10. szelvényben volt dokumentálható. Másol a STR 5 réteg alatt közvetlenül a sárga homokos altalaj jelentkezt a mélyre ástott sírok téglalap alakú mélyedéseivel. A tervásatások során vizsgált területen a templom vagy egyéb építmény maradványai nem kerültek elő, de a temető földjében, másodlagos helyzetben, némi építési törmelékkel kísérve találtunk egy ablakosztó töredéket, több faragott kvádert, és egy számárhátíves vakmérő részletet (5. kép). Ez utóbbi a Zsigmond-kori templom külső ívsoros párkányának részlete lehetett. A 270. temetkezés sírgödörében, a sír északeleti végében egy nagyméretű faragott követ helyeztek el. A váz felszedése során derült ki, hogy a korai templom felszereléséhez tartozó szenteltvíztartót találtuk meg. A két évadban megközelítőleg háromszáz temetkezést tártunk fel, a 2012–13. évi ásatás eredményeit is figyelembe véve összesen mintegy négyszáz egyedet bontottunk ki. A szórványként, másodlagos pozícióban megtalált egyedek száma szintén nagyon magas volt. Megközelítőleg a temető negyede vált eddig ismertté.

3. kép: A szentély mellett elhelyezkedő 10. szelvény alsó temetkezési szintje Fotó: Rácz Tibor Ákos

Nagyon gazdag emlékanyagot találtunk szórványként a temető földjének bontása során. A 32. szelvényből, 20 cm-es mélységből került elő egy ellenzőlemezes, tüskés sarkantyú (*katalógus sz.: 6*), amelyet a 12–13. századra keltezhetünk. A 20–21. szelvények közti tanúfalban egy csikózabla volt (*katalógus sz.: 7*), a legnagyobb valószínűséggel ez is az Árpád-kor második felében volt használatban. A 19. és 20. szelvények közti metszettfal bontásából növényi ornamentikával díszített, vaskos ezüstgyűrű került elő (*katalógus sz.: 4*).

Árpád-kori temetkezések

A hosszú használat miatt a sírkert legkorábbi temetkezései sok bolygatást szenvedtek, ezért az Árpád-kori leletek nagyobb része másodlagos pozícióból került elő. Az Árpád-korban elhantoltak ruházatának nem sok nyoma maradt, de a fejékszerek, S-végű karikák (*6. kép*) és szórványosan felbukkanó pénzek utaltak általában véve a korszakra. Az Árpád-kori érmék főleg a 20. és a 25. szelvény területén sűrűsödtek. A 16. szelvény legkorábbi horizontjához tartozó 197. váz felszedése során a sírföldből egy Szent István érme került elő a váz és a sárga homokos altalaj szintje között (*katalógus sz.: 8*). Nem lehet eldönteni, hogy a vázhoz vagy a szelvény feltöltődéséhez tartozott-e, mindenesetre nagyjából jelzi a temető használatba vételének idejét. Pár m-rel a Szent István érme mellett, a 240. sír földjében három további kora Árpád-kori érmét találtunk (*katalógus sz.: 9–11*): egy Orseolo Péter és két I. András veretét. Nagyon

rossz állapotban maradtak meg, a Péter denár megtaláláskor négy darabra esett szét, az egyik András veret még ennél is több darabra. Biztosan egy leletegyüttest alkottak és másodlagos felhasználásuk szerint viseleti tartozékok voltak, hiszen peremükön két kis lyukkal ütötték át őket. Néhány sírt éremmel lehetett pontosan keltezni. A 126. sírban és a 224. váz gerincén II. Géza denárt, a 314. (*katalógus sz.: 12*) és 414. sírban (*katalógus sz.: 13*) III. István denárt, a 196. temetkezésnél az egyén combcsontjai közt II. András obulust, a 367. sír földjében III. Béla denárt (*katalógus sz.: 14*) találtunk.

A 250. koporsós temetkezés beásásának jelentkezési szintjén néhány préselt bronzlemez töredékkel együtt két arany S-végű karikaékszert találtunk (*katalógus sz.: 15–16*). A temetkezés a szépen kirajzolódó koporsónyomok alapján inkább késő középkori lehetett, az S-végű karikák feltehetőleg egy korábbi temetkezés megbolygatásával kerültek a földjébe. A váz hátton fekvő, nyújtott helyzetű, anatómiai rendben megmaradt, de koponyája és bal karja hiányzik (*7. kép*). A test mellett kinyújtott jobb kezén korhatározásra alkalmatlan bronz pántgyűrű volt. Egy további arany S-végű fejékszer (*8. kép*) a gépi humuszolás során bukkant a napvilágra jóval az elkülöníthető vázakat tartalmazó temetkezési réteg (STR 5) feletti feltöltésből (*katalógus sz.: 17*). Eredeti viseleti helyzetben találtunk viszont több ezüst és bronz példányt, így például a 382. temetkezés járomcsontjáról került elő egy kisméretű darab (*katalógus sz.: 19*). Ugyanennek a váznak bronz huzalggyűrűje is volt (*katalógus sz.: 18*), amely az elhunyt egész kézfejét zöldes patinával borította be. A koponya jobb oldalán, a lapockák és a gerinc alatt égett,

4. kép: A sírmező szélén elhelyezkedő 25. szelvény sírjainak dokumentálása Fotó: Rácz Tibor Ákos

5. kép: Szamórhát íves vakműmű részlete és a középkori templom építőkövei Fotó: Rácz Tibor Ákos

szenes koromnyomokat regisztráltunk és ez további Árpád-kori temetkezések esetében is megfigyelhető volt. A 386. temetkezésben az elhunyt koponyája alatt két ezüst S-végű karika volt, ujján ezüst huzalggyűrű (*katalógus sz.: 20–22*).

A 424. elhunyt övét egy kora Árpád-kori bronzcsat fogta össze (*katalógus sz.: 23*). A csat hátoldalán 4 cm hosszan megmaradt a bőrvő. Ez a sír vágta a nála korábbi 425. temetkezést, amelynek szintén volt két fejékszere (*katalógus sz.: 24–25*). Az elhunyt alsó állkapcsa előtt volt csavart ezüsthuzalból készült, bordázott S-végű karika, míg a másik a koponya felszedése után került elő.

Az altalajhoz közel, a 311. számú Árpád-kori temetkezés sírföldjében a legnagyobb valószínűséggel a sírhoz tartozóan egy angyalábrázolással ellátott bronzfüggő volt (*katalógus sz.: 26*). A kis méretű, kerek csüngők Bizáncból Bulgárián át a Ruszig általánosan elterjedtek a 12–13. században, de egyelőre keveset ismerünk az Árpád-kori Magyarországról.³ Formai kialakításuk (függesztőfüllel ellátott kerek csüngő) egységes, de motívumkincsük annál szerteágazóbb és az egyértelmű keresztény ikonográfia mellett pogány eszmei tartalmak is megőrződtek az ábrázolások közt. A dabasi csüngő angyalábrázolásának legközelebbi hazai analógiája a veszprémi káptalan idézőpecsétjeként meghatározott billogon látható, valamivel részletgazdagabb megoldásokkal.⁴ A 11. századra keltezett idézőpecséten Szent Mihály arkangyal egy sárkányt dőf át lándzsájával, míg a mi példányunkon nincsen sárkány, a lándzsa is inkább gömbös végű botnak hat, és az országalmáról is hiányzik a kereszt. Kisebb mérete és kétoldalas ábrázolása miatt sem lehetett példányunk idézőbillog. Egyértelmű, hogy

3. Szigeti–Rózsa 2021
4. Jakubovich 1933: 70–72.

6. kép: S-végű fejékszerek a dabasi temetőből · Fotó: Deim Balázs

7. kép: A 250. temetkezés rajza · Rajz: Németh Veronika

csak a motívum vándorlásáról van szó, és nem következtethetünk az elhunyt közigazgatási funkciót ellátó szerepkörére. A motívum ritkasága korszakunkban az összetettségével magyarázható, így például a gyakran előkerülő gyűrűkön, kisebb bronztárgyakon nem volt elegendő felület a megjelenítésére.

A túloldal összefonódó állatalakos-indadíszes ábrázolása ugyanakkor jól ismert a kor kispasztikáiról: a kereszténység győzelmét, a jó és rossz küzdelmét mesélik el változatos funkciójú bronztárgyakba öntve. A dabasi ábrázolás előképét kutatva azonban egy különleges tárgycsoporthoz, az oroszországi kígyó amulettekhez juthatunk el. Ezek a kétoldalas medálok eredetileg egyik oldalukon a termékenységet jelentő kígyókat, másikon egy pogány istenséget jelenítettek meg. A kereszténység megjelenésével az istenség helyét Krisztus, az Istenanya a gyermekkel, arkangyalok – többek közt Szent Mihály – és szentek vették át, de a túloldalon megmaradtak a kígyók, igen gyakran egy kígyófészék ábrázolásával és körben elhelyezett könyörgő formulával vagy ígésző varázsszöveggel, máskor egy központi fej vagy egész alak körül elhelyezett szörnyekkel. Az óvó-védő funkcióval bíró amuletteket bizánci eredetűnek tartják és sok orosz példány is görög felirattal rendelkezik, de jóval gyakoribbak Oroszországban.⁵ Viszonylag sok példány ismert a 12–13. századból, használatuk csak a 15. században ért véget. Legismertebb a csernyigovi arany csüngő, amely – a dabasihoz hasonlóan – Mihály arkangyalt jeleníti meg előoldalán.

5. Nyikolajeva–Csernyecov 1991; Pereszedov 2004.

8. kép: A dabasi temetőben talált arany S-végű fejékszerek · Fotó: Deim Balázs

A dabasi csüngő temetőből való előbukkanása azt erősíti meg, hogy leginkább viseleti elem volt. Pecsételő funkciója ellen vall a domború minta. Ábrázolásai révén tulajdonosa óvó-védő funkciót is tulajdoníthatott neki. Az arkangyal keresztény kánon szerinti megfogalmazása egyértelműen idézi a korszak szellemiségét, de a torzult kígyókompozíció eredeti jelentése, akárcsak a kompozíció maga, valószínűleg elmosódott viselője számára.

A Templom-dombon nemcsak temetkezéshez köthető régészeti jelenségek kerültek elő, hanem gödrök is. A 14. századi kerámiákkal keltezett 326. gödörből (10. kép) került elő másodlagos pozícióból egy színarany, latin feliratos pántgyűrű (9. kép; katalógus sz.: 27). Az Árpád-kor első felére keltezhető, vésett, tremolírozott, poncolt jelekkel ellátott pántgyűrűk tagabb családjába tartozik, amelyeknek leggyakoribb típusa az ezüstből készült, írásjeleket utánzó jegyekkel ellátott gyűrű. A pántlemez sokszögben megtörő alakja ábrázolás elhelyezésére alkalmas, sík mezőket eredményezett, amelyeket különböző írásrendszerekből származó karakterekkel, gyakran a belső-ázsiai vagy kazáriai rovásírásra emlékeztető írásjelekkel töltöttek ki. E gyűrűkről a pusztaszentlászlói temető közlése kapcsán a Szőke Béla Miklós – Vándor László szerzőpáros nyújtott tételes áttekintést és értékelést,⁶ jelen kötetben pedig két új Pest megyei gyűrű kapcsán Langó Péter írt összefoglaló igényű kutatástörténetet, a legtagabban vett kontextusban értelmezve a tárgytypust. Az álrovásos jegyekkel ellátott gyűrűkhöz hasonlóan a dabasi gyűrű sokszögben megtörő kialakítású, így formailag ide sorolható. A betűket – sok álrovásos gyűrűhöz hasonlóan – keretbe foglalták. Több vonatkozásban azonban elkülönül a csoporttól: egyrészt mert aranyból készült, másrészt mert nem írásutáncatot, hanem olvasható és értelmezhető feliratot hordoz.⁷ Megfejtése a többi gyűrű vitatott rendeltetését is segíthet tisztázni.

Rendkívül kopott felületén a betűkön kívül más szimbólumok, díszítések, térkitöltő elemek nem vehetők ki. A betűk a latin abc-hez tartoznak, héber vagy muszlim írásjelekkel nem keverednek, és bár több is elkopott közülük, értelmes szótöredékeket alkotnak. Az *ANTI* feloldás biztosra vehető, a *DOLOR* valószínű, utána még az *UDE* töredék olvasható ki. Ez utóbbiban talán nem is kell

9. kép: A feliratos aranygyűrű és kiterített rajza · Rajz: Varga Zsóka · Fotó: Deim Balázs

értelmes szót keresnünk. Ha mégis, egy lehetséges olvasat lehet a *GAUDE*, amennyiben a kilencedik szegmens betűje tényleg A, és a nyolcadikét G-nek fogjuk fel. A felirat alapján a gyűrű a fájdalom, bánat, szenvedés ellen védte gazdáját és az öröme készítette. A felirat mindazonáltal nyelvtanilag helytelen, illetve több betűnek híja van, ha ezt a tartalmat kívánta a mester vagy megrendelő kifejezni. Természetesen nem szeretnénk kizárni más olvasatot sem. Távoli párhuzamként idekapcsolhatjuk a szintén értelmes feliratokat hordó *Thebal* gyűrűket, amelyek egy betegségcsoporttól óvták gazdáikat.⁸ A lelőkörmények alapján sajnos nem tudjuk keltezni a gyűrűt, a jól ismert párhuzamok azonban a 11. század második felére, esetleg a 12. század első felére utalnak. A betűk *capitalis antiqua* formázása is mindenképpen az Árpád-kor első felére vall.

10. kép: A feliratos aranygyűrűt tartalmazó 326. gödör metszettefotója · Fotó: Rácz Tibor Ákos

6. Szőke–Vándor 1987: 68–73.
7. A mienkhez hasonlóan aranyból készült a hódmezővásárhelyi gyűrű (Kiss 1970: 345, 12. jegyzet). Latin betűn alapuló jeleket több gyűrűn is meghatároztak (Fehér 2020: 200–205). A legismertebb latin betűs gyűrű az ellendi temető 145. sírjából került elő (Dombay 1960: 155). A három betűjel OVN, vagy OVH. Latin és görög betűk voltak továbbá a kaposvári gyűrűn (Bárdos 1978: XV. tábla 14). A kétes hitelű rovásmagyarázatoktól eltekintve – annak ellenére, hogy több gyűrűn valódi íráshoz tartozó jelkészlet van (Fehér 2020: 182) – eddig egyetlen gyűrűn sem állt össze feloldható szöveg.
8. Szőke–Vándor 1987: 73.

11. kép: A 158. bolygatott gyerektemetkezés öve kibontott állapotban · Fotó: Rácz Tibor Ákos

12. kép: A 158. temetkezés rajza · Rajz: Németh Veronika

Késő középkori temetkezések

A kísérőleletek alapján a vázak számottevő része a késő középkori időszakhoz köthető. Főleg viselethez tartozó elemek voltak a sírokban, mint például ruhamaradványok, ékszerek, övek, párták, tehát textilek és fémből készített kiegészítők.

A temetőben kivételesen sok szerves anyag megőrződött. A 158. gyerektemetkezésben (11–12. kép) például a csatot le-számítva a teljes övgarnitúra megmaradt. A váznak hiányzott a koponyája, a jobb karja és a lábszárcsontjai. A gerincen végig korrodált fémlenyomatokat figyeltünk meg, a csigolyákon öt pitykegombot találtunk, melyeket két félgömb alakú, préselt bronzlemezről forrasztottak össze. Két töredéknek a drótból hajlított füle is megmaradt. Mindegyik gomb közepén egy kis méretű ötágú csillagdísz van, amit egy szintén ötágú kerettel fogtak körbe. A félgömb aljához közeledve poncolt körök láthatóak, egy központi kör köré szerkesztve. Az elhunyt pártáöve szakadozott, de szerkezete rekonstruálható, jobb oldalán megcsavarodott, valószínűleg itt volt vége. Veretsora egységes: vékony bronzlemezről préselt, áttört, geometrikus díszű lemezekből áll (13–14. kép). A verettípus gyakran felbukkan középkori temetőkben, akár a fejet díszítő pártá vagy pártáöv részeként. Remek párhuzamai a csúti 122. sír veretei, vagy az áttört, négyzetes veretekkel díszített aranyegyházi és tiszaujfalusi övek.⁹ Utóbbival

9. Szabó 1938: 66–69; Gerevich 1943: 132, 29. kép.

13. kép: Makrofelvétel a 158. temetkezés négyzetes alakú áttört bronzvereteiről
Fotó: Rendetzy János

abban is megegyezik, hogy végüket néhány darab más típusú, ovális verettel zárták le. Ezek a virágalakos, geometrikus díszű veretes övek a 14. századtól kezdve használatban voltak, a mi példányunk már a 15. századra keltezhető. Fémszerelékek nélküli bőrvvel rendelkezett a 174. sírban fekvő egyed. A bolygatott váz mellkasi részén franciakapcsok voltak, a kar és a gerinc között nagyobb bőrmaradványokat is sikerült megfigyelni.

Ugyancsak a 14. századtól kezdődően, kisgyermekek temetkezései esetében figyelhetünk meg egyszerűbb vagy összetett szerkezetű fejdísz. Néhol csak a szerves anyagból készített párták lenyomatát regisztrálhattuk, de néhány esetben a figurális és geometrikus díszű préselt bronzlemezek, gyöngyök is megmaradtak. Karikapártát találtunk a 438. számú bolygatott temetkezésben (16. kép). A gyermek fején nagyméretű, kerek bronzlemezről préselt veretek sorakoztak, mindegyiken eltérő díszítéssel. Összesen kilenc veret került elő, az egyiken Anjou–liliom látható, a másikon madár, egy harmadikon angyal alak rajzolódik ki. Homlokán, két kerek veret között üvegpasztá gyöngyöket találtunk. Hasonló elrendezésű volt a 307. számú bolygatott gyerektemetkezésben fellelt fejdísz (15. kép). Az elhunyt gyermek testének alsó fele teljesen hiányzott. Koponyája viszont épen megmaradt és rajta az Anjou–liliomokkal díszített karikapártája is. A préselt bronzlemezről készített példányok nagyon rossz állapotúak voltak. Szerkezetüket és a veretek motívumkincsét tekintve párhuzamként a csúti temető 38. és 39. temetkezéseit említhetjük.¹⁰ Ugyanebbe a sorba tartozik a 403. számú csecsemőtemetkezés. Töredékes koponyáját hasonlóképp pártá díszítette kilenc elkülöníthető elemmel, melyek négyzetes alakúak voltak, poncolt háttérből kiemelkedő domborított S betűvel díszítve (katalógus sz.: 28). A koponyán a szerves anyag sötétbarna elszíneződését is meg tudtuk figyelni. A korai párták körébe tartozik, valószínűleg a 14. században használták.

A rugós–gyöngyös pártákat későbbre keltezhetjük.¹¹ A 245. gyerektemetkezést (17. kép) egy gödörrel bolygatták, így az elhunytak csak a koponyája és néhány hosszúcsontja maradt eredeti helyén. Koponyája töredékes állapotú, a föld súlyától összeroppan, emiatt a pártá szerkezete nehezen rekonstruálható. Behorpadt homlokán megmaradt a fejdísz szerves anyag alapja, amelyről mikroszkópos vizsgálattal állapíthattuk meg, hogy gyapjú volt.¹² Erre az alapra varrták rá a pártá díszíté-

14. kép: Makrofelvétel a 158. temetkezés téglalap alakú, gyöngysorral keretelt, gótikus betűt formázó övvereteiről · Fotó: Rendetzy János

seit. A gyapjún kisméretű túlyukakat figyelhetünk meg, melyek minden bizonnyal a gyöngyök, veretek varrásával keletkeztek. A bronzból készített spirálok, rugók, zöld, kék és sárga gyöngyök a koponya környékén szórtnak kerültek elő. Feltételezhetően a pártá szélein helyezkedtek el a fémszálas spirálok, amelyeket különböző méretű és színű gyöngyökkel, bronz ötvözetből készített rugókkal díszítettek. Az anyag közepén a változatos méretű lapos és kerek üvegpasztából készített kásagyöngyök voltak (18. kép). Többféle méretű és színű gyöngyöt tudunk elkülöníteni: kisebb sárga és sötétzöld, lapos gyöngyöket, illetve nagyobb, kása alakú, kék és világoszöld gyöngyöket.¹³ Hat rugó és tizenhét spirál töredéke maradt meg. A spirálokra fehéres–sárgás színű fémszálas bélfonalat tekertek, és a nagyon sűrű szálszerkezetük alapján selyemre következtethetünk. A fémszerelékek elhelyezkedése alapján nem tudtuk rekonstruálni, milyen mintát alkothattak a pártán. Könnyen elképzelhető, hogy a korban közeli kaszaperi vagy kerekgyházi pártákhoz hasonlóan virágot formázhattak.¹⁴

Az ásatás legmélyebben fekvő temetkezése az altalaj megjelenési szintjétől számított 155 cm mélyen a 211. temetkezés volt. Koporsójának fedődeszkája is épen megmaradt. Ennek lebontása után bukkant elő fémfonállal átszőtt ruhájának maradványa, de sajnos csak egy 8–10 cm-es sávban volt megfigyelhető. Az elhunyt ruhájának töredékét ugyancsak sztereomikroszkóppal vizsgáltuk meg, ennek segítségével meg lehetett állapítani a ruha anyagát, és kísérletet tehetünk a szerkezet rekonstruálására. A viselet alapja egy sárgás szövet lehetett, amelyet fémfonalból készített fonatokkal és hurkokkal díszítettek. A fémfonalak vastagsága nem egységes, 0,35–0,44

10. Gerevich 1943: 123–124, 156–157, 30–31. kép.

11. Horváth 1970: 158–161.

12. A feltárt vázak ruházati töredékeit sztereomikroszkóppal vizsgáltuk meg. A vizsgálatokra az ELTE–BTK– Régészettudományi Intézet, Archeometriai Laboratóriumában került sor, az alábbi műszereket használva: ZEISS SteREO Discovery.V8: zoom (6,3x–80x) sztereomikroszkóp; ZIESS AxioScope A1: optikai áteső, ráső fényű mikroszkóp. (25x–1113500x), képkalkáló rendszer: Kamera: ZEISS AxioCam MRc5 (5MP); Software: ZEISSAxioVision 4.9.1 verzió; kiterjesztett fókuszú képek: Helicon Focus 6.0 verzió). Az Archeometriai Laboratórium műszereinek beszerzése a „KMOP–4.2.1/B–10–2011–0002:Interdiszciplináris, innovatív kutatási irányok és az ipari kooperáció infrastrukturális háttérének fejlesztése, valamint új oktatási technológiák bevezetése az ELTE–n” pályázat keretein belül történt.

13. Lapos gyöngyök kerültek elő Tiszanána–Ónána késő középkorra keltezhető temetőjéből, hasonlóképp spiráldíszes pártá mellől (Parádi 1995: 169–172, 8. ábra).

14. Szabó 1938: 60–61; Bálint 1938a: 144–147.

15. kép: A 307. sír karikapártája · Fotó: Rácz Tibor Ákos

16. kép: A 438. sír karikapártája · Fotó: Rácz Tibor Ákos

mm közötti. Lehetséges, hogy ezüstöt is felhasználtak a készítés során. A szövetre selyemből varrtak díszítéseket. Az elhunynak ezüst gyűrűje volt, amelyet két össze nem illeszthető darabban találtunk meg (*katalógus* sz.: 29). Minden bizonnyal két egymáshoz érő kezét ábrázolt; a szimbólum a hűséget jelképezte. A csehországi Rokštejn várból, a boroszlói (Břeclav) Szent Ven-

cel templomból, illetve Keresztelő Szent János templomából, Prágából kerültek elő hasonló kialakítású, kézfogó motívummal ellátott gyűrűk.¹⁵ Magyarország területéről is többet ismerünk, például Országh Ilona és Perényi Gábor aranyból készített 1552-es eljegyzési gyűrűjét vagy a Komlós területéről előkerült 15–16. századi eljegyzési gyűrűt.¹⁶

Hasonló kialakítású ruházati elemekkel rendelkezett a 210. számú temetkezés. Csontjainak hosszúsága alapján gyermek váza lehetett, a mellkasán maradt meg a ruhájából pár töredék. A sírból több textilmaradványt, bőr- és fémeletet tudtunk kiemelni és restaurálni. A töredékek alapján selyemből készült ruhája lehetett, nyaki kivágását gazdagon díszítették.

A 249. számú temetkezésnek több ruházati eleme is megmaradt: a koponya bal oldalán bronzlemez volt, a jobb lapocka alatt pedig egy ismeretlen rendeltetésű vastárgy, az állkapocs és szegycsont között hét darab franciakapcsot találtunk.

A 228. számú bolygatott temetkezés (*19. kép*) keresztcsontján a 15–16. századra keltezhető mentekapocs-pár őrződött meg kalászos-makkos, emberfejes ábrázolással (*21. kép; katalógus* sz.: 31).¹⁷ A kapcsok hátoldalán megmaradt a felsőruházat szövete is. Gyűrűje egyszerű rézötvözetből készített pántgyűrű (*katalógus* sz.: 32). A gyűrű érdekességét annak a kisméretű textiltöredéknek köszönheti, ami a külső oldalán őrződött meg. Durva kialakítású, vászonkö-

15. Šlancarová 2010: 452.

16. Rózsa 2020: 3.

17. Ugyanilyen, „zöldember ábrázolású” ruhakapocs került elő a bárdudvarnoki premontrei prépostság ásatása során (2016.1.71.). Mógáné Aradi Csillának köszönjük az információt.

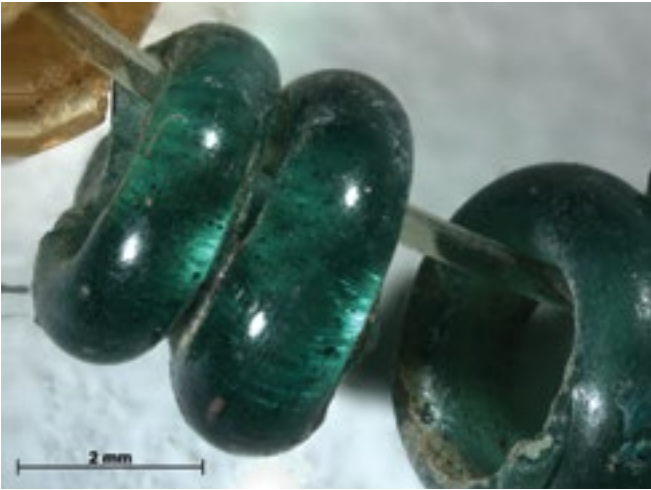

17. kép: A 245. temetkezés fejdísz-e · Fotó: Rácz Tibor Ákos

téssel készített szövetdarab. A gyűrűnek nem a test felőli oldalán, hanem a sírgödör felé néző részén maradt meg a textil maradványa, feltételezhetően a halotti lepel része.

Szintén ruházati töredékeket tartalmazott a 316. bolygatott váz sírgödre is. A csontvázból csak a jobb kar, a gerinc alsó csigolyái, a medence és a jobb láb maradt meg töredékesen. A ruhamaradványok az elhunyt csigolyáin és a mellkas helyén jelentkeztek, másodlagos pozícióban. A legnagyobb töredék is csak 4 cm, a többiek még kisebbek. Ezek sodrott fonalmaradványok, illetve vasra korrodálódott textil foszlányok voltak, feltételezhetően egy rossz megtartású franciakapocs és a rögzítő felsőruházat részei lehettek. Bolygatott állapotban került elő a 358. számú temetkezés. Közvetlenül a jobb medencelapát mellett helyezkedik egy 4 × 4 cm-es, domborított bronzlemezekből kialakított veret, amelyen vászonkötéses textilt lehetett megfigyelni. Textilmaradványokat őriztek meg a 262. temetkezésben nyugvó elhunyt gótikus övének fémszerelékei is (*katalógus* sz.: 33). Valószínűleg az öv maga is textiltől volt. A váz nagyobb részét a későbbi temetkezések sajnos szétdúlták.

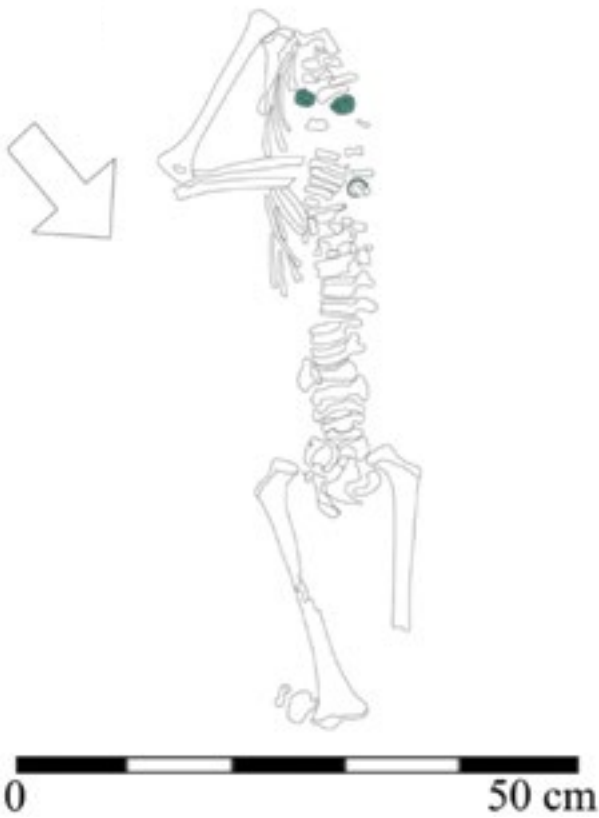
A 304. számú temetkezésben a váz szétszórt csontjai közt találtunk egy köves ezüst gyűrűt, sajnos törött állapotban, melyet a késő középkorra keltezhetünk (*20. kép; katalógus* sz.: 30).¹⁸

18. kép: A 245. bolygatott gyermeketemetkezés pártáján található üvegpassztából készített gyöngy mikroszkópos nagyításban · Készítette: Básti Zsófia

18. Az előző évek feltárásai során a templombelsőből került elő egy másik, aranyozott ezüst köves gyűrű: Rácz 2014: 113.

Jelen tanulmányban csak a temető általános jellemzésére és a kiemelkedő fontosságú tárgyak, fémleletek bemutatá-sára nyílt lehetőségünk. Dabason a korai érmék alapján a 11. század elejétől számolhatunk megtelepedéssel. A legkorábbi sírokat a 16. szelvényben és környékén sejthetjük. Ez a szelvény és környéke bizonyult a legsűrűbbnek. A sírmezőt az érmele-letek és viseleti elemek alapján a 17. században is használták. A kitermelt meddőből egy átlukasztott 1751-es Mária Terézia poltura került elő, amely nagyjából jelzi a lelőhely haszná-latának végét. Az arany fejékszerek, feliratos arany gyűrű és az angyalos medál révén a dabasi Árpád-kori temetkezések kiemelkedően gazdagnak mondhatók. Dabas külterületét és közvetlen környezetét az elmúlt évtizedben ásátásokkal és mű-szeres lelőhelyfelderítésekkel sikerült nagyon alaposan feltér-képezni. Ezek alapján biztosan állíthatjuk, hogy a település az Árpád-korban a településhálózat egyik csomópontja lehetett, egyfajta regionális központként funkcionált. A késő középkori – kora újkori sírok szokványosabb emlékanyagot tartalmaztak, de változatos, gazdag és jó állapotú viseleti elemeket sikerült regisztrálnunk: a pártamaradványok mellett különféle szövet-maradványokat, fémfonalat, selyem- és gyapjúmaradványokat találtunk, valamint a ruházati elemeket kiegészítő ékszereket, gyűrűket. Igencsak plasztikus kép rajzolható ezek alapján a dabasi közösség anyagi kultúrájáról.

19. kép: A 228. bolygatott gyereketemkezés rajza · Rajz: Németh Veronika

20. kép: A 304. temetkezés köves ezüst gyűrűje · Fotó: Deim Balázs

Eddigi adatainkkal egyelőre nehezen magyarázható a település Árpád-koron és késő középkoron átívelő, arany-tárgyakban és nemesfém ékszerekben megmutatkozó pros-peritása. A 13. század végétől szórványosan, a 14. század-tól kicsit bővebben felbukkanó írásos emlékek szerint ezen a területen köz- és kismanesi családok birtokoltak földeket.¹⁹ A dabasiak közül többen szereztek tisztségeket, városi esküdt-ként birtok- és zálogperekben vettek részt, a király embereiként tanúskodtak, illetve Dabasi Literatus Zsigmond a nyulakszigeti apácákat képviselte egy peres ügyben.²⁰ Szorosabb kategóriákat ugyan nem tudunk meghatározni, de a temetőben elhantoltak közt joggal kereshetünk a középkori társadalom felsőbb rétegeiből származó elemeket.

21. kép: A 228. temetkezés nyaki csigolyáin talált 15–16. századi kapocspár kalászos-makkos, emberfejes ábrázolással · Fotó: Rácz Tibor Ákos

19. Magyar 1975: 34–37.
20. DF 13221.

RESEARCH EXCAVATION WITH CIVILIAN HELP IN THE MEDIEVAL CEMETERY OF DABAS

We carried out excavations in the cemetery of Dabas in multiple phases, first in 2018, then in 2020. This research is the headline event of the community archaeology program at Ferenczy Museum Center. We exclusively carried out the fieldwork with volunteers and university students, no paid workers were employed. We promoted the event on social media as well as local forums, therefore on some days, we had more than 30 participants on site.

The excavations revealed a remarkably intensive, multi-layered burial site, which had been used for quite a long time. Taking into account the results of the 2012–2013 excavation of the church area, we have disinterred some 400 individuals. With this, close to one-quarter of the entire cemetery became known. According to our observations, Árpadian era graves spread evenly in one layer to the whole eastern part of the cemetery, while late medieval ones are concentrated more towards the centre – there were a lot of superimposed burials in this area.

Due to the long-time use, the earliest graves of the cemetery were significantly disturbed, and thus most of the Árpadian era finds were discovered in a secondary context. During the removal skeleton no. 197, which belongs to the earliest horizon of Trench 16, a coin of Saint Stephen was discovered in the gravefill. A few meters from the Saint Stephen coin, another three early Árpadian era coins were found in the gravefill of grave no. 240: one of Peter Orseolo, and two of Andrew I. These definitely belonged to the same context and had been worn as clothing elements as their secondary use, since two small holes had been punched through each coin's rim. On the level where the gravefill of grave no. 250, a coffin burial, appeared, we have found a few pressed bronze plate fragments, and two gold S-terminalled rings. Based on the finely outlined traces of the coffin, the burial is rather late medieval, and the S-terminalled rings had made their way into its gravefill while another, earlier grave had been disturbed.

Close to the bedrock, in the gravefill of the Árpadian age grave no. 311, a bronze pendant with the depiction of an angel was found, which likely belongs to the grave context. These small, round pendants were widespread from Byzantium through Bulgaria to the Kievan Rus' in the 12th and 13th centuries, however, there are only a few known specimens from Árpadian era Hungary. They have a uniform design (round-shaped pendant with suspension loop), but their iconography is rather diverse, and pagan patterns of thinking have been preserved beside clear Christian motifs. The closest Hungarian analogy for the angel on

the Dabas pendant is a somewhat more detailed depiction on the seal of a signet of the chapter of Veszprém cathedral. The zoomorphic and tendril motifs of the pendant's rear side are well known from the figurines of the era: they depict the victory of Christianity, the struggle between Good and Evil on bronze objects of various function. However, as we were searching for a forerunner of the Dabas imagery, we have arrived at a unique type of objects, the snake amulets from Russia. Its find circumstances in the cemetery confirm its use as a clothing element, while because of its iconography, the owner could have attributed apotropaic functions to the pendant.

In pit no. 326, which has been dated with 14th century pottery, a solid gold band ring with a Latin inscription was unearthed in a secondary context. Multiple letters were worn away, but they make up distinguishable word fragments. The solution ANTI is certain, while DOLOR is probable, and then a fragment, UDE can be read. Based on the inscription, the ring was meant to protect its owner from pain, sorrow, and suffering. Based on well-known parallels, the ring can be dated to the second half of the 11th century, or possibly the first half of the 12th.

Based on the supplementary finds, most of the skeletons are late medieval. Predominantly elements of attire were found in the graves, such as fragments of clothing, jewellery, girdles, hairbands – mostly objects made of fabric and metal. There was an exceptionally large amount of organic matter preserved in the cemetery. In the child burial of grave no. 158, the entire girdle set was found, except for the buckle. Sometimes only traces of headbands made from organic matter could be documented, but in certain cases, even the bronze plates with figurative and geometric ornaments, as well as beads were preserved. On the sacrum of the buried child in the disturbed grave no. 228, a pair of pelisse clasps with depictions of wheat and acorn, and anthropomorphic heads were found. In grave no. 304, among the dispersed skeletal remains, a late medieval gem-set silver finger ring was discovered, unfortunately, broken.

Given the gold headdresses, the gold ring with the inscription, and the angel pendant, the Árpadian age burials at the cemetery of Dabas could be considered exceptionally rich. Late medieval graves contained more average find material, but the relatively large number of textile remains, hair bands and bandeau girdles is quite impressive. We could not determine narrower categories, but there were probably elements of the higher strata of medieval society among those buried in this cemetery.

1. Ezüst pántgyűrű: 2020.36.1.1. (a kihordott meddőből) Díszítetlen, enyhén deformált, ezüst pántgyűrű. Szélessége egyenetlen, feijénél kiszélesedik, túlsó oldalán láthatók a forrasztás nyomai. Átm.: 2,2 cm; v.: 0,1 cm; sz. a feijénél: 0,6 cm; sz. az alsó részen: 0,3 cm; av.: 0,1 cm.

5. Kétosztatú bronzcsat: 2020.36.1.5. (a 19–20. szelvények közti tanúfalból) Téglalap alakú, kétosztatú, rovátkákkal díszített bronzcsat. Egyik szára törött, középtengelyének egy része hiányzik. H: 5,6 cm; sz.: 3,7 cm; av: 0,4 cm.

9. Péter denár: 2019.1.240.1. (Str. 240) Magyar Királyság / 1038–1041, vagy 1044–1046. +PETRUS REX, gyöngykörben egyenlőszárú kereszt, szárainál ékekkel. Ezüst. Átmérő: 17,44 mm. Súly: 0,28 g. Referencia sz.: H.1.

2. Csizmapatkó: 2020.36.1.2. (a kihordott meddőből) „U” alakú sarokpatkó. Egyik szárvége letört, másik derékszögben visszahajtott. Három szegeccsel rögzítették, a szeglyukak körül a vaslemez kiszélesedik. H.: 5,3 cm; sz.: 5,2 cm; szár sz.: 0,8 cm; av.: 0,3 cm.

6. Tüskés sarkantyú: 2020.36.1.7. (32. szelvény, 20 cm mélységből) Rövid nyakú, ellenzőlemezes, tüskés sarkantyú. Egyik szára tövével meggömbült, de teljesen ép. Négyzetes metszetű tüskéje picit meggömbült. Kerek metszetű szárai íveltek, a száruk végén téglalap alakú rögzítőfülek. Száruk h.: 7,8 cm; nyak h.: 3,6 cm; av: 0,5 cm

10. I. András denár: 2019.1.240.2. (Str. 240) Magyar Királyság / 1046–1060. + REX ANDREAS, gyöngykörben egyenlőszárú kereszt, szárainál ékekkel. +REGIA CIVITAS, vonalkörben egyenlőszárú kereszt, szárainál ékekkel. Ezüst. Átmérő: 12,35 mm. Súly: 0,11 g. Referencia sz.: H.8.

3. Üvegpalack perem- és nyaktöredék: 2020.36.1.3. (a kihordott meddőből) Hosszú és szűknyakú, szürkészöld üvegpalack töredéke. Pereme erősen megduzzadt, legömbölyített. Pá.: 2,2 cm; szájnnyílása: 1,2 cm; nyak v.: 1,1 cm; h.: 4,1 cm.

7. Csikózabla: 2020.36.1.6. (a 20–21. szelvények közti tanúfalból) Csuklós szájasú, kétkarikás, erősen korrodált csikózabla. Egyik oldalkarikája töredékes, ettől eltérően ép. A szájas négyzetes, a karika kerek metszetű. Szájvas h.: 14,8 cm; karika átm.: 5 cm; av: 0,9 cm.

11. I. András denár: 2019.1.240.3. (Str. 240) Magyar Királyság / 1046–1060. + REX ANDREAS, gyöngykörben egyenlőszárú kereszt, szárainál ékekkel. +REGIA CIVITAS, vonalkörben egyenlőszárú kereszt, szárainál ékekkel. Ezüst. Átmérő: 16,10 mm. Súly: 0,23 g. Referencia sz.: H.8.

4. Indadisz eszűt pántgyűrű: 2020.36.1.4. (a 19–20. szelvények közti tanúfalból) Hullámzó növényi szárból kétoldalt kinövő palmettaszerű levelekkel díszített, vasos ezüst pántgyűrű. Peremét kétoldalt borda keretezi. A forrasztásnál kis darab kitört a pántból. Átm.: 2,3 cm; sz.: 0,7 cm; av: 0,3 cm.

8. I. István denár: 2019.1.197.1. (Str. 197) Magyar Királyság / 1000–1038. +STEPHANVS REX, vonalkörben egyenlőszárú kereszt, szárai között négy ékkel. +REGIA [CIVITAS], ugyanaz, mint az előlap. Ezüst. Átmérő: 17,04 mm. Súly: 0,60 g. Referencia sz.: H.1.

12. Anonim (III. István) denár: 2020.6.314.1 (Str. 314) Magyar Királyság / 1162–1172. K. n., elő- és hátlapján keresztény szimbólumok. Ezüst. S.: 0,14 g. Referencia sz.: H. 113.

13. Anonim (III. István) denár: 2020.6.414.1. (Str. 414) Magyar Királyság / 1162–1172. K. n., elő- és hátlapján keresztény szimbólumok. Ezüst. S.: 0,19 g. Referencia sz.: H. 171, H. 164.

14. Anonim (III. Béla) denár: 2020.6.367.1. (Str. 367) Magyar Királyság / 1172–1196. K. n., elő- és hátlapján keresztény szimbólumok. Ezüst. S.: 0,13 g. Referencia sz.: H. 186.

15. Arany S-végű karikaékszer: 2020.1.44.3. (Str. 250) Kerek metszetű, arany-ezüst ötvözetből készült, enyhén ovális, bordázott S-végű fejékszer. Átm.: 1,7 cm; av.: 0,1 cm

16. Arany S-végű karikaékszer: (Str. 250) Kerek metszetű, vastag aranyhuzalból készült, nagyméretű, kerek, bordázott S-végű fejékszer. Átm.: 2,6 cm; av.: 0,2 cm.

17. Arany S-végű karikaékszer: 2020.1.2.10. (Szórvány, Str. 2) Kerek metszetű, vastag aranyhuzalból készült, enyhén ovális, bordázott S-végű fejékszer. Átm.: 1,4 × 1,6 cm; av.: 0,2 cm.

18. Nyitott bronz huzalgyűrű: 2020.36.1.11. (Str. 382, 1. melléklet) Kerek metszetű, elvékonyodó végű, nyitott, ovális huzalgyűrű. Átm.: 2,4 × 2,1 cm; av.: 0,3 cm.

19. S-végű karikaékszer: 2020.36.1.12. (Str. 382, 2. melléklet) Kerek metszetű, vékony ezüsthuzalból készült, kisméretű, kerek S-végű karika törött végződéssel. Átm.: 2,1 cm; av.: 0,1 cm.

20. S-végű karikaékszer: 2020.36.1.13. (Str. 386, 1. melléklet) Kerek metszetű, vékony ezüsthuzalból készült, ovális S-végű karika. Átm.: 2 × 1,8 cm; av.: 0,1 cm.

21. S-végű karikaékszer: 2020.36.1.14. (Str. 386, fel-szedés során) Kerek metszetű, vékony ezüsthuzalból készült, kerek S-végű karika. Átm.: 2 cm; av.: 0,15 cm.

22. Nyitott ezüst huzalgyűrű: 2020.36.1.15. (Str. 382, 2. melléklet) Ovális metszetű, elvékonyodó végű, nyitott, ovális huzalgyűrű. Átm.: 2,2 × 1,9 cm; sz.: 0,2–03 cm; v.: 0,1–0,3 cm.

26. Kerek bronzesüngő Szent Mihály arkangyal ábrázolásával: 2020.36.1.9. (Str. 311) Öntött bronz, dombormintás, teljesen ép csüngő. Függesztőfülét lapjával ellentett irányban, kerek lyukkal átütve helyezték el. Felülete kopott. Mindkét oldala díszített, az ábrázolásokat egyszerű vonalas keret választja le a domborúan kiemelkedő és díszítetlen peremről. Egyik oldalán a kiterjesztett szárnyú Szent Mihály arkangyal látható. Jobb kezében lándzsát, baljában glóbuszt tart. Arca kidolgozatlan, köpenyszerű ruhája csak vállánál tagolt, szárnyának elmosódó a redőzete. A másik oldalon jóval érdekesebb, de nehezen értelmezhető kompozíció látható, ami átmenetet képez a figurális ábrázolás és a növényi ornamentika közt. A középpontban egy szétterjesztett karú és lábú, indákból szerkesztett alak. Karjai tölcészerűen kiszélesednek és így tunika ujjára emlékeztetnek. Lábai amorf, gumószerű alakzatokban végződnek, amelyekben a gonosz sárkány- illetve kígyószerű megtestesüléseit fedezhetjük fel. A figura ovális feje mellett és fölött két további vezethető alak kontúrja látszik, melyek leginkább egymással szembeforduló, kuporgó szárnyalakokra emlékeztetnek. A kompozíciók teljesen kitöltik a kereteken belüli teret, a kontúrok élesek, de a formák belseje nincs tovább tagolva. Ez valószínűleg nem csak a használatból eredő kopásra vezethető vissza, hanem a csüngő az öntőmintából eleve kevésbé kidolgozottan és torzult rajzolatokkal kerülhetett ki. Átm.: 3,8 cm; v.: 0,2 cm

27. Latin feliratos arany pántgyűrű: 2020.36.1.10.

(Str. 326) Téglalap metszetű, poligonális kialakítású, arany pántgyűrű. Külső és belső oldala is simára kopott. Külsején a viseletből származó számtalan kisebb karcolás látható, de nagyobb sérülést nem szenvedett. Felülete 15 szegmensre oszlik. A gyűrű anyagvastagsága nem egyenletes, a szegmensek határán elvékonyodik, valószínűleg azért, hogy könnyebb legyen kialakítani a sokszögű formát. Jelen állapotában azonban mindössze 6 ponton törik meg, így több mező is egy síkba esik. A törések közt nagyon enyhe az ív, a pánt ezeken a szakaszokon inkább egyenes. A gyűrű alakja tehát szabálytalan sokszög, de utólagos deformálódásra gyanakodhatunk. A pánt szélessége sem egyenletes. Egyik szélén, a betű fölött alig érzékelhető peremet alakítottak ki. Elég nagy valószínűséggel utólagos kalapálással próbálták egyenletesebb pántszélességet kialakítani. A két elvékonyodó pántvéget egymásra helyezve zárták be a gyűrű ívét, de a forrasztás helye eldologozatlan, durva kialakítású. A betűket még a kiterített pántba véshtették. A mester legalább két vésőt használt, egy íves és egy egyenes élűt. A véset mélysége nem volt mindenhol azonos és a hosszú használat következtében a sekélyebb jelek elkoptak, némelyek teljesen el is tűntek. A teljes feliratot így nem tudjuk rekonstruálni. A sokszögű töréssel kialakított sík mezőket vésett kereteléssel is próbálták hangsúlyozni. A betűk a kereten belül helyezkednek el, de esetenként egy mezőbe több betűt is betűtöttek. A betűk egymáshoz közelítő mértékben készültek, és ahol nem kopott el a felület, ott néhány kivételtől eltekintve felismerhetőek, tehát a mester nem csak biztos kezű, de írástudó is lehetett. A jeleket nem karcolta előre az anyagba, a betűk utólagos javítására sem utal semmi. A forrasztás két egymásra helyezett szegmens. Balról jobbra haladva a forrasztás utáni első szegmens kerete alig érzékelhetően alul, felül és baloldalt is megmaradt, a betű azonban nem. A második szegmensben még ennyi sem látszik. A harmadikban jól kivehető **A** karakter, felső, alsó és jobb oldali kerettel. A negyedikben **N** karakter, felső és alsó kerettel. Az **N** harántszára fordított. Az ötödikben **TI** dupla karakter. A hatodikban téglalap alakú teljes keretben ismét dupla karakter: **DO**. A hetedik szegmens ismét dupla karaktert tartalmaz: **OR**. Itt kissé bizonytalan, hogy az **O** előtti függőleges véset a bal oldali keret, vagy egy **L** betű függőleges szára, amint az értelemszerűen adódik. A keret mindenesetre felül, alul és jobb oldalt is alig érzékelhetően maradt meg, míg az említett függőleges véset a betűkhöz hasonlóan erőteljes, mély. A következő szegmensben keret nélkül kis o, vagy fordított **D**. A kilencedik szegmens bal oldali kerete mély vésetű, utána bizonytalan karakter, talán egy **A** bal oldali szára. A bal oldali keret ebben az esetben is tartozhat karakterhez. A tizedik szegmensben alsó és jobb oldali kerettel: **U** karakter. A tizenegyedik szegmensben: **D**. Elképzelhető, hogy az **U** és **D** között nem a keret maradt meg, hanem egy **I** karakter, ebben az esetben a tizedik és tizenegyedik szegmens olvasata: **UID**. Tizenkettedik szegmensben négyzetes kerettel: **E** karakter. A tizenharmadik szegmensben egy bizonytalan ferde véset látszik, illetve egy függőleges keret. Ezután a forrasztás következik. Átm.: 2 cm; pánt sz.: 0,3 cm; v.: 0,15 cm.

28. Gótikus S betűvel díszített pártaveretek: 2020.36.1.16–23. (Str. 403, 1–6. mellékletek, két darab szőrvány) Vékony bronzlemezből préselt, négyzet alakú veret sor. Mintája kétoldalt csavart díszű keretben, poncolt háttérből kiemelkedő, finoman kidolgozott S betű. A szőrványként előkerült egyik darab (2020.36.1.23.) 2 mm-rel nagyobb oldalszélességű és kerete díszítetlen – ez egy másik szériához is tartozhatott. 2–2 kis kerek lyukkal ütötték át a felfüggesztéshez. Némelyik lemez hátoldalán textilmaradványok vannak. H. és sz.: 1,6 cm; av.: kevesebb mint 0,1 cm.

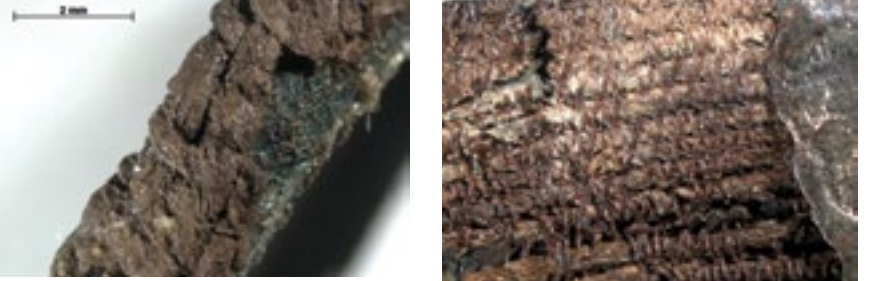
Pártaöv: 2020.1.36.1. (Str. 158). A pártaöv veretsora többféle típusú veretből állt. A leggyakrabban ismétlődő elem az áttört, négyzetes alakú, a kerek centrumból a négy sarok felé hajló, rovátkolt díszítésű szirmos veret. Egész, vagy majdnem egészben megmaradt tizenyolc darab. A veretek az övön szorosan egymás mellett, hézag nélkül helyezkedtek el. A bőrvre nitszeggel erősítették fel őket. Méretük: 1,5 × 1,5 cm. Az elhunyt jobb oldalán az öv a viseleti helyzetnek megfelelően megcsavarodott, és a csavarodás után egy téglalap alakú, préselt technikával készített, eltérő mintázatú veretet helyeztek el. Elülső oldalán gyöngysor keretben egy préselt betű (talán R, vagy P) látható. A törés közvetlen oka a három függesztyűlyuk – egy kisebb középben, két nagyobb alatta – lehetett. Minden bizonnyal az áttörés miatt gyengült meg az anyag. Jól kivehető, hogy a két nagyobb lyuk volt az eredeti, míg a harmadikat utólag ütötték rá. H.: 2,5 cm, sz.: 1,6 cm. A másik veret típus az öv végén helyezkedett el, fekvő téglalap alakú keretben elhelyezett nyújtott leveles, növényi indával díszített veretsort alkotva. A majdnem 2 cm hosszú és 1,5 cm széles pártaveretek első felén egy áttört körből három szirm ágazik ki. A szirmok között a lemez áttört. Ebből a típusból öt darab maradt meg. Az utóbbi veretek alatt találunk két nagyon vékony, három helyen átfúrt lemezt, feltételezhetően a csat alkotórészeit. A csat nem maradt ránk. Az övhöz tartozóan, az elhunyt jobb oldalán találunk egy nagyon törékeny – a felszedés után szét is szálló – bronztűt, amely minden bizonnyal az öv rögzítését szolgálta.

29. Ezüst eljegyzési gyűrű: 2020.1.22.1. (Str. 211) Díszített fejű ezüst pántgyűrű töredékei. Törött fejkiképzésén csukló és ujjak kialakítása ismerhető fel. 1. töredék h.: 1,7 cm; v.: 0,3 cm fej sz.: 0,3 x 0,3; 2. töredék h.: 1,3 cm; v.: 0,3 cm.

30. Kőves ezüstgyűrű töredékei: 2020.36.1.8. (Str. 304) A nagyon vékony, deformált, törött pántgyűrű a fej alatt két ágra nyílik, így a foglalat négy helyen illeszkedik a gyűrűhöz. A szétnyíló szárazakat ezüst granulákkal díszítették. A foglalat egyszerű pántlemez, amit kívül borda díszít és merevít. A foglalat két helyen törött, egy helyen repedt, de megőrizte az áttetsző barackszín követ. Kari-kájának mintegy a fele hiányzik, a meglévő darabok nem illeszkednek. A gyűrű rossz minőségű ezüstből készült, technikai megoldásai gyakorlatlan kézre utalnak. Karika átm.: 1,7 cm; sz.: 0,2 cm; av.: 0,1 cm; fej h.: 1,4 cm; sz.: 1,1 cm; v.: 0,6 cm.

31. Kalászos-makkos, emberi alakot formázó ruhakapcsoló: 2020.1.41.1–2. (Str. 228) Bronzlemezből préselt, kéttagú, áttört ruhakapcsoló. A két tag alakja pajzsszerű, belső szélük egyenes, külső végük lekerekített. Mindkettőn azonos minta. Viseleti helyzetben a kapcsoló felőli végeken hajlat, szemet, orrat, száját mintázó domborulat, de a stilizált emberfejből testrészek gyanánt kalászos és makkos nőnek ki: három búzakalász és két makkban végződő ág. A növényi motívumok közti lyukakat használták a ruhára való rögzítésre. A fonalat átbűjtatva, kétszer-háromszor áthurkolva rögzítették a lemezeket az anyagra. A frontális oldal domborúan kiemelkedő pereme ráhajlik az alsó lemezre, amelyet szintén átütöttek a felvarráshoz szükséges lyukakkal. Mindkét tag hátlemezén textilmaradványok őrződtek meg. H.: 1,7 és 1,7 cm; sz.: 1,4 és 1,5 cm; av.: 0,2 cm.

32. Rézötövzet pántgyűrű szerves anyag maradványai: 2020.1.41.3 (Str. 228) Téglalap metszetű, díszítetlen pántgyűrű. Kívül, a kiszélesedő részén 1,2 cm hosszú szakaszon, barna, durva szövésű textilmaradvány őrződött meg. Átm.: 1,5 cm; av.: 0,14 cm.

33. Gótikus öv fémszerelékei textilmaradványokkal: (Str. 262) **Bronzcsat: 2020.1.45.1.** Szabálytalan téglalap alakú bronzcsat, téglalap alakú csattesttel. A csat külső szára széles és íves kialakítású. A belső szárra csatlakozik a két préselt bronzlemez, a közöttük lévő textilből álló csattest, amely el tudott fordulni a csat szárán. A csattüske a lemezre hajlott. A külső lemezen finom poncolással kialakított minta, talán egy gótikus betű szárai láthatók. A mélyedésekben megmaradt az aranyozás nyoma. A lemez megőrizte a textilöv foszlányait (1,4 × 0,9 cm). A textil egyszer főtt, egyszer lent húzott szálakból áll. Teljes h.: 5,2 cm; csat h.: 3,6 cm; csat sz.: 2,4 cm; csatlemez h.: 2,8 cm; csatlemez sz.: 2,6 cm; lemez av.: 0,1 cm; öv av.: 0,5 cm. **Szíjszorító lemez: 2020.1.45.3.** Bronzlemezből préselt, kéttagú szíjszorító lemez. A felületét egy függőleges borda osztja két mezőre. Egyik oldalán áttört díszítés négyágú, virágszerű motívummal, másikon gótikus betű, illetve a felfogatásra szolgáló szegecs. A lemez alatt vékony textilréteg, amely alatt korrodált fémlémez, a szíjszorító hátlapja. A hátapon szövmaradvány őrződött meg. H.: 4 cm; sz.: 2,8 cm; av.: 0,4 cm.

BATIZI ZOLTÁN
KÓKA ISTVÁN
MAG HELLA
RÁCZ TIBOR ÁKOS

A KÖZÉPKORI BÁNYÁSZAT EMLÉKEI NAGYBÖRZSÖNY KÖRNYÉKÉN

Írott források

A mai Magyarország területén alig néhány olyan hely van, ahol a középkorban nemesfémércet bányásztak.¹ Ezek egyike a Pest megye északi részén, a Börzsöny-hegység nyugati lábánál fekvő Nagybörzsöny, ahol az írott források adatai alapján akár már az Árpád-kor végétől számolhatunk e tevékenységgel.

Nagybörzsöny elődje, Bersen falu 1293-ban már az esztergomi érsekség birtoka. Az itteni érckitermelésre mutat az az 1312. évi oklevél, amely szerint 1311-től Csák nembeli Máté nádor emberei tartják elfoglalva a Bersenben levő ezüsbányát.² Valószínű, hogy az ércbányászat emlékét őrzik a 14. század elejétől többször említett Bánya-patak és Bánya-forrás földrajzi nevek, melyek ma is megtalálhatóak Ipolytölgyes határában. 1394-ben Börzsöny birtok északi határvonalát kellett tisztázni. A helyszíni bejárás során a hegyek közt említik a ma is így ismert Kovács-patakot, mely nevét talán a közelében levő hámor(ok)-ról, azaz érczúzó(k)ról kapta.³

1417-ben Kanizsai János esztergomi érsek kérésére az ország előkelőiből álló bizottság vizsgálta meg, hogy az itteni bányák vajon mind Bersenhez tartoznak-e? Megállapították, hogy igen, így a király földjein egy bánya sem található. Emellett rendelkeztek arról, hogy senki se akadályozza az érsekséget a kitermelésben. Legalább három, egymástól több km távolságra levő bányára lehet következtetni az oklevél szövegéből.⁴

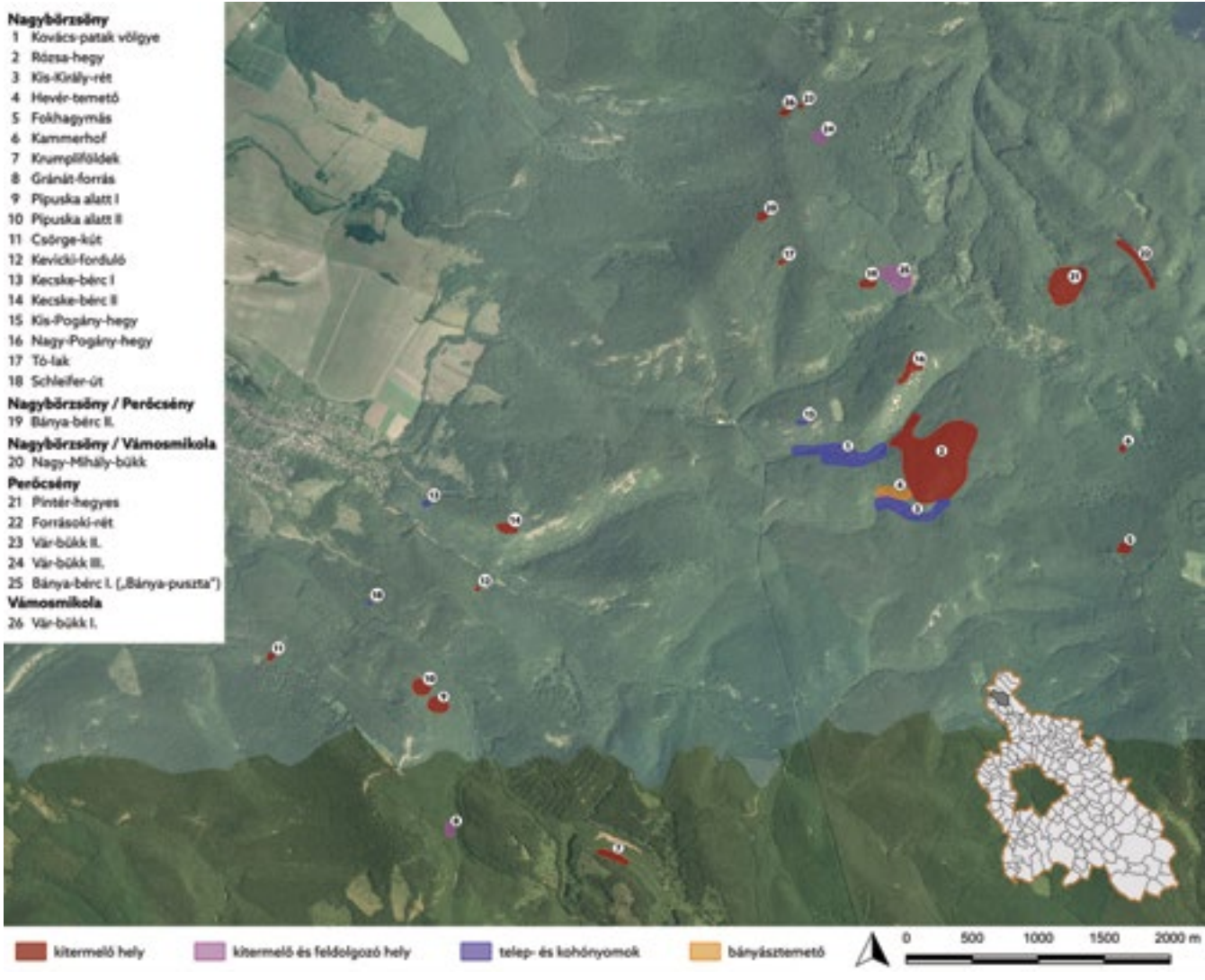
Albert király 1439. június 15-én engedélyezte az érsek-ségnek egy bizonyos bánya újbóli megnyitását. Az ekkor kiadott oklevél szerint Kanizsai János esztergomi érsek idejében az érsekség Bersen birtokán – Zsigmond király hozzájárulásával – feltártak egy bányát, amelyből aranyat, ezüstöt és más fémeket termeltek ki az érsekség részére. A Kanizsai érsek halála (1418)⁵ utáni évek valamelyikében Zsigmond beleegyezett, hogy az érsekség e börzsönyi bányáját felesége, Cillei Borbála foglalja el és műveltesse. Zsigmond király 1437. decemberi halála után özvegye, Borbála az itteni bányászatot abbahagyta, így ez 1439 júniusáig, Albert oklevelének a kiállításáig szünetelt.⁶

Egy 1524 és 1548 közt kibocsájtott, keltezés nélküli számadás említi, hogy a börzsönyi bányaművelő 22 forinttal tartozik a selmecbányai alkamarának.⁷ 1610-ben vállalkozók tervezték a bányák megnyitását. A kihívott selmeci bizottság sok régi bánya,

kohó és zúzó nyomára akadt, de mind vastag fával volt benőve, és senki sem tudta, hogy mit bányásztak itt. Az ekkori kutató-sokból vett mintákban ezüst kevés, ólom viszont jóval több volt.⁸

1687-ben Körmöcbányáról már egy szivattyúkezelő Börzsönybe költözött. Valószínűleg ekkor megkísérelték a bányászat újraindítását. 1699-ben Bencze György Ferdinánd komáromi harmincados és társai engedélyt kaptak Visegrádon és környékén nemesfémek kitermelésére.⁹ Bencze volt az, aki a börzsönyieket még ez évben arra utasította, hogy építsék meg a bányaüzemet és tegyenek tőkét a vállalkozásába.¹⁰ 1707-ben Venczel János komáromi harmincadosról írja Rákóczi Ferenc, hogy korábban a börzsönyi hegyekben bányát talált.¹¹ Kollbacher Lampert Mátyás 1698-ban kért bányanyitási engedélyt, amit 1700-ban nyert el. 1698-tól az ő társa volt az a Hrabovszky János, aki 1699-ben kapott engedélyt arany, ezüst és más ércek kutatására.¹² A győri Torkos Péter 1700 táján polgártársaival Perőcsény területén arany és ezüsbányákat művelt.¹³ A börzsönyi halotti anyakönyv 1703-ban és 1704-ben bányászokat is említ.¹⁴ 1708-ban Kollbachertől Bercsényi Miklós 264 szekérnyi ezüstös ólomércet kobozott el.¹⁵ Ezután az 1716 és 1718 közti időszakból van adatunk a börzsönyi bányászatra.¹⁶ Bél Mátyás országleíró munkájában (az 1730-as évek elején) bizakodik, hogy valamikor újraindul az itteni bányászat.¹⁷ 1772-ben már újra folyt az ércek kitermelése. A következő éveket egyesek

- Vastagh 1971a.
- Kristó 1994: 115–117.
- DF 248332. Újkori másolata: DL 87636. Magyar kivonata: MRT 9: 206.
- DF 248097. Szó szerinti fordítása Tringli Istvántól: Horváth 2000: 177–178. Regesztája: Mályusz 1999: 355. Zsigmond 1417. augusztus 24-i keltezésű, a négy előkelőnek címzett parancslevele: DF 248096. Regesztája: Mályusz 1999: 253.
- Szovák 1994: 323.
- DF 248110. Újkori másolata: DL 1794. Szó szerinti fordítása Tringli Istvántól: Horváth 2000: 100–102.
- Paulinyi 1967: 114.
- Péch 1887: 113.
- Horváth 1987: 147.
- Horváth 2000: 107.
- Horváth 2000: 107.
- Horváth 1987: 147.
- Horváth 1987: 147.
- Nagybörzsönyi Római Katolikus Plébánia első, 1689-től vezetett anyakönyve.
- Vastagh 1971b: 380.
- Schleicher 1953: 420, 432; Nagy 1984: 390.
- Bél 1977: 7, 158.

1. kép: Bányászattal kapcsolatba hozható helyszínek Nagybörzsöny környékén · Kóka István adatgyűjtése alapján készítette Rupnik László

a börzsönyi bányászat második virágkorának nevezik. 1779-ben száz fő vett részt a termelésben és a helyben folyó feldolgozás-ban. 13 évvel később, 1792-ben kelt egy újabb irat, amely a bányák felhagyását említi.¹⁸

A középkori bányászat nyomai Nagybörzsönyben

A börzsönyi bányászat történetével már többen foglalkoztak, azonban a legtöbb terepi munkát eddig geológiai, érckutatási szempontok vezérelték. Az eredményeket összefoglaló jelleggel ismertették a Magyarország Régészeti Topográfiaja 9. köteté-nek hasábjain,¹⁹ így jelenleg csak néhány szempontra kívánjuk felhívni a figyelmet. Eddigi kutatásaink során az egykori fejtek felszíni nyomait kezdtük átvizsgálni, tehát a tárokkal részletesen jelen írásban sem foglalkozunk. Megkezdett munkánk két főbb területre koncentrálódott: a településtől néhány km-re keletre az erdős Róza-hegyre, valamint a belterülethez közeli, attól kissé délkeletre található Kecske-bércre *(1. kép)*.

Geológiai kutatások révén megállapítást nyert, hogy a börzsönyi ércesedés központja a 687 m magas Róza-hegy lehetett *(3. kép)*, ahol már a 20. század első felében megfigyeltek az

érckibúvások felszíni kiaknázása érdekében nyitott, középkori bányászati műveletek nyomaiként értelmezhető horpákat.²⁰ Feltételezhetően itt lehetett a középkori börzsönyi bányászat súlypontja. A Róza-hegy délnyugati ércesedési területén az egykor a felszínre bukkánó érctelérek irányát a horpák jelzik. A felszínközeli kitermelés igényelte a legkisebb befektetést, feltételezések szerint ezekből is nyerhettek könnyen feldolgozható, nagyobb nemesfémtartalmú ércet, így e tevékenység középkori mértékkel mérve jól jövedelmező lehetett.²¹ Azonban az érckibúvások hamar kimerülhettek, ezután kezdték – még szintén a késő középkorban – a tárók nyitását: a Róza-hegy említett részén középkori eredetűnek tartható a Felső- és az Alsó-Fagyosasszonytáró. A két táró mellett előkerült kohósalak vizsgálata alapján arra jutottak, hogy e bánya hasznát elsősorban az ezüsttartalom adhatta.²²

^[18] Horváth 2000: 108–110.

^[19] MRT 9: 208–211 (18/23. lelőhely).

^[20] Liffa–Vigh 1937: 252; Pantó 1951; Pantó–Mikó 1964: 8, 17, 40, 76–77.

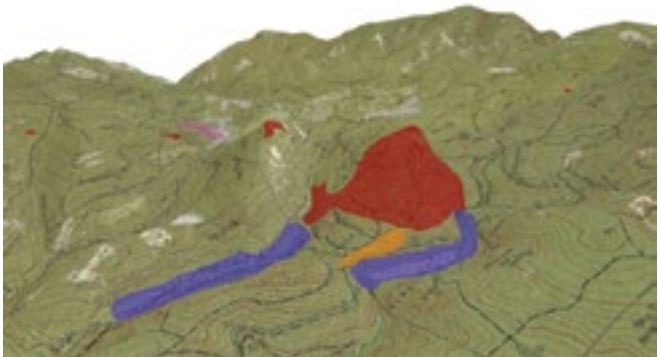
^[21] Pantó–Mikó 1964: 40; Vastagh 1971a: 328.

^[22] Vastagh 1969: 128; MRT 9: 210. A geológus kutatók az ólomtartalom jelenlétét is hangsúlyozzák, azonban a középkorban elsősorban az ezüst lehetett a keresett fém. A megjegyzést köszönjük Szemán Attilának.

2. kép: A váci és a szentendrei múzeum munkatársai terepbejáráson 2019 decemberében · Fotó: Rácz Tibor Ákos

Vizsgálódásunk másik súlypontja a falu szélén található Kecse-bérc, ahol szintén már korábban megfigyeltek középkori eredetű horpákat, sőt, bizonyos feltételezés szerint esetleg itt lehetnek a legrégebbi, még Árpád-kori bányaművelés nyomai.²³ Összességében tehát elmondható, hogy kutatásunk megkezdése előtt is ismertek voltak az említett területeken a középkori felszíni bányaművelés nyomai, azonban ezek szisztematikus felkutatása, felmérése korábban nem történt meg, továbbá egyetlen régészeti leletet sem azonosítottak a területen.²⁴ Nagybörzsöny közigazgatási területén, a szomszédos Ipolytölgyes, Perőcsény és Vámosmikola települések határát részben érintve, 2009 óta végzett fémdetektoros terepbejárásokat Kóka István. Ezek egyaránt érintették a mezőgazdasági művelés alatt álló területeket és a hegyvidéki erdőségeket. Az erdő borította helyszínek kutatása minden szempontból sokkal nehezebb. A legalkalmasabb időszak az ősz vége vagy a hó nélküli tél, amikor már eltűnik a zöld növényzet, és a rutinos szem számára láthatóvá válnak a legapróbb antropogén jelenségek is a tájban. Azonosításukhoz azonban rengeteg

3 kép: Bányászattal kapcsolatba hozható helyszínek Nagybörzsöny-Rózsa-hegy környékén · Kóka István adatgyűjtése alapján készítette Rupnik László

terepen töltött idő, türelem és kitartás szükséges. A célba vett helyszínekre általában a kijutás is órákba telik, sokszor komoly terepi akadályokon keresztül vezet az út.

Az elmúlt évtized bányászati helyszínek felderítésére irányuló fémdetektoros terepbejárásai eleinte elsősorban a Rózsa-hegyre összpontosultak (3–4. kép). Kiderült, hogy a területen a mélyművelésű bányák mellett rengeteg horpa található, számuk a százat is meghaladja.²⁵ Az avatatlan szemnek úgy tűnhet, mintha bombatölcsérek sokaságát látná az ember, néhol nagyon koncentráltan, néhol pedig nagyon szétszórtnan. E felszíni jelenségek úgy keletkeztek, hogy az egykori bányász megkereste a felszíni ércbívásokat és elkezdte követni a megfelelő kőzetet. Az így kialakuló fejtési üregeket vagy aknákat mindig az érc telér elhelyezkedése határozta meg, így irányuk valószínűleg nagyon változó, nem feltétlenül függőleges. Amikor már nem tudták vagy nem akarták követni tovább a hegy belseje felé a telért, a fejtési üregeket vagy aknákat felhagyták, így azok idővel beomlottak, betemetődtek. Helyüket a horpák jelzik, amelyek kerek mélyedések, peremükön az egykori kitermelt meddő bomorodó nyomaival (4. kép). Magától értetődő, hogy a felszíni kitermelési üregek esetében a bányászati tevékenység tárgyi bizonyítékait e fejtések közelében a felszínen vagy közvetlenül ezalatt kell keresnünk.

A horpák szinte mindig csoportosan jelennek meg, néhol hajlatok környékén, néhol meredek oldalakban, néhol a gerinceken átbukva, néhol pedig szinte vízszintes platókon is a hegy oldalában. Általában szétszórtnan lehet őket megfigyelni,

23. Liffa–Vigh 1937: 252; MRT 9: 210.

24. MRT 9: 211.

25. A horpák többféle régi bányászati műveletre is utalhatnak, erről lásd: Szemán 2019: 158.

4. kép: Horpa a Rózsa-hegyen · Fotó: Rácz Tibor Ákos

de előfordulnak nagyon koncentrált részek, ahol a horpák szinte egymásba érnek. Ezek a horpasűrűsödések vagy horpamezők minden bizonnyal az ércben gazdagabb területeken alakultak ki. Ahol nagy sűrűségben, azaz egymáshoz közel helyezkednek el, ott valószínűleg külszíni fejtések nyomait takarják, hiszen nagyobb mélységű aknákat csak ritkán hajtottak egymáshoz közel a beomlás veszélye miatt.²⁶ A horpákat Kóka István megfigyelései alapján két csoportba lehet osztani.

Az 1. csoportba a határozott és folyamatos körvonallú, szabad szemmel egyértelműen jól kivehető horpák sorolhatók. Ezeknek a kitermelt meddője is ugyanilyen jól látszik, a horpához képest a lefelé futó hegyoldalon sugárirányban helyezkedik el. Formájuk általában kerek, de előfordulnak hosszúkás, mély, teknő alakúak is. Átmérőjük változó, a 2–3 m-től a 10–15 m-ig terjed, a nagyobbak mélysége akár méterekben is mérhető. Az eddigi tapasztalatok alapján ezek a jelenségek és környezetük fémléletekben viszonylag gazdagok, rövid idő alatt sok lelet gyűjthető.

A 2. csoportba a nehezen regisztrálható horpák tartoznak, körvonalaik nagyon tompák és lekopottak, kitermelt meddőjük szinte alig érzékelhető. A meddő ugyanúgy a hegyoldalon lefelé helyezkedik el sugárirányban, de ezek átmérője nem nagyon haladja meg a 3–4 m-t. Formájuk változó: kerek, ovális vagy teknő alakú, mélységük maximum 1 m. Ezek a jelenségek leletek tekintetében igen szegényesek, csak nehezen, sok ráfordított idővel lehet bármit is találni.

E megfigyelések alapján a két csoport között időbeli különbség feltételezhető: jellegzetességeik – mindenekelőtt kopott formáik – miatt valószínűleg a 2. csoportba tartozó horpáknak régebbieknek kell lenniük az 1. csoportba tartozóknál. E feltételezés természetesen több helyen végzett ásatással lenne igazolható vagy cáfolható.

Kóka István bejárásai alapján kiderült, hogy a Börzsöny számos hegye rejt horpákat, jelenleg több mint húsznál tart az azonosított bányászati területek száma (1. kép). Az ismeretlen helyszínek megtalálásában sokszor nagy segítséget nyújtanak a dűlőnevek is, például a Hevértemető, Hevér-delelő, Bányapuszta, Rózsa-bánya, Bánya-patak, Bánya-bérc, Sovány-gödrök stb.

Terepi jelenségek felmérése

A terepi jelenségek felméréséhez Kóka István felderítő terepbejárásai és fémkereső műszeres kutatásai szolgáltak alapul. A bányaműveléshez kapcsolódó helyszínek egymástól több km-re, de egymással összefüggésben és a természeti adottságokhoz, erőforrásokhoz alkalmazkodva helyezkednek el (1. kép). A felhagyott, összeroskadtt lakó- és műhelyépítmények, valamint a kohók a felszínen jól kirajzolódó, szabályos alakzatú kiemelkedésekként jelentkeztek (2. kép). Utólagos bolygatás, beépítés itt nem történt, tehát az iparrégészeti emlékeket jól kutatható állapotban őrizte meg az erdő. Az elsődleges ércfeldolgozás a kitermelés közelében létesült műhelyekben zajlott a középkorban és később is, erre számtalan jelenség utal.²⁷ A kohók nyomai a horpákhoz hasonlóan több helyszínen sűrűsödve kerültek elő a hegyek aljában, például a Kovács-patak mentén, mesterségesnek tűnő teraszokon. Középkori kohót azonban még egyértelműen nem azonosított a kutatás a térségben. Az általunk megtalált kohók valójában 3–4 m-es átmérőjű halmok, a felszíni maradványok alapján részben téglapépítésűek

26. Szemán 2019: 158.

27. Vastagh 1969.

5. kép: Terepbejáráson a KRE önkéntesei, az ELTE és a PPKE régészhallgatói, valamint a váci és a szentendrei múzeum munkatársai 2020 őszén - Fotó: Rácz Tibor Ákos

lehettek. Környékükön középkori leletek egyelőre nem kerültek elő. Eddig elvégzett terepbejárásaink (5., 9. kép) alkalmával a Börzsöny-patak mentén a Magyar-hegy és a Rustok között egy olyan helyet is érintettünk, ahol egy összetett szerkezetű, többosztatú építménybe helyezett kohó maradványai rejlenek az avar alatt. A kötésben levő falak helyenként kibukkannak a felszínre. Az épületet egyesek középkori alapokon állónak vélték, ezért az 1950-es években még egy rövid feltárást is végeztek, ám középkori eredetét nem sikerült igazolni.²⁸ Felfedezője, Vastagh Gábor arra a következtetésre jutott, hogy az 1770-es években épült és csak igen rövid ideig működött.²⁹ Terepbejárásunk során az épületen kívül a patak partján több salakdarab (*katalógus sz.: 23*) mellett néhány középkori edény-töredéket találtunk, így a kutatásnak a kohósításra, illetve a feldolgozás egyéb folyamataira irányuló folytatása is jelentős eredményekkel kecsegtet.

A Hevértemetőnek³⁰ nevezett domb tövében, ugyancsak a Kovács-patak mellett található néhány késő középkori – kora újkori településnyomra utaló jelenség, szabályos téglalap alakú házak omladékai. A közelben 17–18. századi kerámiát gyűjtöttünk.

A bejárások alapján egyértelműnek tűnik, hogy több korszak bányászatának emlékei rakódtak egymásra és a korszakok nehezen elkülöníthetők pusztán roncsolásmentes kutatással. Munkánk első fázisában a topográfiai adatok rendszerezésére és a látványos felszíni jelenségek regisztrálására törekedtünk.

Természetesen az összes lelőhely lehatárolása és a jelenségek felmérése hosszú időt igénylő feladat, jelenlegi kutatásaink során inkább arra helyeztük a hangsúlyt, hogy a különböző munkafázisokhoz kapcsolódó helyszínekből mintaként egyet-egyet bemutassunk. A korábbi, más szempontú kutatások által már érintett Rózsa-hegyen és a Kecse-bércen kezdtük meg a terepi munkát, előbbi helyszínén egy horpamező részletét, utóbbin egy feltételezhető ércolvasztó műhelygödört mértünk fel. Célunk a domborzati viszonyokat visszaadó, precíz terepmodell megalkotása volt,³¹ de ehhez előbb a megfelelő módszert kellett kidolgozni, ugyanis az erdővel fedett, nagy szintkülönbségekkel jellemezhető, ugyanakkor éles, jól lehatárolható formákat nem mutató régészeti jelenségeket kívántuk rajzos formában megjeleníteni. A megoldás végül a teljesen hagyományos kézi felmérés és számítógépes adatfeldolgozás kombinációja lett: egy vízszintezett koordinátarendszerben fél méterenként vettünk fel mélységadatokat, majd ezekből a MATLAB programrend-

28. Schleicher 1953: 415. Arra vonatkozóan, hogy pontosan mit találtak és hol, milyen jellegű munkát végeztek, nem közöl adatokat.
29. Vastagh 1969: 124; Vastagh 1971b.
30. Valószínűleg az elnevezés nem beomlott bányát, hanem tényleges bányásztemetőt jelöl. Hála József földrajzi név gyűjtése során említi, hogy a 20. század elején még állt egy tölgyfából faragott fejfa, amin még a felirat is olvasható volt. Azonban ebből már a 20. század utolsó negyedében sem volt semmi látható: Hála 1977: 610.
31. Korábban Gömöri János közölt egy, Sándorfi György által készített, egyszerűsített szintvonalas rajzot a kópházi bányagödörkről: Gömöri 2000: 98, 48. kép.

szer használatával generáltuk a szintvonalas terepmodelleket (6–7. kép).³² A nagy kiterjedésű területen a mérést csakis a nagy létszámú önkéntes résztvevővel tudtuk megoldani: két csapatban dolgozva, csapatonként hat–nyolc fővel, két nap alatt végeztük el a horpamező felmérését. A műhelygödör adatfelvétele ennél jóval kevesebb erőfeszítést igényelt. Mindkét helyszínén a felméréssel párhuzamosan intenzív fémkeresős tevékenységet végeztünk.

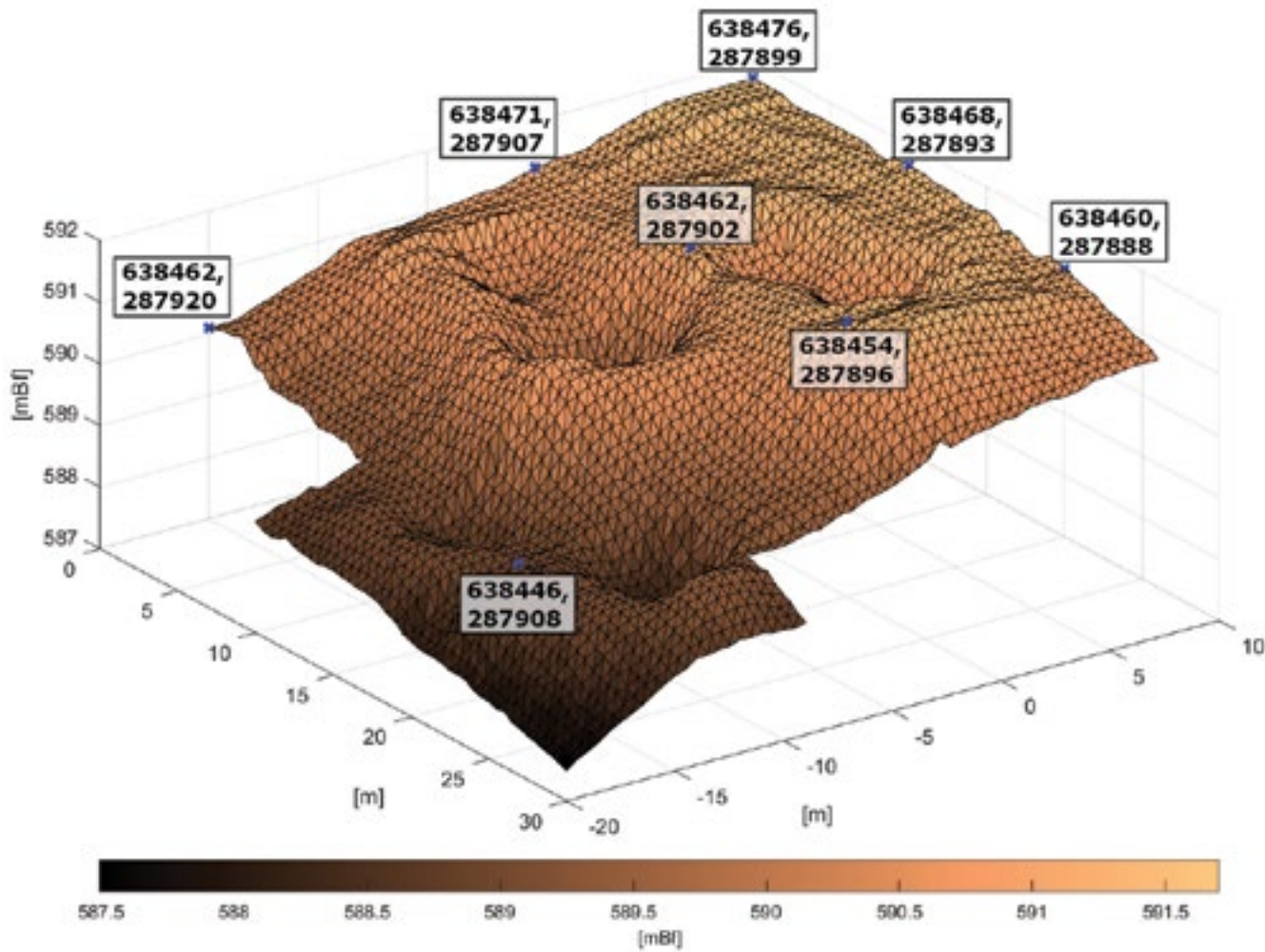
Régészeti leletanyag

A fent részletezett munka során, első sorban Kóka István tevékenységének, másrészt a Községi Régészeti Egyesület önkénteseivel közösen végzett terepi munkáknak köszönhetően egyértelmű tárgyi bizonyítékait sikerült fellelnünk a nagybörzsönyi középkori bányászatnak, valamint az ezt végzők mindennapi életének. A tárgyak megtalálására a fémkereső műszer használata nyújtott lehetőséget, enélkül gyakorlatilag szinte lehetetlen hagyományos terepbejárási módszerekkel az avarral fedett felszínen a leleteket észrevenni. A lelőhelyek speciális jellege ugyancsak megnehezíti ezek megtalálását, ugyanis időszakosan használt munkahelyekről van szó, nem lehet tehát olyan típusú és mennyiségű leletre számítani, mint például települések esetében. A leletanyag jelentős részét a horpák meddője és a horpák közti területek tartalmazták.

A kutatást mindig a horpák meddőjének szisztematikusan kutatásával praktikus kezdeni, majd a horpák közötti területeken folytatni, nagyjából párhuzamos sorokban haladva (amennyire a környezet engedi).

A Nagybörzsöny és Perőcsény közigazgatási határain belül azonosított helyszínekről az elmúlt évtizedben már hozzátétőleg kétszázötven darab, feltehetően régészeti korú lelet került a váci Tragor Ignác Múzeum gyűjteményébe. Az eddig fellelt tárgyak között a felszíni művelés során használt szerszámok találhatók meg a legnagyobb számban. Ezek között is a legtöbb – az anyag mintegy negyede – a bányász egyik leggyakoribb és legjobban kopó szerszáma, a bányászék, avagy bányaszeg (8. kép). A robbantásos technika elterjedéséig a keményebb kőzeteket és ásványokat csak ékek és kalapácsok használatával tudták fejteni. A leggyakrabban előkerülő, ún. nyeles ékek vasból készültek, eredetileg 15–18 cm hosszú, átlagosan 2 cm vastag, négyzetes keresztmetszetű, egyik oldalon hegyesre kiképzett, középen négyszögletes nyéllyukkal ellátott szerszámok.³³ Ebből egy szíjra fűzve a bányász többet is magával vihetett egy műszakba. Nem ritka, hogy egy-egy nagyobb meddőben három–négy, vagy néha ennél is több ék, illetve lepattant hegy, szilánk kerül elő a felszín közeléből. A nyeles ék néha megta-

32. A geodéziai felméréseket Rupnik László, a terepmodelleket Fábíán Gábor készítette, segítségüket e helyen is köszönjük.
33. Szemán 2009a: 9–10; Szemán 2019: 180–182.

6. kép: A felmért horpamező részlete a Rózsá-hegyen · Terepmodell: Fábián Gábor, geodéziai felmérés: Rupnik László

lálható a horpák közti területeken is, bár ez nem kifejezetten jellemző előfordulási hely. Néhány esetben megfigyelhető volt, hogy közvetlen egymás mellől több (maximum három darab) ék került elő, ez esetben azt feltételezhetjük, hogy egykori tulajdonosuk vagy tudatosan eltette, elrejtette, vagy esetleg – bár ezkevössé tűnik valószínűnek – az említett, szíjra felfűzött állapotában hagyta el őket. Megjegyzendő, hogy az eddigi kutatások során egykezes kalapács gyakorlatilag nem került elő, noha az ékek használata csak ezzel együtt képzelhető el.³⁴ Arról, hogy

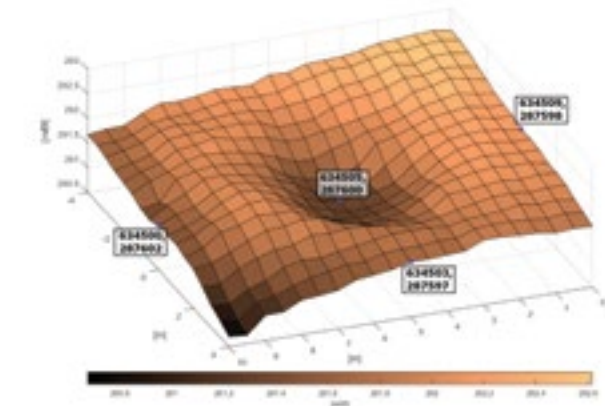
ez itt sem lehetett másként, a nagybörzsőnyi bányásztemplom bejárata feletti, címerben ábrázolt szerszámok – ék és kalapács – tanúskodnak.³⁵

A horpák közötti területeken rengeteg más féMLELET szokott előfordulni, amit bizonyosan a korabeli bányászok hagytak el a munkálatok és a napi rutin elvégzése közben. Így kerültek elő például lakatok, patkók, kapák, kovácsolt szegek, nyílhegyek, kések, övcsatok, kalapács, véső, villa, balták stb.

A legtöbb régészeti lelet – az említett kétszázötven tárgyBól nagyjából százhető darab – a nagybörzsőnyi nemesfémbányászat középkori súlypontjaként jellemezhető, legkiterjedtebb, legintenzívebb, legszebb részéről, a Rózsá-hegyi helyszínekről került elő, noha tekintetbe kell venni, hogy a legtöbb kutatás is itt történt (kb. nyolcvan-száz munkaóra). A területen három horpasűrűsödést figyelhetünk meg: a Rózsá-kő közelében, továbbá a Széles-lapos és a Ludmilla nevű dűlőkben. A Rózsá-kőnél található horpáknál előkerült leletanyagban a számos nyeles és egy nyéllyuk nélküli ék mellett kiemelendő két fejsze, egy véső, egy lándzsahegy és egy béklyólakat a hozzá illő kulccsal (*katalógus sz.: 1–8*).

34. Használatáról részletesebben: Szemán 2009a: 12–14.

35. Az eszközök szimbolikus jelentőségéről: Szemán 2020.

7. kép: A felmért feltételezett olvasztó a Kecske-bércen · Terepmodell: Fábián Gábor, geodéziai felmérés: Rupnik László

8. kép: Bányászékek Nagybörzsőnyből a Tragor Ignác Múzeum gyűjteményében
Fotó: Deim Balázs

A fejszék vagy balták ugyancsak a bányászok elengedhetetlen szerszámai. Az itt fellelt példányok között egy kisebb és egy kifejezetten nagy méretű.³⁶ A nagyobb (*katalógus sz.: 1*) egyértelműen a késő középkorra jellemző, elsősorban famegmunkálással kapcsolatba hozható példányoknál megfigyelhető formákkal bír: nyaka hosszú, pengéje lefelé erőteljesen kiszélesedik.³⁷ A lefelé ugyancsak erőteljesen szélesedő penge a kisebbnél (*katalógus sz.: 2*) az él előtt megtörik. Ennek foka gömbölyded, nyéltámaszos kialakítású, legjobb párhuzamát talán egy 10. századi szobi sírból előkerült, fegyverként számontartott példány jelenti.³⁸ A nyeles ékek (*katalógus sz.: 6–8*), amelyek nagyobb arányú használatát a 17. század vége előtt feltételezhetjük, nagyon különböző kopottsági fokot mutatnak, de találtunk alig használt példányokat is. Az egyiken (*katalógus sz.: 7*) beütött, kerek, két egymást keresztező vonalat formázó (mester?)jegy is megfigyelhető, az eddig publikált hazai anyagban ilyenre nem ismerünk más példát.³⁹ A nyéllyuk nélküli ék (*katalógus sz.: 6*) kevésbé elterjedt szerszám lehet, Szemán Attila feltételezi, hogy alapvetően a 14–15. században használt, esetleg a nyeles ékeknel korábbi gyökerű megoldás, hiszen használata kevössé lehetett biztonságos.⁴⁰ Előkerült egy, a zárszerkezet minden elemét őrző hengeres testű béklyólakat is (*katalógus sz.: 5*). Ez a zárszerkezet típus a 15. századra jellemző, hasonló példányokat több helyről ismerünk.⁴¹ Említésre méltó még egy lándzsa (*katalógus sz.: 3*) és egy köpűs végződésű, hosszú, kiszélesedő pengével ellátott tárgy, valószínűleg egy véső (*katalógus sz.: 4*).⁴²

A Széles-lapos névvel illetett, magasan fekvő platón és környékén is számos nyeles éket (*katalógus sz.: 12–16*) – köztük ismét egy, az előzővel azonos (mester?)jegyes darabot is (*katalógus sz.: 12*) – leltünk, továbbá egy különösen épen

megőrződött balta, egy kapa, egy patkó és egy nyéltűskés, nagyobb kés reprezentálják a leletanyag változatosságát (*katalógus sz.: 9–11, 17*). A balta (*katalógus sz.: 17*) ismét a nyéltámaszos megoldást mutatja, de foka négyzetesen kiképzett, pengéje kevössé szélesedik, rövidebb éllel rendelkezik.⁴³ A kapáról kevössé köztudott, hogy a nemesfémbányászatban a kora középkor óta fontos szerszám: első sorban a már lefejtett ércek összehúzására használhatták.⁴⁴ A nagybörzsőnyi lapos, hegyes kapa (*katalógus sz.: 11*) pontos párhuzamát egyelőre nem találtuk, de jellegzetességei (pl. köpűjének kialakítása, négyszögletes foka) miatt biztosan középkori.⁴⁵ A kés (*katalógus sz.: 9*) – noha nem tekinthető bányászszerszámnak – azért fontos lelet, mert nyéltűskés kialakítása miatt valószínűleg legkésőbb a 14. század során készült.⁴⁶

36. Szemán 2009a: 27.
37. Nagy mérete miatt néhol bárdnak, máshol szekercének is neveznek hasonló példányokat.
38. Kovács 1986a: 108.
39. Franciaországból közöltek már hasonló helyen, de más módon megjelölt nyeles ékeket, amelyeket ott a 16. századra, néhány esetben annak második felére kelteztek: Ancel 1992: 491–494.
40. Szemán 2009a: 18.
41. Temesváry 1961: 165; Holl–Parádi 1982: 52.
42. Ehhez hasonlókat a középkorra keltezett és ösztökeként közölt Müller Róbert (Müller 1982: 441–442). Leleőkörnyezetéből adódóan e tárgyat itt biztosan nem az ekére ragadt sár letisztítására használták. Felmerült más esetekben a kohász szerszámként való értelmezés is: salaklehúzáshoz használhattak hasonló eszközöket hosszú fa nyélen, azonban példányunk éle nem íves, hanem teljesen egyenes (Gömöri 2000, 269, 162. kép). Felmerülhet az a lehetőség is, hogy az eszköz fakéreg hántolására szolgált, ennek felvetését köszönjük Darányi Lászlónak.
43. Kovács László ehhez hasonló 10. századi darabokat is közöl: Kovács 1986a: 108.
44. Szemán 2009b: 29.
45. Müller 1982: 458. Késő középkori bányáskapá: Szemán 1995: 255–256.
46. Holl 1994–1995: 171.

A Rózsa-hegy északi oldalán fekvő Ludmilla meredek oldalában egy súlyos kalapácsot, sőt, egy evőeszközt – egy villát (*katalógus sz.: 20*) – is azonosíthattunk. Egy igen látványos horpa meddőjének peremén kerültek elő talán a legérdekesebb leletek: két egyágú csákány, amelyek a középkori bányász-csákányok elterjedtebb típusába tartoznak (*katalógus sz.: 19*). Ezeket egy közepen elvékonyított vasrúd összehajtásával és két végének összedolgozásával alakították ki, fokuk így viszonylag vékony, pengéjük hegyesedő, hajlított.⁴⁷ Szemán Attila szerint a mélyművelésű bányákban alakult ki ez a szerszámtípus, de a felszínen is használhatták őket. Nagybörzsönyben előkerülésük helye alapján egyértelműen a felszíni fejtéshez köthetők. Ezekkel kapcsolatban is érdekes kérdés, hogy miért hagyták hátra őket az egykori bányászok, hiszen minden bizonnyal nagy értéket képviselő eszközökről volt szó, gondoljunk csak a késő középkori vaseszköz raktárleletekre. Előkerülésükkor a két tárgy szorosan egymás mellé volt fordítva, tehát minden bizonnyal tudatosan helyezték el, hagyták itt őket. Talán nem akarták munkahelyükről elvinni magukkal, de aztán valamilyen oknál fogva nem jöhettek már vissza értük. Ez a csákánytípus legtágabban a 14. század közepe és a 19. század közé keltezhető, de példányaink az eddig közölt késő középkori darabokkal szoros rokonságot mutatnak.⁴⁸ Az egyetlen kalapács eddig itt került elő: a tárgy nagy és súlyos szerszám, közepén kis méretű, négyszögletű nyéllyukkal (*katalógus sz.: 18*). Georgius Agricola 16. századi műve szerint az ún. zompékhez használhattak nagyobb kalapácsokat, de a már lefeszített nagyobb ércdarabokat is apríthatták velük.⁴⁹ Szemán Attila szerint a középkori példányok nyéllyuka mindig kerek, testük közepén emiatt kiszélesedő formájú.⁵⁰ A nagybörzsönyihez hasonló bányászkalapácsot Rudabányáról, négyszögletű nyéllyukú példányt Telkibányáról közöltek.⁵¹ A nagybörzsönyi kalapács ezek alapján legkorábban a 16. században készült, de pontosabb keltezése nehézkes.⁵²

Összességében elmondható, hogy a leletanyag legnagyobb része a késő középkorra keltezhető, ugyanakkor néhány tárgy – például a kétkezes kalapács – esetében nem zárható ki a későbbi használat lehetősége sem. Több lelet – noha nem kifejezetten a bányászat szerszámai, például a nyéltüskés vas-kés – akár Árpád-koriak is lehetnek.

A Kecské-bércnél folytatott bejárásaink során középkori szerszámot, eszközt egyelőre nem találtunk. Előkerült viszont nagyobb mennyiségű salak (*katalógus sz.: 21*), továbbá olyan

9. kép: Terepbejáráson a Községi Régészeti Egyesület önkéntesei 2020 őszén
Fotó: Rácz Tibor Ákos

vas darabok, amelyek némely oldala sima, elfolyt felületet mutat, de megmunkálás nyomait nem (*katalógus sz.: 22*). Ezekről jelenleg azt feltételezzük, hogy félkész nyersanyag-darabok lehetnek. E helyszín kutatásának folytatása a feltételezhető alapanyag – a vas – újdonsága miatt abból a szempontból is jelentőséggel bír, hogy amint említettük, egyes feltételezések szerint itt lehetnek a legrégebbi, még Árpád-kori bányaművelés nyomai.⁵³

ZOLTÁN BATIZI
ISTVÁN KÓKA
HELLA MAG
TIBOR ÁKOS RÁCZ

In the territory of modern-day Hungary, there are only a few places where precious metal ores were mined in the Middle Ages. One of these is Nagybörzsöny, situated on the western foothills of the Börzsöny mountain range, in the northern part of Pest county. Based on written sources, mining activity was carried out in the area since the end of the Árpadian age. The forerunner of the village, Bersen, belonged to the estates of the Archdiocese of Esztergom by 1293. The first document indicating ore extraction is dated to 1312. From then on to the 18th century, several sources confirm the ongoing mining activity.

Our work has been concentrated in two areas: a few kilometres east from the village, the densely forested Rózsa Hill (meaning “rose”) and the also wooded Kecsk Summit (meaning “goat”), a few kilometres southeast from there, close to the residential area. Traces of surface mining in the Middle Ages were already known in the area before our research, however, they have not been surveyed, and no archaeological find has been identified here. Beside the deep mines in the area, there are also more than a hundred dents. These dents almost always occur in groups, sometimes in crooks, sometimes in steep mountainsides, sometimes overlapping ridges, and sometimes on almost horizontal plateaus in the sides of mountains. They are usually scattered, but concentrated areas can also occur, where dents almost adjoin each other. These condensations of dents, or dent fields, formed in regions rich in ore.

The basis of our geographical survey were the fieldwalking and metal detection surveys carried out in the area by István Kósa since 2009. Sites involved in mining were situated several kilometres from each other, but they were connected, and their locations adapted to natural resources (Image 1). The abandoned and collapsed houses, workshops and furnaces appeared on the surface as clear, regular, elevated outlines (Image 3). Secondary disturbances or constructions have not occurred here, therefore the forest preserved these features of industrial archaeology in a researchable condition. Primary ore processing happened in workshops close to places of extraction in the Middle Ages as well as later, which has been indicated by several features. Traces of furnaces, just like dents, were found in concentrated areas in the foothills, for example on the seemingly artificial terraces along the Kovács Creek. The furnaces we have found were actually mounds with diameters of 3–4 meters, partially made of brick, according to surface finds. On our field surveys (Image 3, 5 and 6), we have come across an area along the Börzsöny Creek, between Magyar Hill and Rustok, where traces of a furnace built into a complex, multisectioned building were hidden under the leaf mould.

REMAINS OF MEDIEVAL MINING IN THE VICINITY OF NAGYBÖRZSÖNY

Sections of the bonded walls were visible on the surface. In the foothills of the hill called Hevértemető (“miner cemetery”), also along the Kovács Creek, a few late medieval – early modern remains have been discovered: rectangular debris of houses, indicating a settlement. 17th and 18th century pottery has been collected nearby.

Based on the field surveys, it seems obvious, that traces of mining from multiples eras have been stratified on top of each other, and these are hardly distinguishable from each other with non-intrusive methods only. In the first phase of our research, we have worked towards organizing topographical data and documenting discernible features on the surface. We have started with Rózsa Hill and Kecsk Summit, which were touched upon by earlier research with different viewpoints. In the case of the former, we have surveyed a part of a dent, and in the latter, a possible smelting pit. We aimed to create a precise terrain model, that accurately represented the landscape. We have recorded elevation data in an equalized coordinate system and then used MATLAB computing system to generate a terrain model with contour lines.

Most of the archaeological finds – approximately 150 out of 250 – was found on sites at Rózsa Hill, which could be described as the medieval centre of mining in the Nagybörzsöny area. The areas of dent concentration have been observed: one around Rózsa-kő (“rose rock”), and the paths called Széles-lapos (“wide plateau”), and Ludmilla. In the find material from the dents at Rózsa-kő, a large number of wedges with shafts, and one without a shaft hole, two axes, a chisel, a spearhead, and a shackle lock with the proper key stand out. On the plateau called Széles-lapos and the nearby areas, a lot of wedges with shafts – one with a (maker’s?) stamp – were find, beside a particularly intact axe, a hoe, a horseshoe, and a larger, tanged knife represents the diversity of the material. On the steep side of Ludmilla, north of Rózsa Hill, a heavy hammer, as well as a piece of cutlery – a fork – has been identified. Most of the finds are late medieval, and some of them – although these are not exactly mining equipment – could be from the late Árpadian age.

We have not found any medieval tools or equipment while surveying the Kecsk Summit. However, a large amount of slag has been found, as well as pieces of iron that we assume were semi-finished raw materials. Continuing the research on these sites is particularly significant, not only because of the novelty of the materials (iron) here but also because some hypotheses suggest that the earliest traces of Árpadian age mining could be in this region.

47. Szemán 2009a: 23; Szemán 2019: 185.

48. Müller 1982: 55–56 (119–120. szám), 264 (1190. szám), 321 (1400. szám); Szemán 1995: 255–256; Szemán 2009a: 25, 23. kép; Szemán 2019: 185, 37. kép.

49. A zompéket az aknák legmélyebb pontjának, aljának fejtéséhez használták: Szemán 2009a: 12–13; Podányi 1957: 89.

50. Szemán 2019: 184.

51. Podányi 1957: 90, 25. ábra; Szemán 2016: 87, 8. kép.

52. A telkibányai analóg példány Szemán Attila szerint 16–18. századi (Szemán 2016: 87), de megjegyzendő, hogy Rudabánya közelében a 20. századig használták kétkezes kalapácsokat (Podányi 1957: 90).

53. Liffa–Vigh 1937: 252; MRT 9: 210.

KATALÓGUS

Nagybörzsöny–Rózsá-hegy, Rózsá-kő – azonosító nélkül: 1–8
Nagybörzsöny–Rózsá-hegy, Széles-lapos – azonosító nélkül: 9–17
Nagybörzsöny–Rózsá-hegy, Ludmilla – azonosító nélkül:18–20
Nagybörzsöny–Kecske-bérc – azonosító nélkül: 21–22

Az itt bemutatott tárgyak a váci
Tragor Ignác Múzeum gyűjteményébe tartoznak.

1. Kovácsoltvas fejseje: 2020.4.1.1.

Jó megtartású kovácsoltvas fejseje. A köpűhöz keskeny, négyszög átmetszetű, hosszú nyakkal kapcsolódik a penge, amely fölül csak kissé, alul erősen szélesedő. Az él hiányos, eredetileg enyhén ívelt lehetett. A nyéllyuk nyújtott D alakú, a fok hátul egyenes. A nyéllyuk belsejében a penge felőli oldalon a készítéstechnikáról árulkodó függőleges nyom. H.: 26,2 cm (pengehossz: 19 cm); m. (az élnél): 14 cm; nyéllyuk: 5,2 × 3,5 cm.

2. Kovácsoltvas fejseje: 2020.4.1.2.

Jó megtartású kovácsoltvas fejseje (bárd). A köpűhöz keskeny, négyszög átmetszetű, hosszú nyakkal kapcsolódik a penge, amely fölül csak kissé, alul erősen szélesedő, az él előtt tompaszögben megtörik. Az él hiányos, eredetileg enyhén ívelt lehetett. A nyéllyuk tojásdad alakú, a fok hátul enyhén ívelt. A köpűnél kétoldalt nyúlványok, nyéltámaszos kialakítású. H.: 18 cm (pengehossz: 13,5 cm); m. (az élnél): 11,2 cm; nyéllyuk: 4,1 × 3,2 cm.

3. Kovácsoltvas lándzsa: 2020.4.1.3.

Közepes megtartású kovácsoltvas lándzsahegy. A penge lapított rombusz metszetű, kétélű. Köpűje a penge irányába szűkül, kiszélesedő végén kétoldalt egy-egy kerek lyuk. H.: 21,5 cm; penge sz.: 2,8 cm.

4. Kovácsoltvas véső: 2020.4.1.5.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas véső. A fokozatosan szűkülő köpű után hosszú, négyszög keresztmetszetű szár, ami a végén kiszélesedik, ellaposodik, élben végződik. Az él egyik szélén csorba. A köpű kiszélesedő részén az eszköz szemközti oldalán egy kerek lyuk. H.: 35,7 cm; él sz.: 5 cm; köpű átm.: 3,2 cm.

5. Kovácsoltvas lakat és kulcs: 2020.4.1.4.

Viszonylag jó megtartású kovácsoltvas béklyólakat a hozzátartozó kulccsal. A lakat teste hosszúkás, henger alakú. A kulcs ugyancsak hosszú, vékony, végén négyszögletű lyuk. A zárszerkezetet alkotó vékony vaslemezek külön (5 db). Lakat: h.: 11,8 cm; m. (zárvá): 8 cm. Kulcs: h.: 17 cm; m.: 4 cm.

6. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.1.6.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, nyéllyuk nélküli. Egyik vége elhegyesedő, a másikon ütések nyoma. H.: 10 cm; m.: 2,5 cm; sz.: 2,5 cm.

7. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.1.7.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, felső részén téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik ütések nyomától erősen széthajlott. A nyéllyuknak a hegyes él felőli részén az egyik oldalon beütött (mester?)jegy: kerek mezőben két egymást keresztező vonal. H.: 10,4 cm; m.: 1,5 cm; sz.: 2,8 cm; nyéllyuk: 1 × 1,5 cm.

8. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.1.8.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, felső részén téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik ütések nyomától kissé széthajlott. A nyéllyuknál az ék teste kissé kiszélesedik. H.: 14 cm; m.: 2 cm; sz.: 2–2,5 cm; nyéllyuk: 1 × 1,8 cm.

9. Kovácsoltvas kés: 2020.4.2.1.

Jó megtartású kovácsoltvas kés. Nagyobb méretű, egyélű, nyéltüskés vaskés, pengéje felül egyenes, majd a hegyesedő vége előtt kissé lecsapott. Megmaradt a nyélborítás rögzítésére szolgáló vas lemezből készült karika is. H.: 23,2 cm (pengehossz: 14,2 cm); penge sz.: 2,2 cm. Karika átm.: 2 cm; sz.: 1,1 cm.

10. Kovácsoltvas patkó: 2020.4.2.2.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas patkó. Kissé visszahajló szárain mély, határozott szegárokból elhelyezkedő három–három téglalap alakú szeglyuk, a szárák végén téglalap metszetű sarok. M.: 12,5 cm; sz.: 12 cm.

11. Kovácsoltvas bányázkapa: 2020.4.2.3.

Jó megtartású kovácsoltvas hegyes kapa, valószínűleg bányázkapa. Foka egyenes, köpűje trapéz alakú, ugyanilyen nyéllyukkal. A penge valószínűleg ötszög alakú volt, egyenes vállak után derékszögben befordult, majd hegyben végződött. Szélei kissé csorbák, hegye kopott. Belső oldalán erős ormó húzódik a köpűtől a kapa hegyéig. M.: 18 cm; sz.: 13 cm; nyéllyuk: 4,4 × 2–2,2 cm.

12. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.2.4.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik ütések nyomától kissé széthajlott. A nyéllyuknak a hegyes él felőli részén az egyik oldalon beütött (mester?)jegy: kerek mezőben két egymást keresztező vonal. A nyéllyuknál az ék teste kissé kiszélesedik. H.: 13 cm; m.: 2,2 cm; sz.: 2,2–2,8 cm; nyéllyuk: 1 × 1,5 cm.

13. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.2.5.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, közepe táján téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik kissé összeszűkül. A nyéllyuknál az ék teste kissé kiszélesedik. Nem, vagy alig használt példány. H.: 17 cm; m.: 2,2 cm; sz.: 2–2,9 cm; nyéllyuk: 1 × 1,5 cm.

14. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.2.6.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, közepe táján téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik ütések nyomától kissé széthajlott. A nyéllyuknál az ék teste kissé kiszélesedik. Alig használt példány. H.: 15,2 cm; m.: 2 cm; sz.: 2–2,8 cm; nyéllyuk: 1 × 1,5 cm.

15. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.2.7.

Közepesen jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négy-szög keresztmetszetű, felső harmadában téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik letörött? A nyéllyuknál az ék teste kissé kiszélesedik. Kopott, használt példány. H.: 11,2 cm; m.: 1,5 cm; sz.: 1,8–2,1 cm; nyéllyuk: 1 × 1,7 cm.

16. Kovácsoltvas bányászék: 2020.4.2.8.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányászék. Négyszög keresztmetszetű, közepe táján téglalap alakú nyéllyukkal. Egyik vége elhegyesedő, a másik ütések nyomától erősen széthajlott. A nyéllyuknál az ék teste kissé kiszélesedik. Kopott, erősen használt példány. H.: 8,3 cm; m.: 1,5 cm; sz.: 2,8 cm; nyéllyuk: 1,1 × 1,5 cm.

17. Kovácsoltvas balta: 2020.4.2.9.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas balta. A köpűhöz keskeny, szabálytalan, sokszög átmetszetű, hosszú nyakkal kapcsolódik a penge, amely felfelé és lefelé is kissé szélesedő. Az él enyhén ívelt. A nyéllyuk ovális, a fok hátul egyenes. A köpűnél kétoldalt nyúlványok, nyéltámaszos kialakítású. H.: 20 cm (pengehossz: 13 cm); m. az élnél és a foknál: 6 cm; nyéllyuk: 3 × 3,8 cm.

18. Kovácsoltvas bányázkalapács: 2020.4.3.1.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányázkalapács. Nagy méretű, nehéz, kétkezes kalapács. Átmetszete nyolcszög alakú, közepén téglalap alakú nyéllyuk. Két vége ütések nyomától kissé széthajlott. H.: 18,5 cm; sz.: 7 cm; v.: 5,5 cm; nyéllyuk: 1,8 × 3 cm. Súly: 4,6 kg.

19. Kovácsoltvas bányázcscákányok: 2020.4.3.2.

Két nagyon jó megtartású kovácsoltvas bányázcscákány. Egyágú, hegyes csákányok, enyhén hajlítot, csőrszerű testtel. Köpűjük kerek, egyenletes falvastagságú, a fok nem erősített. A kerek nyéllyuk penge felőli részén függőleges készítésnyom. H.: 40 cm; köpű belső átm.: 5,2 cm; m.: 4 cm.

20. Kovácsoltvas villa: 2020.4.3.3.

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas evőeszköz, kétágú villa. Nyéllapos kialakítású, a nyélborítás hiányzik, de az azt rögzítő három réz pecék megmaradt. A nyél előtt plastikus gyűrűtag díszíti. Egyik ága letörött. H.: 13 cm (nyélhossz: 5,9 cm); nyéllap sz.: 1,8 cm.

21. Kemény, sok apró hólyaggal tagolt szerkezetű amorf, néhol szürkés, máshol vörösesbarna salakdarabok.

22. Tömör, egyik oldalukon sima, megfolyt, kissé domború felületű amorf vasdarabok. Félkész nyersanyagdarabok?

Nagybörzsöny–Börzsöny-patak völgye

23. Megfolyt állapotában megdermedt, általában lapos, igen kemény, de nagyobb hólyagokkal tagolt szerkezetű, sötétzürke, kissé kékes árnyalatú salakdarabok.

5.

TÁRGYCSOPORTOK, ANYAGKÖZLÉSEK

RÓMAI EREDETŰ SZARMATA KORI FIBULÁK A GÖDÖLLŐI ÉS AZ ASZÓDI JÁRÁS TERÜLETÉRŐL

Témafelvetés

Jelen tanulmány azokra a gödöllői és aszódi járás területén előkerült ruhakapcsoló tűkre fókuszál, amelyek ugyan a Római Birodalom műhelyeiben készültek az 1. század és a 4. század első fele között, de valamilyen módon szarmata területre kerültek. A gyűjtés bázisát a Ferenczy Múzeumi Centrum azon leletei adják, amelyeket a múzeummal szerződéses jogviszonyban álló fémkeresősök, Csörgi Zoltán, Csörgi Jánosné és Tóth Zoltán gyűjtöttek össze. A feldolgozott leletek főleg gazdasági–kereskedelmi folyamatokra nyitnak ablakot, de néhány esetben ettől eltérő értelmezés is felmerülhet.

Ellentmondásos kérdést jelent a régészettel foglalkozó, nem szakmabeli civilek megítélése. A lelőhelyeken való kontrollálatlan tevékenységük jelentős károkat okoz a régészeti örökségnek. Azonban, ha a lelkes amatőrök szabályozottan és szigorú kontroll alatt működnek, hozzájárulhatnak egy-egy régió megismeréséhez. Az általam vizsgált terület túl nagy ahhoz, hogy a múzeumoknak civil segítség nélkül kapacitásuk legyen átfogó fémkeresős kutatásra. A gödöllői és az aszódi járás egésze még ilyen módon sem vált átvizsgálhatóvá, viszont – fémkeresősök gyűjtési körének megfelelően – annak keleti része megismerhető lett. A fémkereső műszer nyújtotta előnyök egyértelműek: semmilyen más módszerrel nem lehet hatékonyabban fellelni a földben rejlő fémtárgyakat, amelyek kora az egyéb anyagból készült tárgyakhoz képest pontosabban meghatározható (akár egy kisebb töredék alapján is), és a kinyerhető információk is sokrétűbbek. A fémkeresős civilek tevékenysége tehát vizsgálhatóvá teszi egy kisebb régió fémananyagának azt a részét, ami egyébként valószínűleg soha sem válna a szakma számára elérhetővé.

Így van ez a vizsgált két járás esetében is, amely több szempontból kiemelt fontosságú területen fekszik. A térség lankás dombokkal, völgyekkel tarkított. A dombhátaikat erdőségek borítják, a völgyekben patakok folynak, ami több korszakban is ideális feltételeket nyújtott az emberi megtelepedéshez. A Duna–Tisza köze a betelepülők első hullámainak megérkezésétől kezdve szarmaták által lakott volt, amire az alább bemutatott leletek között is találunk bizonyítékot. A vidék a császárkorban többszörösen is határázóna volt, hiszen mind a római Pannonia

provincia, mind a germán kvádok területe elérhető közelségben volt. Míg az előbbtől a Duna folyó jelentette a határt, addig az utóbbitól a 4. században kiépülő, ún. Csörsz–árok vonala választotta el a szarmatákat. A térségben futott nyugatról kelet felé az Aquincumot Porolissummal összekötő útvonal is.

A terület kiválasztásánál a régészeti adottságok mellett egy kutatási tényező is nagy jelentőséggel bírt: a két járást mélyrehatóan elemezték már a Magyarország Régészeti Topográfiája (továbbiakban MRT) utolsó, 2012-ben kiadott, 11-es számú kötetének elkészítésekor, ami jó kiindulási alapot jelentett.

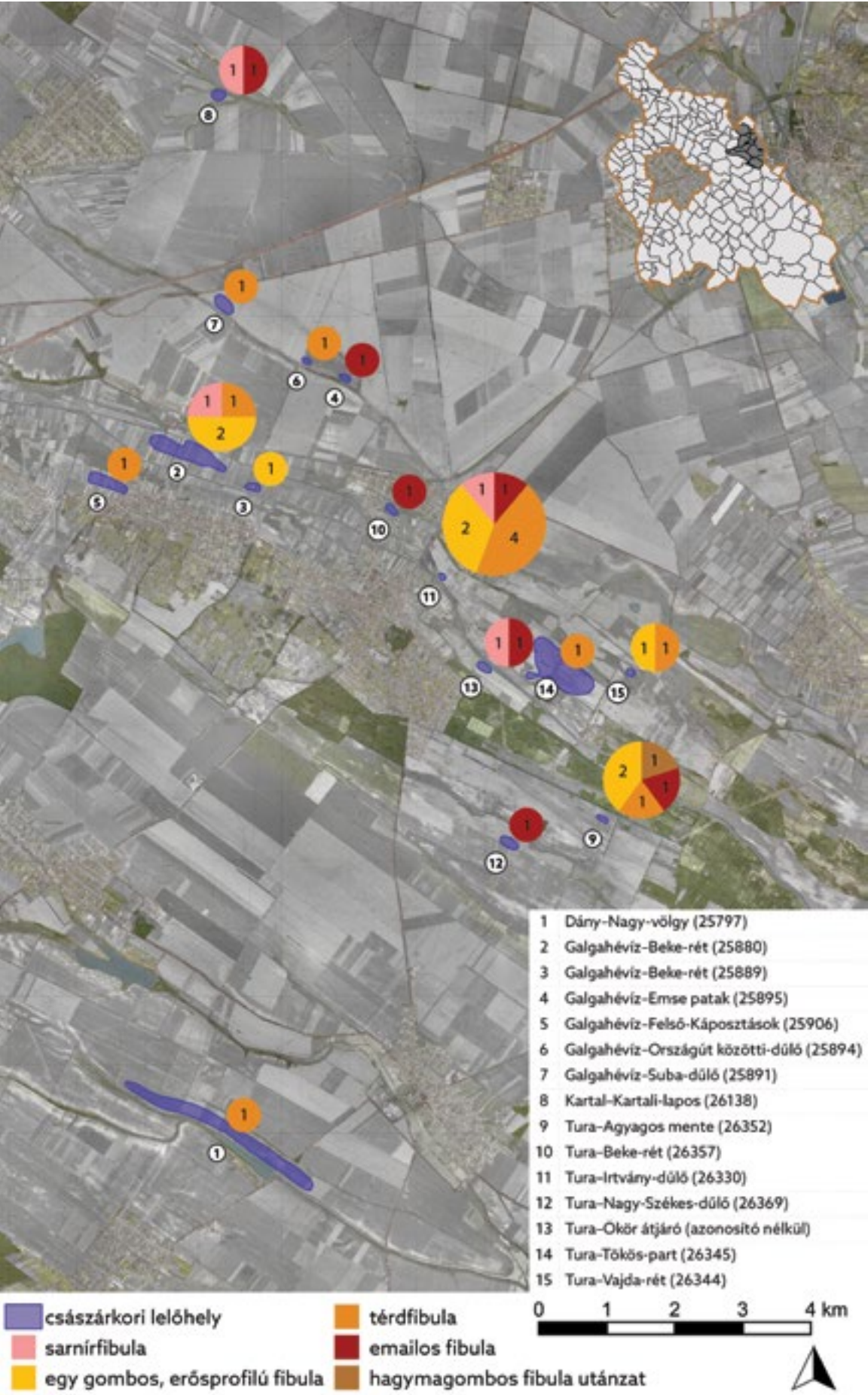
Az összegyűjtött leletek minden esetben szórványok: az eredeti kontextusuk nem ismert, amit figyelembe kell venni, amikor következtetésekre akarunk bocsátkozni. Emiatt elsősorban kvantitatív elemzési módszereket lehet alkalmazni: a tárgyak tipológiai meghatározását, az adathalmaz alapján statisztikák készítését.

Kutatási helyzet

Jelen kutatás nem előzmények nélküli, tulajdonképpen egy nemzetközi szinten is létező szemléletbe illeszkedik. Több területen volt már hasonló gyűjtés, amelyek esetenként párhuzamba állíthatóak az itteni eredményekkel. A *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum* című kiadványsorozat a barbárok által lakott európai területek római importanyagát foglalja össze. A germaniai anyaggal Stephan Berke, Daniel Bérenger és Peter Ilisch foglalkozott, széleskörű gyűjtésükbe belefoglalták a legkülönbözőbb római eredetű tárgytypusokat.¹ A Kárpát-medencei szarmata Barbaricumra vonatkozóan Vaday Andrea Jász–Nagykun–Szolnok megye területén végzett hasonló munkát.² A közelmúltban a különböző fémleletek, fémkeresős anyagok feldolgozásának Magyarországon is egész tanulmányköteteket szenteltek.³

Természetesen nem a topográfiai felmérés volt az egyetlen régészeti kutatás a környéken. Számunkra elsősorban azok az érdekesek, amelyek a tárgyalt lelőhelyek környezetét érin-

1. Berke 2009.
2. Vaday 1998.
3. Bíró–Katona–Kiss–Rózsa 2017; Bálint–Szentpéteri 2017.

1. kép: A fibulák elterjedési térképe és lelőhelyek szerinti megoszlása. A típuseloszlást szemléltető kördiagramok méretei az előkerült fibulák számával arányosak. Készítette: Rupnik László

2. kép: A fibulatípusok száma és típusok szerinti megoszlása · Készítette: Marsi Attila

tik. Ilyen például a közvetlenül korszakunkhoz tartozó kutatási munka, a Csörsz (Ördög)-árok vizsgálatát célzó projekt. Mivel a sáncárokrendszer egy része a térségben futott, kutatása nem csak az erősítés, hanem egyben a környék megismeréséhez is hozzájárult.⁴

Másik lelőhelycsoportot képviselnek a területen elszórtan előforduló szarmata kori halomsírok, amelyek közül néhányat fel is tártak: Galgahévíz–Tatárhányások,⁵ Gödöllő, Vácszentlászló–Harminchányás, Isaszeg–Tatárhányás.⁶ E témával Kulcsár Valéria foglalkozott behatóbban.⁷

Az M2-es, M3-as autópályák bővítése miatt nagy felületű feltárások is történtek a tárgyalт régióban, ezek anyaga viszont egyelőre nincs publikálva. Számolni lehet kisebb, főleg leletmentő feltárásokkal is (pl. sírlelet Tura–Galábos u. 2. lelőhelyről).⁸ Jelen kutatás adatainak értelmezéséhez fontos lenne, hogy azok ásatásból származó, tehát kontextussal bíró leletekkel is minél nagyobb számban összevethetők legyenek.

Ami a Barbaricum fémkeresős anyagának feldolgozását illeti, Sóskuti Kornél végzett hasonló kutatásokat.⁹ A nagy felületű feltárások megkezdése előtt egyre gyakrabban végeznek műszeres terepbejárásokat, a szerző ezekkel a fémleletekkel foglalkozott.¹⁰ Orosháza határából például egy (feltehetően) római kori mérleget publikált.¹¹

Leletek

Az anyaggyűjtés során a Ferenczy Múzeumi Centrum raktárában összesen harminchárom fibulát sikerült fellelni, ami a korábbi, MRT-ben feldolgozott mennyiséghez képest (mindössze tizenhárom volt) jelentős előrelépést jelent. Az elterjedési térképen a lelőhelyek mellett látható, típuseloszlást szemléltető kördiagramok az előkerült fibulák számával arányosak *(1. kép)*.

A leletekből – szórvány voltukból adódóan – szinte csak olyan információkat lehet kinyerni, amelyeket önmagukban hordoznak. A dokumentált földrajzi koordináták ehhez képest még egy kiegészítő információt jelentenek. Az EOVS vagy WGS84 rendszerben rögzített adatokat a Múzeum össze tudja hangolni az ismert lelőhelyek adatbázisával.¹² Az időrend minden tárgy esetében problematikus, mivel leletösszefüggés

híján nem lehet egy adott darabról megmondani, hogy mikor kerülhetett földbe. Meg lehet viszont állapítani az egy-egy típusra jellemző elterjedési időszakot, noha felvetődik a „többszörös keltezés” problematikája. Meg lehet határozni, hogy egy adott tárgyat mikor készítették el. A gyártás után a tárgy egy bizonyos időt római területen töltött, majd szarmata vidékre jutott. Tulajdonképpen ez az az időpont, amelynek meghatározása a gazdasági kapcsolatok elemzésénél mind közül a legfontosabb lenne. A barbárok ez után hosszú ideig használhatták, örököthették a tárgyakat, mígnem végül földbe kerültek.

Ha a fibulák számának lelőhelyenkénti megoszlására tekintünk *(1. kép)*, akkor megállapítható, hogy jelentős különbségek tapasztalhatók a fibulák gyakoriságának szempontjából. Legkiemelkedőbb Tura–Irtvány-dűlő, ahol kilenc római fibula került elő. Nem lehet eldönteni azonban, hogy a jelenség mögött a lelőhely leletgazdagsága vagy az intenzívebb fémkeresős kutatás állhat-e.

Szerencsére a fibulák tipológiai meghatározásához bőseges szakirodalom érhető el. Ezek mindig egy-egy térség anyagát dolgozzák fel, és ez alapján igyekeznek birodalmi léptékű tendenciákat megfigyelni. A provinciális régészettel foglalkozó kutatók publikációiban rendre felvetődik az igény, hogy az általánosítás helyett inkább a regionális különbségekre kellene hangsúlyt fektetni, hiszen a Római Birodalom minden területére biztosan nem érvényesíthetők ugyanolyan mértékben a megfigyelt jelenségek. Ráadásul esetünkben még nagyobb fenntartásokkal kell kezelnünk ezeket az adatokat, hiszen elképzelhető, hogy barbár területeken még nagyobb különbségeket kell számításba venni. Különösen igaz ez a kronológiai problémával kapcsolatban, hiszen a gyártási centrumoktól távolodva vélhetően egyre nagyobb az időeltolódás.

Az biztosan megállapítható, hogy olyan fibulák váltak most ismertté, amelyek a Római Birodalom területén az 1. századtól a 3. századig voltak divatosak. Az ezt követő időszak (4. század) fibuláinak hiánya régészeti és kutatásbeli magyarázatokkal is értelmezhető. Lehetséges, hogy az új szarmata típusok (oldalt és aláhajtott lábú fibulák) kiszorították a birodalmi árut. Elképzelhető az is, hogy a tipológia kiforratlansága miatt nem lehet egyelőre a római és barbár fibulákat egymástól elkülöníteni, hiszen az oldalt hajtott és aláhajtott lábú fibulák római területekről is érkezhetnek. A késő római fibulák hiányára a szakirodalomban is felhívják a figyelmet.¹³ Késő római hatásra utal azonban az a hagymagombos fibula *(katalógus sz.: 33)*, amelyik durva kidolgozottsága miatt inkább barbár utánzatként és nem római tárgyként értékelhető.

- ↑ Dinnyés 2007: 351–386.
- ↑ MRT 11: 177–188, 8/7. lelőhely.
- ↑ MRT 11: 310–312, 13/17. lelőhely.
- ↑ Kulcsár 1984–85: 17–28.
- ↑ Kulcsár 1998: 139.
- ↑ Sóskuti 2017: 203–222.
- ↑ Kecskemét, Makó, Nemesnáduvvar, Óföldréák.
- ↑ Sóskuti 2018: 32–36.
- ↑ A környéken két lelőhely is Galgahévíz–Beke-rét elnevezés alatt van feltüntetve, ezeket a lelőhely azonosító különbözteti meg egymástól egyértelműen.
- ↑ Vaday 1998: 134.

Ha a fibulák típusok szerinti megoszlását szemléljük, egyik forma sem tekinthető egyeduralkodónak *(2. kép)*. Négy sarnírfibulát, kilenc egy gombos, egy gombos, erős profilú, hét emailos és tizenkét térdfibulát sikerült összegyűjteni, és a barbár készítésű hagymagombos fibula is előkerült. A rendelkezésre álló anyag alapján egy korszak sem emelhető ki a fibulakereskedelem szempontjából. A következőkben a ruhakapcsoló tűk egyes csoportjait mutatom be részletesen. A típusok többé-kevésbé időrendi sorrendben követik egymást.

Sarnírfibulák

A leletek egyik fontos csoportját alkotják a sarnírfibulák. Az elnevezés a német *Scharnierfibel* szóból alkotott magyar kifejezés, az angol szakirodalomban *Hod Hill* fibulaként szerepel. Egy olyan korai típusról van szó, amelyre a hüvelycsuklás tűszerkezet jellemző. Felületük sokszor cinkezt/ónozott volt, de a kopás miatt annak csak csekély maradványai figyelhetők meg a tárgyak felszínén. Formailag nagyon változatos típusról van szó, az egyes leletek esetében tökéletes párhuzam fellelése emiatt igen nehéz. Az új leletek jelentőségét növeli, hogy eddig csupán három ilyen, szarmata területen előkerült tárgyról¹⁴ volt tudomása a szakmának. Ezt további négy példánnyal lehet most kiegészíteni. A sarnírfibulákat nagyon koránra, többnyire az 1. századra keltezik, fő elterjedési területük a nyugati provinciák. Ez problémássá teszi a tárgy Kárpát-medencei megjelenésének értékelését. Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria elveti annak a lehetőségét, hogy a frissen beköltözött szarmaták ennyire távoli nyugati területekkel is kapcsolatban álltak volna. Két forгатókönyvet valószínűsítenek: vagy délről, a Balkán felől jutottak hozzá, vagy a keleti szállásterületükről hozták magukkal a tárgyakat.¹⁵ Vaday Andrea azt is felvetette, hogy a fibulák kvád közvetítéssel érkezhettek a szarmatákhoz.¹⁶

A négy fibula *(katalógus sz.: 1–4)* mind tipológiai, mind pedig kronológiai szempontból eltér egymástól. Az *1. katalógusszámú* fibula (Gaspar 29 = Riha 5.7.4 = Feugère 23d1) körülbelül Kr. u. 20–tól 60/80–ig keltezhető, és egész Galliában elterjedt.¹⁷ A tárgy meghatározása a töredékessége miatt ugyanakkor kissé bizonytalan. A *2. katalógusszámú* fibula egy formailag nagyon változatos csoportba tartozik (Riha 5.12.1).¹⁸ Az általam talált legközelebbi párhuzama *Augusta Rauricában* (Kaiseraugst) került elő.¹⁹ A leletet a szerző az 1. század második felére keltezi.²⁰ Emilie Riha szerint a típus az 1. század második felétől egészen a 2–3. századig előfordul,²¹ ami a többi sarnírfibulánál jóval későbbi datálás. Bár fő elterjedési területe ennek is Gallia, Britannia és a Rajna-vidék, Pannoniába és Daciába is importként érkezik,²² ebben a periódusban már nem is olyan meglepő a fibula barbaricumi felbukkanása, így ez a típus a többi sarnírfibulától ebben a tekintetben eltér. A következő, *3. katalógusszámú* példányt (Kovrig VI = Riha 5.7.6 = Feugère 23d1 = Kropotov 13.7) a szakirodalomban az 1. század első felétől (Tiberius-kor) a század második–harmadik negyedéig keltezik.²³ Kovrig Ilona megjegyzi, hogy Pannoniában az 1. század első fele után nem ismert, addig is csak szórványosan.

Előfordulását Pannonia megszállásának időszakához köti.²⁴ Ha ezt elfogadjuk, akkor a pannoniai eredet lehetősége nagyon csekély, mert nem valószínű, hogy az 1. század elején az éppen beköltöző jazigok azonnal hozzá tudtak volna férni ilyen ritka áruhoz. A tárgy egyik közelebbi párhuzama a Birodalom területéről Kaiseraugstban került elő.²⁵ A szerző a fibulát egyéb leletek alapján az 1. század harmadik negyedére keltezte.²⁶ Nagyon jó analógia továbbá a mezőcsáti fibula,²⁷ amely egyike az eddig ismert három, szarmata területről származó leletnek. Bár ez talán még nem kellő bizonyíték, de az erős hasonlóság közös eredetet sugallhat. Az utolsó *(katalógus sz.: 4)* a csoport egy későbbi képviselője, teljes kengyelén horizontális bordázás fut végig, egészen pontos párhuzamát nem találtam. Emilie Riha szerint a típus Gallia északi részén, a Rajna-vidéken és a mai Svájc területén gyakori, és Claudius császár idejétől fordul elő, leggyakrabban az 1. század utolsó harmadára keltezhető leletkontextusokból kerül elő. A típus a 2. század első felében megy ki a divatból azokon a területeken.²⁸ A két típust tehát kronológiailag el lehet választani egymástól, lényegében egymást követik időben. Könnyen lehet, hogy a *4. katalógusszámú* fibula (Riha 5.6 = Kropotov 13.6) már a későbbi lelethorizonthoz tartozik, és nem is függ össze a másik példánnyal.

Az új adatok fényében érdemes újra megvizsgálni a sarnírfibulák eredetére vonatkozó különböző elméleteket. Vaday Andrea elképzelése, amely szerint nyugatról, kvád közvetítéssel juthatott el a szarmatákhoz, véleményem szerint kizárható. Titus Kolník gyűjtése, amely az addig ismert összes szlovákiai kvád temetkezést felsorakoztatta, mindössze két darab ilyen fibulát tudott felmutatni.²⁹ Ami a keleti eredet lehetőségét illeti, fontos lenne a sarnírfibulák nyugati és keleti csoportját tipológiailag egyértelműen szétválasztani, illetve pontos párhuzamokat kellene találni. Amíg ez nem történik meg, addig jobb lehetőség híján feltételezhetjük a tárgyak keleti vagy akár balkáni eredetét.³⁰ A későbbi fibulánál felvetődik, hogy akár nyugatról is érkezhetett, mert ebben az időszakban kezdnek más nyugati típusú fibulák (emailos fibulák) is fokozatosan megjelenni. A nyugati eredeztetés kizárása egyébként olyan szempontból is megkérdőjelezhető, hogy bizonyos leletegyüttesek már ebben a korai időszakban igen távoli kapcsolatokról árulkodnak. Példaként említeném azt a veresegyházi női sírt, amelyből dák területekről származó *torques*, elbai germán kar-

^[14] Istvánovits–Kulcsár 2018: 218.

^[15] Istvánovits–Kulcsár 2018: 219.

^[16] Vaday 1982/1983: 167–188, 177.

^[17] Feugère 1985: 334–335.

^[18] Riha 1979: 137–138.

^[19] Riha 1979: Kat. 1035, Taf. 38.

^[20] Riha 1979: 140.

^[21] Riha 1979: 139.

^[22] Riha 1979: 138.

^[23] Kropotov 2010: 267–268; Feugère 1985: 331–335.

^[24] Kovrig 1937: 14.

^[25] Riha 1979: Kat. 896, Taf. 33.

^[26] Riha 1979: 131.

^[27] Vaday 1982–1983: 177, Taf. 6.7.

^[28] Riha 1979: 124.

^[29] Kolník 1980.

^[30] Istvánovits–Kulcsár 2018: 219.

3. kép: Térdfibula Tura–Irtvány–dűlőből · Fotó: Rác Tibor Ákos

perec és dalmáciai Aucissa fibula került elő.³¹ A sír megásása a 2. század elejére tehető, ami megegyezik a témánk szempont-jából érdekes időszakkal. Ennek ellenére nem tartom valószínű-nek, hogy a sarnírfibulák a nyugati provinciákból érkeztek volna.

Összefoglalva a fentieket: a sarnírfibulák a szarmaták legkorábbi (de nem biztos, hogy Kárpát-medencei) rómaiak-kal fennálló kapcsolatait bizonyítják, és adott esetben össze-függhetnek az aranyhorizont leleteivel. Itteni megjelenésük kis számuk miatt nem magyarázható kereskedelemmel, való-szerűleg egyének vándorlásával, vagy személyes kapcsolatok révén kerültek a Barbaricumba. Az eredet kérdése egyelőre nem válaszolható meg egyértelműen.

Egy gombos és egy gombos, erős profilú fibulák

A korai, 1–2. századi fibulák közül az egy gombos, erős profilú fibulák számítanak mind a dunai provinciákban, mind a kör-nyező Barbaricumban a leggyakoribb típusnak. Ezek olyan, egy- vagy kéttagú, fedlappal vagy anélkül gyártott fibulák, amelyek kengyelén és tűtartóján egy gomb található. A szarma-táknál a 2. század elejétől jelentek meg,³² ami azért is érdekes, mert a kvádoknál már az 1. századi leletösszefüggésekben is tömeges a megjelenésük, ilyen módon a típus a római–barbár kapcsolatok megindulását jelzi. Egyetértek Vaday Andreának azzal a megállapításával, hogy ez az első olyan fibulacsoport, amely már valóban kereskedelmi tömegáruként, és nem egyéb módon (ajándék, zsákmány, személyes kapcsolatok) érkezett a barbárokhoz.³³ Összesen kilenc fibulát soroltam ebbe a ka-tegóriába *(katalógus sz.: 5–13)*.

Három egy gombos, erős profilú fibula *(katalógus sz.: 5–7)* tipológiailag megegyezik (Riha 2.9.2 = Sáró 4.1.a). Kronológia-ilag ezek a legkorábbiak, római területen már a késői Augustus–

Tiberius–korban megjelentek, és a Flavius–korig továbbéltek.³⁴ Elterjedésük nagyon széleskörű volt, a pannoniai–noricumi tér-ség mellett a Rajna–vidéken, keleten pedig a Fekete–tengerig előfordultak.³⁵ Ebben a nagyon korai periódusban a panno-niai eredet tartható a legvalószínűbbnek. A 8. (Sáró IV.1.b.1) egy gombos, erős profilú fibulát az előbbiektől az különböz-teti meg, hogy tűtartóját áttörés nem díszíti. Az ilyen leletek Pannoniában, Noricumban és a Barbaricumban is elterjedtek. Ezek a tulajdonságok szintén elmondhatóak a 9. katalógusszámú (Ortisi 7d) leletről is. Ez utóbbi típus kifejezetten Raetia provin-cia környékére és Germania Superior déli területeire jellemző, a szakirodalomban az 1. század közepétől a század végéig keltezik.³⁶ A szarmata Barbaricumból is ismert egy ilyen fibula az Endrőd–Szujókereszt lelőhelyen feltárt temető 45. sírjából.³⁷ A következő két fibula *(katalógus sz.: 10–11)* (Sáró IV.2.b) a fedlap nélküli egy gombos, erős profilú fibulák közé tartozik. A típus Csehország, Morvaország, Lengyelország, Szlovákia területén, illetve Dacia és Moesia provinciákban számít gya-koribbnak, de a nyugati provinciákban ritkább. Pannoniában szintén megtalálhatók ezek a fibulák. A típus formai alapon a Kr. u. 2. századra keltezhető.³⁸ A következő lelet *(katalógus sz.: 12)* (Almgren 70/73c = Gugl 6e = Kropf–Nowak 2b1c) jelleg-zetessége az erősen alulra hajlított kengyelszakasz. Noricumra, Pannoniára és Raetiára jellemző forma, és szintén a Kr. u. 2. századra keltezhető.³⁹ A fibulának igen közeli párhuzama ismert Flavia Solvából.⁴⁰ A fibulák méretéről elmondható, hogy mind a kisebb (a legkisebb 3,3 cm), mind a nagyobb (a leg-nagyobb 5,7 cm) kategória előfordul – valószínűleg különböző finomságú anyag rögzítésére szolgálhattak. A következő lelet *(katalógus sz.: 13)* kengyelkialakítása már kissé a trombitafibu-lák felé mutat (Sáró IV.2.a.1). Elterjedési területe az előbbitől egy kicsit eltér: germán területeken, Noricumban, Daciában fordul elő sűrűbben, ezen kívül Pannonia északi és délnyugati részén jellemző. Időrendileg valamivel későbbi, az 1–2. század időszakára jellemző.⁴¹

Vaday Andrea a rómaiak és a szarmaták közötti kapcso-latokat aszerint osztotta különböző fázisokra, hogy mely római területekkel kereskedtek intenzívebben az adott korszakban. Az egy gombos, erős profilú fibulák ez alapján egyértelműen az első, ún. „provinciális” periódushoz tartoznak, amikor a szarma-ták a távolabbi tartományokkal még nem, hanem főleg a szom-szédos területekkel álltak szoros (kereskedelmi) kapcsolatban.⁴²

Itt fel szeretném hívni a figyelmet a barbaricumi egy gombos, erős profilú fibulák kutatásának egyik buktatójára. Tiszaföldvár–Téglagyár lelőhelyen olyan barbár műhelyt tártak

fel, ahol ilyen tárgyakat (is) készítettek,⁴³ ami azt jelenti, hogy óvatosan kell eljárunk, amikor a fibulák eredetét kutatjuk, hiszen lehet, hogy néhány esetben szarmata készítésű tárgyról van szó. Ilyenkor azt érdemes figyelembe venni, hogy – mivel az ott feltárt öntőformákon nem volt gázvezető nyílás – a készter-mékek sokszor öntéshibásak lettek.⁴⁴ Ennek figyelembe vétele segít az esetleges nem római eredetű tárgyak kiszűrésében. Az általam feldolgozott példányok esetében azonban mindig jó minőségű tárgyról, tehát bizonyára valóban provinciális termékekről van szó.

Térdfibulák

A térdfibulák az előbbieknél valamivel későbbi, de szintén gya-kori típust jelentenek. Fő jellegzetessége a típusnak, hogy a tűtartó után élesen, „térdszerűen” megtörik. Római területekre vonatkozóan a 2–3. századi datálás az elfogadott. Az imént említett lelőhelyen (Tiszaföldvár–Téglagyár) térdfibula készítés is folyt,⁴⁵ tehát értelmezésükkor óvatosan kell eljárni. A típus tipológiai–időrendi elemzésével Merczi Mónika foglalkozott mélyrehatóan.⁴⁶ Tanulmányomhoz tizenkét ilyen leletet gyűjtöttem össze *(katalógus sz.: 14–25)*.

Az egyik lelet *(katalógus sz.: 14)* (Merczi 2011/B/1) egy olyan térdfibula, amelynél a kengyel a fedlaphoz gallér nélkül kapcsolódik. Formailag a noricumi–pannoniai eredetű fibulák közé tartozhat.⁴⁷ A 15. *(katalógus sz.: 15)* fibula félkörös fed-lapjához a kengyel közvetlenül kapcsolódik (Merczi 2011/B/1). Meghatározása problémás, mivel a tárgy töredékes, a kengyel tűtartó felé eső része hiányzik. A kengyel itt – amennyire a töredékesség mellett megfigyelhető – egyáltalán nem ívelt, a tűtartó felé keskenyedik. Ez a forma a germaniai–raetiai te-rületek jellemző alakja, de azok ennél a példánynál (a hiányos kengyelt is figyelembe véve) jóval nagyobbak, a 3,5–4,5 cm-es mérettartományhoz tartoznak. A többi provincia morfológiai alapon nem valószínű, ezért felvethetőnek tartom, hogy egy szokatlanul kis méretű, germaniai–raetiai típusú térdfibulával van dolgunk, ami igencsak különlegesnek mondható. A *(ka-talógus sz.: 16–19)* kerek fedlapú, facettált kengyelű fibulák Pannoniára, Felső–Moesiára, Noricumra és a Barbaricumra jellemzőek (Merczi 2011/B/3).⁴⁸ A 18. *(katalógus sz.: 18)* ab-ból a szempontból különlegesnek tekinthető, hogy esetében a kengyel és a fedlap gallér nélkül kapcsolódik egymáshoz. A 20-as számú *(katalógus sz.: 20)* ezzel szemben főleg Daciában és Moesiában fordul elő (Merczi 2011/B/21), fő elterjedési te-rületének tehát ez a régió tekinthető. Merczi Mónika ezen kívül északnyugat Pannoniát emeli ki (a szarmata Barbaricum mel-lett!), mint fontosabb előfordulási körzet.⁴⁹ Úgy gondolom, hogy bizonyos formai jegyek alapján (nem ívelt, ugyanakkor gyorsan elkeskenyedő kengyel) a típus ezen példánya nem pannoniai eredetű. Ez arra utal, hogy az általam vizsgált terület a közeli provincia mellett egyéb szomszédos tartományokkal is kap-csolatban volt. A 21. fibula (3. kép; *katalógus sz.: 21*) pannoniai (esetleg felső moesiai) eredetű (Merczi 2011/B/4).⁵⁰ Végezetül a 22–25-ös katalógusszámú noricumi, pannoniai vagy felső moesiai eredetű lelet (Merczi 2011/B/2).

4. kép: Emailos ívfibula Galgahévíz–Emse patak lelőhelyről · Fotó: Rác Tibor Ákos

A gyűjtésben szereplő példányokról elmondható, hogy összességében mind tipológiailag, mind eredet szempontjából igen változatosak. A 15. raetiai–germaniai példányon kívül a környező provinciák területéről származnak, ami azt mutatja, hogy a fibulakereskedelem tekintetében még ebben a későbbi, Vaday Andrea szavaival⁵¹ „birodalmi” gazdasági fázisban is számolhatunk a szomszédos területekkel folytatott árucserével.

Emailos fibulák

Az emailos, azaz zománcozott fibulák a 2–3. századi leletho-rizont igen jellegzetes képviselői. Formailag változatosak, jól tipologizálhatóak, gyártási körzetük, datálásuk sokszor igen pontosan megállapítható. Időrendi szempontból – Berecz Kata-lin szerint – a lapfibulák az ívfibulákat követik, ezen az alapon az általam feldolgozott anyag is szétválasztható. A korábbi ívfibulák közé egy példányt *(katalógus sz.: 26)*, a (többnyire) későbbi lapfibulák közé pedig hatot *(katalógus sz.: 27–32)* soroltam.

A 26-os számú, két szimmetriatengelyű ívfibulát (4. kép; katalógus sz.: 26) az 1. század végétől a 2. század közepéig keltezik *(Berecz IB/3a1)*, tehát a későbbi datálású *(katalógus sz.: 4)* sarnírfibulával hozzátétőleg azonos időszakban készülhetett. A fő műhelykörzetét Galliában sejtik.⁵² A 27-es számú lófibula *(katalógus sz.: 27)* (Feugère 29a/10 = Berecz IIC/8 = Riha 7.25)

31. Mesterházy 1986: 161.

32. Istvánovits–Kulcsár 2018: 240.

33. Vaday 1998: 134.

34. Sáró 2014b: 163.

35. Sáró 2014b: 164.

36. Ortisi 2002: 22–23.

37. Vaday–Szóke 1983: 82, 86.

38. Sáró 2014b: 166–167.

39. Gugl 1995: 15–16.

40. Kropf–Nowak 1998–99: 69, Kat. 13.

41. Sáró 2014b: 166.

42. Vaday 1998: 125–126.

43. Schwarcz 2011: 132.

44. Schwarcz 2011: 59, 16. lábjegyzet.

45. Schwarcz 2011: 130, Abb. 6.

46. Merczi 2011: 7–80.

47. Merczi 2011: 29–31.

48. Merczi 2011: 33–34.

49. Merczi 2011: 47–48.

50. Merczi 2011: 34–36.

51. Vaday 1998: 125–126.

52. Berecz 2008: 110.

pontos tipológiai besorolása meglehetősen ellentmondásos. Az ilyen lófibulák a Michel Feugère féle rendszer szerint a 29a/10 csoportba tartoznak. A szerző 29a/10a és 29a/10b néven al-csoportokat is megkülönböztet, annak függvényében, hogy az emailozást magába foglaló rekesz(ek) milyen módon kerültek kialakításra. Mivel az általam vizsgált lelet esetében a rekesz kitölti a fibula nagy részét, elvileg a 29a/10b típusba tartozna. Ugyanakkor formailag a szerző által publikált másik lelet⁵³ – amely viszont a 29a/10a csoportba tartozik – sokkal közelebb áll hozzá. A Berecz Katalin által használt felosztás gyakorlatilag a Feugère által kidolgozott szisztémát veszi át, így ugyanúgy kérdéses, hogy az ő besorolása szerint a lelet a IIC/8a vagy a IIC/8b típushoz tartozik-e. A zománcos lófibulák, altípustól függetlenül a 2. századra keltezhetőek.⁵⁴ A műhelykérdés eldöntése a bizonytalanságok miatt szintén jelentős nehézségekbe ütközik.

A feldolgozott korongfibulák közül kettő tipológiailag egyezik *(katalógus sz.: 28–29)*, ezek olyan korongfibulák, amelyeken körben pontsorozatot alkot a kilátszó bronz alapanyag, illetve belsejében egy megnyúlt, téglalap alakú képződmény látható. Ez utóbbi megoldás nem a korong, hanem a pelta alakú fibulák jellemzője.⁵⁵ Mindenképpen ritka típusokról lehet szó, hiszen bár Berecz Katalin a pannoniai-barbaricumi térségből 689 darab leletet⁵⁶ gyűjtött össze, egy olyan sincs közöttük, amelyre ez a tulajdonság jellemző lenne. Egyedül Kurt Exner gyűjtésében⁵⁷ találtam olyan fibulát, amelynél körkörös pontsor és központi hosszúkás képlet (itt kereszt) figyelhető meg (Exner III.22). Három ilyen tárgy Saalburgból származik, egy pedig Rittersdorfból, de a szerző keltezési és műhelykérdésekre nem tér ki. Ennél közelebbi párhuzamot sehol nem találtam (olyat, ahol nem kereszt, hanem téglalap áll a középpontban). Ezért is nagyon érdekes, hogy gyűjtésemben mindjárt két ilyen darab is előfordul, ráadásul különböző (de egymáshoz közeli) lelőhelyekről. Keltezéséről, eredetéről biztos tényeket ennél pontosabb párhuzam hiányában nehéz megállapítani. A korongfibulák általánosságban a 2–3. századra jellemzőek. Ha elfogadjuk, hogy a jellegzetes központi kiképzés a pelta alakú fibulák hatására alakult ki (ami egyelőre szintén nincs egyértelműen bebizonyítva), akkor ezeknek a tárgyaknak a gyártása *terminus post quem*et adhat. Sajnos azonban azok az 1. század végétől a 3. század első feléig előfordulnak, így nem jelentenek a datálásra nézve további támpontot. A típus ráadásul széles körben elterjedt, a műhelykörzet (mint a legtöbb emailos fibula esetén) a galliai-rajnai térségben kereshető. Furcsa azonban, hogy bár erre vonatkozóan több gyűjtés is történt (pl. Michel Feugère, Emilie Riha, Kurt Exner), kielégítő párhuzamot nem sikerült fellelni.

Kevésbé problémás a rozettás korongfibula *(katalógus sz.: 30)*, amely rajnai eredetű,⁵⁸ és a 2. századra, 3. század elejére datálható (Berecz IIA/1f).⁵⁹ A következő emailos fibula *(katalógus sz.: 31)* egy gyakori, jellegzetes típus (Berecz IIB/24a2 = Riha 7.15). Ilyen összetett, lunulás, forgatható madár (más nézet szerint delfin)⁶⁰ alakos ruhakapcsoló tűk Gallia északkeleti részén készültek, időrendileg pedig a 2. század második felére, 3. század első felére tehetők.⁶¹ A 32. *(katalógus sz.: 32)* (Gaspar 40a = Riha 7.4.1. = Feugère 24b1 = Berecz IIB/1b) rombikus lapfibulán zománcozásnak még a nyomát sem lehet felfedezni,

ugyanakkor a szakirodalom szerint a lelet középső részét díszítő koncentrikus árkolásokat jellemzően emailozással töltötték ki,⁶² ennek lehetőségét ezen példány esetében sem lehet kizárni. Nicolas Gaspar szerint⁶³ a fibula minden provinciára jellemző, és a Tiberius-kortól a 2. század elejéig keltezhető. Emilie Riha véleménye szerint a fibula az 1. századra,⁶⁴ Michel Feugère szerint 30–40–tól 60–70–ig készült. A típus – korai keltezése miatt – felveti ugyanazt a kérdést, amelyről a sarnírfibulák kapcsán már esett szó, vagyis hogy egy ilyen nyugati területekre jellemző termék mikor és miként juthatott el a Barbaricumba.

Összegzőként megállapítható, hogy az emailos fibulák a legkorábbi típusoktól kezdve a legkésőbbiekig (1. századtól, 2. század elejétől a 3. század végéig) előfordulnak. A tárgyak a rajnai (és galliai) térségből származnak, ami nem meglepő, hiszen a hasonló ruhakapcsoló tűk többségét egyébként is ott gyártották. Egyéb (pl. pannoniai) gyártású fibula nem fordul elő a gyűjtésben. Ezek a tárgyak már egyértelműen birodalmi léptékű kereskedelemről tanúskodnak, így a második gazdasági fázishoz köthetőek. A területet átszelő kereskedelmi út miatt⁶⁵ az itt élő lakosság ezekből a kapcsolatokból már a kezdetektől fogva profitálhatott.

Hagymagombos fibula barbár utánzata

Bár jelen tanulmány témájához szorosan nem illeszkedik, megemlítem azt a turai hagymagombos fibulát *(katalógus sz.: 33)*, amely igen erős római hatásról tanúskodik. Az eredeti fibula a 3. századtól a rómaiaknál katonai–hivatali rangjelző szimbólum volt,⁶⁶ emiatt nem lehetett kereskedelmi áru még a rómaiak körében sem, a szarmatákhoz pedig ilyen módon egyáltalán nem juthatott el.⁶⁷ Szarmata területeken a Csörsz-árok környékén fordul elő nagyobb számban, ahol a határvédelemben – tehát lényegében római katonaként – szolgáló szarmatákkal vagy közvetlenül a római katonasággal függhet össze. A Barbaricum-ban előkerült csonkított (eltávolított fejű) hagymagombos fibula is, ami szintén arra utal, hogy a szarmaták a kereskedelmétől, viseletétől ódzkodtak. Az itteni példányokat szokták zsákmányként értékelni, amit az is alátámaszt, hogy töredékes állapotban is sírba helyezték.⁶⁸ A következő csoportot a barbár utánzatok (vagy hamisítványok?) alkotják. Az anyagomban szereplő fibula is ebbe a kategóriába tartozik, amit a szerényebb, római

területeken nem jellemző technológiai kivitelezés valószínűsít. Az illesztéseknél, a fibula karjainál és gombjainál rozsdanyomok látszódnak, ami arra utal, hogy a fibula bizonyos részei nem bronzból, hanem bronzlemezzel burkolt vasból készültek, ami újkorában aligha lehetett feltűnő. Hasonló utánzatok máshonnan is ismertek. A Tiszadob–Sziget lelőhelyen talált példány nem hasonlít a fentire,⁶⁹ egy Sándorfalva–Eperjesen talált lelet⁷⁰ viszont formailag tökéletes párhuzama annak. Felmerülhet, hogy a két tárgy egy műhelyben készült, de méretben (a turai lelet 6,3 cm, a sándorfalvi 5,5 cm hosszú) és főleg technológiailag különböznek. A turai fibula tűje rézötvényetből készült, a sándorfalvié vasból,⁷¹ ami óvatosságra int, bár lehet, hogy eredetileg a sándorfalvi leletet is bronz tűvel szerelték, amit utólag, javítással cseréltek le vasra.

Formai szempontból többé-kevésbé besorolható a Keller-Pröttel 1-es típusba, ami mind közül a legkorábbi, leg-egyszerűbb típus. Lehet azonban, hogy a kevésbé kifinomult forma nem az időrendi helyzettel, hanem bizonyos technológiai korlátokkal magyarázható. Ha a fenti típust tekintjük előképének, akkor a lelet a 260–320-as évek után készülhetett. A datálásban nagyobb segítségünkre van a sándorfalvi párhuzam. A lelet egy körárkos, bolygatott, kardmellékletet is tartalmazó sírból került elő, egy másik fibulával és egyéb tárgyakkal együtt. A koporsó maradványát is sikerült megfigyelni.⁷² Vörös Gabriella a temető sírjait a 4. század végére, a hun korra keltezi.⁷³ Lehetséges, hogy a kartali fibula is ehhez a késői időszakhoz köthető.

Összefoglalás

A tanulmányom az aszódi és a gödöllői járás római eredetű fibulaleleteit mutatta be, összesen harminchárom leletet dolgozva fel. A térség a korszak megértése szempontjából kiemelten

fontos. Bár a terület a római limes közelében fekszik, a határ menti kereskedelem létét nem lehet a feldolgozott leletek alapján bizonyítani, de kizárni sem. A határ közelsége mellett – úgy tűnik – szintén fontos volt a térséget átszelő kereskedelmi út, így a vidék lakói könnyedén részesülni tudtak a különböző provinciák áruiból.

Elemeztem olyan különösen fontos leleteket is, amelyek még megoldatlan kutatási problémák megfejtéséhez is segítséget jelenthetnek. Kiemelhető közülük a négy sarnírfibula, amelyek a Kárpát-medencei szarmaták legkorábbi leletanyagának értékelésében is segítségünkre lehetnek, és a szarmaták korai kapcsolataira is rávilágíthatnak. Említésre méltóak ezen kívül a rendkívül szokatlan, megnyúlt középső taggal bíró emailos korongfibulák is. A hagymagombos fibulák egy barbár utánzata is felbukkant az anyagban, ami megdöbbentően jó párhuzammal bír, és így a szarmata fémfeldolgozással, fibulakészítéssel kapcsolatos ismereteinket gyarapítja.

Összességében tehát elmondható, hogy a vizsgált környék a szarmata Barbaricum egy igen fontos régiójának tekinthető, az itt élt közösségekhez mind a szomszédos, mind a távoli provinciák termékei eljutottak, ami igen élénk gazdasági kapcsolatra enged következtetni. A római fibulák felbukkanása egyértelműen végigkövethető a 2. század elejétől a 3. század végéig. A kezdeti időszakhoz a rombikus lapfibula és az említett sarnírfibulák tartoznak. A 2. század során felélénkülő kereskedelmet az egygombos erősprofilú fibulák és térdfibulák nagy száma jelzi. A 2–3. század jellegzetes leletei az emailos fibulák. A két járást keresztülszeli az egykori Csörsz-árok vonala, tehát a terület szerepe a késői császárkorban is kiemelkedő lehetett. A leletek ezt azonban nem mutatják, a fellelt fibulák esetében hiányzik a késői horizont, aminek régészeti és kutatásbeli okai is lehetnek. A 4. századi római hatásra egyértelműen csak az említett hagymagombos fibula utal, ami lehet, hogy valójában már a következő időszakhoz, a hun korhoz köthető.

- ↑ Feugère 1985: Fig 59, 10a.
- ↑ Berecz 2008: 175, 14. táblázat.
- ↑ Andrzejowski–Rakowski–Watemborska 2016: 478, Abb. 3.
- ↑ Berecz 2008: 87.
- ↑ Exner 1941: 102–103.
- ↑ Berecz 2008: 185.
- ↑ Berecz 2008: 168.
- ↑ Berecz 2008: 149.
- ↑ Riha 1979: 191.
- ↑ Gaspar 2007: 35.
- ↑ Gaspar 2007: 35.
- ↑ Riha 1979: 181–182.
- ↑ Gabler 2010: 43–54, 3. tábla.
- ↑ Van Thienen 2016: 6.
- ↑ Vaday 1998: 122.
- ↑ Vaday 1998: 122, 139, 20. lábjegyzet.

^[1] Istvánovits 1993: 102, Abb. 9, 3.

^[2] Vörös 1982–1983: 25–30; I. tábla 1.

^[3] Pröttel 1988: 349–353.

^[4] Vörös 1982–1983: 133–136.

^[5] Vörös 1982–1983: 160.

SARMATIAN ERA FIBULAE WITH ROMAN ORIGINS FROM THE DISTRICTS OF GÖDÖLLŐ AND ASZÓD

The foundation of this research is part of the find material at Ferenczy Museum Center, which was taken into the collection through metal detectorists who had entered into a collaboration contract with the institution. This proves the success of the museum’s community archaeology program since through their work, more artefacts have become available to research, which otherwise would have been inaccessible. It is also a great advantage that large areas have been subjected to survey, which could not have been carried out without our enthusiastic volunteers.

The exact find context in the case of processed finds is unknown, given the circumstances of discovery, thus certain information may be lost sometimes. However, the precise GPS coordinates are recorded each time, therefore connecting objects to sites has not been a problem, and their geographical location could be surveyed. I have employed quantitative, and sometimes qualitative methods during research, considering the limitations due to find circumstances.

The historical characteristics of the area discussed in this paper are quite specific. Both the Roman province Pannonia, and the territory of Germanic Quads were in the vicinity. An important trade and military route also went through it, which connected Aquincum in Pannonia with Porolissum in Dacia. The late Roman fortification called Csörsz Ditch or Devil’s Dykes was also built along the same route later. These facts suggest that the area played an important role during the Sarmatian period. We have analysed 33 fibulae, thus significantly raising the number of known Roman metal artefacts. These finds also provided an

opportunity to characterise the Roman–Sarmatian relations in the region. On the whole, it could be determined that no one type was dominant. None of the fibulae in the find material was made of precious metal, and only those made of copper alloy (sometimes with an iron catchplate) has been published. As for the chronology of the fibulae, the earliest types that accessed by the Sarmatians are prominent in this find material. This find horizon is represented by rare Hod Hill brooches and a rhombic plate brooch. The typologically varied Hod Hill brooches, which are scarce in the region and thus unique, are characteristic of the western provinces, and especially rare in the Danube Region and the Sarmatian Barbaricum. Therefore it is hard to explain their appearance so far. It could be connected to early contact with western provinces. The density of finds there could also be attributed to newly settled communities from the East. The next chronological period is largely represented by strongly profiled brooches with one knob and knee brooches. Enamel brooches from the 2nd and 3rd centuries, a product of the western provinces, also made their way to the region. There is also a Sarmatian-made brooch, which is the barbarian copy of the roman military insignia, the bulb-headed fibula. Therefore the occurrence of this find in the Barbaricum has great significance. Brooches made in provincial workshops, characteristically dated to later periods were not found. Analysing the find material, it has become clear that Barbarians once inhabiting this region had adequate access to products of nearby, as well as far off provinces.

KATALÓGUS

Galgahévíz–Beke-rét - 25880
1. Sarnírfibula: 2020.38.1.3. Típus: Feugère 23d1 = Gaspar 29 = Riha 5.7.4. Öntött réztötvözetből készült, erősen töredékes csuklós tűszerkezetű kéttagú ívfibula. A kengyel első része csaknem derékszögben megtörik, itt három pontkör díszítés figyelhető meg. A kengyel a tűtartó felé szélesedik, rajta kétoldalt öt-öt borda, kívülről a második hullámos, a negyedik vaskosabb. A tű hiányzik, a kengyelnek csak az első része maradt meg, ugyanis a tűtartó felé eső része hiányzik. Méret: 2,8 × 2,1 cm.

Tura–Ökör átjáró - azonosító nélkül
2. Sarnírfibula: 2021.10.1.1. Típus: Riha 5.12.1. Kéttagú, csuklós tűszerkezetű, réztötvözetből készült, teljes felületén erősen korrodálódott ívfibula. Kengyele erősen tagolt, középen kissé szögletes formát felvéve kiszélesedik, majd a tűtartó felé hirtelen újra elvékonyodik. A kengyelen alig látható, hosszanti bordák (?) futnak végig. A tűtartót egy megvastagodás választja el a kengyeltől. A tűtartó felül legyezőszerűen kiszélesedik, alul törött, de ott ennek ellenére egy kerek áttörés figyelhető meg. A fibula tije törött, és a tűtartóval ellentétes irányban áll. Méret: 4,6 × 1,6 cm.

Kartal–Kartali lapos - 26138
3. Sarnírfibula: Leltározatlan. Típus: Kropotov 13.7 = Genčeva14.a = Kovrig VI = Riha 5.7.6 = Feugère 23d1. Öntött réztötvözetből készült sarnírfibula. Hüvelycsuklós tűszerkezetében a tű kis maradványa figyelhető meg, a többi része hiányzik. A fibula felülete erősen tagolt, kengyele a tűszerkezet és a tűtartó között horizontális, középen vertikális bordákkal szelvényezett. A középső tagból oldalra szárnyszerűen két gomb nyúlik ki. A fibulán több helyen fehérfém bevonat nyoma látszik. Méret: 2,2 × 1,5 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
4. Sarnírfibula: 2019.12.1.31. Típus: Riha 5.6 = Kropotov 13.6. Réztötvözetből öntött kéttagú ívfibula. Tűtartója hüvelycsuklós szerkezetű, a kengyelét végig váltakozó méretű horizontális bordák díszítik. A fibula felszínén fehérfém nyoma látszik, a tűtartó letörött, a tű hiányzik. Méret: 3,9 × 2,5 cm.

Galgahévíz–Beke-rét - 25889
5. Egy gombos, erős profilú fibula: 2017.19.1.2. Típus: Sáró IV.1.a = Almgren 68 = Kovrig VIII. Egy gombos, erős profilú fibula, mely öntött réztötvözetből készült, egytagú. Rugószerkezete külső húrozású, fedlapos, húrhoroggal ellátott. A kengyel első fele félkör, a hátsó háromszög keresztmetszetű. A kengyelt osztó gomb enyhe bordákkal kétszeresen tagolt. A tűtartó trapéz alakú, legalább két kerek, azonos méretű áttörés díszíti. A tű hiányzik, a tűtartó vége hiányos, a rugószerkezet egyik oldalt törött, másik oldalt négy rugómenet figyelhető meg. Méret: 5,3 × 2,2 cm.

Tura V.–Agyagos mente - 59102
6. Egy gombos, erős profilú fibula: 2021.13.1.1. Típus: Sáró IV.1.a = Almgren 68 = Kovrig VIII. Réztötvözetből öntött, kéttagú, felső húrozású fibula. A rugótekercs az egyik oldalon három menetes, a másik oldalon töredékes. A húrozást húrhorog támasztja. A rugószerkezet fedlappal kapcsolódik a kengyelhez, amely a kengyelt osztó gombig félkör, majd kör keresztmetszetű. A kengyel a rugótekercs felett erősen megvastagodott. A tűtartó trapéz alakú, két kör alakú áttöréssel végződik, bikónikus gombban végződik. A tű hiányzik, a kengyel hátsó része enyhén deformálódott. Méret: 5,7 × 2,2 cm.

Tura–Agyagos mente - 26352
7. Egy gombos, erős profilú fibula: 2019.14.1.17. Típus: Sáró IV.1.a = Almgren 68 = Kovrig 68. Egy gombos, erős profilú fibula, mely öntött réztötvözetből készült, kéttagú. Rugószerkezete külső húrozású, nyolc menetes, fedlapos, húrhoroggal ellátott. A tű és a tűszerkezet egyik oldala deformálódott. A kengyel első fele félkör keresztmetszetű, a hátsó fele ovális keresztmetszetű. A kengyelt osztó gomb kétszer tagolt. A tűtartó téglalap alakú, egy darab kör alakú áttöréssel díszített és gombban végződik. Méret: 4,0 × 1,6 cm.

Galgahévíz–Beke-rét - 25880
8. Egy gombos, erős profilú fibula: 2020.38.1.1. Típus: Sáró IV.1.b.1 = Almgren 69 = Kovrig VIII. Egy gombos, erős profilú fibula, amely öntött réztötvözetből készült, egytagú. Rugószerkezete külső húrozású, fedlapos, húrhoroggal ellátott. A kengyel első fele félkör, a hátsó ovális keresztmetszetű. A kengyelt osztó gomb tagolt. A tűtartó trapéz alakú, áttörés nem található rajta. A rugótekercs és a tű hiányzik, a tűtartó sérült. A fibula gombban végződik. Méret: 4,4 × 1,0 cm.

9. Egy gombos, erős profilú fibula: 2021.14.1.1. Típus: Ortisi 7d. Egy gombos, erős profilú fibula, mely öntött réztötvözetből készült, egytagú. Rugószerkezete külső húrozású, egyik oldalt három, másik oldalt négy menetes, fedlapos, húrhoroggal ellátott. A tű hiányzik. A kengyel első fele félkör keresztmetszetű, a hátsó fele ovális keresztmetszetű. A hátsó rész deformálódott. A kengyelt osztó gomb kétszer tagolt. A tűtartó trapéz alakú, áttöréssel nem díszített és gombban végződik. Méret: 5,2 × 1,8 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
10. Egy gombos, erős profilú fibula: 2021.12.1.1. Típus: Sáró IV.2.b = Almgren 84 = Kovrig VIII. Egy gombos, erős profilú fibula, mely öntött réztötvözetből készült, kéttagú. Rugószerkezete külső húrozású, nyolc menetes, fedlap nélküli, húrhoroggal ellátott. A kengyel első és második fele háromszög keresztmetszetű. A kengyelt osztó gomb tagolatlan. A kengyelt osztó gomb után nem sokkal a fibula tűtartó felé eső része hiányzik, a tű törött. Méret: 3,8 × 2,6 cm.

11. Egy gombos, erős profilú fibula: 2019.12.1.34. Típus: Sáró IV.2.b = Almgren 84 = Kovrig VIII. Egy gombos, erős profilú fibula, amely öntött réztötvözetből készült, kéttagú, erősen korrodálódott. Rugószerkezete külső húrozású, nyolc menetes, fedlap nélküli, húrhoroggal ellátott. A tű hiányzik. A kengyel első és második fele háromszög keresztmetszetű. A kengyelt osztó gomb egyszerűen tagolt. A kengyelt osztó gombtól a fibula tűtartó felé eső része hiányzik. Méret: 2,4 × 1,6 cm.

12. Egy gombos, erős profilú fibula: 2019.12.1.27. Típus: Almgren 70/73c = Gugl óe = Kropf–Nowak 2b1c. Rézöt-vözetből öntött kéttagú fibula. Rugószerkezete töredékes, fedlappal kapcsolódik a kengyelhez. A húrhorog állása alapján a fibula felső húrozású lehetett. A kengyel eleje erősen alulra hajlított, utána profilálatlan gomb található. A tűtartó trapéz alakú, áttörés nem díszíti, hátsó része kissé sérült. Méret: 3,3 × 1,9 cm.

13. Egy gombos, erős profilú fibula: 2019.15.1.1. Típus: Sáro IV.2.a.1. Rézöt-vözetből öntött egy gombos, erős profilú kéttagú fibula, a kezdetleges trombitaalakú kengyele fedlap nélkül csatlakozik a tűszerkezethez, amelynek kialakítása felső húrozásra utal. A kengyel többi része háromszög ke-resztmetszetű, többszörösen tagolt, meredek profilú gomb-bal osztott. A tűtartó magas, trapéz alakú, felette kissé csúcsosan végződő bikónikus gomb található. Tűszerkezet, tű hiányzik. Méret: 4,6 × 2,6 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
14. Térdfibula: 2021.12.1.3. Típus: Merczi 2011/B/1. Rézöt-vözetből készült, kéttagú térdfibula, kisebb félköríves fedlappal ellátva. A fedlap gallér nélkül kapcsolódik a D keresztmetszetű, vastag anyagú kengyelhez, amely megközelítőleg derékszögben megtörik, S alakban ívelt. A kengyel a tűtartó felé csak kis mértékben vékonyodik, és tagolt peremben végződik. A vasból készült rugótekercs csak az egyik oldalon maradt meg, sérült. A fibula külső húrozású volt. A tű deformálódott, a tűtartó téglalap alakú, törött. Méret: 2,7 × 0,9 cm.

Tura–Tökös-part - 26345
15. Térdfibula: 2017.49.1.14. Típus: Merczi 2011/B/1. Rézöt-vözetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete töredékes, a húrhorog állása külső húrozást mutat. A félkörös alakú fedlap perem nélkül kapcsolódik a derékszögben megtört kengyelhez. Talán észre lehet venni egy perem mentén futó, farkasfogszerű mintázatot. A kengyel nem ívelt, a tűtartó felé erősen keskenyedik, a vége hiányzik. Méret: 2,8 × 2,1 cm.

Galgahévíz–Országút közötti-dűlő - 25894
16. Térdfibula: 2017.60.2.1.2. Típus: Merczi 2011/B/3. Öntött rézöt-vözetből készült térdfibula töredéke. Félkör alakú fedlapján bekarcolt minta (farkasfog?) fut végig, pe-remmel kapcsolódik a trapéz keresztmetszetű kengyelhez. A kengyelnek csak a tűtartó felé eső része van meg, a ru-gószerkezet hiányzik. A húrhorog helyzete külső húrozásra utal. Méret: 2,2 × 1,5 cm.

Galgahévíz–Suba-dűlő - 25891
17. Térdfibula: 2021.11.1.1. Típus: Merczi 2011/B/3. Rézöt-vözetből készült, kéttagú térdfibula, félköríves, sűrű farkasfogszerű mintával díszített fedlappal ellátva. A fedlap alig kiemelkedő gallérral kapcsolódik a facettált, trapéz keresztmetszetű kengyelhez, amely csak kis mértékben törik meg. A kengyel a tűtartó felé vékonyodik. A rugótekercs nem maradt meg, a húrhorog állása alapján a fibula külső húrozású lehetett. A tű és a tűtartó hiányzik, a fedlapon a minta erősen kopott, alig látható. Méret: 2,6 × 1,6 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
19. Térdfibula: 2019.12.1.26 Típus: Merczi 2011/B/3. Rézöt-vözetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete ép, két oldalt négy, illetve három menetű, külső húrozású. Fedlapja félköríves, amin két, a kengyel tengelyére merő-leges irányú, illetve a fedlap peremét követően kétszeres farkasfog minta fut. A fedlap a kengyelhez gallér nélkül kapcsolódik, a kengyel teljes felületén enyhén facettált. A kengyel mind oldal, mind felülnézetben erősen ívelt. A fibula a tűtartónál peremben végződik, maga a tűtartó hiányzik. A tű vége letörött. Méret: 4,3 × 2,4 cm.

Tura–Agyagos mente - 26352
20. Térdfibula: 2019.14.1.5. Típus: Merczi 2011/B/21. Rézöt-vözetből öntött, kéttagú, öt-öt menetes, külső húrozású rugótekercssel szerelt térdfibula. A fedlap keskeny, téglalap alakú, a kengyelhez perem nélkül kapcsolódik, a fedlap és a kengyel találkozásánál farkasfogdíszítés látható. A kengyel első része függőleges állású, majd derékszögben megtörik. A kengyel D keresztmetszetű, felülől/oldalról sem ívelt je-lentősen, a tűtartó felé azonban vékonyodik. A kengyel vége hiányzik. A tű erősen deformálódott. Méret: 3,1 × 2,5 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
21. Térdfibula: 2019.12.1.25. Típus: Merczi 2011/B/4. Rézöt-vözetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete ép, két oldalt négy, illetve öt menetű, külső húrozású. Fedlapja félköríves, kétszeres farkasfog mintával díszített. A fedlap a kengyelhez peremmel kapcsolódik, a kengyel a törés előtt félkör, utána háromszög keresztmetszetű, mind oldal, mind felülnézetben ívelt. A fibula a tűtartónál peremben végződik, maga a tűtartó hiányzik. A tű erősen deformálódott. Méret: 3,8 × 2,6 cm.

Dány–Nagy-völgy - 25797
23. Térdfibula: 2021.8.1.1. Típus: Merczi 2011/B/2. Rézöt-vözetből készült, kéttagú térdfibula, félköríves fedlappal ellátva. A fedlap gallérral kapcsolódik a D keresztmetszetű kengyelhez, amely megközelítőleg derékszögben megtörik. A fedlapon a gallér körül és a perem mentén farkasfog minta látható. A kengyel a tűtartó felé vékonyodik. A rézöt-vözetből készült rugónak csak nagyon kis része maradt meg. A fibula külső húrozású lehetett. A tű és a tűtartó hiányzik. Méret: 2,7 × 2,0 cm.

Galgahévíz–Beke-rét - 25880
24. Térdfibula: 2020.38.1.2. Típus: Merczi 2011/B/2. Rézöt-vözetből készült, kéttagú térdfibula, félköríves, de kissé szögletes fedlappal ellátva. A fedlapon a perem men-tén és a gallér körül kapott, és a korrózió miatt is nehezen rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét követően futnak körbe. A középpontot egy szintén ovális rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható. Kék emailozás nyoma a fibula felületén egy helyen, a külső gyűrűben látható, egyébként a berakás teljesen kihullott. Méret: 3,5 × 2,0 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
25. Térdfibula: 2021.12.1.2. Típus: Merczi 2011/B/2. Rézöt-vözetből készült, kéttagú térdfibula, félköríves fed-lappal ellátva. A fedlap kis gallérral kapcsolódik a D ke-resztmetszetű kengyelhez, amely megközelítőleg derékszög-ben megtörik, S alakban ívelt. A fedlapon farkasfogminta figyelhető meg a gallér körül és a fedlap pereme mentén. A kengyel a tűtartó felé vékonyodik, és peremben végződik. A rugótekercs hiányzik, külső húrozású lehetett a húrhorog alapján. A tűtartó hiányzik. Méret: 3,6 × 1,9 cm.

Galgahévíz–Emse patak - 25895
26. Emailos ívfibula: 2017.60.1.1. Típus: Berecz IB/3a1. Rézöt-vözetből öntött, kéttagú, hossz- és keresztirányú szim-metriatengellyel is rendelkező emailos ívfibula. A tűszerkezet szorítópfófas, a tű hiányzik. A kengyel középső része enyhén ívelt, négyzetes alakú, ami egy-egy háromszög alakú re-keszre oszlik. A rekeszeket rózsaszínes emailozás tölti ki. A rekeszekben három-három azonos méretű, kör alakú kisebb rekesz látható, amiket kék színű zománc tölt ki. A fibula két vége szelvényezetten barázdált, két oldalt az utolsó szelvény kiszélesedik és hüllőfejben végződik. Méret: 5,6 × 2,6 cm.

Galgahévíz–Országút közötti-dűlő - 25894
28. Emailos korongfibula: 2016.2.1.1. Típus: Exner III.22. Rézöt-vözetből öntött, emailos, kissé ovális korongfibula. Erősen töredékes. A fibula lemezének csak a tűtartó felé eső része van meg, a tűtartó alacsony. A fibulán az emailozás rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét követően futnak körbe. A középpontot egy szintén ovális rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható. Kék emailozás nyoma a fibula felületén egy helyen, a külső gyűrűben látható, egyébként a berakás teljesen kihullott. Méret: 3,1 × 2,6 cm.

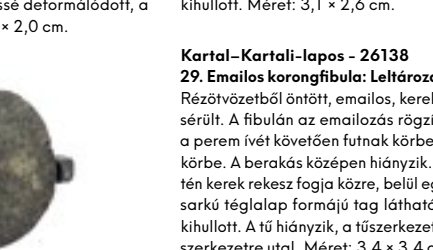
Kartal–Kartali-lapos - 26138
29. Emailos korongfibula: Leltározatlan. Típus: Exner III.22. Rézöt-vözetből öntött, emailos, kerek korongfibula. A tűtartó sérült. A fibulán az emailozás rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét követően futnak körbe, amiket piros email fog körbe. A berakás közepén hiányzik. A középpontot egy szin-tén kerek rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható, itt a berakás teljesen kihullott. A tű hiányzik, a tűszerkezet kialakítása talán rugós szerkezetre utal. Méret: 4,6 × 2,3 cm.

Tura–Irtvány-dűlő - 26330
27. Ló formájú emailos fibula: 2019.12.1.29. Típus: Berecz IIC/8 = Feugère 29.a.10. Rézöt-vözetből öntött kéttagú fibula. A kengyel vágatót lovat formáz, csaknem teljes felületén vöröses színű, email befogadására szolgáló rekesz fut végig. A ló szügyénél és faránál ebben a rekeszben egy-egy különálló kis kerek rekeszt alakítottak ki, amelyet zöldes fehér színű email tölt ki. A lábak, a tűtartó és a tűszerkezet töredékes. Méret: 3,5 × 2,5 cm.

Galgahévíz–Országút közötti-dűlő - 25894
31. Összetett emailos korongfibula: 2017.21.1.13. Típus: Berecz IIB/24a2 v = Riha 7.15 = Feugère 26.c.3.a. Rézöt-vözetből öntött emailos fibula két szimmetriatengellyel. A közepén található korong külsejében narancsszínű berakás nyoma látszik, belsejében egy másik koncentrikus rekesz található, ép narancsszínű emailal. A középpontban egy nitte rögzített, egykor forgatható, plasztikus madár találha-tó, feje letörött. A középső korongot a fibula hossz tengelye irányából két oldalt két-két lunula alakú motívum díszíti, bennük csak az alapozásul szolgáló fehér email látszik. A fibula két oldalt egy-egy kicsi kör alakú, narancsszínű ema-állal díszített korongban végződik. A tűtartó és a tűszerkezet hiányos. Méret: 4,6 × 2,3 cm.

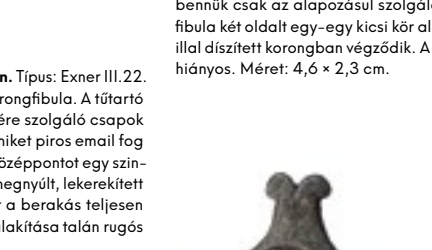
Tura–Irtvány-dűlő - 26330
25. Térdfibula: 2021.12.1.2. Típus: Merczi 2011/B/2. Rézöt-vözetből készült, kéttagú térdfibula, félköríves fed-lappal ellátva. A fedlap kis gallérral kapcsolódik a D ke-resztmetszetű kengyelhez, amely megközelítőleg derékszög-ben megtörik, S alakban ívelt. A fedlapon farkasfogminta figyelhető meg a gallér körül és a fedlap pereme mentén. A kengyel a tűtartó felé vékonyodik, és peremben végződik. A rugótekercs hiányzik, külső húrozású lehetett a húrhorog alapján. A tűtartó hiányzik. Méret: 3,6 × 1,9 cm.

Galgahévíz–Emse patak - 25895
26. Emailos ívfibula: 2017.60.1.1. Típus: Berecz IB/3a1. Rézöt-vözetből öntött, kéttagú, hossz- és keresztirányú szim-metriatengellyel is rendelkező emailos ívfibula. A tűszerkezet szorítópfófas, a tű hiányzik. A kengyel középső része enyhén ívelt, négyzetes alakú, ami egy-egy háromszög alakú re-keszre oszlik. A rekeszeket rózsaszínes emailozás tölti ki. A rekeszekben három-három azonos méretű, kör alakú kisebb rekesz látható, amiket kék színű zománc tölt ki. A fibula két vége szelvényezetten barázdált, két oldalt az utolsó szelvény kiszélesedik és hüllőfejben végződik. Méret: 5,6 × 2,6 cm.

Galgahévíz–Országút közötti-dűlő - 25894
28. Emailos korongfibula: 2016.2.1.1. Típus: Exner III.22. Rézöt-vözetből öntött, emailos, kissé ovális korongfibula. Erősen töredékes. A fibula lemezének csak a tűtartó felé eső része van meg, a tűtartó alacsony. A fibulán az emailozás rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét követően futnak körbe. A középpontot egy szintén ovális rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható. Kék emailozás nyoma a fibula felületén egy helyen, a külső gyűrűben látható, egyébként a berakás teljesen kihullott. Méret: 3,1 × 2,6 cm.

Kartal–Kartali-lapos - 26138
29. Emailos korongfibula: Leltározatlan. Típus: Exner III.22. Rézöt-vözetből öntött, emailos, kerek korongfibula. A tűtartó sérült. A fibulán az emailozás rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét követően futnak körbe, amiket piros email fog körbe. A berakás közepén hiányzik. A középpontot egy szin-tén kerek rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható, itt a berakás teljesen kihullott. A tű hiányzik, a tűszerkezet kialakítása talán rugós szerkezetre utal. Méret: 4,6 × 2,3 cm.

Tura–Beke-rét - 26357
32. Rombikus lapfibula: 2016.6.1.2. Típus: Gaspar 40a = Riha 7.4.1 = Feugère 24b1. Rézöt-vözetből készült kéttagú, szorítópfófas tűszerkezetű, rombikus lapfibula. A téglalap alakú lap csúcsai keresztszerűen erősen kihúzóttak, így a fibula keresztszerű hatást kelt. A csúcsok a végüknél ketté ágaznak. Középen a fibula lapját négy koncentrikus árkolás díszíti. A lelet felületén emailozás egyáltalán nem figyelhető meg, noha ez a típus alkalmanként zománcozott szokott lenni. A tárgyon helyenként kisebb sérülések láthatóak. A tű kissé deformálódott, a tűtartó törött. Méret: 3,3 × 3,1 cm.

Tura–Nagy-Székes-dűlő - 26369
31. Összetett emailos korongfibula: 2017.21.1.13. Típus: Berecz IIB/24a2 v = Riha 7.15 = Feugère 26.c.3.a. Rézöt-vözetből öntött emailos fibula két szimmetriatengellyel. A közepén található korong külsejében narancsszínű berakás nyoma látszik, belsejében egy másik koncentrikus rekesz található, ép narancsszínű emailal. A középpontban egy nitte rögzített, egykor forgatható, plasztikus madár találha-tó, feje letörött. A középső korongot a fibula hossz tengelye irányából két oldalt két-két lunula alakú motívum díszíti, bennük csak az alapozásul szolgáló fehér email látszik. A fibula két oldalt egy-egy kicsi kör alakú, narancsszínű ema-állal díszített korongban végződik. A tűtartó és a tűszerkezet hiányos. Méret: 4,6 × 2,3 cm.

Tura–Beke-rét - 26357
32. Rombikus lapfibula: 2016.6.1.2. Típus: Gaspar 40a = Riha 7.4.1 = Feugère 24b1. Rézöt-vözetből készült kéttagú, szorítópfófas tűszerkezetű, rombikus lapfibula. A téglalap alakú lap csúcsai keresztszerűen erősen kihúzóttak, így a fibula keresztszerű hatást kelt. A csúcsok a végüknél ketté ágaznak. Középen a fibula lapját négy koncentrikus árkolás díszíti. A lelet felületén emailozás egyáltalán nem figyelhető meg, noha ez a típus alkalmanként zománcozott szokott lenni. A tárgyon helyenként kisebb sérülések láthatóak. A tű kissé deformálódott, a tűtartó törött. Méret: 3,3 × 3,1 cm.

Tura–Agyagos mente - 26352
33. Hagymagombos fibula barbár utánzata: 2019.14.1.1. Típus: Keller–Pröttel 1. Rézöt-vözetből öntött hagymagombos fibula, vasalkatrészekkel. A fibula karjai bronzlemezszel-metszetű és díszítetlen. Oldalt hajtott tűtartója felül X-szerű motívummal és enyhe síkossággal díszített. A bronzból készült tű erősen deformálódott. Méret: 6,3 × 3,5 cm.

RÓMAI KORI FIBULÁK A BUDAKESZI JÁRÁSBÓL

Bevezetés

A Budakeszi járásban fémkereső műszerrel végzett kutatások eredményeképpen tíz római kori fibula került be a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményébe 2017 során. A gyűjtéseket Vinis Zoltán végezte, akinek tevékenysége a Ferenczy Múzeumi Centrum közösségi régészeti programjához köthető. A tárgyak Páty–Alsósori–Szabad-földek,¹ Páty–Nagy lapos-dűlő² és Páty–Laposi-dűlő³ lelőhelyekről kerültek elő (*1. kép*), típus tekintetében pedig változatos képet mutatnak.

A fibulák típus szerinti bemutatása

A fémkereső műszerrel végzett kutatások során előkerült tíz fibula összesen hat típusba különíthető el, amelyek a következők: noricum-i-pannoniai szárnyas fibula, noricum-i-pannoniai két gombos fibula, egy gombos, erős profilú fibula, hagymagombos fibula, emailos állatalakos fibula, cikáda alakú fibula. A következőkben a típusok részletes tárgyalására térek rá.

Noricumi-pannoniai szárnyas fibulák

A késő La Tène eredetű noricum-i-pannoniai szárnyas fibula – ahogyan arra neve is utal – Noricum és Pannonia provinciák területének népszerű típusa, a császárkor időszakában a „bennszülött” női viselet tipikus darabja.⁴ A római szokás szerint állított síremlékek ábrázolásai és a temetkezések adatai alapján ezeket a fibulákat a nők vállukon viselték egy azonos vagy eltérő típusú darabbal párba állítva.⁵ A noricum-i-pannoniai szárnyas fibulák legkorábbi változatai az oppidum-időszakban tűntek fel, népszerűségük pedig a Kr. u. 1–2. század során is folytonos volt.⁶

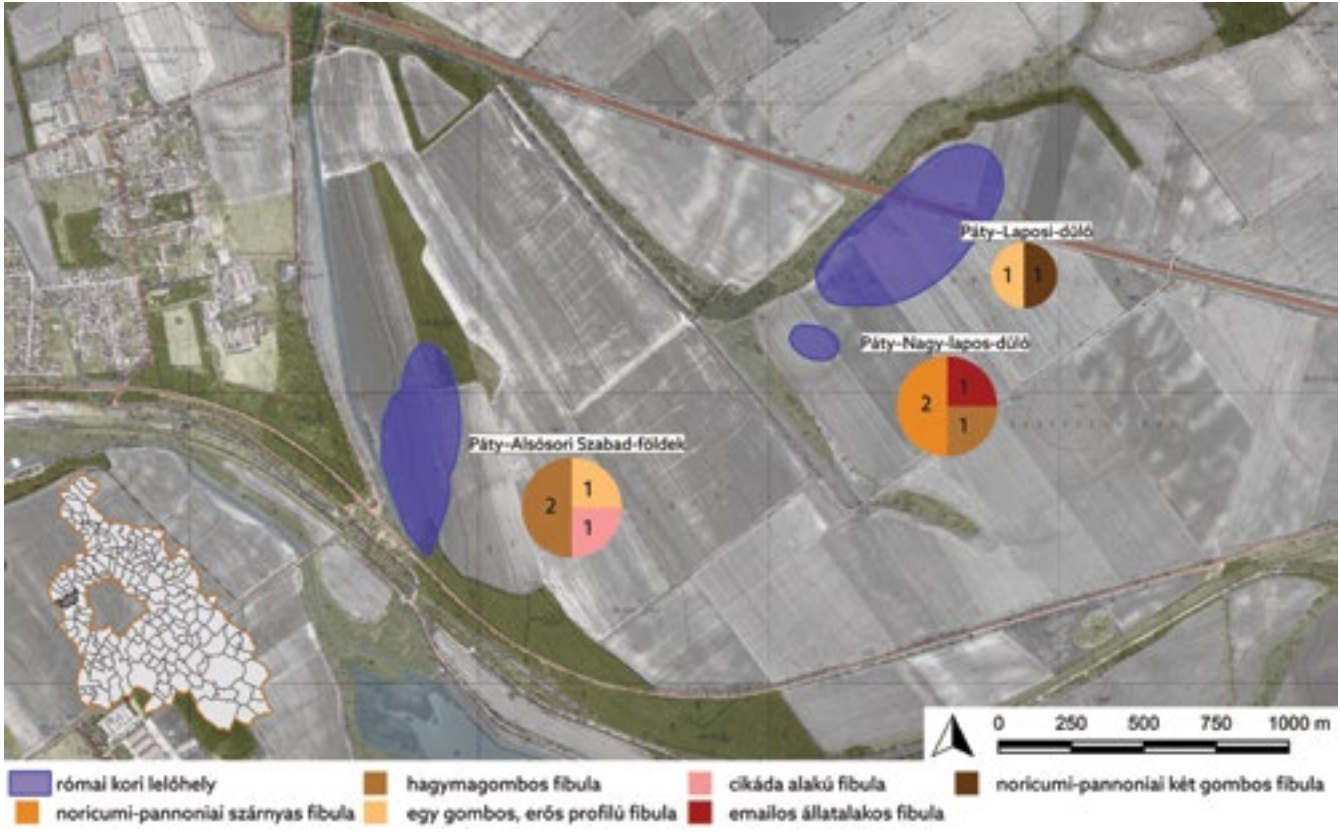
A típus legátfogóbb tipológiáját Jochen Garbsch készítette el, amely a mai napig használatban van. Rendszerezése során a tárgyak anyagát, méretét, szerkezeti elemeinek kialakítását és a tűtartók díszítéstípusait vette alapul.⁷ Jochen Garbsch a noricum-i-pannoniai szárnyas fibulákat Oscar Almgren számozását figyelembe véve⁸ az A238 típuszámmal látta el, és az előbb említett kritériumok szerint huszonegy altípusba osztotta be (A238a–v).⁹ A tárgyi anyag folyamatos gyarapodása révén

ma már Jochen Garbsch tipológiájának további bővítésére nyílik lehetőség. Az északkelet-pannoniai fibulák alapján egyelőre az A238v altípus beosztásának újragondolása vált szükségessé.

A Budakeszi járásból összesen két újabb noricum-i-pannoniai szárnyas fibula közölhető (*katalógus sz.: 1–2*), mindkettő Páty–Nagy lapos-dűlő lelőhelyen került elő. Bár az 1. sz. fibula szárnya, kengyele és tűtartója deformálódott, tipológiai szempontból minden jegye vizsgálható. A szárny, valamint a szárnyat díszítő gomb kialakítása, a tűtartó formája és díszítése alapján ez a darab egyértelműen besorolható a Garbsch A238v altípusba.¹⁰

Merczi Mónika a budaörsi telepről és temetőből előkerült noricum-i-pannoniai szárnyas fibulák rendszerezése során a részben Garbsch A238v altípusnak megfelelőített darabokat további változatokba különítette el.¹¹ Ezeken túl további változatokként határozhatók meg a gyűrűszerű szárnnyal, hengeres gombokkal és poncolt díszítésű tűtartóval,¹² továbbá a gyűrűszerű szárnnyal, hengeres gombokkal és bélyegzett pontkör díszítésű tűtartóval¹³ jellemezhető noricum-i-pannoniai szárnyas fibulák. Az 1. sz. fibula így pontosabban a Merczi 2012/10.2. változat = Merczi 2016/2.2. változat darabjaként határozható meg.

- MRT 7: 13/15. lh.
- MRT 7: 13/26. lh.
- MRT 7: 13/19. lh.
- Merczi 2012: 489; Sáró 2014b: 160.
- Sáró 2018: 261–264; Sáró–Lassányi 2019: 161, 38–39. lábjegyzet. Noricum-i-pannoniai szárnyas fibula és eltérő típusú fibula párosításához példák: Páty 112. sír (Merczi 2019: 52, 55, Kat. 3, Kat. 13, 1. t. 1, 1. t. 3; Ottományi 2019: 13, 66, 9. t. 7), Páty 302. sír (Merczi 2019: 53, Kat. 6, 3. t. 1; Ottományi 2019: 30).
- Garbsch 1965: 78, Abb. 41; Garbsch 1985: 564, Abb. 4–5; Demetz 1999: 46; Sedlmayer 2009: 28.
- Garbsch 1965: 49; Garbsch 1985: 565.
- Almgren 1923: 108–109, 118, Taf. XI. 238.
- Garbsch 1965: 49–79.
- Garbsch 1965: 74–75.
- A változatok a következők: Budaörs-telep és temető, 2. változat = Kovrig T. II. 11; Budaörs-telep és temető, 3. változat; Budaörs-telep és temető, 4. változat (Merczi 2012: 490; Merczi 2016a: 445–447; Merczi 2017a: 148–152).
- Például Sárbogárd–Virágrész 24. sírjából (Bánki 1998: 79, Abb. 11, Grab 24.3, Abb. 20.9) és Solymár–Dinnyehegy 141. sírjából (Koczur 1991: 202, XXXV. t. 3, XLIV. t. 20) került elő.
- Például Adonyból (Barkóczi–Bónis 1954: 163, Abb. 15.7), Intercisából (Sáró 2011: Kat. 15, VII. t. 1) és Leányvárról vagy Brigetióból (Lamiová–Schmiedlová 1961: 62, Nr. 404, Tab. XIX. 1) ismert.

1. kép: Páty–Alsósori–Szabad-földek, Páty–Nagy lapos-dűlő és Páty–Laposi-dűlő lelőhelyek · Készítette: Rupnik László

A 2. sz. tárgy sajnos meglehetősen töredékes, a meghatározás során fő támpontot jelentő tűtartó és a szárnyakat díszítő gombok sem maradtak meg. A kengyelt tagoló, felső oldalra kiterjedő ovális gomb alapján felvethető azonban, hogy ez a töredék is a Garbsch A238v altípusba tartozik, és valamely Merczi Mónika által felállított változatba sorolható be.¹⁴

A Garbsch A238v altípus fő elterjedési területeként már a tipológia kidolgozója is Északkelet-Pannoniát határozta meg,¹⁵ az újabban közzétett tárgyak pedig tovább növelték az ide vonatkozó darabok számát.¹⁶ Az altípust Jochen Garbsch a Kr. u. 2. századra keltezte, de a használati időszak egyértelmű kezdetét és végét nem tudta megállapítani.¹⁷ Merczi Mónika pontosabb keltezésre törekedett, a Merczi 2012/10.2. változat = Merczi 2016/2.2. változat esetében a Kr. u. 1. század utolsó harmada – 2. század közepe közti használati időszakot feltételezte.¹⁸

Noricumi-pannoniai két gombos fibulák

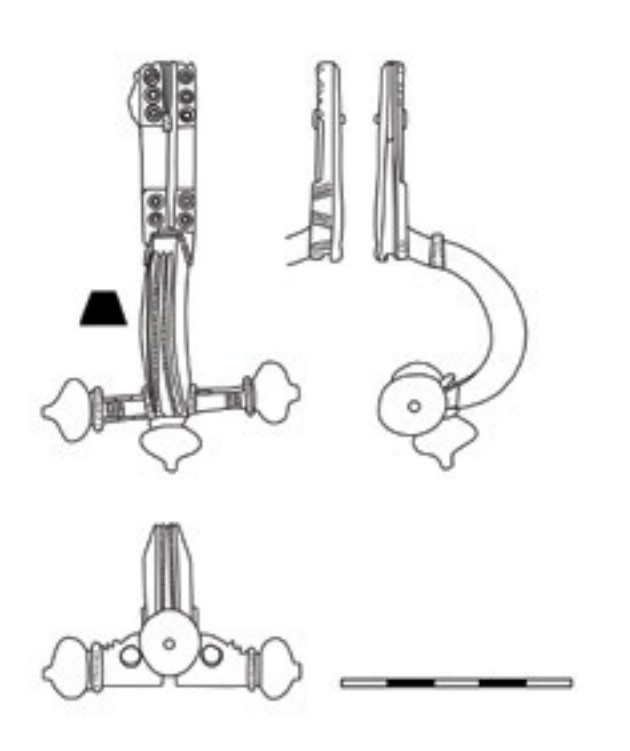
A noricum-i-pannoniai két gombos fibulák a császárkor időszakában a „bennszülött” női viselet tartozékai voltak. Fő elterjedési területükként Noricum és Pannonia említhető, de a noricum-i-pannoniai szárnyas fibulákkal ellentétben főként a két provincia déli részén kerülnek elő.¹⁹ Használati időszakuk a Kr. e. 1. század utolsó harmadától a Kr. u. 2. század végéig adható meg.²⁰

A noricum-i-pannoniai két gombos fibulák részletes tipológiája ugyancsak Jochen Garbsch nevéhez fűződik. Míg Oscar Almgren a tűtartó formája alapján két altípusukat határozta

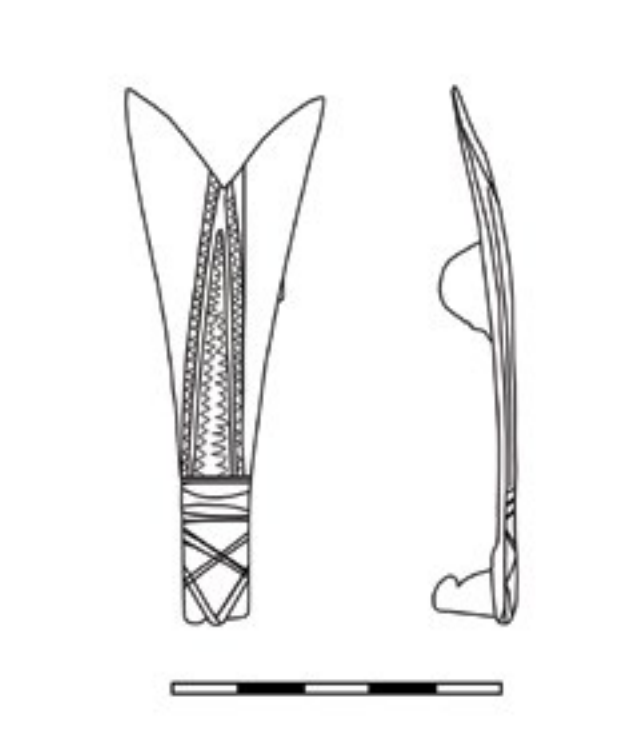
meg (A236, A237),²¹ addig Jochen Garbsch a tárgyak méretét és szerkezeti elemeit vette figyelembe – kiemelt hangsúlyt adva a tűtartó kialakításának –, és tizenhét változatukat különítette el (A236a–m, A237a–d).²²

A Budakeszi járásban gyűjtött fibulák közül egy Páty–Laposi-dűlő lelőhelyről előkerült példány (*katalógus sz.: 3*) tartozik a típusba. A téglalap alakú húrhoroggal, az osztógombok között kerek keresztmetszettel, tagolt zárógombbal és háromszög alakú, keretesen áttört tűtartóval jellemezhető fibula formai jegyei alapján a Garbsch A236c változatba sorolható be.²³ Mérete szerint az említett csoport (A236c) legkisebb darabjai közé tartozik, amelyek azonban a közepes és nagyméretű darabokhoz hasonlóan nem mutatnak területi koncentrációt.²⁴ Jochen

- A további változatokként említett gyűrűszerű szárnnyal, hengeres gombokkal és poncolt vagy bélyegzett díszítésű tűtartóval jellemezhető Garbsch A238v noricum-i-pannoniai szárnyas fibulák kengyelt osztó gombja eddigi megfigyeléseim szerint szögletes kialakításúak.
- Garbsch 1965: 75, Karte 13; Garbsch 1974: 183.
- Például: Pest megye: Merczi 2012: 490, Kat. 64–68, 6. kép 1–3; Merczi 2016a: 445–447, Kat. 14–21, 3. kép 14, 4–6. kép, 7. kép 21; Merczi 2016b: 76, 85, Kat. 45, 5. t. 9; Merczi 2017b: 88, 109, Kat. 49–50, 3. t. 2, 7. t. 10; Merczi 2019: 38–39, 54–55, Kat. 9–14, 5–7. t. Tolna megye: Sáró 2014a: 300, 308, Cat. 3–5, Fig. 2.1, Fig. 3.1–2; Sáró 2014b: 161, Kat. 3–4, 16, 20, 1. t. 1, 3–4, 2. t. 6.
- Garbsch 1965: 75; Garbsch 1985: Abb. 5.
- Merczi 2016a: 446.
- Garbsch 1965: 26–49, Karte 6–8, 12–13; Demetz 1999: 53–54; Merczi 2012: 491; Sáró 2014b: 162.
- Garbsch 1965: 27, 78, Abb. 41; Garbsch 1985: 564, Abb. 4–5; Demetz 1999: 55–56; Sedlmayer 2009: 26–27.
- Almgren 1923: 109, 117–118, Taf. XI. 236–237.
- Garbsch 1965: 27–48.
- Garbsch 1965: 29.
- Garbsch 1965: Karte 7.

2. kép: Keller–Pröttel 3–4/B hagymagombos fibula Páty–Alsósori Szabad-földek lelőhelyről · Rajz: Sáró Csilla

3. kép: Nagyméretű cikáda alakú fibula Páty–Alsósori Szabad-földek lelőhelyről Rajz: Sáró Csilla

Garbsch gyűjtése szerint az A236c változat főként az Alpok vonulatától keletre, Noricum keleti és Pannonia nyugati határterületén jelenik meg.²⁵ Az e változatba sorolható fibulák használata a Kr. u. 1. század során folyamatos volt.²⁶

Egy gombos, erős profilú fibulák

Az egy gombos, erős profilú fibulák eredete az eddig tárgyalt típusokéhoz hasonlóan késő La Tène formához vezethető vissza. Az egy gombos, erős profilú fibulák fedlappal készített változatai (A67–73) az Alpok keleti térségében alakulhattak ki, majd az Alpok és a Duna vidékén népszerű típus számos változata jött létre.²⁷ További fejlődési állomást képviselnek a részben a provinciák területén kívül, részben a Duna-vidéken kialakult egy gombos, erős profilú fibulák, amelyek már nem rendelkeznek fedlappal (A74–84).²⁸ A típus így kisebb-nagyobb formai változtatásokkal a Kr. e. 1. század végétől körülbelül a 3. század elejéig használatban volt.²⁹

Egy-egy fibula sorolható a típusba Páty–Laposi-dűlő *(katalógus sz.: 4)* és Páty–Alsósori-Szabad-földek *(katalógus sz.: 5)* lelőhelyekről. Mindkettő a fedlappal rendelkező fibulák csoportjába tartozik, sőt a tipologizálaskor jelentőséggel bíró formai jegyeik alapvetően megegyeznek: kengyelük a tűszerkezet után előlnézetben rombusz alakú, alsó oldaluk nagymértékű megvastagítása vagy alulra hajlítása nem figyelhető meg, osztógombjuk tagolt, félprofilált vagy profilált, tűtartójukat pedig két-két áttört, illetve bevésett kör díszíti. Mindezek alapján az A68 altípusba tartoznak, méretük szerint különbséget téve pedig a Cociș 8a1b2a = Merczi 2012/8.7. *(katalógus sz.: 5)* és a Cociș 8a1b2b = Merczi 2012/8.8. változatokba *(katalógus sz.: 4)* sorolhatók be.³⁰

A Merczi 2012/8.7–8. változatok fő elterjedési területeként Noricum és Pannonia adható meg, de megtalálhatók Germania Superiorban, Raetiában, Moesiában és Daciában, valamint a provinciákon kívül eső területeken is. Ezek a változatok már a Tiberius korban megjelenhettek, de főként a Claudius és Nero – Flavius-korban voltak használatban.³¹

Hagymagombos fibulák

A hagymagombos fibula a késő császárkor időszakának legnépszerűbb típusaként tartható számon. Ez a széles területi elterjedést mutató típus a férfiak ruházatához köthető, akik köpenyüket jobb vagy bal vállukon megtűzve viselhették őket.³² Gyártástechnológiai szempontból meg kell különböztetni az öntött és a lemezből hajtogatott darabokat.³³ A típus részletes tipológiáját Erwin Keller készítette el, majd Philipp Marc Pröttel módosította,³⁴ míg a lemezből készített hagymagombos fibulák rendszerét Tóth Endre dolgozta ki.³⁵

- ↑ Garbsch 1965: 29–32, Karte 7.
- ↑ Garbsch 1965: 29–30, Abb. 41.
- ↑ Almgren 1923: 34–39; Kovrig 1937: 15–17; Patek 1942: 21–25; Demetz 1999: 127–128, 135–137; Cociș 2004: 47–48; Merczi 2012: 479–486; Sáró 2014b: 163–166.
- ↑ Almgren 1923: 39–44; Merczi 2012: 479–480, 486–487; Merczi 2014: 7–8, 15–22.
- ↑ Demetz 1999: 133–135; Merczi 2012: 480–487; Merczi 2014: 8, 17, 20–22; Sáró 2014a: 301–302; Sáró 2014b: 163–166.
- ↑ Merczi 2012: 482–483.
- ↑ Merczi 2012: 482–483; Sáró 2014a: 301–302; Sáró 2014b: 163; Merczi 2016a: 436.
- ↑ Patek 1942: 73; Jobst 1975: 93–94; Merczi 2012: 501.
- ↑ Tóth 1994: 138.
- ↑ Keller 1971; Pröttel 1988.
- ↑ Tóth 1994: 142–162.

A Budakeszi járásban végzett gyűjtések során három hagymagombos fibula vagy annak töredéke került elő Páty–Alsósori-Szabad-földek *(katalógus sz.: 6–7)* és Páty–Nagy lapos-dűlő *(katalógus sz.: 8)* lelőhelyekről, amelyek eltérő altípusokba tartoznak.

A Keller–Pröttel 2 típusba sorolhatók be azok a darabok, amelyek csuklókarjának felső oldalán teljes hosszában rátétdísz van. A tűtartó fölé eső, második kengyelrész díszítése alapján különítik el altípusait, a díszítéstípusok a következők: lineáris díszítés (2/A), lineáris díszítés és kör minta (2/B), voluta párok (2/C).³⁶ A 6. sz. fibula valamennyi formai sajátossága alapján jól beleillik a Keller–Pröttel 2/A altípusba, amely Philipp Marc Pröttel kutatásai alapján a Kr. u. 300–340 közé keltezhető.³⁷

A Keller–Pröttel 3–4 altípusainak elkülönítésében ugyan-csak jelentőséggel bír a tűszerkezet kialakítása, valamint a kengyelrészek aránya és díszítése. A Páty–Alsósori-Szabad-földek lelőhelyről előkerült 7. sz. fibula (2. kép) a Keller–Pröttel 3–4/B altípusba sorolható be. Tűszerkezetének keresztrúdja állított téglalap alakú, kerek áttörésekkel, felső oldalán tagolással díszített, két végén pedig egy-egy bordával és hagyma alakú gombokkal záródik. A kengyel első, ívelt részét bordapár,³⁸ második, kinyújtott részét pedig 2+3 pontkör pár³⁹ díszíti. A 7. sz. fibula egy pontos párhuzama is ismert szűkebb környezetéből, mely a budaörsi temető 300B jelű sírjából került elő, az eltemetett férfi jobb vállánál.⁴⁰

A tárgy érdekességeként említhető még, hogy tűbiztosító-szerkezettel is ellátták. A hagymagombos fibulák tűbiztosító-szerkezetéről már Kovrig Ilona is említést tett,⁴¹ Patek Erzsébet pedig a pannoniai fibulákat áttekintve a szerkezet több típusát is bemutatta.⁴² A Pátyról előkerült példány esetében egy kicsi, a visszahajlított tűtartó nyílásába illesztett és szegecseléssel rögzített lemezdarab figyelhető meg, amelynek funkciója az volt, hogy a tű kicsúszását megakadályozza.⁴³

A 7. sz. fibula díszítéseként is megfigyelhető pontkör párok, továbbá a körárok párok számának változása a kutatók szerint kronológiai szempontból jelentőséggel bír: a formafejlődés során ezeknek a díszítményeknek a száma egyre növekedett.⁴⁴ A Keller–Pröttel 3–4 hagymagombos fibulák Philipp Marc Pröttel alapján Kr. u. 300–400 közé keltezhetők,⁴⁵ a Keller–Pröttel 3–4/B esetében pedig kronológiai támpontként szolgál, hogy gyakran kerülnek elő Valentinianus-kori érmeikkel.⁴⁶

A Páty–Nagy lapos-dűlő lelőhelyről előkerült töredék *(katalógus sz.: 8)* tűszerkezete és azt követő, íves kengyelének nagy része letört, így meghatározása az előbbieknél jóval nehezebb. A keskeny, ívelt kengyelt eredetileg hosszanti irányban futó, sima vagy gyöngysort utánzó drótszállal díszíthették, elkeskenyedő végénél pedig a feltekercselt drót töredéke maradt meg. A típus azonosítása során kiindulópontként szolgál még a kinyújtott, tűtartó fölé eső kengyelszakasz kialakítása: ez az egyenlő szélességű rész lineáris díszítésű, 1+1 párba rendezett, „V” alakban összefutó bordákkal díszített. Hasonló felépítésű fibulák például Budaörsről kerültek elő: a budaörsi vicus területén fémkereső műszerrel talált Keller–Pröttel 1/B⁴⁷ és a temető 215. sírjában a férfi jobb vállán előkerült Keller–Pröttel 2/A⁴⁸ említhetők párhuzamként. A 8. sz. fibula további részletek hiányában így a Keller–Pröttel 1–2 altípusokba is beleillik.

Emailos állatalakos fibula

Az email technika a fibulák egyik leglátványosabb díszítéstechnikájaként tartható számon. A díszítést már a La Tène-korban is alkalmazták, ekkor a nehezen beszerezhető korallt helyettesítve díszítettek vörös emailal viseleti és egyéb használati tárgyakat.⁴⁹ Az email egy fémoxidokkal színezett üveg, melynek legfontosabb alapanyaga a szilícium-dioxid volt, folyósítására pedig alkálifém-karbonátokat, nitrátokat és szulfátokat használtak.⁵⁰ A római császárkor során az *email champlevé* technikát alkalmazták: a tárgy felületén az öntési folyamat során kialakított, vagy bevágott, mélyített rekeszeket töltötték ki emailal.⁵¹

Elkészítésének többféle módszere volt. A legegyszerűbb kivitelezés szerint minden kimélyített felületbe egyszínű email került, míg komplexebb volt és dekoratívabb hatást érték el, ha a rekeszekben több színt olvasztottak egymás mellé, továbbá kis üvegberakásokat helyeztek el az egységes emailfelületbe.⁵² Az eljárás során a felületkitöltő zománc anyagához az üveget finomra összetörték, folyósító szerekkel összekeverték, és a masszát a rekeszekbe töltötték.⁵³ Előfordult továbbá, hogy a rudakká formált anyagot kihűtötték, lapokra, majd formára vágták, meglágyították, végül a helyére illesztették.⁵⁴ A legbonyolultabb és legjátékosabb összképet a *millefiori* emailozás adja. Ennek során több üvegrudat olvasztottak össze, kihűtve pedig felszeletelték őket. A kis lapocskákon az összedolgozott üvegszálaknak köszönhetően különféle minták jelennek meg, mint például sakktábla, kör és virág.⁵⁵

Az emailal díszített állatalakos lapfibulák Berecz Katalin IIC csoportjába tartoznak az általa Pannonia területéről összegyűjtött tárgyak madár, galamb, kacsa, bagoly, páva, kakas, nyúl, oroszlán, párduc, gepárd, kutya, vaddisznó, ló, szarvas, bika, hal, béka és tengeri lény alakját mutatják.⁵⁶ A Páty–Nagy lapos-dűlő lelőhelyről előkerült lapfibula *(katalógus sz.: 9)* juhra hasonlít, amelynek pontos formai párhúza-

^[36] Pröttel 1988: 353.

^[37] Pröttel 1988: 353–357, Abb. 11.

^[38] Patek 1942: T. XXIX. zs.

^[39] Patek 1942: T. XXX. 3.

^[40] Merczi 2016a: 466, 12. kép 46; Ottományi 2016: 89, 43. kép 300B sír.

^[41] Kovrig 1937: 26.

^[42] Patek 1950.

^[43] Patek 1950: 505–506, 2. kép.

^[44] Merczi 2016a: 467.

^[45] Pröttel 1988: 359–364, Abb. 11.

^[46] Merczi 2012: 503, 500. lábjegyzet.

^[47] Merczi 2012: 502, Kat. Nr. 101, 9. kép 5.

^[48] Merczi 2016a: 464, 11. kép 41; Ottományi 2016: 65, 30. kép 215. sír.

^[49] Bónis–Sellye 1988: 7–9; Berecz 2008: 88, 177–178.

^[50] Bónis–Sellye 1988: 17.

^[51] Bónis–Sellye 1988: 15; Bayley–Butcher 2004: 46; Berecz 2008: 88.

^[52] Bayley–Butcher 2004: 46–47.

^[53] Bayley–Butcher 2004: 46; Berecz 2008: 88. A 11. század végén – 12. század elején készíthetett Theophilus Presbyter *De diversis artibus*, avagy *Schedula diversarium artium* című műve, amelyben a szerző számos kézműves és iparművészeti hagyományt ismertet (Takács 1986: 9–25). A zománcozásról a Harmadik könyv LIII. és LIV. fejezetében írt, technológiai szempontú információi pedig a római kor emailozási technikájára vonatkozóan is irányadóak.

^[54] Bayley–Butcher 2004: 46; Berecz 2008: 88.

^[55] Bónis–Sellye 1988: 19–20; Bayley–Butcher 2004: 47, Fig. 30; Berecz 2008: 88–89.

^[56] Berecz 2008: 151–159.

ma sajnos nem ismert. Legközelebb egy Bliesbruckból előkerült darab áll hozzá, amelynek alakja azonban a publikáló szerint szarvassal vagy bikával feleltethető meg.⁵⁷

A pannoniai emailos állatalakos fibulák esetében Berecz Katalin a Kr. u. 1. század utolsó negyede – 3. század vége közti használati időszakot adta meg, amely az egyes változatok ese-tében rövidebb időintervallumra is szűkíthető.⁵⁸ Kontextusának keltező értékű leletei és formai párhuzamok hiányában a pátyi fibula esetében viszont pontosabb időrendi megállapítás nem tehető.

Cikáda (rovar) alakú fibula

A lapfibulák közé tartoznak a cikáda alakú fibulák.⁵⁹ Ezeket a kezdeti kutatások során a népvándorláskorhoz kötötték, ma már azonban törekedhetünk a római kori és népvándorlaskori formák szétválasztására. A típusra vonatkozó kutatásokat Kisné Cseh Julianna és Prohászka Péter részletesen összefoglalták három, a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéhez tartozó tárgy publikálása kapcsán.⁶⁰ A pannoniai darabok vonatkozásában ki kell emelni Gunter Fitz kutatásait, aki ausztriai gyűjteményekhez tartozó fibulák alapján végezte el a típus tipológiai értékelését,⁶¹ továbbá Nagy Levente ide vonatkozó kutatásait.⁶²

A római kori cikáda alakú fibulákat a szakirodalom a Kr. u. 2–4. század közé keltezi.⁶³ Felvethető azonban, hogy már a Kr. u. 1. század második felétől vagy végétől alkalmazták a cikáda formát fibulaként. Erre utal, hogy a Gunter Fitz által közzétett, kisméretű cikáda alakú fibulák között egy Petronellből előkerült, egytagú darab is publikálásra került,⁶⁴ az egytagú fibulák pedig minden típus esetében a kéttagú szerkezettel készített daraboknál korábbi formafejlődési állomásra tehetők.⁶⁵

A típusba tartozó tárgy Páty–Alsósori–Szabad–földek lelő-helyről került elő *(katalógus sz.: 10)*. A fibula nagyméretű, a rovar feje szögletes kialakítást kapott, vésett „X” mintával tagolták, szemeit is jelölték, de túlságosan nem hangsúlyozták ki. A fejet és a tort három vésett vonal választja el, a szárnyakat bordák és vésett farkasfog minta határolja. A szárnyak egymás felé eső oldala íves kialakítást kapott *(3. kép)*.

A nagyméretű cikáda alakú fibulák több darabja ismert: említhetők például *Aquincumból*, Csákvárról, *Gorsiumból*, *Inter-cisából*, Pátkáról, Pátyról, *Ulcisából*, Zsámbékról és Winden am See-ből.⁶⁶ A kis- és nagyméretű, különböző formai jellegzetes-ségeket mutató darabok keltezése a datálható kontextusból elő-került tárgyak alacsony száma miatt sajnos problémás. A pátkai 54. halomsírból előkerült nagyméretű cikáda alakú fibula Kr. u. 2. század első felére jellemző kerámiaanyaggal került elő,⁶⁷ míg egy nagyméretű táci fibula⁶⁸ kontextusa ennél későbbi lehet.⁶⁹ Biztosan a késő római idősakra keltezhető továbbá az egyik *aquincumi* cikáda alakú fibula, amely a polgárvárosi *Mithraeum* közelében került elő.⁷⁰

A cikáda alakú fibulákat – más típusokhoz hasonlóan – a római szokás szerint állított síremlékek képmezőiben, az ábrá-zolt személyek viseletében is felfedezhetjük. Csontos Katalin kutatásai során három síremléken „bennszülött” viseletű nő vagy lány, egy sírkövön pedig férfi öltözkékének részeként figyelte meg

a típust.⁷¹ Újabb vizsgálataim szerint is női viselethez tartozó cikáda alakú fibulát látunk a Budapest-Tabánból és Zsám-békról előkerült köemlékeken,⁷² melyek mellett egy további sírkő is említhető Dörgicséről.⁷³ A Solymár lelőhelyű sírkő⁷⁴ fő képmezőjében ábrázolt férfi jobb vállán látható, cikáda alakú fibulaként azonosított tárgy azonban véleményem szerint inkább pannoniai trombitafibulaként határozható meg. Az ábrázolások alapján lehetőség nyílik a típus viselési módjának vizsgálatára is. A tárgyakat valamennyi vizsgálható esetben a nők vállán, párban jelenítették meg, de talán ugyanezt a viselési módot ismerhetjük fel a budapesti sírkő lány alakjánál is, akinek bal vállát azonban anyja keze takarja.

Cikáda alakja nem csak fibulaként, de további császárkori ékszerek kompozíciós elemeként vagy díszítményeként is ismert. A Pannoniából előkerült viseleti tárgyak közül például csokor-nyakkendő alakú fibulák,⁷⁵ térdfibula,⁷⁶ karperec⁷⁷ és gyűrűkő⁷⁸ díszítéseként is találkozunk vele, de egy Augst/Kaiseraugst lelőhelyről előkerült fibula díszítőelemeként ugyancsak feltűnik.⁷⁹

- ↑ A bliesbrucki fibula rekeszkiosztása a pátyi fibulától különbözik (Weisse 2014: 264, Nr. 761, Pl. 68, 761).
- ↑ Berecz 2008: 151.
- ↑ A „cikáda” gyűjtőnévként szolgál, cikáda alakú fibulák alatt tárgyalják a különféle rovar alakú fibulákat attól függetlenül, hogy azok pontosan milyen rovarra hason-lítanak (Kisné Cseh–Prohászka 2002: 115–116).
- ↑ Kisné Cseh–Prohászka 2002: 114–115.
- ↑ Fitz 1985–1986.
- ↑ Nagy 2001: 148, Abb. 24.
- ↑ Kisné Cseh–Prohászka 2002: 117–119.
- ↑ Fitz 1985–1986: 35, 40, Kat. Nr. 1.9.
- ↑ Egy- és kéttagú szerkezettel is készülhettek például az egy gombos, erős profilú fibulák és a pannoniai trombitafibulák, amelyek esetében a szerkezet megváltozása kronológiai összefüggéseket mutat.
- ↑ Fitz 1985–1986: 36–37, 41, Kat. Nr. 5.14; Nagy 1993: 354, 360, 363, 7. láb-jegyzet, 9. lábjegyzet, 1. térkép, 1. kép 4–6; Nagy 2001: 148, Abb. 24. 10–11, 14–15; Kisné Cseh–Prohászka 2002: 117–118, 5–6. kép, 11. kép; Csontos 2003: Tab. II. 1–7; Ottományi 2007: 199, 148. kép 5; Merczi 2017b: 113, Kat. 88, 10. t. 1; Merczi 2019: 59, Kat. 39, 9. t. 6.
- ↑ Palágyi–Nagy 2000: 141.
- ↑ Fitz–Lányi–Bánki 1976: 133, Nr. 90, I. t. 6.
- ↑ A 4–5. századi temető déli oldalán húzott szelvénysonon, a V3/12 szelvényből előkerült fibulát a 4. ásonyomban találták (Fitz–Lányi–Bánki 1976: 121, 123, 133, Nr. 90). A V3/12 szelvényből Helenius mesterhez köthető westerndorfi Drag. 37 *terra sigillata* edény (Fitz–Lányi–Bánki 1976: 135, Nr. 167), Septimius Severus Kr. u. 201–210 közé keltezhető *denarius*a (Fitz–Lányi–Bánki 1976: 127, Nr. 4), valamint Kr. u. 355–361 közé datálható Aes III (Fitz–Lányi–Bánki 1976: 130, Nr. 40) került elő.
- ↑ Nagy 1993: 354, 360, Kat. III. 5, 1. kép 5, I. t. 2.
- ↑ Csontos 2003: 103–104, Cat. 1–4.
- ↑ Budapest-Tabán: Csontos 2003: 104, Cat. 2, T. III. 1. = Lupa Nr. 788; Zsámbék: Csontos 2003: 104, Cat. 3, T. IV. 1. = Lupa Nr. 3197.
- ↑ Dörgicse: Lupa Nr. 3814. A sárisápi sírkő (Csontos 2003: Cat. 1) nőalakjának vállain viszont véleményem szerint noricum-i-pannoniai szárnyas fibulapár rosszul kidolgozott darabjai azonosíthatók.
- ↑ Csontos 2003: 104, Cat. 4, T. IV. 2. = Lupa Nr. 3059.
- ↑ Sáró–Lassányi 2019: 154, 156, Fig. 7, Fig. 11. 1, Fig. 11. 5.
- ↑ Ismeretlen lelőhely, Komárom-Esztergom megye, Merczi 2011/B/2. (Merczi 2011: 22, Kat. 135, 15. tábla 2).
- ↑ Samersdorf (Ausztria) (Bónis 1975: 248, 8. kép).
- ↑ Paks-Gyapa – Rosti-pusztá, publikálatlan.
- ↑ Szegecselt kengyelű, csuklós tűszerkezetű fibula (Riha 6/Sonderform) tűtartóját díszíti (Riha 1979: 163, Abb. 3, Taf. 49. 1419).

CSILLA SÁRÓ

ROMAN BROOCHES FROM THE BUDAKESZI DISTRICT

Ten Roman brooches were discovered during metal detector surveys in 2017 in the Budakeszi district (Pest county, West from Budapest), from sites at Páty–Alsósori Szabad-földek, Páty–Laposi-dűlő and Páty–Nagy lapos-dűlő. Brooches, or fibulae, were part of men’s, women’s, and children’s attire in the Roman era.

The Norico–Pannonian winged brooches and Norico–Pannonian double-knobbed brooches originate in the late La Tène period, and they belonged to the clothing of “indigenous” women and girls under Roman rule. They were worn in pairs, pinned to the shoulders of dresses, and during their period of use, they had a functional, not just an ornamental role, fastening together the seamless parts of clothes. Three of the analysed brooches belong to the types mentioned, all from the Páty–Laposi-dűlő and Páty–Nagy lapos-dűlő sites. Strongly profiled brooches with one knob also have late La Tène origins, similarly to the two aforementioned types. According to the available data, they have been part of men’s, women’s, as well as children’s clothing. One of the distinctive characteristics of the types used in Roman Imperial times is a headplate above the pin–construction. Two of the analysed pieces had been made with headplates, these were found on the sites at Páty–Alsósori Szabad-földek and Páty–Laposi-dűlő. The three types described above were in use in the 1st and 2nd centuries AD.

Enamelled brooches were high-quality products. The figure on the zoomorphic plate brooch found at Páty–Nagy lapos-dűlő resembles a sheep. A large part of its surface could have been covered in monochrome enamel glaze, which was possibly inlaid with small round dots. Women, men, and also children wore enamelled brooches, and their period of use was between the middle of the 1st century – end of the 3rd century AD.

The main difference between Roman cicada brooches is their size. Larger specimens could have a functional role as a clothing element, fastening “indigenous” women’s dresses, and men’s capes, while in the case of smaller ones, their decorative

character could be emphasized. Although we have little information about the period of use and circle of people who wore these brooches, it seems that it belonged to both men’s and women’s attire, and it was certainly in use between the 2nd and 4^h centuries AD. One large brooch of this type has been found on the Páty–Alsósori Szabad-földek site.

Bulb-headed brooches were the most popular type throughout the late Imperial period. They were worn between the last third of 3rd and the first half of the 5^h century AD, by men (soldiers, magistrates), who used them to fasten their capes. Due to their size, a large surface was available to the craftsmen for ornamentation. For example, the pairs of dotted circles on the section above the catchplate were characteristic ornaments of this type. Three pieces of the type have been found in the Budakeszi district, from the Páty–Alsósori Szabad-földek and the Páty–Nagy lapos-dűlő sites.

The newly found brooches from the Budakeszi district fit into the outlined fibula horizon of the region. Analysing them in connection to the numerous pieces published in the last few years, it can be determined that except for the unique enamelled brooch (Catalogue no. 9), all have type parallels from the area. Specimens of the Norico–Pannonian winged brooch Merczi 2012/10.2. = Merczi 2016/2.2., the Norico–Pannonian double-knobbed brooch Garbsch A236c = Merczi 2012/11.3., the strongly profiled brooch with one knob Merczi 2012/8.7-8. , the bulb-headed brooch Keller–Pröttel 2/A, 3–4/B, as well as large size cicada brooches can be listed from the sites at Budaörs, Herceghalom-Zsámbék, Érd, Páty, Perbál and Zsámbék.

The cat. no. 9 sheep-shaped enamelled brooch is currently without a parallel, however, the compartment on the surface, that occupies almost all of it, is a well-known construction. In the case of the Pannonian forms, namely the hare Berecz 2008/IIC/2a, the boar IIC/7, and the fish IIC/9c1 shaped ones, enamel glaze was inserted in the large compartments that followed the contours of the animal shapes.

KATALÓGUS

Páty–Nagy lapos-dűlő - 11005: 1-2, 8-9
Páty–Laposi-dűlő - 10998: 3-4
Páty–Alsósori-Szabad-földek - 10994: 5-7, 10

1. Noricumi-pannoniai szárnyas fibula: 2017.4.1.1.
Típus: Garbsch A238v. Törött, rézötívözet. Egytagú. Tű-szerkezet: rugós, külső húrozású, tengelyes, 4+4 menetes. Húrhorog: kicsi, téglalap alakú. Kengyel (1): félkör keresztmetszetű. Kengyeltagolás: tagolatlan, a felső oldalra kiterjedő, ovális gomb; kettő szárny: deformálódott, különálló, 1+1 domborított gombbal. Kengyel (2): szögletes keresztmetszetű; alatta a lemezes tűtartó magas indítása, a bal alsó, íves oldalon visszahajtott, itt a jobb oldalon vésett farkasfog minta van. Tűtartó: téglalap alakú, jobbra forduló, díszített: táblába rendezett, sűrű poncolással, két végén szegélyként, továbbá a visszahajlított részhez tartó vésett farkasfog mintával. H.: 12,7 cm; sz. a tűszerkezetenél: 2 cm; sz. a kengyelnél (1): 1,3 cm; sz. az osztógombnál: 0,8 cm; sz. a kengyelnél (2): 0,4 cm.

2. Noricumi-pannoniai szárnyas fibula: 2017.4.1.3.
Típus: talán Garbsch A238v. Törédé, rézötívözet. Egytagú. Tűszerkezet: rugós, külső húrozású, 0+4 menetes. Húrhorog: téglalap alakú, kissé kiszélesített. Kengyel (1): félkör keresztmetszetű. Kengyeltagolás: tagolatlan, a felső oldalra kiterjedő ovális gomb; kettő szárny: töredékes, különálló. Kengyel (2): szögletes keresztmetszetű, alatta a lemezes tűtartó magas indítása van. Tűtartó: nem vizsgálható. H.: 4,3 cm; h. a húrhorog és a töredék vége között: 4,1 cm; sz. a kengyelnél (1): 1,6 cm; sz. az osztógombnál: 1,2 cm; sz. a kengyelnél (2): 0,3 cm.

3. Noricumi-pannoniai két gombos fibula: 2017.3.1.3.
Típus: Garbsch A236c. Törött, rézötívözet. Egytagú. Tű-szerkezet: rugós, külső húrozású, tengelyes, 4+4 menetes. Húrhorog: téglalap alakú. Kengyel (1): félkör keresztmet-szetű. Osztógomb: kettő, kétszer tagolt, profilált. Kengyel (gombok között): kör keresztmetszetű. Kengyel (3): ovális keresztmetszetű. Zárógomb: tagolt, csonkakúp alakú gomb-kis hengeres vég. Tűtartó: háromszög alakú, jobbra forduló, háromszög alakban áttört. H.: 3,7 cm; sz. a tűszerkezetenél: 1,5 cm; sz. a kengyelnél (1): 1 cm; keresztmetszet az első osztógomb előtt: 0,4 × 0,2 cm; keresztmetszet az osztó-gombok között: 0,3 × 0,3 cm; keresztmetszet a második osztógomb után: 0,2 × 0,3 cm.

4. Egy gombos, erős profilú fibula: 2017.3.1.2.
Típus: A68 = Merczi 2012/8.8. Törött, rézötívözet. Egytagú. Tűszerkezet: rugós, 0+4 menetes. Húrhorog: téglalap alakú. Fedlap: téglalap alakú. Kengyel (1): előlnézetben rombusz alakú, majd félkör keresztmetszetű, alul kissé megvastagított. Osztógomb: kétszer tagolt, félprofilált. Kengyel (2): ovális keresztmetszetű. Zárógomb: tagolt, borda-csonkakúp alakú gomb-hengeres vég. Tűtartó: háromszög alakú, jobbra for-duló, kettő kör alakú áttöréssel. H.: 4,7 cm; h. a húrhorog és zárógomb között: 3,9 cm; sz. a fedlapnál: 1,2 cm; sz. a ken-gyelnél (1): 1,2 cm; keresztmetszet az osztógomb előtt: 0,5 × 0,3 cm; keresztmetszet az osztógomb után: 0,4 × 0,3 cm.

5. Egy gombos, erős profilú fibula: 2017.5.1.5.
Típus: A68 = Merczi 2012/8.7. Törött, rézötívözet. Egytagú. Tűszerkezet: rugós, külső húrozású, 0+4 menetes. Húrhorog: téglalap alakú. Fedlap: téglalap alakú. Kengyel (1): elől-nézetben rombusz alakú, majd félkör keresztmetszetű, alul lapos. Osztógomb: egyszer tagolt, profilált. Kengyel (2): ovális keresztmetszetű. Zárógomb: tagolt, csonkakúp alakú gomb-hengeres, lekerekített tetejű vég. Tűtartó: trapéz alakú, jobbra forduló, külső oldalán kettő bevéssett körrel. H.: 4,8 cm; sz. a fedlapnál: 1,6 cm; sz. a kengyelnél (1): 1,5 cm; keresztmetszet az osztógomb előtt: 0,6 × 0,3 cm; keresztmetszet az osztógomb után: 0,4 × 0,4 cm.

6. Hagymagombos fibula: 2017.5.1.4.
Típus: Keller–Pröttel 2/A. Törött, rézötívözet. Kéttagú. Tű-szerkezet: csuklókaros, a kar hatszög keresztmetszetű, felső oldalán egy teljes hosszában futó, egy-egy kerek áttöréssel díszített rátétdísszel, végein kettő bordával és facettált gombbal. Kengyel (1): erősen ívelt, keskeny, trapéz ke-resztmetszetű, felső oldala egy hosszanti irányú barázdával díszített, oldallapjai díszítetlenek; a merőleges állású gomb hiányzik, a kengyel végénél elkeskenyedő rész van, de a felcsavart drótszál nem maradt meg. Kengyel (2): kinyújtott, egyenlő szélességű, felső oldalán egymáshoz tartó vonal-párokkal. Tűtartó: a főlé eső kengyelnél rövidebb, téglalap alakú, teli, jobbra forduló. H.: 5,6 cm; sz. a csuklókarnál: 3,7 cm; sz. a kengyelnél (2): 0,7 cm; keresztmetszet a kengyelnél (1): 0,6 × 0,7 cm.

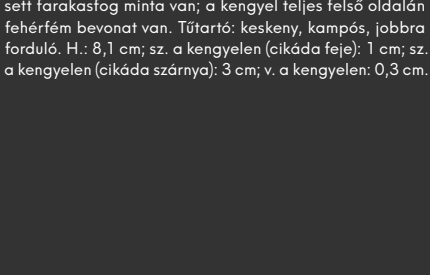
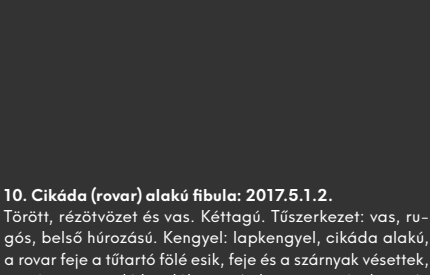

7. Hagymagombos fibula: 2017.5.1.3.
Típus: Keller–Pröttel 3–4/B. Törött, rézötívözet. Kéttagú. Tűszerkezet: csuklókaros, a kar téglalap-szerű, egy-egy kör alakú áttöréssel, felső oldala tagolt, a kiemelkedő részeken vésett vonalkázással díszített, végein egy-egy vonalkázott felületű bordával és hagyma alakú gombbal. Kengyel (1): erősen ívelt, trapéz keresztmetszetű, felső oldalán kettő hosszanti irányú, vonalkázott felületű barázdával díszített, oldallapjai díszítetlenek; a merőleges állású gomb hagyma alakú, a kengyel végénél elkeskenyedő rész van, egy vonal-kázott felületű bordával. Kengyel (2): kinyújtott, kismérték-ben szélesedő, felső oldalán 2+3 pontkör párral. Tűtartó: a főlé eső kengyellel azonos hosszúságú, téglalap alakú, teli, jobbra forduló, kis, szegecselt tűbiztosító-szerkezettel. H.: 9 cm; sz. a csuklókarnál: 5,6 cm; sz. a kengyelnél (2): 1,2 cm; keresztmetszet a kengyelnél (1): 1 × 0,5 cm.

8. Hagymagombos fibula: 2017.4.1.4.
Típus: Keller–Pröttel 1–2. Törédé, rézötívözet. Tűszerkezet: nem vizsgálható. Kengyel (1): törött, erősen ívelt, keskeny, trapéz keresztmetszetű, felső oldala egy hosszanti irányú barázdával díszített, oldallapjai díszítetlenek; a kengyel végénél elkeskenyedő rész van egy menetnyi felcsavart drótszállal. Kengyel (2): kinyújtott, egyenlő szélességű, felső oldalán 1+1 „V” alakban összefutó bordákkal, végénél 2+2 bordával. Tűtartó: a főlé eső kengyelnél rövidebb, téglalap alakú, teli, jobbra forduló. H.: 4 cm; sz. a kengyelnél (2): 1 cm; keresztmetszet a kengyelnél (1): 0,6 × 0,8 cm.

9. Emailos állatalakos fibula: 2017.4.1.2.
Típus: Berecz II.C. Törött, rézötívözet. Kéttagú. Tűszerkezet: szorítópofás csuklósszerkezet. Kengyel: lapkengyel, juh alakú: farka esik a tűszerkezet főlé, szemét pontkör jelöli, hátán vésett vonalkázás fut végig, a mélyített rekeszben eredetileg talán fehér vagy halványárga emailban kis színes pontbetétek lehettek. Tűtartó: téglalap alakú, jobbra forduló. H.: 3,2 cm; sz. a kengyelen (az állat mellső lábánál és fejénél): 1,5 cm; v. a kengyelen: 0,3 cm.

10. Cikáda (rovar) alakú fibula: 2017.5.1.2.
Törött, rézötívözet és vas. Kéttagú. Tűszerkezet: vas, ru-gós, belső húrozású. Kengyel: lapkengyel, cikáda alakú, a rovar feje a tűtartó főlé esik, feje és a szárnyak vésettek, a szárnyat tagoló bordák mentén hosszanti irányban vé-sett farakasfog minta van; a kengyel teljes felső oldalán fehérfém bevonat van. Tűtartó: keskeny, kampós, jobbra forduló. H.: 8,1 cm; sz. a kengyelen (cikáda feje): 1 cm; sz. a kengyelen (cikáda szárnya): 3 cm; v. a kengyelen: 0,3 cm.

FÉMKERESŐS KUTATÁSBÓL SZÁRMAZÓ KÜLÖNLEGES RÓMAI TÁRGYAK

A Pest megyében 2016 óta szisztematikusan végzett lelőhely azonosító és hitelesítő munka eredményeként több különleges római kori fémtárggyal gazdagodott a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteménye. Az alábbiakban ezek közül ismertetek néhányat.

Vulva ábrázolásával díszített, római kori lószerszámveret

A hátoldalán két szegeccsel ellátott, hatszögletű lapján kávébabszerű díszítménnyel rendelkező bronz lapka egy jellegzetes római kori lószerszámdísz *(katalógus sz.: 1)*. A díszítés egyezményes definíciója, hogy az a női szeméremtest stilizált megjelenítése.

A római korban nem szokatlan az elsődleges nemi jelleget adó testrészek ábrázolása: igen nagy számban ismerünk fallosz alakú amuletteket, csüngőket, medálokat, vereteket, de a férfi ivarszerv „díszítőelemként” számos egyéb tárgytípuson is megjelent. Ehhez képest a női nemi szerv ábrázolása ritkább, de nem unikális. Emögött nem csupán a kor nemiséghez való szabadabb hozzáállása és a *limes* mentén állomásozó katonák ízlésvilága,¹ de leginkább a tárgyak bajelhárító hatásába vetett babonás hit állt, amely szerint megvédték a betegségektől, az átkoktól, szerencsét hoztak, továbbá a fallosz a termékenység, a férfiasság és a férfierő jelképe is volt.

A nemi szervek ábrázolásával ellátott tárgyak sorában különlegesnek számítanak a lószerszámdíszítő veretek, amelyek között olyan ornamentumokkal találkozunk, ahol mindkét nem genitáliáinak stilizált ábrázolása megjelenik. Például egy összetett verettípus két elemén: a kiállításban is szereplőhöz hasonló gombon egy plasztikus falloszban végződő függelék csüng *(1. kép)*.²

A veretek lószerszámdísz voltát *in situ* leletkörnyezetük alapján sikerült megállapítani, ugyanis olyan kocsi- és/vagy lovas temetkezésekben kerültek elő, amelyekben teljes lószerszámatot is feltártak.³ Ezek alapján rekonstruálható, hogy a két szegeccsel rendelkező, különböző kivitelű veretek a találkozó bőr szíjvégeket voltak hivatottak összefogni, akár a fejhámon, ugyanakkor a hatszögletű, vulvadíszítésű veretek pontos funk-

cióját nem ismerjük. Mivel az egyetlen, eddig ismert pannoniai darabunk fémkereső műszer segítségével került felszínre, ennek megfejtéséhez nem visz közelebb.

A tárgyi emlékanyagban háromféle változatban találkozzunk vulvadíszes verettel. Az első egy – fent említett – összetett, csüngős veret eleme, és ebből kifolyólag akasztógyűrűvel ellátott, a másik kettő egyszerűbb, önálló díszítmény. A második egy hatszögletű lap, a harmadikat pedig mindeddig csupán egy példány képviseli Niederbierből, amely egy kávébab formájú gomb *(2. kép)*.⁴ A kiállításban bemutatott darab ugyan töredékes, de a 2. csoportoz tartozik. Ezek a példányok uniformizált kivitelűek: egy konvex, hatszögletű lapból és szegecsekből állnak, csupán utóbbiak száma változhat, és a méretük ingadozik.

A hatszögletű vulvadíszes vereteket elsőként Jürgen Oldenstein publikálta önálló verettípusként az *auxiliaris* katonai alakulatok viseletét feldolgozó monográfiájában,⁵ majd Stéphanie Boucher foglalkozott a díszítés mibenlétével,⁶ legújabban pedig Joaquín Aurrecoechea Fernández,⁷ valamint Liviu Petculescu egészítette ki az ismereteinket a tárgytípusról.⁸ Aurrecoechea Fernández morfológiai alapon, illetőleg a veretek hátoldalán elhelyezkedő szegecsek száma szerint osztályozta a Hispaniában előkerült lószerszámvereteket, és határozta meg a II csoport C altípusaként a kiállításban szereplő darab analógiáit.⁹ Liviu Petculescu a miniatűr fegyvereket formázó veretek között tárgyalja a tárgytípust, megállapítása szerint hatszögletű pajzsot jelenít meg.¹⁰

Oldenstein az addigi ismereteket szintetizálta munkájában, és ez alapján arra a következtetésre jutott, hogy a tárgytípus egyszerűbb és összetettebb, vagyis akasztóval ellátott változatában egyaránt, a gall-germán területeken terjedt el

- R. Facsády–Visy 2018: 86.
- Vagy nem egy tárgyon, de egy teljes lószerszámdísz-együttesben, a Celles–les–Waremmes-i (Belgium) halomsírban: Oldenstein 1977: 137.
- Például: a Celles–les–Waremmes-i halomsír vagy a frenzi kocsisír: Oldenstein 1977: 137.
- Oldenstein 1977: Abb. 34, 273.
- Oldenstein 1977: 137–139.
- Boucher 1983: 115.
- Aurrecoechea Fernández 1994: 161; Aurrecoechea Fernández 1995–1996: 80.
- Petculescu 1992.
- Aurrecoechea Fernández 1994: 161.
- Petculescu 1992: 411.

leginkább, de ismertetett példányokat még Britanniából és egy darabot Daciából is.¹¹ Művének megjelenése óta már ismerünk további darabokat Daciából,¹² valamint Hispaniából, Itáliából¹³ és Pannoniából is. Ugyancsak az ő megállapítása, hogy a keltezhető leletkörnyezetből származó darabok alapján valószínű, hogy használatuk leginkább a 3. században volt jellemző, ezt az azóta megismert példányok előkerülési körülményei sem cáfolják.¹⁴ A kiállításban szereplő, egyetlen eddig ismert pannoniai darab kontextusáról, előkerülésének fent említett körülményei okán, semmit sem tudunk.

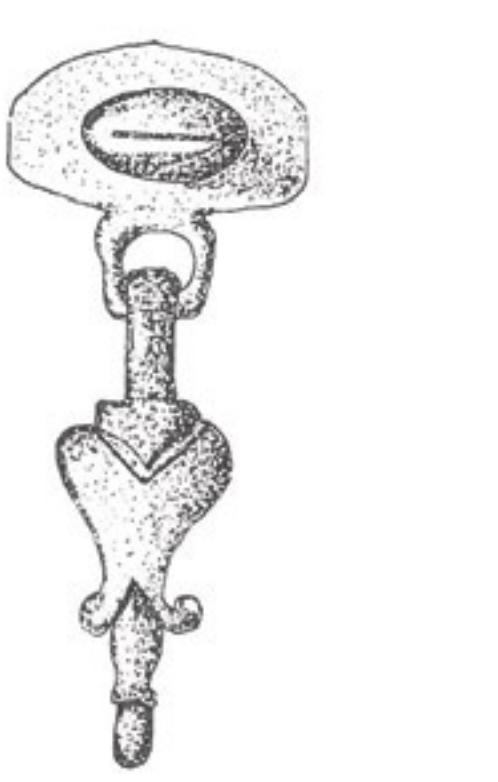
Két római kori gyűrű

A kiállításban két római gyűrűt mutatunk be. Az, hogy ezek is a közösségi régészeti program önkénteseinek fémkeresős tevékenysége révén kerültek a múzeumba, erősen limitálja eredeti kontextusukról, egykori viselési módjukra, első tulajdonosuk kilétére vonatkozó vagy kormeghatározásukat illetően megszerezhető információk mennyiségét.

A hernádi *(katalógus sz.: 2)*, külalakja alapján római kori gyűrű középkori település területén került felszínre, de vélhetően a környék egyik szarmata telepének maradványai közül származhat. Ezek között találhatták a már akkor is antik tárgynak számító ékszert a falu lakói, megőrizték, majd utolsó tulajdonosa elvesztette vagy tudatosan rejtette földbe. Feltételezett származási helye azonban még mindig nem a tárgy eredeti kontextusa. Bár a gyűrűt egy szarmata település területén találhatták, biztosan nem ott készült, hanem a dunántúli, szomszédos és kortárs, Pannonia római provinciában, amelynek – a birodalom számos, komolyabb hellénisztikus/etruszk/kelta ötvöshagyományokkal rendelkező tájáról származó – lakói birtokában voltak annak a kézműves tudásnak, ami egy ilyen mives ékszer elkészítéséhez szükséges volt, míg „barbár” szomszédjaik nem. A két terület lakói ugyanakkor élénk kapcsolatokat ápoltak, és ez állandó kereskedelmi, időről–időre pedig hadi megmozdulásokban manifesztálódott. Akár egyik, akár másik esemény során, vagyis árucserével – vásárlással vagy zsákmányolással –, hadifoglyok ejtésével is a szarmaták kezére kerülhetett. Egy rómaiaktól elbirtokolt tárgy számukra nagy értéket képviselt, ennek jele, hogy elhunytjaik mellé gyakran helyezték a sírokba státuszszimbólumként.

Katalógusunk másik gyűrűje *(katalógus sz.: 4)* a provincia területén került elő, Páty határában, római kori településként azonosított lelőhelyen.

A római korban a gyűrű – csakúgy, mint manapság – általános ékszerfajta volt. Latin elnevezése a leggyakrabban az *anulus*, *ungulus* vagy a *condalium*, a pecsétgyűrűé *simbolum*. Férfiak és nők egyaránt viselték. Férfiak inkább praktikus okokból,¹⁵ jellemzően a bal kezük gyűrűsujján vagy kisujján hordtak (pecsét)gyűrűt, a nők bármelyik ujjukon és akár egyszerre többet is. Facsády Annamária megfigyelése szerint ugyanakkor aquincumi sírkövek portréábrázolásain gyakrabban tűnik fel férfiak ujján, mint nőknél,¹⁶ például minden irattekercset tartó férfi visel gyűrűt.¹⁷ Ez nem véletlen. A számtalan különböző kivitelű

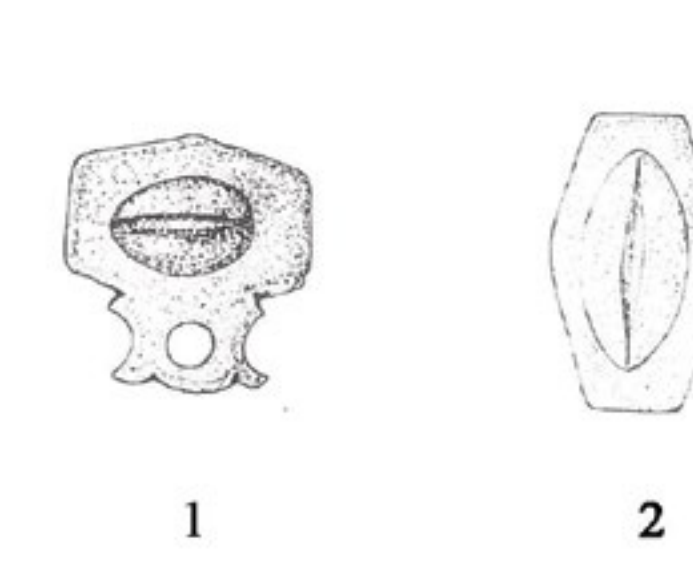

1. kép: Phallus és vulva ábrázolásával díszített lószerszámveret. Forrás: Oldenstein 1977: Taf. 34, 267.

gyűrű között – amelyek kialakításában a divat, az egyéni ízlés és anyagi lehetőségek, valamint a viselés módjának kritériuma egyaránt közrejátszott – voltak funkcionálisan elkülöníthető fajták, mint a pecsétgyűrűk, amelyeknek a személyazonosság megállapításában volt szerepük, de emellett az ékszer, különösen a férfiak esetében, egyfajta jelvényként is szolgált. Jeleztett rangot, kifejezhetett státuszt, össze- vagy egy közösséghez tartozást, alá- és fölérendeltséget – jelentőségét mutatja, hogy külön törvényrendeletekben szabályozták ki, mikor és milyen gyűrűt viselhet¹⁸ –, de lehetett egyszerűen reprezentációs elem, és szimbolikus tárgyként is értelmezhető, mint mágikus aktusok eszköze vagy hiedelmek kifejezője.¹⁹

Mindkét gyűrű tartalmaz, illetve tartalmazott egykor gyűrűkövet. Ez a „kő” a hernádi gyűrű esetében valószínűleg üveg, amely az eredetileg vésett követ, a *gemma*t volt hivatott utánozni. A pátyiból a kő mára már elveszett, de az annak befogadására szolgáló kerek mélyedés egyértelműsíti egykori létezését.

- Oldenstein 1977: 138.
- Petculescu 1992: 411, 410, Fig. 2, 1–2.
- Mediolanum (Milano): Aurrecoechea Fernández 1995–1996: 80.
- Oldenstein 1977: 139; Aurrecoechea Fernández 1994: 168.
- Auktorok megjegyzései alapján úgy tűnik, hogy a férfiak csupán esztétikai igényű ékszerviselete nőies és elitelendő szokásnak számított. Kunst 2005: 128, 6. lábjegyzet.
- R. Facsády 2009: 16.
- R. Facsády 2007: 47.
- Például a Iovagrend tagjainak az aranygyűrű megkülönböztető jele volt. Plinius Naturalis Historia XXXIII, 29. Septimius Severus pedig rendeletben engedélyezte az aranygyűrű viselését a katonaság magasrangú tisztjeinek sorában. Herodianus III, 8. 4–5; Cassius Dio LXXVI, 1.1; Márton 2002: 130.
- R. Facsády 2007: 46.

2. kép: A vulvaveretek három típusváltozata · Forrás: Oldenstein 1977: Taf. 34, 268, 269, 273.

A hernádi gyűrű teste kerek, rovátkolással díszített feje ovális és külön tagot képez a gyűrűtesttől, a vállakon egy-egy granulált gyöngy található. A borostyánszínű üvegből készült gyűrűkő gyermek arcát ábrázolja (3. kép).

Ez a gyűrűtípus – amely esetében a fej elkülönül a testtől, és az egyéb díszítmények a fej körül vannak elhelyezve – késő római (Kr. u. 4. század) leletkörnyezetből ismert. Morfológiailag Hélène Guiraud 4/a és c típusához,²⁰ Pannoniából származó anyagon készült tipológiában Facsády Annamária IV/a csoportjának (amely megfelel Martin Henig IV, XV típusainak)²¹ tagjaihoz áll legközelebb,²² ugyanakkor azokon jellemzően vagy nincs (Guiraud 2a), vagy két–két granulált gyöngyszem van a fej két oldalán, míg a tárgyalts ékszeren csak egy–egy. Bár a birodalom egyéb területeiről ismerünk néhány hasonló felépítésű darabot korábbra datálható leletkörnyezetből, Guiraud anyaggyűjtésében²³ és Pannoniában egyaránt,²⁴ ezt a vállon egy–három granulált gyönggyel díszített gyűrűtípust leginkább 3. század végi, illetve 4. századi temetkezésekből találjuk. Ezek között azonban nem csak a kiállított gyűrűforma pontos analógiája ismeretlen, de unikális a kő gyanánt befoglalt üveggyöngy plasztikus, frontális *cameo* vésete is.

A pátyi gyűrű esetében a fej és a test nem válik el egymástól, fejnél erőteljesen kiszélesedik, a vállaknál megvastagszik, a fej ellaposodik, és egy, a gyűrű arányaihoz képest kicsi, kerek foglalatot tartalmaz.

Formája tipikusnak mondható a római korban, ugyanakkor szokatlanul szögletes és vastag. Facsády Annamária aquincumi tipológiájában a III. típus a csoportjának – amely megfelel Martin Henig VIII, X típusainak – tagjaival rokonítható,²⁵ valamint Hélène Guiraud 2e típusvariánsához áll a legközelebb.²⁶ Utóbbi megfigyelése szerint a gyűrűtípus az 1. századtól a 3. század közepéig tartó időszakban, változatos formákat kialakítva fejlődött ki, és habár Dél–Galliából már az 1–2. századból ismerünk példányokat,²⁷ az északnyugati provinciákban jellemzően a 2–3. századra keltezik ezeket.²⁸

Római kori bronzmécses Bugyi–Felsőványról

A mécses egyike az ókorban használt hordozható világító eszközöknek. Természetesen sok egyéb módon is világítottak a korban, de a fáklyáknak, faggyúgyertyáknak, egyéb nyílt lánggal égő eszközöknek nem maradt nyomuk a régészeti emlékanyagban, mert szerves anyagból voltak, legfeljebb fémből készült tartóeszközök – gyertyatartó, fáklyatartó – utalnak egykori létükre.

A tulajdonképpeni fényforrás ez esetben az olajjal átitatott kanóc volt, amelynek lángját a mécses üreges testébe öntött (olíva)olaj vagy egyéb zsiradék táplálta. Bár mécseseket a római kornál korábbi időszakokban is használtak, ez a tárgyípus kanonikus formában az Itáliából érkező római hódítókkal együtt jelent meg a Dunántúlon, majd terjedt el. Magyarország területén mécseseket ezért, értelemszerűen, nagy számban a Dunától nyugatra eső országrészben, Pannonia provinciában találunk, de néhány darab a Barbaricumból – a Dunától keletre, illetve attól északra eső területek – is előkerült,²⁹ mécsesünk ezek számát gyarapítja. Mécseseket legnagyobbrrészt agyagból, ritkábban bronzból, esetleg üvegből készítettek. Formaviláguk változatos, de alapsémákat követő, ezek elkülönítése segíti a régészeti kutatást egy–egy darab korának meghatározásában. Az agyagmécseseket negatív formákba nyomva készítették

20. Guiraud 1989: 188, Fig. 26.
21. R. Facsády 2009: 31, I. tábla.
22. Guiraud 1989: 188, Fig. 26.
23. Guiraud 1989: 191.
24. R. Facsády 2009: 32.
25. R. Facsády 2009: 30, 42. 1. tábla.
26. Guiraud 1989: 181, Fig. 11.
27. Guiraud 1989: 181.
28. Guiraud 1989: 181; Riha 1990: 26.
29. Például: Tószeg (?): Vaday 1988–1989: Nr. 379, 121. tábla 5; Jászágó: Vaday 1988–1989: Nr. 20, 9. tábla 4; Öcsöd: Vaday 1988–1989: Nr. 240, 86. tábla 11; Tiszakürt: Vaday 1988–1989: Nr. 342, 109. tábla 7; Szentes–Pönköchát: Vaday 1998: 122, 32. lábjegyzet; Szentes–Berekhát: Kőhegyi 1969; Ecser 6. lelőhely, Ferenczy Múzeumi Centrum, leltári szám: 2007.1.917.2.

3. kép: A hernádi gyűrű · Fotó: Deim Balázs

sorozatgyártásban, gyakran „márkanévvel” (a mécsesek alján olvasható bélyeggel) azonosított műhelyekben, a tárgyípus igazi formagazdagságát a bronzból készült példányok között figyelhetjük meg. Alapformájuk – a figurális darabok kivételével – hasonló, ugyanakkor rendkívül széles repertoárját találjuk rajtuk a különböző plasztikus vagy reliefjellegű díszítményeknek, előbbieket a fogó környékére, utóbbiakat a *discusra* (a mécses tetejére) koncentrálnak.

A bugyi–felsőványi mécses (*katalógus sz.:* 3) különleges darabnak számít. A római kori mécsesek *discusa* – alapanyagától függetlenül – jellemzően zárt, csak egy kisebb nyílás töri meg, ami az olaj beöntésére szolgált. Nagyobb beöntőlyukakat, amiket gyakran be is fedtek egy nyitható–csukható vagy kupakszerű fedővel, a bronzmécseseken látunk, de ezek között is szokatlan a bemutatott darab kivitele. Erősen töredékes felső részét ugyanis magas, kagylóhéjszerű, kihajló perem szegélyezi, amely azt jelzi, hogy *discusa* nagy felületen nyitott volt. Persze nincs kizárva, hogy valamilyen fedést alkalmaztak, ennek módja azonban a tárgyról ma már nem olvasható le. A perem egy kis szakaszán további díszítmény töredéke látható, épp a – kerek, nagyrészt letört – fogó feletti részen, ott, ahol jellemzően a változatos kivitelű, ún. sugárvető helyezkedik el. Kivételes továbbá a tárgy alja is. A bronzmécseseknek jellemzően talpgyűrűjük van, erről ez hiányzik, ugyanakkor aljából egy kerek keresztmetszetű rúd (tüske) nyúlik ki, amelyet már az öntéskor kialakítottak. A bronzmécseseket gyakran kandeláberekre (fém állványokra) állították vagy akasztották fel. A római kor tárgyi emlékanyagában fennmaradt kandeláberekben a mécsesünkön

4. kép: A bugyi–felsőványi bronzmécses · Fotó: Deim Balázs

találhatóhoz hasonló rúd befogadására szolgáló nyílás nincs, a világítóeszközöket az állvány tányérjára helyezték vagy a rajtuk levő láncok és akasztók segítségével függesztették fel az erre a célra kiképzett nyúlványokra és akasztókra. Két égetőnyílásos alapformája megtalálható a római kori bronzmécsesek között, ugyanakkor ezek orra jellemzően jóval hosszabb, lekerített végű, égetőnyílásuk zártabb, mint a tárgyalts darabé, és még az egyszerűbb provinciális példányok is leggyakrabban *volutás* kiképzésűek. Ez a félhold alakú díszítőelem, amely a mécsesek nyakát tette kecsesebbé, vagy az ezekre utaló, a test és a nyak, illetve az égetőnyílások két szélén található a hasonló formájú bronzmécseseken. Darabunkról viszont szinte teljesen hiányzik, csupán a *voluták* égetőnyílás felőli végének stilizálására történt kísérlet (4. kép).

Ezek a vonások – a nyitott *discus*, a *voluták* hiánya és a rúd jelenléte – unikálisnak számítanak a római kori bronzmécsesek emlékanyagában. Számbavételükkel felmerül a lehetőség, hogy a tárgyat nem használatra szánták, hanem dekorációnak, és valahova, valamire stabilan rögzítették, de ez nem a hagyományosan mécsesstartó funkcióval bíró kandeláber volt.

A mécses Bugyi–Felsővány, Széles-föld lelőhelyen, egy római kori szarmata telepen került elő egyéb római importtárgyak társaságában, a sok évszázados mezőgazdasági művelés okán eredeti leletkörnyezetéből, kontextusából kimozdítva. Csak találgatni tudunk, hogy egy eddig ismeretlen római mécsesűpussal, esetleg barbár innovációval(?), vagy egyáltalán egy római korból származó tárggyal van-e dolgunk.

UNIQUE ROMAN FINDS FROM
METAL DETECTOR SURVEYS

In the past few years, multiple unique Roman metal finds have been added to the collection of the Ferenczy Museum Center.

The fragmented hexagonal fitting with a rivet on its rear side and a coffee bean-shaped ornament on its outer side found on the Páty–Alsósori–Szabad-földek site was a bridle ornament, characteristic in Roman times (Catalogue no. 1). This type of decoration by standard definition was the stylized depiction of the female genitalia. It is not unlikely in Roman times to portray sexual organs: phallic-shaped objects and objects decorated with a phallus were ubiquitous, and the vulva also appeared as a “decorative element”. The reason for this is not merely the more libertine attitude of the Romans to sexuality, and the sense of taste of the soldiers stationed alongside the limes: it was predominantly the superstition that attributed apotropaic functions to these items. According to these beliefs, they protected from illness and curses, brought luck, and the phallus was also a symbol of fertility, virility, and masculine power.

It was possible to determine the use of the vulva fittings as bridle ornaments based on in situ assemblages, although their exact function is unknown. Three variations occur in find materials: those with a suspension ring, as part of a multipiece fitting type with pendants; those without a ring, as a single piece; and the simplest form is only represented by one specimen from Niederbieber, which is a coffee bean-shaped knob (Image 2). Although the fitting featured in the exhibition is fragmentary, it belongs to the second group, which corresponds to group II and subgroup C in the morphological typology of Aurrecoechea Fernandez based on Hispanian material.

All types are represented in the largest numbers in Gallo-Germanic territories, but additional pieces have been published from Britannia, Dacia, as well as Hispania and Italia. Based on specimens from dateable find contexts, they were most prevalent in the 3rd century.

One of the two finger rings displayed in the exhibit (Catalogue no. 3) has been found on the same site as the fitting, the other one is from the Barbaricum (Catalogue no. 2). The latter site is a medieval settlement, where the ring was most probably transferred from the remains of a nearby Sarmatian settlement. Sarmatians acquired gold jewellery

due to their commercial relationship with the Roman Empire, or during a military offensive, as loot or through prisoners of war.

The band of the Hernád ring (Catalogue no. 2) is made of oval-shaped, amber-coloured glass. Its separate head holds a central stone in the shape of a child’s face depicted from the front. There is one granulated bead on each side of the head (Image 3). This form is known from a late Roman find context and belongs to Hélène Guiraud’s 4/a and c type, and in the typology based on Pannonian find material by Annamária Facsády it is closest to group IV/a. In Pannonia, it occurs mostly end of the 3rd century and 4th century burials, in a simpler form, but usually ornamented with two pairs of beads. An exact analogy of this ring is not known, and the frontal, cameo carving technique of the central stone also makes it unique.

The gilded bronze finger ring from Páty (Catalogue no. 3) is a typical Roman form, although it is unusually thick and angular. It once held a central stone – round and small, compared to the head –, which has been lost. Based on its form, it is similar to those of type III in Annamária Facsády’s Aquincum typology, and close to Hélène Guiraud’s 2e type variant. According to the latter, the type developed into diverse forms in the period from the 1st to the mid-3rd century. It is usually dated to the 2nd and 3rd centuries in north-western provinces.

The two-wick bronze lamp in the exhibition (Catalogue no. 4) is also without an analogy. It has multiple characteristics that are unprecedented, even among the diverse Roman lamp forms. Its open discus has an everted rim and a shell-like ornament, its nozzles are unusually short, and their shape is unlikely: they are narrowing toward the ends, the volutes – although at least marked – are missing, and on the bottom, there is a rod with a round cross-section sticking out (Image 4). Based on these features, it is possible that the lamp was not meant for functional use, but served as a decoration, and it was permanently fixed to something – although it was not a “traditional” candelabrum that appears in Roman find contexts. The lamp has been found on the Bugyi–Felsővány, Széles-föld site, in a Roman-era Sarmatian settlement, alongside other Roman imports, shifted from its original find context and circumstances due to several hundred years of agricultural cultivation in the area.

KATALÓGUS

Páty–Alsósori–Szabad-földek - 10994
1. Vulva (szeméremajkak) stílizált ábrázolásával díszített veret töredéke: 2017.5.1.8.
Hiányos hatszögletű bronzlap pasztikus, kávébabszerű díszítménnyel, hátoldalán kerek, laposfejű szegeccsel. A díszítmény mögött a lap homorú. H.: 2,2 cm; sz.: 1,9 cm; v.: 1 cm.

Hernád–Hernád-telek - 85641
2. Arany gyűrű üvegből készült gyűrűkövel: 2017.34.1.1.
A gyűrűtest vékony, deformált szalag, az ovális gyűrűfej külön tag, külső oldalán bekarcolt, függőleges rovátkolásokból álló koszorú díszíti, a vállakon egy-egy granulált gyöngy. A borostyánszínű gyűrűkö szemből ábrázolt, de kissé oldalra forduló, göndör hajú gyermek arcát formázza. Fej: 1,2 × 1 cm; v.: 0,6 cm; karika átm.: 1,7 cm; v.: 0,1 cm.

Bugyi–Felsővány, Széles-föld - 39923
3. Hiányos, kétlángú bronzmécses: 2015.21.1.6.
Erősen hiányos, töredékes és deformált teste kerek, discusa nyitott, magas, kagylóhéj-szerű díszítéssel ellátott, kihajló pereme van, orrai csúcsban végződnek, égetőnyílásai csepp alakúak, legszélesebb részükön egy-egy kitüremkedés, amelyek lefelé bordaként folytatódnak. Gyűrű jellegű fogója szintén hiányos, talpából kerek keresztmetszetű, lefelé vékonyodó rúd áll ki. H.: 9,4 cm; sz.: 6 cm; m. rúd nélkül: 3,9 cm, rúddal: 7 cm.

Páty–Alsósori–Szabad-földek - 10994
4. Aranyozott bronz köves gyűrű: 2017.5.1.7.
Teste ovális, a gyűrűfej felé szélesedik, a vállakon erőteljesen megvastagszik és szögletessé válik, a fej széles, nem válik el a testtől, minimálisan konvex, egy kerek, sekély foglalatot tartalmaz. Fej: 3 × 1,5 cm; test: 1,8 × 2,9 cm; v.: 0,2–0,5 cm.

PEST MEGYE ÚJABB KORA ÁRPÁD-KORI MELLKERESZTJEI

Bevezetés

Lovag Zsuzsa 1980-ban egy nagyívű tanulmányban foglalta össze a korai egyszerű mellkeresztekkel kapcsolatos ismereteket. Ez a német nyelven megjelent munkája alapvetően a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben szereplő leletekre épült, azonban nem csak az országos gyűjtőkörrel rendelkező intézmény ilyen jellegű tárgyait mutatta be, hanem a korábbi kutatások nyomán közölt, más múzeumokban meglevő, ide sorolható emlékeket is áttekintette.¹ A dolgozat huszonhárom darab leletet felvonultató adatbázisa hosszú időn keresztül alapvető tájékozási pont volt a tárgytypus Kárpát-medencei kutatását illetően. A neves szakember e munkája mellett számos további tanulmányában,² kézikönyvben,³ kiállítási katalógusban foglalkozott még a keresztekkel.⁴ Vizsgálta az ereklyetartó mellkereszteket, ahogy a kereszttypus későbbi kijevi típusának magyarországi emlékeit is.⁵ A korai kereszték Kárpát-medencei emlékeinek vizsgálatát később Szatmári Imre folytatta, aki a Békés és Csongrád megyei ereklyetartó mellkeresztek összegyűjtésére vállalkozott.⁶ A Kárpát-medencei darabok egyre inkább felkeltették a külföldi szakemberek figyelmét is, amint azt Lukás Roganský monográfiája is jelzi, aki a közép-európai szélesebb horizontba helyezve elemezte az emlékeket.⁷ Ezzel párhuzamosan a kereszték a 10–11. századnál későbbi ortodox hagyománya iránt ugyancsak egyre szélesebb érdeklődés jelentkezett Magyarországon is, amit Ruzsa György és kutatótársai által kezdeményezett kiállítás és gyűjteményes katalógus támaszt alá.⁸ A korai emlékek vizsgálata sem maradt abba, Révész Éva és Prohászka Péter végzett újabb, a kérdés egészét érintő elemzéseket.⁹

E kutatástörténeti kitekintést követően és a Pest megyei emlékek ismertetése előtt érdemes egy rövid számvetést is tartani. Lovag Zsuzsa összesen tehát huszonhárom darab egyszerű mellkeresztet, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből tizenhét darab ereklyetartó kora Árpád-kori keresztet adott közre;¹⁰ Szatmári Imre pedig mindenre kiterjedő, átfogó gyűjtése a vizsgált két megye területéről tizenkét darab mellkeresztet ismertetett.¹¹ Prohászka Péter a „Szentföldi” ereklyetartó típus kapcsán tizennyolc emléket vont be a vizsgálatába,¹² míg a vésett darabok elemzése során a vecsésivel együtt tizenhárom ilyen emléket ismertetett.¹³ Révész Éva, aki összefogla-

lón „zarándokkeresztekként” értelmezte ezeket a leleteket, már összesen hatvanöt Kárpát-medencei lelőhelyről származó egyszerű mellkeresztet és ereklyetartó emléket foglalt össze a 10–11. századból.¹⁴ Türk Attilával közösen írt munkánkban az egyszerű mellkeresztek esetében már hatvanhárom ilyen Kárpát-medencei emlékre hivatkoztunk,¹⁵ majd későbbi gyűjtéseim kapcsán ötvennyolc korai ereklyetartó mellkeresztet sikerült felgyűjtenem.¹⁶

Ezek is jelzik, hogy a tárgytypussal kapcsolatos újabb adatok folyamatosan növekedtek, az igazán jelentős gyarapodásra pedig akkor került sor, amikor a múzeumi dolgozók és az őket segítő múzeumbarátok összefogása révén számos régióban szisztematikus kutatások kezdődtek. Ezek jelentőségét jól példázza, hogy ebben a közel egy évtizedes gyűjtést felvonultató kiadványban összesen tíz új (hét egyszerű- és három ereklyetartó) mellkereszt szerepel. Ha a forrásmennyiség bővülését Pest megyére vetítve kívánjuk vizsgálni, akkor azt érdemes kiemelni,¹⁷ hogy korábban három egyszerű mellkeresztről (Inárcs–Szent György templom, alapozási árok;¹⁸ Szob–Kiserdő 60. sír;¹⁹ Vátya)²⁰ és öt

1.

Lovag 1980a.
2.

Lovag 1971; Lovag 1982; Lovag 2013.
3.

Lovag 1979; Lovag 1999.
4.

Mikó–Takács 1994: 190–192.
5.

Lovag 1971.
6.

Szatmári 1995.
7.

Roganský 2009.
8.

Gnutova–Ruzsa–Zotova 2005.
9.

Révész 2010; Prohászka 2012; Prohászka 2013.
10.

Lovag 1980a. Vö.: Lovag 1999: 23–26, 28–30.
11.

Szatmári 1995.
12.

Prohászka 2012.
13.

Prohászka 2013.
14.

Révész 2010.
15.

Langó–Türk 2004. Vö.: Langó 2010: 455.
16.

Langó 2010.
17.

Jelen tárgyak közlésénél csak az első (vagy adott esetben a leletközlő) kiadásra hivatkozom. További irodalmukra lásd: Langó–Türk 2004; Révész 2010; Langó 2010.
18.

Tari 2003.
19.

Bakay 1978: 29–33.
20.

Bárány–Oberschall 1953: 235. A tárgy az 1930-as években a kecskeméti Városi Múzeumban volt. Minden bizonnyal azért került oda, mert Kada Elek 1905-ben ásatásokat folytatott a területen (Kada 1909), melynek során nem csak bronzkori, hanem szarmata (lásd: Márton 1910: 188, 190) és Árpád-kori darabok is előkerültek. Ismereteim szerint a Kecskeméti Katona József Múzeum gyűjteményében jelenleg csak a lelőhelyről származó bronzkori emlékek találhatók meg. Vö.: <http://ertektar.kecskemet.hu/?q=node/242> (Letöltve: 2021. 04. 29.).
Number	Location	Site Type
1	Bugyi – Vány falu	egyszerű mellkereszt
2	Cegléd – Nyúlfülehalom (58869)	egyszerű mellkereszt
3	Ceglédbercel – Gerjepart (33996)	egyszerű mellkereszt
4	Galgahévíz – Beke-rét (25880)	egyszerű mellkereszt
5	Galgahévíz – Felső-Káposztások (25906)	egyszerű mellkereszt
6	Gödöllő – Babat-pusztá (25992)	egyszerű mellkereszt
7	Inárcs – Szent György templom (33310)	egyszerű mellkereszt
8	ismeretlen lelőhely	egyszerű mellkereszt
9	Nagykőrös – Ludas (41558)	egyszerű mellkereszt
10	Ócsa – Kalik-alja	egyszerű mellkereszt
11	Szob – Kiserdő (11670)	egyszerű mellkereszt
12	Szob – Vendelin (11653)	egyszerű mellkereszt
13	Tápióbicske – Szőlőskert	egyszerű mellkereszt
14	Tatárszentgyörgy – Zádógegyháza	egyszerű mellkereszt
15	Újlengyel – Vátya	egyszerű mellkereszt
16	Vác – Székesegyház	egyszerű mellkereszt
1. kép: A 10–11. századi egyszerű mellkeresztek és ereklyetartó kereszték lelőhelyei Pest megyében - Készítette: Rupnik László
- 200
- 201

ereklyetartó keresztről (Cegléd–Nyúlfülehalom;²¹ Szob–Vendelin 18. sír;²² Tápióbicske–Szőlőskert;²³ Vác–Székesegyház, Vecsés–Alsóhalompusztja)²⁴ volt szakirodalmi adat *(1. kép)*.

A következőkben bemutatom az egyes emlékek jellegzetes-ségeit, valamint párhuzamait, majd érintem azt is, mit jelent mindez az Árpád-kor korai időszakának régészeti kutatása tekintetében.²⁵

Az egyszerű mellkeresztek

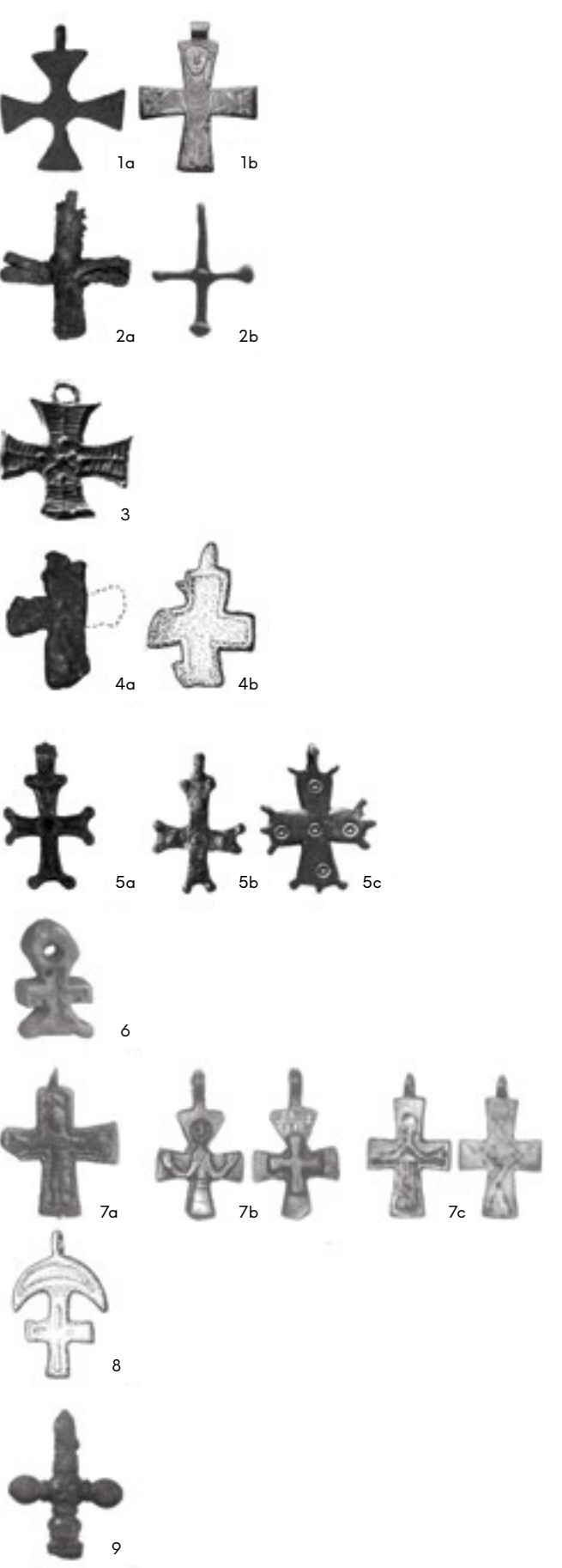
A mellkeresztek típusait korábban a Mindszent–Koszorús-dűlő lelőhelyen Türk Attilával közösen végzett ásatásunk alkalmával értékeltük és csoportosítottuk.²⁶ Az eredményeket később – egy ezidáig még meg nem jelent tanulmányban, az Orosháza–Kingéc lelőhely fémanyagának elemzése kapcsán – tovább finomítottam, s azóta egyszerűsítettem is *(2. kép)*.²⁷ A korábban felvázolt klasszifikációt a keresztekkel kapcsolatos újabb, szakemberek által írt dolgozatok nem módosították, így a mostani emlékek értelmezését is e csoportosítás keretébe illesztve mutatom be.

A legegyszerűbb lelet mellkeresztként való azonosítása bizonytalan, hiszen a Ceglédbercel–Gerjepart lelőhelyről előkerült ólomötvözetből öntött tárgy *(katalógus sz.: 2)* kereszt alakú, azonban sem a középső részén, sem a keresztszárak végein nincs nyoma felszerelőfülnek vagy olyan lyuknak, amelyen keresztül egy szalagot vagy zsineget átdugva nyakba akaszthatták volna azt. A tárgyat a korábban kialakított klasszifikáció 2a csoportjába soroltam,²⁸ amelynek szárai téglatest, hasáb vagy henger alakúak. Jelen esetben leginkább téglatestet formáznak a különböző méretű keresztszárak. Párhuzamai megtalálhatók a Kárpát-medencében, hasonló emlékek ismertek Ikervárról,²⁹ Várpalotáról³⁰ *(3. kép)*, vagy Bugac–Felsőmonostor–Péter-monostora lelőhelyről.³¹ Amint a ceglédberceli lelet esetében, úgy ezeknél ez utóbbi, ólomból öntött daraboknál sem maradt meg felszerelőfül vagy lyuk. Szélesebb kitekintésben szemlélve hasonló emlékeket más régiókban is keresztként azonosítottak.³² A felszerelőfül hiánya sem jelenti azt, hogy a tárgyat ne tudták volna nyakban viselni, hiszen a kereszt szerkezete természet-szerűleg lehetővé teszi, hogy egy rugalmas nyakbavalón (bőr-, vagy textilszalagon, esetleg kötélén) egyszerű hurkolással úgy körbe lehet fonni magát a keresztet a szárak találkozásánál, hogy az biztosan megmaradjon.³³ Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy a fentebb említett Ikervár–Virág utcai temető 112. sírjában talált kereszten és a Várpalota–Semmelweis utcai temető 12. sírjában talált emléken sem volt lyuk, azonban ezek a tárgyak viseleti helyzetben, az eltemetett gyermekek nyakánál kerültek elő. Az ikervári egy vasláncocska töredékeivel és egy 4. századi átfúrt római érmével,³⁴ a várpalotai pedig egy szemesgyönggyel.³⁵ Ezekben az esetekben is megoldották tehát a kereszt rögzítését.³⁶

Nem zárható ki azonban az sem, hogy a ceglédberceli kereszt még félkész termék volt, s csak később akartak rá lyukat fúrni, vagy függesztőfület kialakítani a felső száron.³⁷ Ez a mozzanat azonban már elmaradt.³⁸ A tárgy állapota támogatja azt az értelmezést, hogy egy félig kész emlék került itt elő, ugyanis a leleten semmiféle kopásnyom nem figyelhető meg, az egyik

oldalon pedig még látható az öntés során keletkezett ovális mélyedés is. Jól megfigyelhetők a téglatest alakú szárak szélein az öntés során keletkezett vékony vonalak, amelyek az öntőfor-ma szélének rajzolatáról kerültek át a tárgyra. A kopásnyomok hiányát azért is érdemes kiemelni, mert egy olyan puhafémből készült öntvényről van szó, amely használat esetén gyorsan kopott volna, és ennek nyomait jól regisztrálhatnánk, ahogy az megfigyelhető mind a biztosan használt ikervári, mind a várpa-lotai leleteken.³⁹ A kereszt kora kérdéses. Jól látható azonban, hogy a felsorolt, biztosan keltezhető leletek a 10. század középső harmadában tűntek fel a Kárpát-medencében,⁴⁰ és használatuk – ahogy azt a balkáni és a kelet-európai példák is alátámaszt–

- Tari 1995.
- Török 1956: 130.
- Lovag 1971: 148.
- Prohászka 2013.
- Az ilyen jellegű kutatások legfrissebb eredményeit éppen a Pest megyéhez kap-csolódó, Rácz Tibor Ákos által végzett monográfia nyújtja, amely számos kérdés tekintetében jelentősen átformálta a korszakkal kapcsolatos általános régészeti elképzeléseket. Rácz 2019b.
- Langó–Türk 2004: 386–397.
- A 2014-ben lezárt tanulmány címe: Langó Péter – Csányi Viktor – Bacskai István: Adatok a 11–13. századi viselethez és pénzforgalomhoz. A régészeti feltárásokkal párhuzamosan végzett műszeres lelet- és lelőhelyfelderítés eredményei. A klasszifikáció a korábbiakhoz képest annyiban tovább egyszerűsödött, hogy a korábban hat altípusba sorolt 7. típust az újabb leletek alapján már csak három altípusba osztottam (a. csoport: az előoldalán domború alakkal díszített keresztek, b. csoport: az elő- és a hátoldalán is domború megoldással díszített darabok [korábban 7 e. altípus], c. csoport: az előoldalán lemélyedő díszítésű darabok [korábban 7 f. altípus]). A keresztek számának jelentős növekedéséből adódóan ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban altípusokként elválasztott darabok inkább variánsoknak tekinthetők.
- Langó–Türk 2004: 388–390.
- Kiss 2000: 60, 74
- Perémi 2001: 159.
- A folyamatosan zajló feltárásról származó leleteket Rosta Szabolcs szíves enge-delmével ismerhettem meg. Segítségét ez úton is köszönöm.
- Hasonló emlék került elő többek közt Novi Banovci területéről (Vinski 1970: 55), vagy Vinčáról (Petrović 2001: No. 114), Sirmiumból (Ercegović–Pavlović 1980: 69), a Szőrényvárral szemközt a Duna szerbiai oldalán levő Kostolról, a Traianus-híd mellől (Petrović 2001: No. 93). Megtalálható a romániai (dobrudzsai) (Barnea 1967: 357–358; Barnea 1981: 132; Teodor 2000, No. 157) és a bulgáriai (Donče-va–Petkova 2011: 199–200, No. 678, 686–687, 699–706, 708–715, 719, 722, 732–735) leletanyagban is. A jelenség azonban jóval szélesebb, és nem csak Délkelet-Európa területén volt meg, hanem a korabeli Rusz területén is, amit jól bizonyít például a Vlagyimir–Szuzdali Történelmi Múzeum B–5848/239. leltári számú keresztje (Муравьева, А.Н. 1999 : No. 30), vagy a Kutaszov Gyűjteményben található emlékek sora (Kutaszov–Szeleznyov 2010: No. 159, 161, 164–169, 176), továbbá a luganszki gyűjteményben (Kajl–Necsitajlo 2006: No. 571, 573–574, 582, 585). és a Kijevben őrzött (Necsitajlo 2000: No. 193–194, 197–199) leletek. Hasonló viseleti forma feltételezhető – annak ellenére, hogy gyakran a drágább anyagokból készített ilyen jellegű tárgyakat külön fémfoglalatokkal díszítették – a különböző csontból, kőből, palából készített keresztek esetében is. Vö.: Sorokin 2017. Vö.: Муравьева, А.Н. 1999; Кокорина, Н.А. 2013
- Kiss 2000: 60.
- Perémi 2001: 159, 164–165.
- A várpalotai lelet kapcsán Perémi Ágota feltételezte, hogy a felső keresztszáron egy kis vékony fülecske is lehetett, és ezzel oldották meg a rögzítést. A leletközlés alapján azonban illet már nem sikerült a feltáráskor megfigyelnie.
- Ilyen félkész terméknek tekintette a szerb kutatás például a Smederevska Palanka külvárosában levő Vodice településen előkerült szőrvány ólom keresztet. Petrović 2001: No. 110.
- Érdemesnek tűnik megjegyezni, hogy a tárgy egyik oldalán középen levő mélyedés nem valamilyen lyukkezdemény, hanem az öntés során keletkezett.
- A várpalotai és az ikervári keresztek tanulmányozásáért Perémi Ágotának és Kiss Gábornak tartozom köszönettel.
- Langó–Türk 2004: 389.

2. kép: Az egyszerű mellkeresztek klasszifikációja · Forrás: Langó–Türk 2004. (az eredeti kép módosított változata)

ják – a 12–13. századig eltartott.⁴¹ Minden bizonnyal feltűntek a Kárpát-medencében a 11. századot követően is, amire talán a bugaci emlék utalhat.⁴²

A következő lelet a klasszifikáció 5. típusához sorolható, azon belül is az 5b csoportba.⁴³ A Galgahévízen előkerült kis méretű, jó megtartású bronz mellkereszt *(katalógus sz.: 3)* a jel-legzetesen ékköbetétes emlékeket utánzó darabok közé tartozik. Érdekessége, hogy a viselete fordított volt, tehát az eredetileg előoldalnak tekintett részt (ahol a kereszt középpontjában és a szétnyíló keresztszárakon, valamint azok középtengelyében egy-egy dudor jelezte az ékköberakások helyének imitációját) nem lehetett látni, mert az érintkezett a ruhával és a viselő testével, míg a hátoldalnak szánt sima felületű részt fordították kifelé. A fentebbi megfigyelést támasztja alá a keresztfül és a felső keresztszár deformációja, valamint a kereszt előoldalán levő kopásnyom. Ebből az altípusból 2004-ben még mindösszesen egy darabról volt tudomásom Versecről,⁴⁴ a galgahévízi emlék így a második általam ismert biztosan Kárpát-medencei darab. Keltezése sem változott a korábban készített elemzés óta.⁴⁵ A tárgy legközelebbi párhuzama a Duna jobb oldalán, a Nán-dorfehérvár közelében fekvő Vinčáról került elő.⁴⁶ Hasonló emlék a mai Szerbia más részén sem volt ismeretlen.⁴⁷ A Duna keleti szakaszán, Dobrudzsában, az egykori Durostolon területéről is adatolható ilyen emlék *(4. kép)*.⁴⁸ Az altípus használata a balkáni leletanyagban a 10. század második harmadában kezdődött, és a 11. század végéig tartott.⁴⁹ Hasonló időszakra helyezhetők a Bizánc központi területéről származó párhuzamok,⁵⁰ így a 11. század második felére tehető az Eufrátesz melletti Gritille lelőhelyről származó darab, amely ekkoriban már a Biroda-lom keleti határvidékének számított.⁵¹ A tágabb kelet-európai régióban (elsősorban a mai Ukrajna és Oroszország területén) a 12. század első feléig használhatták a hasonló darabokat.⁵² A szőrvány galgahévízi kereszt kora minden bizonnyal a bal-káni leletek használati idejével eshetett egybe, és Pest megye 11. századi emlékei közé tartozhat.

^[1] Barnea 1967: 357–358; Barnea 1981: 132; Necsitajlo 2000: No. 193–194; 197–199; Petrović 2001: No. 114, 134, 159; Kutaszov–Szeleznyov 2010: No. 159, 161, 164–169, 176; Dončeva–Petkova 2011: 200.

^[2] A lelőhely értékelésére és kronológiájára lásd: Rosta 2014a; Rosta 2014b.

^[3] Langó–Türk 2004: 391.

^[4] Langó–Türk 2004. További párhuzamot jelenthet a Bakay Kornél közléséből ismert és Mészáros Gyula gyűjtéseként ismertetett egyik kereszt (Bakay 1978: 139, LVIII. 2). A leletről a 111. lábjegyzetben közölt sommás megállapítás kapcsán azonban mindössze annyit lehet tudni, hogy az „Mészáros Gyula bizánci gyűjtéséből” származik (Bakay 1978: 140, 112. j.), az nem derül ki, hogy a LVIII. 2. rajzon levő „bizánci gyűjtésből” származó kereszt a Kárpát-medencéből, vagy azon kívül került elő.

^[5] A kérdés korábbi irodalmára lásd: Langó–Türk 2004: 391.

^[6] Marjanović–Vujović 1977: No. 66. A lelőhely kapcsán lásd még: Marjanović–Vujović 1984.

^[7] Milovanović 1993: 29, No. 9.

^[8] Atanasov 2006: 296, Tab. LXXII. No. 338.

^[9] Barnea 1967: 357–359; Marjanović–Vujović 1977: 56; Atanasov 1992: 263; Bikić 2010: 129; Dončeva–Petkova 2011: 248. A típus nagyon korai, 8–9. századi keltezésének lehetőségére: Milovanović 1993: 29. Az emlékcsoport eltérő klasszifikációjára: Pülz 2020: 96–97.

^[10] Stiegemann 2001: No. IV. 29; Wamser 2004: No. 543; Atanasov 2006: 296–297; Pülz 2017: No. 44; Pülz 2020: 1. 103, 2. No. K 7. Számos hasonló kereszt található Athénban a Pavlos és Alexandra Kanellopoulos Múzeum gyűjteményében a 9–12. századra keltezve.

^[11] Redford 1986: 120.

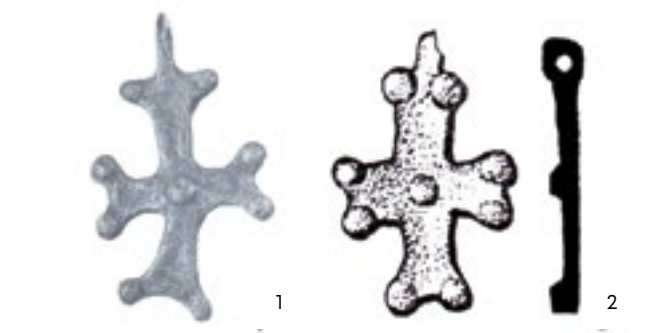
^[12] Atanasov 2006: 296; Necsitajlo 2000: No. 215; 224. Sztanjukovics–Oszipov 2003: No. 3–30; Kutaszov–Szeleznyov: No. 77–78.

3. kép: Ólom mellkeresztek Várpalotáról (1) és Ikkervárról (2). Perémi Ágota és Kiss Gábor szíves jóvoltából készítette: Langó Péter

A mellkeresztek további darabjai a 7. típus a altípusához tartoznak. Ezekre a darabokra jellemző, hogy az előoldalukon egy személy látható: vagy keresztre feszített állapotban, nyújtott, könyökben meghajlított karokkal (ezekben az esetekben mindig Krisztus), vagy *orans* kéztartással (ezekben az esetekben szintén valószínűsíthető a Megváltó ábrázolása, de egyes daraboknál felvetődhet Mária vagy valamelyik szent megjelenítése is). Általános különbség még, hogy vagy egy személy látható az ábrázoláson (Bugyi–Vány, Ócsa–Kalik-alja, Tatárszentgyörgy–Zádogegyháza), vagy a vízszintes keresztszárak végein egy-egy további arc-rész is megfigyelhető (Gödöllő–Babat-pusztá, szórvány kereszt). E durva csoportosításon túl további, szűkebb halmazok csak a Pest megyei emlékek alapján nem alakíthatók ki. Az egyes leletek mind méretüket, mind ikonográfiájukat tekintve különböznek, így ismertetésükre és elemzésükre is külön-külön térek ki.

A leginkább figyelemre méltó a Tatárszentgyörgyről származó töredék (*katalógus* sz.: 9). A deformált patinás mellkereszt hosszú ideig használatban lehetett, ennek során az utolsó időszakban már nem csak a függesztőfület vágták le, hanem a kereszt felső szárvégét is. Arra azonban gondosan ügyeltek, hogy a keresztre feszített Krisztust ábrázoló, a tárgy síkjából kiemelkedő rész ne sérüljön. A tárgyítípus azért érdemel külön figyelmet, mert egy olyan variánsról van szó (7a1 variáns), amelynek a közeli párhuzamai számos további Kárpát-medencei lelőhelyről ismertek.⁵³ Ilyen darabok voltak Cece–Menyődpusztá lelőhelyen,⁵⁴ Jankafalván,⁵⁵ Majson a 234. sírban.⁵⁶ Ide sorolható lelet származik Baracsról,⁵⁷ valamint Hódmezővásárhely–Kingécről is. Az egyik leggazdagabb gyűjtemény, amit Korinek László a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlott fel,⁵⁸ számos további hasonló emléket tartalmaz, a gyűjtemény tulajdonosának ismeretei szerint az egyik Cecéről,⁵⁹ egy másik Dunaszekcső–Báta-Palotabozsok hármashatár területéről, egy újabb Kacsótáról való. Ehhez a variánshoz tartozik a gyűjtemény két gyengébb kivitelű öntvénye, amelyek jól érzékelhetően egy jobban sikerült darab gyenge másolatai voltak. A magángyűjtemény két keresztje sorolható ide: az egyik valószínűleg Márok határából, a másik szintén Cece környékéről származhat. Ezeken a tárgyakon jól látható módon Krisztus alakja hasonló tartást vesz fel, és azonos az előoldal struktúrája is.⁶⁰ A kereszt előoldalának a peremén keret látható, a megfeszített Megváltó arcát frontális módon, míg a karokat minden esetben a könyöknél meghajlítva ábrázolták. Általános jellegzetességük az is, hogy a kezek tenyérrel kifelé

4. kép: A galgahévízi kereszt párhuzamai: (1) a belgrádi Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből · Forrás: Milovanović 1993; (2) a mai Bulgáriában található Durostolon (ma Szilisztra) város lelőhelyéről · Forrás: Atanasov 2006.

fordítva láthatók, és a karok íve egy jól követhető fektetett S alakú ívet mintáz. A kereszteken a megnyúlt felsőtestet minden esetben egy nyújtott ágyékkendős rész követ, majd a szorosan összezárt lábak lábfejjel szintén a sagittalis sík irányába állnak. Az azonos ábrázolás ellenére egy olyan pár sem különíthető el, melyek esetleg azonos öntőmintához lennének kapcsolhatók (5. kép).⁶¹ Jól láthatók ugyanis azok az apró különbségek, méretbeli eltérések, melyek alapján ez utóbbi lehetőség nem igazolható. A tárgyítípus további jellegzetessége, hogy hasonló darabot sem a Balkánon (értve ez alatt mind az általam ismert közreadott közelebbi szerbiai,⁶² horvátországi, szlovéniai emlékeket, mind a távolabbi bulgáriai, görögországi darabokat), sem Északkelet-Európában (oroszországi, ukrainai, skandináviai gyűjtemények általam ismert kiadott leletei között) nem sikerült fellelnem.⁶³ Úgy tűnik tehát, hogy ebben az esetben egy jellegzetesen Kárpát-medencei variánsról lehetett szó. Annak

53. E csoportba tartozónak véli Lovag Zsuzsa a cikói keresztet is, amely azonban elveszett, csak Fettich Nándor leltárkönyvi vázlata alapján ismert. Lovag 1980a: 363; Lovag 2013: 493.
54. nn 1933: 41; Lovag 1980a: 363.
55. Lovag 1980a: 336; Lovag 1999: 29; Gáll 2013: 237.
56. Kiss 1983: 92, 173.
57. Herczku 2005.
58. Itt szeretnék külön köszönetet mondani Korinek Lászlónak, aki nem csak megnyitotta előttem különösen gazdag gyűjteményét, hanem mindenben segítségemre volt. Köszönettel tartozom neki a kutatásaimhoz nyújtott támogató segítségéért is. Lovag 2013: 493.
59. Hasonló megállapítással: Lovag 2013.
60. Lovag 2013: 493.
62. Kiss Attila a majsí kereszt kapcsán (tévesen a 220-as sírra hivatkozva) egy Ritopekről és egy Brestovikból származó emléket sorolt fel párhuzamként. Kiss 1983: 206. A Ritopekből származó darab (Bajalović–Haci–Pešić 1977: No. 13; Marjanović–Vujović 1992: 25. No. 6; Petrović 2001: No. 161.) nem kötdik a fentebb ismertetett variánshoz. A Brestovikról származó – Kiss Attilánál leltári számrá hivatkozott – emléket a témát érintő közleményekben nem találtam meg.
63. Kiss Attila a majsí temető elemzése kapcsán skandináviai párhuzamokra hivatkozott. Kiss 1983: 206. Az általa felgyűjtött darabok az újabb kutatások alapján azonban nem feleltethetők meg olyan közeli párhuzamnak, mint ahogy azt Kiss Attila feltételezte (ahogy arra már Bóna István is utalt recenziójában: Bóna 1984: 286–287). Az adatbázisban említett skandináv párhuzamok ugyanis a legtöbb esetben kétoldalt díszítettek (pl. Johannishus, Kville kyrka, Sandegårda, Lilla Klintegårda, Allmänne, stb.) és az újabb helyi emlékeket elemző klasszifikációk alapján nem is alkotnak egy csoportot (pl. Jörn Staecker munkájában Kville kyrka, Sandegårda lelőhely emlékeit a klasszifikációjában az általa kialakított 2.1.2. alcsoport darabjaihoz sorolta, addig a Lilla Klintegårda lelőhelyről származó keresztet a 2.1.3. alcsoport darabjaként különítette el). Staecker 1999. Kiss Attila Kárpát-medencei anyaggyűjtéséhez is kapcsolódott olyan emlék (a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött váli kereszt: Lovag 1999: No. 36), amely egyáltalán nem kapcsolható ehhez a csoporthoz.

5. kép: A 7a1 variánsba sorolt Kárpát-medencei keresztek pár darabja: 1. Cece–Menyődpusztá; 2. Hódmezővásárhely–Kingéc; 3. Tatárszentgyörgy; 4. Jankafalva (Ianca–Románia); 5. Majs–Udvári rétek; 6. Cece (?) – Korinek L. gyűjteménye; 7. Márok (?) – Korinek L. gyűjteménye; 8. Bátaszék (?) – Korinek L. gyűjteménye; 9. Dunaszekcső–Báta–Palotabozsok határának találkozásánál (?) – Korinek L. gyűjteménye

6. kép: A gödöllői kereszt egyik párhuzama a mai Bulgária területéről Kraszenből
Forrás: Dončeva–Petkova 2011.

lehetősége, hogy a kereszték egy része már a Kárpát-medencében készült, Lovag Zsuzsa kutatásai során is felmerült.⁶⁴ Az ő megállapítása, amely alapvetően ikonográfiai megfontolásokon nyugodott, azonban később számos nehézségbe ütközött.⁶⁵ A fentebbi javaslatra – a 7a1 variáns Kárpát-medencei eredztetésére – azonban alapvetően az itteni párhuzamok és a regionális összehasonlító anyag robbanásszerű bővülése alapján gondolhatunk. Ezek a darabok tehát az előoldalon megformált Krisztus ábrázolásának jellegzetességeit tekintve azonosságot mutatnak, miközben előfordulásuk csak a Kárpát-medencében adatolható. Keltezését egyértelműen segíti a régészeti kontextusból ismert majsi és baracsi kereszt, melyeket egyöntetűen a 11. századra helyezett a kutatás.

Jóval egyszerűbb kivitelű a Bugyi–Vány lelőhelyű emlék (*katalógus* sz.: 1). Ez a tárgy a kisebb méretű mellkereszték közé sorolható 3,39 cm-es magasságával. Az erősen kopott kereszt kialakítása gyenge képzettségű mesterre utal. Ezt tanúsítja az előoldalon látható Megváltó bizonytalan megformálása, valamint a felfüggesztés kialakításának rusztikus formája. A keresztkez ugyanis nem készítek függesztőfület, hanem a felső keresztzáron található egy, a hátoldal irányából kialakított lyuk, amelyen áthúzhatták a zsinórt. Szintén az öntvény gyenge minőségét jelzik az öntési zárványok, a kereszt felső szárának külső oldalán megfigyelhető, az öntés során keletkezett mélyedés (lunker). Krisztus ikonográfiája elnagyolt: így például amíg a derékrész és a jobb kar markánsan kiemelkedik a kereszt előol-

dalának síkjából, addig a fej, a lábak vagy a bal kar esetében hasonló megoldás nem figyelhető meg. Az ábrázolás plasztikusága oly mértékben megszakad, hogy a bal kéz ujjait csak az öntőmintába bekarcolt vékony vonalak jelzik. Hasonló vagy azonos öntőformára visszavezethető darabot sem a Kárpát-medencei emlékek közt, sem a tágabb régió egykorú keresztjei közt nem sikerült fellelnem. E darabhoz hasonló, gyengébb kivitelű öntvények a korszakban szinte mindenhol ismertek.

Ócsa–Kalik-alja nevű lelőhelyről egy, a Bugyiban talált emléknél nagyobb méretű és jobb minőségű kereszt került elő (*katalógus* sz.: 8). A patinás felületű tárgy előoldalán egy modern kori sérülés is megfigyelhető. A tárgyon ábrázolt Krisztus kialakítása itt szintén egyedi. Annak ellenére, hogy ezt a leletet egy, a Bugyiból ismertetett emlék készítőjénél jobb képességű mester munkájának tarthatjuk, elmondható, hogy a formázókészség tekintetében neki is komoly hiányosságai voltak. Az előoldalon kialakított ábrázolás elhelyezése ugyanúgy tükrözi a készítő gyenge képzettségét, mint a fej és elsősorban az arc elnagyolt kialakítása. Érdekes a haj megformálása, amely a Megváltó jobb oldalán a halántékáig ér, míg a másikon a bal vállig. A korabeli mellkeresztekre nem jellemző, hogy különösebb gondot fordítottak volna Krisztus hajviseletének hangsúlyozására. A korszakban keletkezett kódexek, ikonok, falképek esetében azonban teljesen általános Jézus Krisztus ilyen módon történő megjelenítése.⁶⁶ A féloldalas hajviselet minden bizonnyal a lelettel egykorú, szépen kidolgozott ereklyetartó mellkereszték előlapjának másolására utal. Utóbbi kapcsán elegendő a Vatikáni Apostoli Könyvtárban őrzött,⁶⁷ vagy a Pliszkában talált arany háromrészes ereklyetartó ábrázolására utalni,⁶⁸ ahol az ócsai tárgy analógiái megfigyelhetők. Ez az ábrázolástípus már az ikonoklaszta időszak előtti keresztéknél is felbukkan.⁶⁹ Az ócsai emlék másik említésre érdemes jellegzetessége a Megváltó *colobium*ban történő ábrázolása,⁷⁰ amely nem egyedi a Kárpát-medencei darabok esetében, ikonográfiai kapcsolódási pontjait már Türk Attilával írt munkánkban is bemutattuk.⁷¹ Összefoglalva elmondható, hogy a tárgy konkrét párhuzamát nem sikerült fellelnem, azonban a fentebbi ikonográfiai megfontolások ugyanúgy a 11. századra valószínűsítik az emlék a korát, ahogy a Bugyiban előkerült darabét.

A fentebb vázolt felosztásban elválasztottam ezektől az emlékektől azokat, melyek esetében nem csak egy személyt ábrázoltak, hanem a két vízszintes keresztzáron (*patibulumon*) további ikonográfiai elemek is láthatók: kerek foglalatba helyezett fejek vagy mellképek. Ez a megoldás szintén általánosan jellemző a korabeli mellkeresztekre. A legtöbb esetben

7. kép: A Pest megyei gyűjteményben levő ismeretlen lelőhelyű emlék bulgáriai párhuzamail · Forrás: Dončeva–Petkova 2011.

az apostolok vagy evangélisták szerepeltek a Megváltó két oldalán – egyes darabokon a vízszintes keresztzár (*stipes*) két végénél is –, de előfordult, hogy szentek vagy angyalok. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra is, hogy már az ereklyetartó kereszték egy jelentős részénél is olyan elnagyoltak ezek az oldalsó képi elemek (sok esetben felirat sem utal arra, hogy kit kívántak megformálni), hogy azonosíthatatlanok az ábrázolások. Ebből adódóan az – ereklyetartóknál általában jóval sematikusabb ábrázolárendszerrel rendelkező – egyszerű mellkereszték esetében ez a jelenség még inkább tapasztalható.⁷² A keresztzárakon alakokkal díszített ereklyetartó kereszték ikonográfiáját pedig – amint azt már a bulgáriai leletek is igazolták – lemásolták az egyszerű mellkereszték esetében is.⁷³

A gödöllői emlék rusztikusabb kivitelű darab (*katalógus* sz.: 5). A középső részre helyezett alak vonásai elnagyoltak, nem állapítható meg, hogy szakállas-e vagy nem, ahogy az sem, hogy a kezei *orans* tartásban vannak-e vagy nyújtva.⁷⁴ A fentebbi okokból adódóan nehezen azonosítható a kereszt központi alakja. Lehetett Krisztus, de Mária, vagy valamelyik szent is. A két kézfej alatt látható kerek korongokról akár azt is feltételezhetjük, hogy a más darabokon medalionban ábrázolt személyek redukálódott alakjait voltak hivatva jelölni, de nem zárható ki az sem, hogy az előképükben olyan ábrázolás látható, mint a bjalai darabon. A gödöllői kereszt esetében sem sikerült közelebbi párhuzamot találnom a Kárpát-medencéből. A hivatkozott bulgáriai analógiák azonban segíthetnek abban, hogy meghatározzuk a tárgy korát. A már említett Bjalán talált darabot például a 10. század és a 11. század első fele közé helyezik (6. kép).⁷⁵ Nagy valószínűséggel a gödöllői lelet is 11. századi lehet.

Az ismeretlen lelőhelyről a gyűjteménybe került törött bronz darab (*katalógus* sz.: 10) esetében megfigyelhető, hogy a tárgy előoldala a használat során erősen lekopott. Az is jól látható, hogy az elnagyolt kidolgozottságából adódóan eleve nem koncentráltak az egyes alakok attribulására. A középső figuráról sem dönthető el, hogy Krisztust vagy Máriát kívánták-e ábrázolni. Az ereklyetartó keresztéknél ugyanis mind a Megváltó, mind az Istenszülő megjelent ilyen mellképekkel övezve a kereszt középtengelyében. A kérdés eldöntését segítené a karok helyzete (nyújtott vagy hajlított, *orans* tartás), azonban e részlet is erősen elnagyolt, a kezek kidolgozása teljesen elmaradt. Mindebből adódóan az ábrázolás tovább nem értelmezhető. Összevetve a már idézett bulgáriai párhuzamokkal, az emelhető ki, hogy míg az utóbbiaknál általában mindegyik keresztzár végződéshez elhelyeztek egy mellképet⁷⁶ (7. kép), addig a Kárpát-medencei emléknél csak három ilyen kép látható. Az alsó száron a láb alatt ugyanis nem alakítottak ki ilyen ábrázolást. Keltezése – a már idézett párhuzamok alapján – szintén a 11. századra tehető.

Az ereklyetartó mellkereszték

A három ereklyetartó kereszt egyike sem teljes. A legépebb darab Galgahévíz–Beke-rét területéről került elő (*katalógus*

64. Lovag 1980a.

65. Langó–Türk 2004: 401–403.

66. Brubaker 1999; Belting 2000; Haberl 2013.

67. King 1928: 198; Brandt–Effenberger 1998: No. 20; Wiczorek–Hinz 2000: No. 02.03.32; Korhuzina–Peskova 2003: 42; Pitarakis 2006: No. 1.

68. Evans–Wixom 1997, No. 225; Pace 2000, No. 35; Dončeva–Petkova 2011, No. 214.

69. Pitarakis 2006: 55–62; Peskova–Strokova 2012: 43–45.

70. A kérdés hátterére: Türk–Langó 2004: 401.

71. A Kárpát-medencei darabok felsorolására lásd: Türk–Langó 2004.

72. Pitarakis 2006: 55–74; Korhuzina–Peskova 2003: 14–22; Dončeva–Petkova 2011: 121–131, 137–149.

73. Dončeva–Petkova 2011: 224–226.

74. Dončeva–Petkova 2011: No. 1129.

75. Dončeva–Petkova 2011: 224, 469.

76. Dončeva–Petkova 2011: 222–226.

8. kép: A galgahévízi ereklyetartó mellkereszt ikonográfiai párhuzamai Vésztőről (1–2) és Tiszafüredről (3) · Forrás: Langó Péter

sz.: 4). Ez a tárgy egy másodlagosan felhasznált öntött bronz mellkereszt hátlapja. A lelet hátlapját minden bizonnyal azt követően alakították át, hogy az eredetileg összeforrasztott két részből álló keresztet középen szétnyitották, és az ereklyét felhasználták. Ezt követően valamikor a kereszt alsó- és felső részén levő csuklókat lereszelték (a kereszt alján ennek a nyoma jól megfigyelhető), majd a hátlapra egy felszerelő lyukat fúrtak. A tárgy tulajdonosa így hordhatta a nyakában önálló keresztként. A tárgy erősen kopott (Mária arca simára csiszolódott), ami hosszú használatra utal. A külső oldalon kialakított motívum az imádkozó Istenszülőt ábrázolja. A tárgyon látható ikonográfának számos jó párhuzama található a magyarországi emléktárhelyeken is. A Vésztő–Mágori–dombok lelőhelyéről, Tiszafüredről előkerült darabokon kívül a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű példánya is ide sorolható (8. kép).⁷⁷ További párhuzamok ismertek a Balkánról: Horvátországból, továbbá Szerbiától (Mačvanska Mitrovica), Albánián keresztül (Butrint) egészen a mai Bulgáriáig (Odarci).⁷⁸ Hasonló emlékek azonban eljutottak a mai Oroszország területére is.⁷⁹ Ludmilla Dončeva–Petkova a bulgáriai leletanyagban belül ezeket a darabokat két kisebb csoportra választotta szét az előlap alapján.⁸⁰ A Pest megyei darab a fentebb hivatkozottaknál valamivel kisebb, hiszen a Kárpát-medencei párhuzamok, ahogy a balkániak is, 5–7 cm magasak és 3,5–6 cm szélesek. A galgahévízi emlék 3,9 cm-es magasságú és 2,8 cm-es szélességű, ezért — a méretből adódóan — inkább a kereszt típus kisméretű válfajához lenne sorolható,⁸¹ azonban azokhoz képest szebben kidolgozott.⁸² A tárgytípust azonban a variánsoktól függetlenül mind a Kárpát-medencében, mind a Balkánon egységesen a 10–11. századra keltezte a kutatás.⁸³

A gyűjteménybe került még két töredék Nagykőrös–Ludasról. A két darab nem ugyanannak a tárgynak a maradványa. A nagyobb emlék (*katalógus* sz.: 6) eredetileg a kereszt felszínéből kiemelkedő mintázattal rendelkezett, a kisebb töredék (*katalógus* sz.: 7) pedig egy vésett díszítésű ereklyetartó keresztéhez tartozott.

Az ismertetést érdemesebb a nagyobb darabbal kezdeni: ez minden bizonnyal egy Krisztust ábrázoló öntött ereklyetartó mellkereszt előlapjának felső része volt. Mivel az előoldalon megformált, egykoron a kereszt síkjából kiemelkedő alak a hosszú használat során szinte teljesen lekopott, ezért csak halványan érzékelhető az egykori mintázat körvonala. A tárgy díszítése olyan lehetett, mint a Várnai Nemzeti Múzeum egyes szórvány keresztjeinek vagy az egyik Preszlávban talált emléknek az előlapja (9. kép).⁸⁴ A tárgy kopása magyarázható a hosszú

77. Lovag 1999: No. 2–4; Pitarakis 2006: 70, No. 153–154, 156.
78. Šercer 1994: No 1: No. 1; Pitarakis 2006: 233–235; Dončeva–Petkova 2011: 131–136.
79. Sztanjukovics–Oszipov 2003: No.1–1.
80. Az ő klasszifikációjában a 1.1.4.3.3. variáns esetében az előlapon megformált Krisztus ábrázoláson jól látható a Megváltó fölött, a felső száron egy kisméretű keresztábrázolás (ehhez a variánshoz összesen huszonhat bulgáriai lelet tartozik), míg a 1.1.4.3.4. esetében ilyen kereszt nem figyelhető meg az előlapon (ehhez tizenegy emléket tudott felgyűjteni Bulgáriából). Dončeva–Petkova 2011: No. 275–317. Az ikonográfiai típus eltérő klasszifikációjára lásd még: Wegerich–Bauer 2002: 35–36.
81. Dončeva–Petkova csoportosításában a 1.1.4.3.14. variáns.
82. Vö.: Szatmári 1995: 227–230; Dončeva–Petkova 2011: 149–150.
83. Szatmári 1995: 227–230; Lovag 1999: No. 2–4; Sztanjukovics–Oszipov 2003: No.1–1; Pitarakis 2006: 233–234; Dončeva–Petkova 2011: 131–136. A Butrintből származó darab (Lako 1981) 12. századi keltezését Ljudmila Dončeva–Petkova (Dončeva–Petkova 2011: 133–134) munkája korigálta. A fentebb említett 1.1.4.3.4. variáns valamivel korábban megjelenhetett a bulgáriai anyagban, mint a keresztábrázolással díszített forma.
84. Dončeva–Petkova 2011: No. 427–429.

használattal (erre utalhat a törés is), de nem zárható ki az sem, hogy gyenge minőségű ötvözetből készült, ezért volt kevésbé időtálló. Mindkét esetre számos példát találhatunk a korabeli emléktárhelyeken.⁸⁵

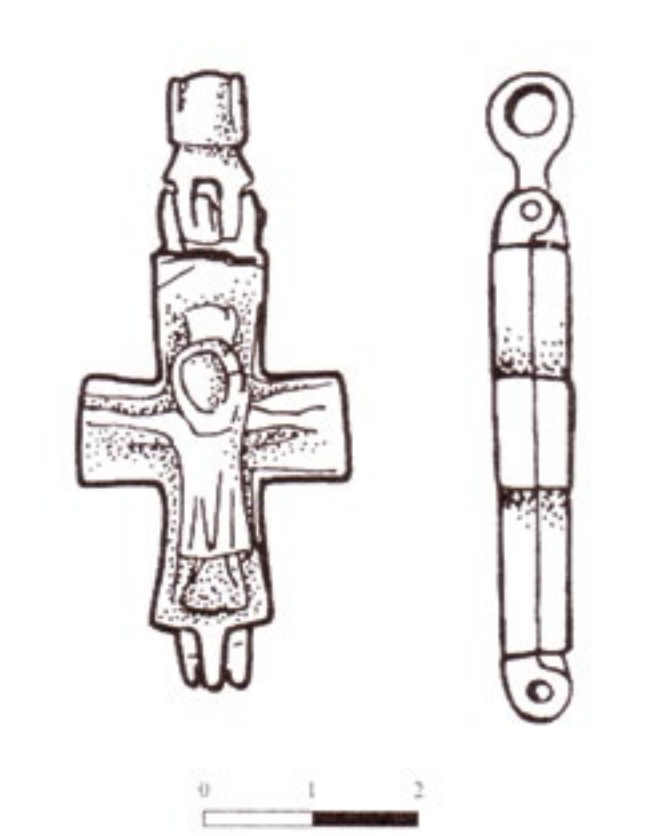
A másik egy kereszt kisméretű töredéke. A vésett díszítés az ábrázoláson megmintázott személy jobb karjának és törzsének részlete lehet, az oldalsó és az alsó keresztcsák találkozásánál. A vésett minta kialakítása alapján feltételezhetjük, hogy a töredék hátlaphoz tartozhatott. Abban az esetben ugyanis, ha az előlap külső oldalára Krisztust vészték, akkor a hátlapon ábrázolt Mária, vagy valamelyik szent orans kéztartású megformálása esetében találhatunk hasonló mintázatot ezen a részen.⁸⁶ Természetesen ez csak egy lehetőség, mert az is elképzelhető, hogy az előoldalra is valamely szent *orans* kéztartású vésete került, vagy egy Panagia Istenanya ábrázolás részlete látható, amely hasonló lehetett a vecsési kereszt ábrázolásához.⁸⁷ Ebben az esetben a töredék akár az előlaphoz is tartozhatott (10. kép).⁸⁹ A két fragmentum keltezése szintén a 10–11. századra tehető.

Összefoglalás gyanánt

A fentebbi leletek a régió igen gazdag és változatos emléktárhelyéről tanúskodnak. Az emlékcsoport alapján kiderül, hogy inkább a Krisztus ábrázolással rendelkező darabok lehetnek a népszerűbbek. Az egyes emlékek előkerülési környezete és a műszeres kutatásokkal párhuzamosan zajló régészeti adatgyűjtés azonban egy fontos további szempont is felhívja a figyelmet. Korábban — amint azt Lovag Zsuzsa munkái, vagy a Türk Attilával írt 2004-es összefoglalásunk és Révész Éva áttekintése is mutatta — a kutatás ezeket a korai mellkereszteket alapvetően, mint temetőleleteket értékelte. A műszeres leletfelderítések gyakoribbá válása óta azonban új tendencia figyelhető meg: ezek a tárgyak egyre inkább a telepjelenségekhez kapcsolódnak (természetesen nem zárható ki, hogy a templomok körüli megbolygatott temetőkből kerül elő egy-egy

10. kép: A kisebb nagykőrösi mellkereszt töredéke (1), és a töredék elhelyezése a Khanenko Gyűjtemény Szíriai Kollekciónak két ereklyetartó mellkeresztjén bejelölve (2–3). Peskova–Strokova 2012. képeinek felhasználásával készítette: Langó Péter

9. kép: A nagyobb méretű nagykőrösi mellkereszt párhuzama Bulgáriából Forrás: Dončeva–Petkova 2011.

szórvány darab).⁹⁰ A most bemutatott leletek kilenc értékelhető lelőhelye közül (az egyik előkerülési helye teljesen ismeretlen) nyolc telepjelenségek között bukkant fel (Bugyi–Vány; Ceglédbercel–Gerje-part; Galgahévíz–Beke-rét; Galgahévíz–Felső–Káposztások; Gödöllő–Babat-pusztá; Nagykőrös–Ludas; Tatárszentgyörgy–Zádócegyháza), s csak egy lelőhely kapcsán valószínűsítették a kutatók temetőt (Ócsa–Kalik-alja). A keresztetek tehát egyre több helyen tűnnek inkább telepről való,⁹¹ mint temetőleletnek, hasonlóan ahhoz, amit Északkelet-, Közép- és Délkelet-Európa más régióiban is tapasztalhatunk.⁹²

85. Necsitajlo–Necsitajlo 2009: No. 62, 108, 115; Кокорина, Н.А. 2013: No. 2.
86. Pitarakis 2006: No. 171, 226–294; Dončeva–Petkova 2011: 49–97.
87. Pitarakis 2006: 91–107.
88. Prohászka 2013.
89. Pitarakis 2006: No. 308–460; Peskova–Strokova 2012: No. 11, 15, 22; Dončeva–Petkova 2011: 60–84.
90. Ilyennek tekinthető a korábban publikált ceglédi (Tari 1995) és inárcsi (Tari 2000) lelet Pest megyéből.
91. Mordovin–Vargha 2015.
92. Pitarakis 2006: 123–143.

NEW EARLY ÁRPÁDIAN AGE PECTORAL CROSSES FROM PEST COUNTY

References in literature could have been found about three simple pectoral crosses (Inárcs—Church of Saint George, foundation trench; Szob—Kiserdő, grave no. 60; Vátya) and five reliquary crosses (Cegléd—Nyúlfülehalom; Szob—Vendelin, grave no. 18; Tápióbicske—Szőlőskert; Vác Cathedral; Vecsés—Alsóhalompusztja) from Pest county so far. Due to metal detector surveys, this number has increased: we can supplement this list with seven simple pectoral crosses and three reliquary crosses together with the ones in this paper.

Identifying the plainest find as a pectoral cross is somewhat uncertain. The lead alloy object from the Ceglédbercel–Gerjepart site is cross-shaped, however, there is no trace of either suspension loops or holes on neither the branch ends, nor the middle, where a ribbon or string could be stitched through. This would have made it possible to hang the cross over the neck. Nonetheless, we should not exclude that the Ceglédbercel cross was an unfinished product, and they were meant to put a suspension loop or punch a hole in the upper branch. Its age is questionable. However, we can see that those of the listed items that can be dated with certainty appeared in the Carpathian Basin in the second third of the 10th century, and were present until the 12th and 13th centuries. The small bronze cross from Galgahévíz, found in good condition, belonged to the 11th century archaeological material of Pest county. The other pectoral crosses had a person depicted on their front sides: either portrayed with stretched out arms bent at the elbows (in this case it is always Christ), or with the orans posture. Another common difference is either one person is depicted (Bugyi–Vány, Ócsa–Kalik-alja, Tatárszentgyörgy), or other partial faces can be seen on the ends of the horizontal branches (Gödöllő–Babat-pusztja,

stray find). The fragment from Tatárszentgyörgy is the most remarkable, which has distinctive iconographical features only observed in the Carpathian Basin – thus, it can be considered a local product. Research dates it to the 11th century.

None of the three reliquary crosses is complete. The most intact piece was found on Galgahévíz–Beke-rét, and it's dated to the 10th–11th centuries. Two fragments were taken into the museum's collection from Nagykőrös–Ludas, both from the 10th–11th centuries.

The above finds give evidence of the rich and varied archaeological material of the region. It seems that the ones depicting Christ were the most popular. However, the find context of these objects as well as the archaeological research carried out simultaneously with the metal detector surveys sheds light on another important aspect. Earlier research interpreted the early pectoral crosses as grave goods. With the more and more frequent use of metal detector surveys, a new tendency has been observed: these objects are increasingly connected to settlement features (of course, it cannot be excluded that a few stray finds occur in disturbed burials of cemeteries around churches). Eight of the nine crosses presented here with known origins (one of them is from a completely unknown site) were found among settlement features (Bugyi–Vány; Ceglédbercel–Gerje-part; Galgahévíz–Beke-rét; Galgahévíz–Felső–Káposztások; Gödöllő–Babat-pusztja; Nagykőrös–Ludas; Tatárszentgyörgy–Zádógegyháza), and only one has been attributed by researchers to a cemetery (Ócsa–Kalik-alja). Therefore the crosses seem increasingly from settlements, rather than burial contexts, similarly to the tendencies observed in other regions in Northeastern, Central, and Southeastern Europe.

KATALÓGUS

Bugyi–Vány – azonosító nélkül: 1
Ceglédbercel–Gerjepart – 33996: 2.
Galgahévíz–Felső–Káposztások – 25906: 3.
Galgahévíz–Beke-rét – 25880: 4.

Gödöllő–Babat-pusztja – 25992: 5.
Nagykőrös–Ludas – 41558: 6–7.
Ócsa–Kalik-alja – azonosító nélkül: 8.
Tatárszentgyörgy–Zádógegyháza – azonosító nélkül: 9.
Ismeretlen lelőhely: 10.

1. Egyszerű mellkereszt: 2015.28.1.1. (Kosztolányi Gyula találata.) Az öntött bronz tárgy ép, felülte patinás, helyenként karcos. Deformált, a felső kereszt szár enyhén meghajlott. Az előoldalon egy alak (feltehetőleg Krisztus) figyelhető meg, a hátoldala díszítetlen. Az előoldalon levő korpusz kiemelkedik a tárgy síkjából, utánvéssnek nincs nyoma. A jobb oldali és a felső kereszt száron a tárgy peremén egy vékony borda figyelhető meg. A lelet felső részén egy, a kereszt síkjára merőleges fül kapcsolódik a tárgyhöz, a fül törött. Az előoldalon kialakított korpusz frontális tartású, a fejrész elnagyolt, a szemeket körök jelzik. A váll ízületei erősen hangsúlyozottak, a karok könyökben meghajlítottak. Az elnagyolt kezek a tárgy síkjából erősen kiemelkednek. A törzsrész hosszan nyújtott, ágyékkötővel. A hátoldala simára kopott, deformált, erősen karcos. Az alsó kereszt szár hátoldalán, a lábknál a tárgy öntési hibás, egy mélyedés figyelhető meg a sima hátoldalon. M.: 3,39 cm; sz.: 2,83 cm; v.: 0,29 cm; a felszerelőlyuk átm.: 0,17 cm; a függőleges kereszt szárak h.: 1,31 cm; 1,41 cm; a vízszintes kereszt szárak h.: 1,18 cm; 1,07 cm; a szárak sz.: az összeszkülő résznél: 0,51–0,65 cm; a kiszélesedő résznél: 0,66–0,93 cm. A tárgy tömege: 8,9 g.

2. Ólom mellkereszt (?): Leltározatlan. (Kosztolányi Gyula találata.) Az öntött tárgy felülete ép, kopásnyomok és a használat során keletkezett karcolások nem figyelhetők meg rajta. A téglalap átmetszetű szárak vastagsága és hossza eltérő méretű. A szárak végei lekerekítettek. A tárgyon lyukat vagy felszerelő fület nem alakítottak ki. A kereszt szárak peremén öntési nyomok figyelhetők meg. Jó megtartású, félig kész (?) darab. M.: 3,09 cm; sz.: 2,88 cm; v.: 0,78 cm; a függőleges kereszt szárak h.: 1,39 cm; 1,14 cm; a vízszintes szárak h.: 1 cm; 1,32 cm; a szárak sz.: az összeszkülő résznél: 0,46–0,72 cm; a lekerekedő végeknél: 0,38 cm. A tárgy tömege: 11,7 g.

3. Egyszerű mellkereszt: Leltározatlan. (Csörgi Zoltán találata.) Az öntött bronz tárgy ép, felülte patinás, a használat során deformálódott. Az előoldalon a kereszt közepontjában, valamint a szárak végén közepén és a szétnyíló keresztvégeken egy-egy ovális gyöngydisz figyelhető meg, amit az öntés előtt alakítottak ki. A gyöngydiszek enyhén kiemelkedtek a kereszt síkjából, azonban utánvésszel nem hangsúlyozták még jobban ezt a díszítést. A tárgy hátoldala sima, öntésnyomos. A kereszttel egybeöntött fül a tárgy síkjára merőleges kialakítású. A használatból adódó deformitás nyomán a készítés során kialakított hátoldalt használták előoldalként, még a gyöngydiszes előoldalt hátoldalként. Ezt az egyedi használatot a deformitáson kívül alátámasztja az is, hogy a felső kereszt száron a gyöngydisz mellett jól megfigyelhetők a használatból eredő kopásnyomok. M.: 2,83 cm; sz.: 2,19 cm; a kereszt m.: 2,1 cm; v.: 0,22 cm; a gyöngydiszek kiemelkedése a kereszt síkjából: 0,1 cm; a fül m.: 0,59 cm; a fül sz.: 0,62 cm; a fül v.: 0,14 cm; a fül furatának á.: 0,25 cm; a függőleges kereszt szárak h.: 0,74 cm; 0,91 cm; a vízszintes kereszt szárak h.: 0,71 cm; 0,73 cm; a kereszt szárak sz.: az összeszkülő résznél: 0,5–0,59 cm; a kiszélesedő résznél: 0,89–1,06 cm; a kereszt szárak végein levő gyöngydisz á.: 0,34 cm. A tárgy tömege: 4,7 g

4. Erekljetartó mellkereszt átalakított hátlapja: Leltározatlan. (Csörgi Zoltán találata.) Az öntött bronz hátlapot a használat során átalakították, az alul és felül levő forgópántokat leeresztették. A kereszt szárakat szintén: a felső szár végét ívesen reszelték meg, míg a jobboldali szárnál a felső peremet reszelték le. A tárgy külső oldala ép, kopott, karcos, jó megtartású. A felső száron a hátoldal irányából egy lyukat fúrtak ki, a sorját leeresztették. Az orans kéztartású alak (Szűz Mária) és az őt övező keret esetében sem figyelhető meg utánvéss. A vékony oldallapon az alsó száron elhelyezkedő forgópántnál sérülési látható, ami minden bizonnyal ezen elem eltávolításakor keletkezett. A kereszt belső oldala öntésnyomos, az alsó száron jól megfigyelhető a forgópánt mintázása során meglevő, a hátoldal síkjából enyhén kiemelkedő lécek kezdete. Az erekljetartó mellkereszt külső oldalán egy orans kéztartású személy figyelhető meg. A fejkendőben ábrázolt alak Szűz Máriát jeleníti meg (*Maria orans*). Az arcot és a felsőtestet eredetileg sem formálták meg, mindössze a jobb kéz ujjainak jelzésére törekedtek, azonban sem ezek, sem az alsóruházat redői kapcsán nem figyelhető meg utánvéss nyoma.

A tárgy eredetileg egy erekljetartó mellkereszt hátlapjához tartozott. Az ereklje felhasználását követően a tárgyat átalakították és a hátlapot mellkeresztként használták tovább. A tárgy átalakítása egy jobb kezű mester munkája lehetett, amire utal, hogy a forgópántok nyomainak eltüntetése nem járt durva beavatkozással és a másodlagosan készített felszerelőlyukat is megpróbálta a felső kereszt szár közepére elhelyezni. M.: 3,9 cm; sz.: 2,86 cm; v.: 0,17 cm; a vékonyabb oldallap sz.: 0,25 cm; v.: 0,12 cm; a másodlagosan kialakított felszerelőlyuk átm.: 0, 11 cm; a függőleges kereszt szárak h.: 1,06 cm; 1,9 cm; a vízszintes szárak h.: 0,98 cm; 1,02 cm; a szárak sz.: az összeszkülő résznél: 0,8–1 cm; a kiszélesedő résznél: 0,77–1,19 cm. A tárgy tömege: 8,4 g.

5. Egyszerű mellkereszt: Leltározatlan. (Tóth Zoltán Ger-gely találata.) Az öntött bronz tárgy ép, a felülte patinás. A függesztőfüle a használat során letört, így másodlagosan átfúrták. A letört fül csomkját nem reszelték le. Az előoldalán egy orans kéztartású alak figyelhető meg. A hátoldala díszí-tetlen, öntésnyomos. Az előoldalon levő korpusz kiemelkedik a tárgy síkjából, utánvézésnek nincs nyoma. A bal oldali és a felső keresztszáron a tárgy peremén egy vékony borda figyelhető meg. A felső száron kialakított lyukat az előoldal felől készítették el, a hátoldalon a fúrás során keletkezett sorját nem reszelték le.

A mellkereszt előoldalán levő ábrázolás azonosítása a gyenge kivitelből adódóan nem lehetséges. Elképzelhető, hogy a Megváltót mintázza, erre utalhat az arc formája, de nem zárható ki egy esetleges orans kéztartású szent, vagy Mária ábrázolása sem. A vízszintes keresztszárak sarkaiban elhelyezett kerek díszekről sem dönthető el, hogy azok esetleg szentek, evangélisták elcsökevényesedett ábrázolásai, vagy kerek ornamensek, vagy az ereklye-tartó mellkeresztek szélein feltűnő kerek furatok, áttörések imitációi. Hasonló öntött elemek orans Mária alakjával a bulgáriai Krasenből ismertek.

M.: 4,77 cm; sz.: 3,61 cm; v.: 0,2 cm; felszerelőlýuk átm.: 0,21 cm; a korábbi függesztőfűl letört csomkjának v.: 0,31 cm; a függőleges keresztszárak h.: 1,47 cm; 1,91 cm; a vízszintes szárak h.: 1,29 cm; 1,32 cm; keresztszárak sz.: az összeszűkülő résznél: 1,08-1,21 cm; a kiszélesedő résznél: 1,36-1,43 cm. A tárgy tömege: 10,9 g.

6. Ereklyetartó mellkereszt töredéke: Leltározatlan. (Steuer István találata.) A töredék eredetileg egy öntött bronz ereklyetartó mellkereszthez tartozott. A sérült tárgyból mindössze a felső keresztzár és a vízszintes szárak marad-tak meg. A tárgy erősen kopott, korrodált. A felső kettős csuklópánt ép, jó állapotban megmaradt. Az előoldalon egy erősen lekopott alak nyomai figyelhetők meg, azonban utánvézésnek nincs nyoma. A belső oldala öntésnyomos, korrodált. Az előoldalon kialakított alak frontális tartású, a fejrész elnagyolt, a jobb váll felé billen. A vízszintes száron a kezek nyújtva helyezkednek el. Valószínűleg Krisztus gyenge kivitelű megformázása látható a töredéken. M.: 2,77 cm; sz.: 2,63 cm; v.: 0,24 cm, a kereszt m.: 2,25 cm; a felső csuklópántok m.: 0,4 cm; a felső csuklópántok sz.: 0,39 cm; a felső csuklópántok v.: 0,23 cm; lyukátm.: 0,13 cm; a vékonyabb oldallap sz.: 0,28 cm; a vékonyabb oldallap v.: 0,13 cm; függőleges keresztzár h.: 1,32 cm; a vízszintes szárak h.: 0,85 cm; 0,75 cm; a szárak sz.: az összeszűkülő résznél: 0,82-0,84 cm; a kiszélesedő résznél: 0,87-0,94 cm. A tárgy tömege: 4,7 g.

7. Ereklyetartó mellkereszt töredéke: Leltározatlan. (Steuer István találata.) A töredék eredetileg egy öntött bronz ereklyetartó mellkereszthez tartozott. A tárgyból mindössze az alsó és a bal oldali keresztzár találkozásának kis darabja maradt meg. Előoldalán vésett díszítés látható, a hátoldala öntésnyomos. Az előoldalon kialakított alak derekának, jobb karjának és a derékrésznek a részlete látható. A karon kialakított felsőruházat ferde vésett sávokkal tagolt. M.: 1,78 cm; sz.: 1,42 cm; v.: 0,1 cm; a vékonyabb oldal-lap sz.: 0,41 cm; a vékonyabb oldallap v.: 0,1 cm. A tárgy tömege: 1,7 g.

8. Egyszerű mellkereszt: 2015.28.1.1. (Belán Norbert találata.) Öntött bronz mellkereszt. A tárgyon modern kori sérülés figyelhető meg, valószínűleg ennek hatására deformálódott. Patinás felületű, jó megtartású darab. A kereszt-szárak eltérő méretűek, az alsó szár kialakítása elnagyolt, jobb oldali része hiányos. A tárgy előoldala díszített, a peremen egy borda keretezi a középső részen megformált Krisztus alakját. A Megváltó felső teste plasztikusan kiemel-kedik a kereszt síkjából, míg lábai jobban belesimulnak a háttérbe. A mintát az öntést követően nem vették át. A hátoldala öntésnyomos, a minta a fejrésznél és a karoknál helyenként átüt, homorúan bemélyed a tárgy síkjába. Az előoldalán a széttárt karokkal ábrázolt Megváltó ki-alakítása plasztikus. A feje elnagyolt, a haj a jobb oldalán rövidebb, a balon hosszabb, majdnem a vállig ér. A minta formázásakor gondot fordítottak a szemek, az orr és a szá-j kialakítására is. A két kar nyújtva a vízszintes keresztzár-akon helyezkedik el. A hüvelykujjak a tenyér felé befelé fordítva állnak. A jobb kar valamivel magasabban, míg a bal lentebb helyezkedik el, ezzel is jelezve a keresztre feszített Megváltó testtartását. A törzsrész és a lábak egy közepén végigfutó bordázott díszítés osztja két részre, ennek két oldalán megformálták a ruharedőket is. A lábak kifelé fordulnak, a sarokrész összeér. A test egészéhez képest a lábak aránytalanul kicsik lettek. M.: 5,8 cm; sz.: 3,78 cm; a kereszt m.: 4,96 cm; v.: 0,34 cm; a fül m.: 0,85 cm; a fül sz.: 0,64 cm; a fül v.: 0,02 cm; a fül furatának átm.: 0,22 cm; a korpusz kiemelkedése a kereszt síkjából: 0,34 cm; a korpusz h.: 3,72 cm; a perem v.: 0,06 cm; a perem sz.: 0,02 cm; a függőleges keresztzárak h.: 1,54 cm; 1,93 cm; a vízszintes szárak h.: 1,31 cm; 1,22 cm; a szárak sz.: az összeszűkülő résznél: 1,37-1,31 cm; a kiszélesedő résznél: 1,32-1,48 cm. A tárgy tömege: 20,7 g.

9. Egyszerű mellkereszt: Leltározatlan. (Gudmon Sán-dor találata.) Az öntött bronz tárgy deformálódott, a felső keresztzár vége letörtött (vagy levágták), a bal oldali ke-resztszár sarka letört, az alsó szár másodlagosan meghajlott, megcsavarodott. Patinás felületű, jó megtartású, erősen ko-pott, sokáig használt darab. A szárak eltérő méretűek, még a kevésbé sérült a két oldalsó szár is különbözö hosszúságú. A tárgy előoldala díszített, a peremen egy borda keretezi a középső részen megformált Krisztus alakját. A Megváltó teste plasztikusan kiemelkedik a kereszt síkjából. A mintát az öntést követően nem vették át. A hátoldala öntésnyomos. Az előoldalán széttárt karokkal ábrázolt Megváltó kiala-kítása plasztikus. Krisztus alakja frontális helyzetű, a fejrész elnagyolt, az arc részeit nem jelölték. A váll erősen hang-súlyozott, a karok könyökben meghajlítottak. Az elnagyolt kezeknél a jobb kézfejet a tenyérrel kifelé, a hüvelykujjakat a tenyérhez simulva ábrázolták. A bal kézfejt nem fordul el, hanem a karral egy síkban áll. A törzsrész hosszan nyúj-tott, ágyékkötővel. A lábak párhuzamosan kialakítottak, a lábfejek a kereszt síkjára merőlegesen, előre felé állnak. M.: 4,05 cm; sz.: 4,24 cm; v.: 0,1 cm; a korpusz kiemelke-dése a kereszt síkjából: 0,27 cm; a korpusz h.: 3,42 cm; a perem v.: 0,015 cm; a perem sz.: 0,02 cm; a függőleges keresztzárak h.: 0,94 cm; 2,34 cm; a vízszintes szárak h.: 1,58 cm; 1,56 cm; a szárak sz.: az összeszűkülő résznél: 0,92-1,08 cm; a kiszélesedő résznél: 0,97-1,29 cm. A tárgy tömege: 7,8 g.

10. Egyszerű mellkereszt: 2019.29.1.46. (Beker Edit és Szabó László találata.) Az öntött bronz tárgy deformálódott, kettétört. A törés modern, minden bizonnyal egy munkagép okozta. A tárgyat a füllel együtt öntötték, ami egy vékony nyakon keresztül csatlakozik a felső szárhoz. A tárgy felülete kopott, helyenként karcos, a fülrészen a használatból adódó kopásnyomok figyelhetők meg. A szárak eltérő méretűek. Előoldala díszített, a peremet egy borda keretezi. A középső részen megformált alakhoz a felső és a két oldalsó szárnál egy-egy további alak társul. A minta elnagyolt, az egyes mellképek és a középső alak kialakításánál is csak a kör-vonalak figyelhetők meg. A mintát az öntést követően nem vették át, mindössze a középső alak feje fölött figyelhető meg egy, a fej ívét követő félköríves véset. A tárgy hátoldala öntésnyomos. Az előoldal középtengelyébe elhelyezett alak (Krisztus vagy Mária) meghatározása kérdéses, ahogy a vízszintes száron és a felső keresztszáron kialakított mellképeket sem lehet személyhez kötni. A középtengelybe helyezett alak alsó ruházata redőzött kialakítású, a lábfejek nyújtva, előre felé állnak. M.: 4,5 cm; sz.: 2,94 cm; a kereszt m.: 3,56 cm; v.: 0,1 cm; a fül m.: 0,94 cm; a fül sz.: 0,49 cm; a fül v.: 0,24 cm; a fül furatának átm.: 0,27 x 0, 271 cm; a korpusz kiemelkedése a kereszt síkjából: 0,01 cm; a korpusz h.: 2,3 cm; a perem v.: 0,014 cm; a perem sz.: 0,1 cm; a függőleges keresztzárak h.: 1,21 cm; 1,71 cm; a vízszintes szárak h.: 1,1 cm; 1,02 cm; a szárak sz.: az összeszűkülő résznél: 0,76-0,83 cm; a kiszélesedő résznél: 0,93-1,03 cm. A tárgy tömege: 4,3 g.

11. SZÁZADI JELEKKEL DÍSZÍTETT GYŰRŰK PEST MEGYÉBŐL

Bevezetés

A Ferenczy Múzeumi Centrum régészeti gyűjteményébe az el-múlt években két új, 11. századi jelekkel ellátott gyűrű került *(1. kép)*. Jelen összefoglalás néhány technikai jellegű megfi-gyelés közreadása után a tágabb kutatás keretében kívánja elhelyezni ezeket az emlékeket.

A nagykőrös–ludasi pántgyűrűt Steuer István találta 2018-ban *(katalógus sz.: 1)*. A lelet a gyűrűtípusra jellemző hagyományos poligon kialakítástól eltér. A pánt inkább ovális, egy helyen szögben megtörik, amely azonban nem a használat során, hanem a készítés alkalmával keletkezett, ugyanis ez a rész a lemez két végének összeforrasztásán figyelhető meg.

A csévharashti gyűrű 2020-ban került a gyűjteménybe, Király M. Csaba és felesége szolgáltatta be *(katalógus sz.: 2)*. A lelet ugyancsak eltér a típusra jellemző hagyományos poligon kialakítástól. A pánt inkább ovális lehetett, azonban az idők folyamán deformálódott, egy helyen a lemez belső oldalán az anyagfáradás nyoma is megfigyelhető. A deformitás rész-ben már a használat során, részben később, a földbe kerülve is bekövetkezhetett.

A két gyűrűt eltérő mester készítette. A tárgyakon számos olyan sajátosság figyelhető meg, amely a lelettípusra álta-lában jellemző: a leglényegesebb talán az, hogy a pánt nem egyenletes vastagságú. Ennek oka az lehetett, hogy a gyűrű-ket nem hengerléssel, hanem kovácsolással vékonyították el.¹ A lemezek szélessége közel hasonló, amely jól mutatja az em-lékek standardizálódását.

A nagykőrösi darab készítője gyengébb képességű mester lehetett, ez legjobban a pánt összeforrasztásán figyelhető meg: a forrasztás érzékeny pont a gyűrűk kialakításánál, hiszen a be-avatkozás helyét láthatatlanná kell tenni.² Amíg ez a nagykőrösi esetben egyáltalán nem sikerült, addig a csévharashti darabnál tökéletesen megvalósult. Másként bánt a díszítőszerszámokkal is a két mester. A nagykőrösi emlék készítője szükségét érezte annak, hogy előkarcolja a jeleket, majd poncolóval is kiemelje azokat. Jóval biztosabb kezű volt a csévharashti gyűrű mestere, nem csak szebben megformált jeleket készített, de nem volt szüksége arra sem, hogy előkarcolja azokat. A mély vésőnyomo-kat képes volt több esetben is megismételni, a jelek legtöbbjét

teljes egészében be is keretezte. A leglátványosabb a fekvő S-alakok kialakítása. A vésnők nem csak a jel ívét tudta érzé-keltetni (nem lett szögletes a betű), hanem arra is ügyelt, hogy a két végét egy–egy ferde vonallal lezárja. Szintén a mester gyakorlati tudására utal, hogy úgy volt képes elkészíteni a már összeforrasztott pánton a véseteket, hogy a lemez megőrizte karikagyűrű alakját.

A bemutatott nagykőrösi és csévharashti emlékek, ki-egészülve egy Vácszentlászló–Fácántelepről származó da-rabbal *(2. kép)*,³ nem tekinthetők egyedi emléknek Pest me-gyéből. Az első ismert példányt még Benkő Zsuzsanna találta Dánszentmiklós–Tetveshalom lelőhelyen a 19. sírban *(3. kép)*.⁴ A nyitott, poligonális ezüst pántgyűrű I. László idejére keltezhető a sírban talált pénzhamisítvány alapján.⁵ Egy nemrég előkerült másik, ide tartozó emlék a Veresegyház–Göbölös lelőhelyről származó szórvány lelet, amely Árpád–kori kerámiatöredé-kekkel együtt egy település helyén került elő *(3. kép)*.⁶ A leletek keltezése jól összefügg a korábbi megfigyelésekkel: a tárgytí-pus a 11. században jelent meg a Kárpát–medencében és a 12. század elejéig volt jellemző a használata. A Kárpát–medence egész területén elterjedt, de hasonló darabok előkerültek azon kívül is. A tárgytípus kutatása során kialakult egy olyan felté-telezés, hogy a gyűrűkre vésett jelek összefüggésbe hozhatók a 10. századi magyarok rovásírásos hagyományával. A jelek értelmezéséhez ezért egy tudománytörténeti kitérőt kell tennünk.

A gyűrűtípus kutatása

Az általam ismert legkorábban közreadott ilyen gyűrű még a 20. század elején került elő Horvátország területén, a szlavóniai Svinjarevci lelőhelyen. A temető 45. sírjában talált ezüst gyűrűt jól keltezte I. László magyar király érméje.⁷ A gyűrűtípusra ek-

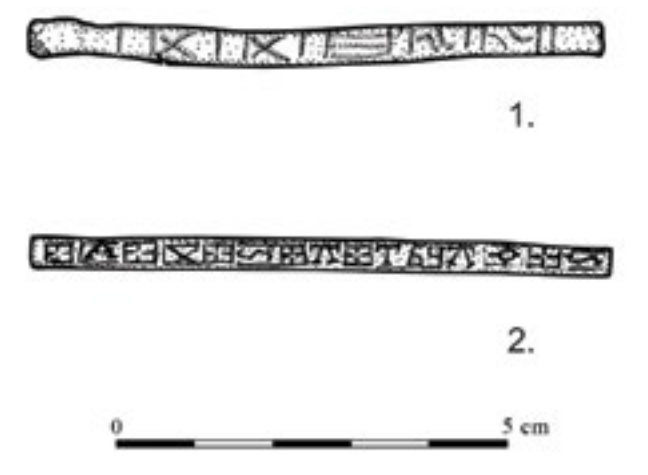
koriban nem igazán figyeltek fel sem a horvát, sem a magyar kutatók. A Josip Brunšmid által publikált emléket az újraközlő Hampel József 1907-ben úgy írta le, hogy az egy „zárt pántból [álló], rajta külsején négyszögdudorokkal” rendelkező gyűrű.⁸ Még a 19. század végén bolygatták meg a kapronczai egykori Gorbonok község (Klostar Podravski) temetőjét. Az itt begyűjtött szórványemlékek közt volt egy olyan gyűrű is, amely talán e csoportba tartozhatott.⁹

A következő lelet az egykori Bács megye területéről vált is-mertté. Gubitza Kálmánnak jutott a tulajdonába még 1908-ban, amikor Pósta Bélával közösen Újgombos–Újpalánka között egy középkori temetőre lett figyelmes. A vasútépítés során megboly-gatott lelőhelyről egy háromrét hajtott, sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperec és egy gyűrű került elő, az ezen levő jelek sajnos nem vethetők össze sem a Brunšmid által közölt, sem a később előkerült darabokkal.¹⁰ Nebojša Stanojev újraközlése alapján annyi azonban biztosan megállapítható, hogy a szór-ványleletek S–végű karikaékszerei, négyzetes metszetű bronz nyakperecei tovább erősítik azt, ami Gubitza tudósítása alapján is egyértelműnek tűnt: itt is egy 10. század végi, 11. századi falusi temető maradványai kerültek elő.¹¹

Nem sokkal ezután jelent meg Marosi Arnold tanulmánya a Székesfehérváron előkerült maroshegyi temetőről. Marosi említést tesz arról, hogy a 6. sírból egy olyan gyűrű került elő „ezüstpántból, melynek felületét a rovásírásra emlékeztető voná-sok díszítik.”¹² Ő volt tehát az első, aki a tárgytípust kapcsolatba hozta a rovásírással, azonban tanulmányában még semmilyen rajzot vagy fotót nem közölt, így a sorok közt megbúvó megjegy-zésére nem figyeltek fel a kortársak. Az említett sírban a gyűrűn kívül volt még egy gyöngysor, egy másik gyűrű, egy S–végű karikaékszer és egy I. András idejében vert denár is.

E korai híradások után nem foglalkoztak a gyűrűtípussal és a rajta levő jelekkel. A régi leletek helyzetét minden bizonnyal az is nehezíthette, hogy azok a székesfehérvári darab kivételével az 1. világháború után meghúzott országhatárokon túl rekedtek.¹³ A rovásírások kutatása ugyan már a 19. század második felében megindult, jelentős hangsúlyváltás csak az 1910-es évektől fogva tapasztalható.¹⁴ Az 1930–as évekig azonban senkinek a figyelmét nem keltették fel ezek a gyűrűk: a rovásírás kutatók közül ebben az időszakban fordult a téma felé Mészáros Gyula.

A tárgytípus meghatározására és értelmezésére azt köve-tően került sor, hogy Szabó Kálmán 1932-ben a Kerekegyháza (Fülöpszállás)–Kunpuszta lelőhelyen,¹⁵ majd 1933-ban Ladány-bene–Templom–dűlő¹⁶ területén kutatott temetőkben egy-egy ilyen feliratos gyűrűt talált.¹⁷ Jelentőségükre az akkor frissen hazatelepült turkológus, Mészáros Gyula figyelt fel, ő is közölte e leleteket elsőként. Mészáros kun rovásírás emlékeként határozta meg a feliratokat,¹⁸ ezek lettek volna az első kun rovásemlékek. Mészáros Gyula eredményeit Szabó Kálmán is elfogadta, de a kortárs régészek bizonyos távolságtartással kezelték a kérdést.²⁰ Móra Ferenc feltárásán már Szabó ásatását megelőzően is került elő ilyen lelet, azonban az ásató nem tett említést erről.²¹ Móra után a szegedi múzeum új igazgatója, Csallány Dezső folytatta a deszki temető feltárását 1937-ben,²² valószínűleg ezzel párhuzamosan restaurálták a korábbi leleteket. Az újabb

1. kép: A nagykőrös–ludasi (1.) és a csévharaszt–Templom-hegyi (2.) pántgyűrűk kiterített rajza · Rajz: Varga Zsóka

- Hampel 1907: 194.
- Brunšmid 1904: 78–79. A lelőhelyről a gazdagabb sírok mellékleteit tartották egyben, a többi sír leleteit csak összegyűjtötték. Sajnos sem a gyűrűről készített rajz, sem a leírás („koja je izvna uresena kosim istockanim poteizma”) nem egyér-telmű. Sajnos a gyűrű külső oldalán levő díszítés értelmezésében Hampel József újraközlése sem segít, akinek a leírása szerint: „Pántos nyílt gyűrű, egymás fölé hajló végekkel, külsejét hosszában futó egyenesek és közben pontozott ferdek ékítik” (Hampel 1907: 170). Tovább nehezíti a tárgy értelmezését, hogy Brunšmid ezüst (srebro ~ srebrni) gyűrűről beszél (Brunšmid 1904: 79), azonban Hampel utalása szerint – „anyaga sárga fém” (Hampel 1907: 170) – réz alapú ötvözetről van szó. Niederle véleménye alapján a gyűrűpánt külső oldalán egy trapéz alakú sorminta található (Niederle 1913: 673–674).
- Gubitza 1910: 169–170. A lelet a Zombori Múzeum gyűjteményében van, de az újabb közreadása (Станојев 1989: 22–23, No. 103) után sem sikerült tisztázni a külső oldalára vésett jelek jellegét.
- Gubitza Kálmán munkájának címe, mely szerint itt egy „honfoglaláskori” (értsd 10. század elején nyitott) temető került volna elő, első pillanatra félrevezetőnek tűnhet, munkájában azonban értelmezi a címet, kiemelve, hogy az itt talált leletek „közeli rokonságot mutatnak a bjelo-brdai temető emlékeihez”, ezért szerinte azok „valamely szláv-törzs jelenére” utalhatnak (Gubitza 1910: 172).
- Marosi 1914: 61. Vö. Csallány 1968: 294; Bakay Kornél mindösszesen a gyűrű profilfotóját közölte Csallány kiadásával párhuzamosan, s leírásából — „Gegos-sener Bronzering mit Buckelverzierung” — sem derült ki, hogy bárminemű díszítés lett volna a tárgyon (Bakay 1968: 58). A gyűrűt, eltérően Csallánytól és Marositól, Bakay bronzgyűrűként írta le.
- Hampel József után nem akadt senki, aki átfogó módon értelmezte volna a 10. századi emlékeket. Nem érintették a tárgycsoportot a Magyar Fejedelemség szláv nyelvű etnikumának leletanyagáról vitázó munkák sem (Richthofen 1926; Niederle 1926). Niederle poligon kialakítású feliratos gyűrűket a bulgáriai bizánci leletanyagból ismert és közölt a későbbiek során is (Niederle 1930: 122–123). Nem figyeltek fel a kutatók arra sem, amikor Marosi Arnold – már rajzzal – közreadta a két maroshegyi gyűrűt. Ezek „egyikén rovásírásra emlékeztető vonások, másikán pedig, mely a többinél vastagabb, poncolt díszítés látható” (Marosi 1922: 34). A kutatástörténet fordulópontjaira lásd: Sándor 2014: 299–306.
- A középkori Hercegegyházán? A lelőhely azonosítása körüli kérdésekre vonatkozóan lásd: Siklósi 1999; Rosta 2014c: 55, 88–89.
- A középkori Beneszállás (Rosta 2014c: 201–203).
- Szabó 1938: 32.
- Mészáros 1936. Mészáros valószínűleg felcserélte a két gyűrűt, erre vonatkozóan: Kürti 2006: 19. jegyzet. Nem egyértelmű azonban, hogy ki követte el a tévedést, Mészáros, aki még 1936-ban adta közre a gyűrűk feliratát (Mészáros 1936: 172–173.), vagy Szabó, aki két évvel később jelentette meg könyvét (Szabó 1938: 33, 90–91. kép)? Mészáros azonosítását követte később Csallány Dezső is.
- A kutatás jelen álláspontja szerint nem ismerünk olyan rovásemléket, amely a kunokhoz lenne köthető. E kérdés kapcsán köszönöm turkológus barátaimnak, Sudár Baláznak és Somfai Kara Dávidnak, hogy megosztották velem ismereteiket. Ezt mutatja Bálint Alajos Szabó művéről írt recenziója (Bálint 1938b: 2011).
- Ennek oka lehetett az is, hogy a felirat nem volt olvasható a restaurálás előtt (Móra 1932). A temető és a gyűrű részletesebb feldolgozását megakadályozta Móra elhúzódó betegsége és 1934-ben bekövetkezett halála.
- Csallány 1943; Csallány 1955: 82; Bálint 1991: 218; Balogh–Bende 2007: 17.

2. kép: A Vácszentlászló–Fácántelepről származó, jelekkel ellátott gyűrű
Fotó: Rácz Tibor Ákos

világégés azonban megghiúsította a temető feldolgozását, Csallány pályája is megszakadt, és csak 1954-ben lehetett újra régész, korábbi állomáshelyétől messze, Nyíregyházán.²³ Ezután sorra jelentek meg tanulmányai a népvándorlás- és Árpád-kori emlékekről, valamint a rovásfeliratokról. A vonatkozó gyűrűtípus iránti érdeklődése nyilvánvalóan egy korábbi ásatása során keletkezett: még 1939 októberében ásott Klárafalván,²⁴ ahol egy Árpád-kori temető ő. sírjában volt egy ezüst pántgyűrű, melynek a külső oldalára karcolt jeleit már a feltáráskor megfigyelte. Hasonló jelcsoport került elő a Deszk–D temető 87. sírjában is.²⁵ A Csongrád megyei leletek vizsgálatának kiadására végül 1955-ben került sor: nem csak Mészáros korábbi eredményeit gondolta tovább, hanem kezdetét vette későbbi munkásságának egyik fontos vállalkozása, a rovásírásoknak tartott kora középkori és Árpád-kori jelcsoportok értelmezése.²⁶ A dolgozat jól érzékelhetően alaposan kiérlelt munka volt. Kezdetben elfogadta Mészáros Gyula véleményét, és ő is kun rovásírásként értelmezte a feliratok kései horizontját, és a 11. századi emlékeket „kereszténnyé vált besenyők” nyomainak tartotta.²⁷ Összesen 6 darab gyűrűt közölt a tanulmányban, de említést tett egy hetedikről (az egyik székesfehérvári darabról) is. Ezek közül a fentebb is bemutatottak tekinthetők 11–12. századinak, a battonyai gyűrű biztosan nem ide tartozó emlék. Még kétségesebb a pomázi lelet megítélése. Erről fénykép sem maradt fenn, Csallány csak egy rajz alapján adta közre.²⁸

Csallány Dezső későbbi munkássága során vissza–vissza–tért a kérdéshez, és egy nagyobb egységbe foglalva, a nagyszentmiklósi leleteket is érintve, több alkalommal is értekezett a kérdéskörről.²⁹ Egy további gyűrűvel bővítette a vizsgáltba bevonható régiségek körét: ő ismertette először a Hódmezővásárhelyről származó emléket, és említés tett egy további mezőberényi leletről, amely azonban nagy valószínűséggel nem tartozik az általam vizsgált tárgyak sorába.³⁰ Csallány révén tehát nagy lendületet kapott a téma, munkásságának végére már hat hiteles emlék került a kutatás látóterébe (Deszk D temető 87. sír; Ladánybene; Klárafalva–Farág György kertje ő. sír; Fülöpszállás–Kerekegyháza; Székesfehérvár–Maroshegy ő. sír; Hódmezővásárhely–Kenyereéri-dűlő/Káposztásföld).³¹ A szakember kora középkori jelcsoportokkal, rovásírásokkal kapcsolatos kutatásai azonban visszhang nélkül maradtak. Kortársai – mint például László Gyula – számos esetben adatokkal segítették őt,³² azonban érdemben nem reflektáltak megállapításaira.

Csallány említett dolgozataival párhuzamosan jelentek meg azok a Baranya megyei emlékek, melyek a továbblépést jelentették a kutatásban.³³ Csak halála után adták ki Dombay János ásatási megfigyeléseit, vagyis a legkorábbi, hitelesen feltárt Baranya megyei kora Árpád-kori temetők emlékanyagának feldolgozását. E munka részeként kiadott Ellend–Szilfai-dűlő lelőhely emlékeit azonban ekkoriban még egy kutató sem hasznosította.³⁴ A Dombay által közreadott párhuzamok közt akadt olyan, melyben az ásató egyértelműen latin betűs felirattöredéket azonosított,³⁵ más esetben pedig csak az „írás nyomát” tudta azonosítani.³⁶

A továbblépést Kiss Attila munkája jelentette.³⁷ Baranya megyei 10. századi leletek kapcsán végzett kutatásai az ellendi temető fentebb említett két gyűrűjéhez kapcsolódnak. Ő már bevonta vizsgálataiba a svinjarevci temető 45. sírjából származó emléket, és említést tett Horváth Béla tiszaorvényi ásatásán talált darabokról is.³⁸ A tárgytypus értelmezésének új megoldási javaslatával állt elő. Az ellendi 128. sír gyűrűjének vizsgálatára neves szakembereket kért fel,³⁹ akik héber, esetleges görög és nem azonosítható írásjegyek karaktereit egyaránt felismerni vélték, azonban Kiss Attila a rosszabb megtartású 70. sír és a hódmezővásárhelyi emlék esetében héber és latin írásjeleket látott. A rovásjelek meglétét a magyar rovásírásos kultúra folyamatos továbbélésével, a görög és a latin írásjegyeket az ezen irányokból érkező keresztény térítésekkel magyarázta, a

- ↑ A Deszk D temető kora Árpád-kori emlékeinek részletes közlése máig nem történt meg. Az újabb kutatások során kiderült, hogy a temető egy másik sírjában (56. sír) is volt egy ilyen gyűrű, amit azonban Csallány sem ismert fel. Vö. Kovács 2015: 779. jegyzet.
- ↑ Csallány 1955: 83–84; Csallány 1968a: 293–294. A lelőhely kapcsán Bálint Csanád összesen tizenkét sírról tett említést (Bálint 1991: 236).
- ↑ Csallány 1955: 59. A sírban S–végű karika volt az áll alatt, valamint két, László király idején vert denárt is tettek az elhunyt mellé. A már korábban előkerült gyűrűn a jelek sokáig nem is voltak láthatók, azokat csak 1953-ban, a restaurálás során fedezték fel a tárgy külső oldalán.
- ↑ Utolsó munkája is ebben a témában született (Csallány 1976).
- ↑ Csallány 1955: 84.
- ↑ Ezt Erdélyi István és Sashegyi Sándor másolata alapján ismerte. Sashegyi munkásságáról lásd: Kanyó 2012, míg Erdélyi anyagismereti tudásának hiányosságait jól jelzi: Erdélyi 2016. A magyar koratörténeti kutatással kapcsolatos járatlanságára: Róna–Tas 1995: 147–151. Mindezek alapján erősen kétséges a Csallány által felhasznált adat hiteles, 11. századi volta. Ezekből adódóan nem is vettem figyelembe a Pest megyei emlékek sorában a pomázi gyűrűt. Eltérő megközelítéssel: Fehér 2020: 204–205, No. 145.
- ↑ Csallány 1968a; Csallány 1968b.
- ↑ A leletről Csallány Dezső saját fényképét nem közölte, mindösszesen annyit tudunk róla, hogy Tábori Hajnalka debreceni néprajzos birtokában volt (Csallány 1968a: 299).
- ↑ Ekkoriban azok a leletek, melyek a korabeli Jugoszlávia területén levő gyűjteményekbe kerültek, elkerülték Csallány figyelmét is.
- ↑ Csallány 1968a: 295.
- ↑ Dombay 1960; Dombay 1961.
- ↑ Dombay 1960: 152, 154. A temető 70. és 128. sírjából került elő egy-egy ilyen gyűrű. Dombay leírásai visszafogott értelmezésről tanúskodnak, hiszen mind a két tárgy kapcsán kiemeli, hogy az azokon látható jelek: „írásjelekre emlékeztető, vésett jegyek”.
- ↑ Ellend–Szilfadűlő 145. sír: „Külső oldalán latinbetűs felirat volt, melynek egymásután következő három betűje még felismerhető: OVN” (Dombay 1960: 155).
- ↑ Dombay 1961: 83.
- ↑ Kiss Attila és Csallány konzultációjáról a vonatkozó leletek kapcsán lásd: Kiss 1970: 345, 12. jegyzet.
- ↑ Kiss Attila feljegyzése szerint két ilyen gyűrű is előkerült Tiszaorvény–Templomdomb lelőhelyen, a 164. és a 167. sírban (Kiss 1970: 344).
- ↑ Kiss Attila Czeglédy Károly orientalista professzor, Németh Gyula turkológus és Scheiber Sándor hebraista nyelvész professzor segítségét kérte.

héber karaktereket pedig úgy értelmezte, hogy az kapcsolatba hozható a kazárok judaizálásával és ilyen zsidó hitre tért kazárok részvételével a Kárpát-medencei magyar megtelepedésben.⁴⁰ A gyűrűk kapcsán egy etnikus értelmezést javasolt, bevonva a toponímiai adatokat, és azt feltételezve, hogy ezeket az emlékeket pl. Ellend esetében a közeli Kozárból származó asszonyok hozhatták magukkal, így jelezve vallási és nemzeti kötődéseiket. Elképzelése és javaslata azonban semmiféle vitát nem váltott ki.

Kiss munkáját követően a kérdéssel átfogóan más nem foglalkozott. Cs. Sós Ágnes a csátaljai temető 76. sírjában talált hasonló kialakítású emlékről mindösszesen azt tartotta fontosnak megjegyezni, hogy „vésett vonaldísszel” rendelkezik,⁴¹ Csukás Gyöngyi a sárosdi leletet továbbra is rovásírásos darabként említette,⁴² Bárdos Edith pedig a kaposvári gyűrűről csak annyit jegyzett meg, hogy „sokszögű” volt, a feliratot is egy rajzon adta közre, mindenféle megjegyzés és magyarázat nélkül.⁴³

Újabb értelmezésre csak jóval később, az 1980-as években került sor. Ekkor jelentette meg Szőke Béla Miklós és Vándor László a pusztaszentlászlói 11. századi falusi temetőről szóló munkáját. A monográfia elemző részében külön fejezetet szenteltek a gyűrűtípusnak, amelyből itt hat darab is előkerült.⁴⁴ A közlés nem csak mértéktartó megállapításai miatt jelenti azóta is a kérdés tudományos elemzésének alapját, hanem azért is, mert Szőke Béla Miklós máig a legteljesebb gyűjtését nyújtotta a tárgytypusnak. Munkájukhoz ők is segítséget kértek Czeglédy Károlytól, aki újra megvizsgálta az emlékcsoportot és – nyilvánvalóan a nagy számban előkerült új forrásanyag fényében – jóval átfogóbb véleményt fogalmazott meg, mint korábban az ellendi gyűrű kapcsán. Eszerint a tárgytypus jelkészlete sem belső–ázsiai, sem kazáriai rovásírásnak nem tekinthető, de nem kapcsolódik a székely rovásíráshoz sem, a héber és a görög abc betűivel sem azonosítható.⁴⁵

A szerzők bemutatták a tárgytypus Kárpát-medencén kívüli párhuzamait is: összesen huszonnéggy lelőhely harmincnéggy gyűrűjét gyűjtötték össze és értékelték. A széles körű adatgyűjtés egyben azt is bizonyította, hogy nem Kárpát-medencei jelenégről van szó, hanem egy olyan jellegzetes tárgytypusról, amely Közép–Európa 11–13. századi időszakában más területen is jelen volt. Szőke Béla Miklós elkészítette a tárgyak alapvető osztályozását is, kétféle típust különítve el. Az 1. típus esetében sokszögű a gyűrűpánt kialakítása, mivel a jeleket téglalap alakú keretbe foglalták. A 2. típusnál a pánt ovális vagy kör alakú, a gyűrű oldalán levő jeleket ugyanis egymás után, keretelés nélkül jelenítették meg. A lelettypus a 11. század közepén jelenhetett meg a Kárpát-medencében (a legkorábbi az I. András-éremmel keltezhető Székesfehérvár–maroshegyi ő. sír), és a 12. század középső harmadáig adatolható az éremmellékletes sírok alapján (II. Béla-éremmel keltezett pusztaszentlászlói 119. sír). A gyűrűkön látható jeleket részben a rovásírással hozta összefüggésbe Szőke, és a formai párhuzamok alapján felhívta a figyelmet a gyakran szintén sokszögű Thebal-gyűrűkre, illetve azok bajelhárító szerepére.⁴⁶ Kiemelte azt is, hogy ez utóbbi darabok esetében a feliratban szereplő névadó szó, a *Thebal* a kabbalisztikus héber kifejezésből származtatható.⁴⁷ Ezek nyomán Szőke Béla Miklós azt az értelmezést javasolta, hogy

egyfajta – a Thebal-gyűrűkhöz hasonló – óvó–védő funkciót kellene feltételeznünk, s a feliratok varázsereje megvédte a tárgyak tulajdonosait az ártó szellemektől, akiket lekötött a betűk jelentésének megfejtése. E tekintetben még jól is jött, hogy nem mindegyik jelnek volt értelme, s ez okozhatta azt is, hogy a készítők „különböző írásrendszerekből vették át a betűjeleket, sőt maguk a készítők találták ki új, az írásjelekre emlékeztető jeleket.”⁴⁸ A gyűrűk terjesztőinek pedig a térítőpapokat tartotta, akik „gyakran már a templom köré temetkező hívek között árulták ezeket a gyűrűket.”

Szőke Béla Miklós megállapításait a tudományos közvélemény elfogadta. Kovács László a könyvről írt recenziójában mindössze annyival egészítette azt ki, hogy bemutatta az 1905-ben előkerült magyarországi Thebal-gyűrűt, és annak hitelessége mellett érvelt.⁴⁹ A fent elemzett gyűrűtípushoz érdemi megállapítást nem fűzött. Későbbi munkájában, a Tiszaluc–Sarkad lelőhelyen talált temető feldolgozásában is elfogadta Szőke Béla Miklós állásfoglalását, s a véleménye szerint az általa talált gyűrű „egymás közt kedveredő latin, görög, héber betűiből vagy ismeretlen jeleiből sem ismerhető fel értelmes szöveg, nagyon valószínű, hogy a feliratszerű díszítményt varázserejűnek tekintették.”⁵⁰ Kovács László felhívta a figyelmet arra, hogy a gyűrű nemcsak a 11. században, hanem a 12. században is jelen volt, a templom nélküli falusi temetők mellett a templom körüli temetőkben is megjelent. Kovács László újabb lelőhelylistáját az azóta előkerült és közölt darabok harmincötre növelték.

A középkori rovásírások tárgyi emlékeinek kutatása kapcsán került újra előtérbe a leletcsoport. Fehér Bence munkájában külön fejezetet szentelt a gyűrűtípusnak.⁵¹ A régész komplex módon fordult a kérdéskörhöz. Vizsgálatai során a többi írásos emlékcsoport rendszerébe helyezve elemezte a tárgytypust. Munkájában nem csak az egyes emlékek lehetséges feloldására tett újabb javaslatokat, hanem a paleográfia segítségével írástípusok szerinti négy nagyobb egységre bontotta az általa felgyűjtött harminckilenc emléket. Az A csoportba a sajátos írásjeleket tartalmazó gyűrűket, a B csoportba a héber/aráb írás utánezását tartalmazó jelekkel díszített, a C csoportba a latin betűkön alapuló írásjelekkel rendelkező darabokat, míg a D csoportba az „öntükröző” és ismétlődő jelekkel ellátott emlékeket sorolta. Ezen kívül elkülönítette a meg nem határozható darabokat és a „kétesen rovásírásos” emlékeket.⁵² Gyűjtése jelentős fordulatot hozott a kutatásban, hiszen jól dokumentált módon próbált rendszert vinni a tárgytypus írástörténeti értelmezésébe.

- ↑ Kiss 1970.
- ↑ Cs. Sós–Parádi 1971: 114.
- ↑ Csukás 1975: 368.
- ↑ Bárdos 1978: 196, XV. t. 14.
- ↑ Szőke–Vándor 1987: 68–73.
- ↑ Szőke–Vándor 1987: 70.
- ↑ A gyűrűtípusra vonatkozóan lásd: Grohne 1956; Michelly 1987; Lorenzen 1997; Hermann 2009: 226–227.
- ↑ Szőke–Vándor 1987: 72–73.
- ↑ Szőke–Vándor 1987: 73.
- ↑ Kovács 1990: 326–330. A tárgyról újabban: Kiss 2010.
- ↑ Kovács 2015: 207.
- ↑ Fehér 2020: 181–218.
- ↑ Fehér 2020: 216–218.

3. kép: A Pest megyei 11. századi jelekkel díszített gyűrűk elterjedési térképe Készítette: Rupnik László

Elemzése azonban — megítélésem szerint — nem lezárása a kutatásnak, hanem az első lépés a tárgytypus komplexebb szempontrendszer szerinti vizsgálatához. Annak eldöntésében, hogy a készítő ötvösök mit tartottak fontosnak rögzíteni a gyűrűn, a már Szőke Béla Miklós által javasolt formai megállapítás: a keretelés megléte, vagy hiánya, továbbá az egyes jeleket, jelcsoportokat elválasztó függőleges vonal, vagy vonalak kialakítása is segíthet. Érdemes azt is tovább vizsgálni, hogy mely gyűrűk esetében törekedtek a polygonális kialakításra, melyek lettek csak azért sokszögű formák, mert a készítő ügyetlen volt, és mely darabok tartották meg az eredeti karikagyűrű formájukat. Mindez talán olyan – az egyes jelek összehasonlításán és értelmezésén túlmutató – formai elkülönítést tehet lehetővé, amely a Szőke Béla Miklós által javasolt osztályzás továbbgondolásával kisebb készítőestechnikai csoportokra oszthatja a lelettypust. Fontosnak tűnik tehát az egyre bővülő emlékanyag (a katalógusban leírt leletek bevonásával már több mint ötven gyűrű) mind formai (valamint ehhez kapcsolódóan készítőestechnikai és kronológiai), mind paleográfiai vizsgálata, vélhetően ezek összevetéséből további tanulságok vonhatók majd le.

Fehér Bence munkájában röviden kitért a tárgytypus Kárpát-medencén kívüli párhuzamaira is. E tekintetben Szőke Béla Miklós kutatásaira hagyatkozott, s úgy értékelte az ott közölt darabokat, hogy azok olyan Kárpát-medencei emlékek lehetek, melyek „nyilván emléktárgyként” kerültek külföldre.⁵³ Ezt a véleményt érdemben befolyásolhatja az a leletegyüttes, amely még a 19. században került elő a mai Németország területéről Paußnitzból, és az ékszertípus kutatásának elfeledett nyitánya-ként is értékelhető.⁵⁴ 1898 februárjában az Elba közelében fekvő szászországi falu, Paußnitz egyik telkén egy nem mindennapi

leletegyüttest talált a helyi gazda. Emil Schreiber a birtokán éppen egy fa gyökereit ásta ki, amikor a kincsre lelt. Egy hulámvonalkötegekkel díszített edényben mintegy 500 érme és egy gyűrű került elő. Az ezüstérmek – melyek jelentős része már akkor elkallódott – jól jelezték az emlékek elrejtésének idejét: az érmék közt a Wettin-ház szülötte, Nagy Konrád meisseni őgróf 1127 és 1156 közt vert ezüstjei voltak, valamint II. Lajos türingiai gróf fiának, Udo naumburgi püspöknek és utódjának, Wichmannak pénzei közül is kerültek elő. Számos érmét a közeli Strehla város pénzverő műhelyében készítettek. Ezen adatok alapján már az előkerülés idején egyértelmű volt, hogy a kincset valamikor az 1150-es évek elején rejtették el.

A kincs híre – ahogy ez már akkor is előfordult – bejárta a korabeli régiségek iránt érdeklődők széles táborát, így mágángyűjtők, műkereskedők vagy nagyobb állami gyűjtemények egyaránt törekedtek arra, hogy minél többet megszerezzenek az előkerült leletek közül. Elsősorban természetesen az érmek megvásárlására helyezték a hangsúlyt. A területileg illetékes múzeum (Landesmuseums für Vorgeschichte Halle) érdeklődésekor az együttes elkótyavetyélése már javában tartott. Az év márciusában már alig maradt valami a leletből a tulajdonosnál. A gazda a hallei gyűjteménynek már csak pár darab érmét, valamint a drágaságokat tartalmazó edény töredékeit (vagyis aljának és oldalfalának töredégeit, mert a fazék felső része ekkorra már teljesen elkallódott) tudta „hazafias kötelességből” átengedni. A gyűrűt – mely iránt kiváltképp érdeklődött a hallei múzeum ideiglenesen kinevezett igazgatója, a középkori művészettörténettel foglalkozó tudós, Rudolf Kautzsch – a kincs megtalálójá, Emil Schreiber eredetileg meg akarta tartani emlékként, azonban végül Kautzsch rábírta, hogy 15 birodalmi márkáért adja el a múzeumnak.

A kezdeti nagy érdeklődés ellenére a tárgy idővel a fedés homályába merült, egészen a hallei múzeum 120 éves jubileumáig. Ekkor a múzeum vezetése az ünnepi évfordulóhoz kapcsolódó tárlatot tervezett, melyet úgy alakítottak, hogy a kevésbé ismert emlékeket hozzák előtérbe. A kiválasztott 120 lelet kapcsán ekkor került a figyelem középpontjába a múzeum rejtékében addig megbúvó kincs, s így a „Schönheit, Macht und Tod” címet kapó tárlat kapcsán, akkor még a korrózió miatt olvashatatlan felirattal előkerült a gyűrű is.

A tárgy rejtélyes írásjelei széles körben felkeltették az érdeklődést. Újabb kutatók kezdtek el foglalkozni a külső oldalon levő jelek szimbolikájával és hátterével,⁵⁵ az emléknek pedig egy nagyszabású kiállítást és egy konferenciát is szenteltek,⁵⁶ ahol szélesebb kontextusba helyezve foglalkoztak e tárgyak és általában véve a gyűrűk történeti szerepével, jelképrendszerével és a középkori kultúrákban betöltött jelentéstartalmuk árnyalataival.⁵⁷ E kutatások során fedezték fel, hogy a Paußnitzben talált ezüstékszer legközelebbi párhuzamai a Kárpát-meden-

^[1] 53. Fehér 2020: 181.

^[2] 54. Az adatok részletes bemutatására lásd: Muhl 2019.

^[3] 55. Muhl 2003; Muhl 2019; F. U. Röhrer-Ertl 2003; F. U. Röhrer-Ertl 2019; O. Röhrer-Ertl 2003; O. Röhrer-Ertl 2019; Saller 2003.

^[4] 56. Meller–Kimmig–Völkner–Reichenberger 2019b.

^[5] 57. Meller–Kimmig–Völkner–Reichenberger 2019a, I–II.

cében előkerült és fentebb tárgyalt emlékek.⁵⁸ A német kutatás azonban nem tekintette magyarországi „emléktárgynak” a gyűrűtypust, hanem azt a különböző, korabeli varázsgyűrűkkel hozta kapcsolatba.⁵⁹

A gyűrűk jelkészletének lehetséges magyarázata

Szőke Béla Miklós máig érvényes megállapításai és Fehér Bence elemzése, valamint az említett németországi lelet vizsgálata talán azt is elősegíti, hogy az elvont, mágikus tartalmak kiemelése mellett még egy szempont előtérbe kerüljön. Nem vethető el ugyanis annak lehetősége sem, hogy e gyűrűk sokszor értelmezhetetlen jelkészletei abból adódtak, hogy a gyűrűk készítői valójában nem tudtak írni, ezért csak az íráshoz hasonló ákombákomokkal díszítették portékájukat, hogy azt olyanoknak adják el, akik nem tudtak olvasni, így aztán a vásárlók azt olvashatták ki a nem létező feliratokból, ami a szívüknek kedves volt, vagy amiről az eladónak sikerült meggyőznie őket. Ennek a lehetőségét erősítheti az is, hogy eltérő írástípusokat (muszlim, héber jegyekre emlékeztető karakterek) használtak, melyek nem példa nélküliek a 10–12. századi európai anyagi kultúrában.⁶⁰

Az értelmetlen jelkészletekkel, írásutánszatokkal, rosszul leírt betűkkel dolgozó mesterek jelensége nem ismeretlen, ilyenek már az antikvitástól léteztek.⁶¹ Ezt a lehetőséget több érv is támogathatja. Egyrészt számos emlék olyan területről került elő, ahol nem használtak rovásírást. Ilyen például a Kašić–Maklinovo brdo lelőhely,⁶² Poznanból az Ostrów Tumski korai temető,⁶³ Masłowice 11–12. századi temetőjének egyik gyűrűmellékletes sírja,⁶⁴ vagy az angliai Norfolk.⁶⁵ A lengyelországi gyűrűkön szintén nem találhatók írásjelek, csak ornamentális díszítés vagy értelmezhetetlen jelkészlet, mindamellet kialakításuk és formájuk megegyezik a fentebb tárgyaltakéval. A kutatás egyértelműen nyugati hatásként értékelte a poznani leletet, és sem a rúnákkal, sem más íráskultúrával nem hozták összefüggésbe a gyűrűn látható „ornamentális díszítést”.⁶⁶ Az angliai emlék esetében sem merült fel rovás- vagy rúnairás megléte.⁶⁷

Érdemes azt is kiemelni, hogy azok a gyűrűk, melyek jelentős személyekhez, például III. Lothárhoz,⁶⁸ vagy a magyar uralkodóházhoz köthetők,⁶⁹ általában értelmezhető rövidítéseket, feliratokat tartalmaznak (legyen szó akár héber, görög vagy latin írásjegyekről). Hasonló módon jól értelmezhetők a Thebal-gyűrűk, valamint a már említett további varázsgyűrűk is.⁷⁰ A Nyugat-Európából előkerült leletek jelentős részénél tehát a szöveg feloldható írásjegyekből állt.⁷¹ Hasonló megfigyelést tettek a mágikus feliratú bizánci gyűrűk esetében is.⁷² Úgy tűnik tehát, hogy azokon a területeken, ahol fejlettebb íráskultúra volt, nem, vagy csak ritkán alkalmaztak olyan jeleket a gyűrűk külső oldalán, melyek írásjelekre emlékeztek, azonban nem voltak azok. Ezzel ellentétben ott, ahol az írás és olvasás kevésbé volt általános, mind nagyobb számban bukkantak elő ilyen leletek. A jelenség pedig egyáltalán nem korlátozódott a Kárpát-medencére. Íráshoz hasonló feliratok számos más területen is előfordultak, azonban ilyen esetekben általában nem valamilyen mágikus praktikaként értékelték ezeket. Fontos

azt is kiemelni, hogy a Kárpát-medencei gyűrűk jelkészletei korántsem egységesek, s a neves szakértőknek sem sikerült egységes álláspontot kialakítaniuk arról, elkülöníthetők-e olyan jelcsoportok, melyek biztosan egyik vagy másik írásrendszerből lennének magyarázhatók (szemben a fentebb említett külföldi példákkal).⁷³ Ezen érvek talán segíthetik a kérdés újragondolását; a gyűrűk jelkészletének a fentebb javasolt, és az eddigiektől eltérő értelmezési lehetőségének a vizsgálatba való bevonását is.

Mindez természetesen nem zárja ki azt a magyarázatot, mely szerint a tárgyakat vélt mágikus hatásuk miatt viselték, vagy természetfölötti védelmet reméltek tőlük. A Thebal-gyűrűk kutatásaihoz kapcsolódó értelmezések bevonása a Kárpát-medencei leletek elemzésébe, vagy annak vizsgálata, hogy a gyűrűk vésett jelcsoportjai tényleg csak óvó-védő feliratokat tartalmazhattak-e, vagy valami más oka is lehetett ezek kialakításának, továbbá a magyarországi és a külföldi, hasonló gyűrűk jelkészletének összevetése szélesebbre tárhatja azt a kaput, amelyet a nemrég elhunyt kutató, Olav Röhrer-Ertl nyitott ki a Paußnitzból előkerült régi-új emlék kapcsán.⁷⁴

^[6] 58. Muhl 2019: 82. Vö.: Kürti 2000.

^[7] 59. Lorenzen 1997; Hermann 2009.

^[8] 60. Jairazbhoy 1965; Ettinghausen 1976; Langó 2010: 395–396; Pedone–Cantone 2013. A kérdés szélesebb kultúrtörténeti hátterére: Mack–Zakariya 2009; Rodov 2013.

^[9] 61. Lásd többek közt Mayor–Colarusso–Saunders 2014.

^[10] 62. Belošević 1982: Y 271/2/2, 4. kép; Petrinec 2009: 21.

^[11] 63. Hensel–Žak 1964: 272.

^[12] 64. Abramek 1980.

^[13] 65. Hinds 2004: Kat. 90–91.

^[14] 66. A Kárpát-medencei darabok között a csátaljai gyűrű külső oldalán is inkább ornamentális díszítés, mint értelmezhető jelcsoport figyelhető meg. Cs. Sós–Parádi 1971.
^[15] 67. Érdemes azt is megjegyezni, hogy a rúnairást használták a varázsgyűrűkön, azonban fontos azt is kiemelni, hogy a rúnairás használata és elterjedése teljesen más képet mutat a középkori skandináv területeken, mint a Kárpát-medencében a rovásírás. A rúnák egyáltalán nem tűntek el, széleskörű használatuk egészen az újkorig megmaradt, és gyakran keresztény szövegeket jegyeztek le ezzel az írásmóddal. Vö. Lorenzen 1997.

^[16] 68. A. B. 1995.

^[17] 69. Kiss 2010.

^[18] 70. Hermann 2009.

^[19] 71. Muhl 2003.

^[20] 72. Van den Hoek–Feissel–Herrmann 1994; Eger 2001: 366–367. Ugyanez elmondható a bizánci mágikus amulettek kapcsán is. Vö. Spier 1993; Foskolou 2014; Bosselmann–Ruickbie 2017.

^[21] 73. Lorenzen 1997; Hermann 2009; F. U. Röhrer-Ertl 2003; F. U. Röhrer-Ertl 2019; O. Röhrer-Ertl 2003; O. Röhrer-Ertl 2019.

^[22] 74. Személyére vonatkozóan lásd: Meller–Kimmig–Völkner–Reichenberger 2019

11TH CENTURY FINGER RINGS
DECORATED WITH SYMBOLS
FROM PEST COUNTY

In the past few years, two 11th century finger rings with symbols were taken into the collection of the Ferenczy Museum Center. The band ring from Nagykőrös–Ludas differs from the traditional polygonal design of this ring type. The band is more an oval shape, with an angular turn at one point, which was not created during use, but while it was manufactured. The Csévharaszt finger ring also deviates from the traditional polygonal form. The band could have been an oval shape, but it has deformed over time. The two rings were made by different craftsmen. The maker of the Nagykőrös ring had possibly lesser talent, which can be observed best at the soldering of the band: soldering is a sensitive spot, as it has to be made invisible during crafting. Although this procedure was not at all successful here, in the case of the Csévharaszt ring, it was done perfectly. The craftsman of the Nagykőrös ring pre-etched the symbols, then enhanced them with a punching tool as well. The much more steady-handed craftsman of the Csévharaszt ring not only made more finely shaped symbols but also did not have to pre-etch them. He even fully framed most of the symbols. The craftsman’s knowledge is implied also by the fact that he managed to make the etchings on the already soldered band, that it still kept the shape of a ring.

The earliest specimens of the type were described as early as the 19th century, but they gained true recognition in the 1930s. These types of ornaments were connected to early runiform script from the Carpathian Basin for a long time or attributed them to the remains of non-existent Cuman writing, or the Old Hungarian script. After the significant collection by Dezső Csallány, Attila Kiss had a new approach. He has explained the runiform symbols with the continuous existence of Old Hungarian written culture, and the Greek and Latin characters with the Christian proselytizing. As for the Hebrew characters, he interpreted them as connected to the Khazars’ conversion to Judaism, and the participation of these converted tribes in the Hungarian settlement in the Carpathian Basin.

The most complete collection of the type was eventually done by Béla Miklós Szőke and László Vándor apropos of their analysis of the Pusztaszentlászló cemetery. They introduced the parallels from outside the Carpathian Basin: they have collected and evaluated 34 finger rings from 24 sites. The extensive data collection also proved that this is not a local feature, but a characteristic find that also appeared in other regions of 11th – 13th century Central Europe. They connected the symbols to Christian proselytism, and assumed an apotropaic function, much like the Thebal rings. They thought missionaries were the distributors of the rings, who, according to them “often sold these rings among the proselytes, who started burying their dead around churches”. The type has come into focus lately in connection to the research of medieval runiform scripts. Bence Fehér dedicated a separate chapter to them in his book. His collection meant another significant step for research, as he attempted to establish a well-documented system of the rings’ paleographic interpretation. His analysis is the first step to the complex interpretation of the type. A similarly significant find is the rediscovered analysis from 19th century Germany of the ring from Paußnitz, which has offered a series of interpretations through comprehensive analysis.

The still applicable conclusions of Béla Miklós Szőke, the analysis of Bence Fehér, as well as the aforementioned research in Germany have helped shed light on other aspects beside the abstract, magical characteristics. It is a possibility, that the often incomprehensible sets of characters on these rings were results of the illiteracy of the craftsmen who made them. Therefore they decorated their products with symbols resembling scripts, and then sold the rings to people who also could not read, therefore they meant whatever customers wanted it to mean, or whatever meaning the seller convinced them the rings had. This, of course, does not exclude the explanation according to which they were worn for their magical or apotropaic qualities.

KATALÓGUS

Nagykőrös–Ludas - 41558

1. Ezüst pántgyűrű vésett jegyekkel: 2019.11.1.21.
A téglalap metszetű lemez pereme ép, egy helyen beszakadt a használat során. A belső oldala simára kopott, a külső oldalán kisebb – valószínűleg a használat során keletkezett – sérülések figyelhetők meg. A külső oldalán a felület teljes szélességét kitöltő módon jeleket véstek a tárgyra: ezeket előbb egy vékony hegyű szerszámmal bekarcolták a felületbe. Ugyanazt a vést legalább két helyzetben használta az ötvös: megfigyelhető egy kevésbé mély, inkább karcolt, és egy mélyebb nyom. Ezt követően egy, a vésett felület mellett, vagy a vésés során kialakított vágatban a minta vonalát egy kör alakú poncolóval tovább hangsúlyozta. Abban az esetben, ha nem a vágatba helyezte el a poncnymokat, akkor azok a minta két oldalán is megtalálhatók. A gyűrűn levő jelek egy részét függőleges csíkok választják el egymástól. A vésés és a poncolás még a vízszintes síkba kiteríthető pántlemezen készült (ezért is nem poligonális a gyűrű formája), majd a lemez két végét összeforrasztották. A forrasztás nyoma megmaradt, ami arra utal, hogy a tárgy kevésbé jól képzett mester munkája. A gyűrűt valószínűleg ezüst ötvözetből készítették. Átm.: 2,08 × 2,16 cm; v.: 0,064–0,08 cm; sz.: 0,39–0,4 cm; tömege: 4,6 g.

Csévharaszt–Templom-hegy - 39432

2. Ezüst pántgyűrű vésett jegyekkel: 2021.6.1.1.
A téglalap metszetű lemez pereme ép, a belső oldala simára kopott. A külső oldalán a felület teljes szélességét kitöltő módon jeleket véstek a tárgyra. A jelek kialakításához legalább háromféle szerszámot használtak: egy keskenyebb fejjű szerszámmal alakították ki a fekvő S-alakú jelet, valamint a + jelet, és egy szélesebb fejjű eszközt alakították ki az X-alakú jelek szarait, vagy a jeleket körbefogó téglalap alakú kereteket. Egy nagyobb fejjű poncolóval alakították ki az O-alakú jelet. A vésetek mélyek, és valószínűleg a lemez összeforrasztása után alakították ki a tárgyon azokat. A forrasztás helye nem látszik, valószínűleg az anyagfáradás helyén megjelenő repedésnél lehetett, ami csak a tárgy belső oldalán figyelhető meg. A gyűrűt valószínűleg ezüst ötvözetből készítették. Átm.: 2,02 × 2,07 cm; v.: 0,08–0,12 cm; sz.: 0,33–0,35 cm; tömege: 1,3 g.

CSILLAG ALAKÚ BUZOGÁNYOK PEST MEGYÉBŐL

Az elmúlt évek során végzett közösségi régészeti tevékenységeknek és műszeres lelőhely-felderítéseknek köszönhetően a Pest megye területéről előkerült csillag alakú buzogányok száma is jelentősen megszaporodott. A többségében szórvány, de gyakori leletnek tekinthető buzogánytípus mellett ritkább változatokkal is gazdagodott gyűjteményünk. Tanulmányomban e tárgyak reprezentatív darabjainak bemutatásáról és a tárgytypus kutatástörténetéről ejtek szót, helyenként részletes kitérőket téve az ütőfegyverhez kapcsolódó különféle ismeretekre.

Néhány szó a buzogány eredetéről és korai képi ábrázolásairól Európában

Az ütő-zúzó fegyverek között a világ számos harci kultúrájában találkozhatunk buzogányokkal, amelyek kialakítása – számos tényező mellett a harcmodor, a szemben álló felek hadviselése, a támadó- és védőfegyverzet kialakításának technológiája, valamint a kulturális környezetben betöltött szerepe következtében – hatalmas formai változatosságot mutat.

Az emberiség legősibb ütőfegyverének tekinthető egyszerű fabunkót már az őskorban elkezdték kő, későbbi időszakokban pedig fém fejek kikísérletezésével továbbfejleszteni, így a buzogányt nagy műltra visszatekintő fegyverként tarthatjuk számon.¹ Ókori használatával kapcsolatban főként iráni területekről rendelkezünk adatokkal, illetve a népvándorlás korában is feltűnik ábrázolása például egy permi ezüstittálon,² azonban Európában való megjelenése és elterjedése a középkor időszakára tehető.³ Ettől az időszaktól kezdve, a buzogány egyszerű használhatósága és bizonyos változatainak könnyebb előállíthatósága okán rendkívül kedvelt fegyverré vált, amelynek harctéri funkciójához gyakran társult a társadalmi és militáris hierarchiában betöltött reprezentatív szerep is.⁴

A buzogány eredetét első ábrázolásai és korai leletek – kínai falfreskók és mongóliai temetkezések – alapján Belső-Ázsiában kereshetjük,⁵ ahonnan főként az eurázsiai steppe nomád népei, illetve Bizánc közvetítésével jelenhetett meg Európában a 11. században.⁶

A fegyver legkorábbinak tekintett európai ábrázolása az 1070 körül keletkezett bayeux-i kárpiton tűnik fel,⁷ amelyen többször is megjelenik egy nagyjából következősen rozetta

CSILLAG ALAKÚ BUZOGÁNYOK PEST MEGYÉBŐL

alakúra megformált ütőfegyver, amelyben valószínűleg már fém fejjel szerelt buzogányokat láthatunk *(1. kép)*.⁸ A kárpit illusztrációja egyúttal arra is utal, hogy a legegyszerűbb fabunkó vagy fabuzogány olykor még – bizonyos formában – szerepet kaphatott a harctereken.⁹ Később azonban a fém fejjel szerelt buzogányok térnyerése minden bizonnyal háttérbe szoríthatta az ilyen jellegű ütőeszközöket.¹⁰

- Kalmár 1964: 31; Kalmár 1971: 19; Schuster et al. 2015: 186–234.
- A 6. századra keltezett szogd munkán erősen páncélozott, mitológiai hősök küzdelmi jelenetét láthatjuk, ahol a fegyverek között feltűnő egyik buzogány megformálása némi hasonlóságot mutat a csillag alakú buzogányokkal (Hidán 2004: 2; U. Köhalmi 1972: 16. kép).
- A fegyver egyes változatai szórványosan korábban is feltűnhettek a kontinensen, de használatuk nem terjedt el. A bizánci hadseregben népszerűnek tekinthető középkori buzogányok alkalmazásával kapcsolatban felmerült, hogy használatuk előzménye talán egészen a késő római korig visszanyúlhat (D’Amato 2011: 8, 5. jegyzet).
- Kiragadott példaként említhetjük a középkori Erdély fejedelmi buzogányait, valamint a hadnagyí buzogányok kialakulását (Kalmár 1964: 31–44; Kalmár 1971: 19–41; Kovács S. 2010: 172–199; Kovács S. 2019: 9–28). Néhány észak-európai darab kialakítása és díszítettsége kapcsán még egyházi funkció is felmerült (Daubney 2010: 194–200).
- Egyik legkorábbi adatunk képi ábrázolás, amely a Kínában található bezeklikli 9. sziklatemplom 9–10. századi falfreskóin látható. A mai Mongólia területén feltárt fejedelmi kurgántemetkezésekben pedig olyan „bronzpálcák” kerültek elő, melyek az ázsiai hunok, a hszüngnuk fegyverzetéhez köthető ütőfegyverek voltak. A belső vasmag köré öntött, sokszögletű fejjel szerelt fegyverekről a kínai források is megemlékeztek (Kovács 1971: 168; U. Köhalmi 1972: 82–83; Hidán 2004: 2; Katona-Kiss 2019: 9).
- Kovács 1971: 168; Kovács S. 2010: 172; Katona-Kiss 2019: 9.
- Kalmár 1964: 31; Kalmár 1971: 20; Kovács 1971: 168, 19. jegyzet; Kovács S. 2010: 172. A Hódító Vilmos normann és II. Harold angol király seregei között 1066-ban lezajlott Hastings-i ütközetet és a normann hódítás eseményeit ábrázoló kárpit magyar nyelvű bemutatásához lásd: Jójárt–Varga 1998. Részletes elemzéséhez: Wilson 2004.
- Wilson 2004: 190, 193, 225, Pl. 54, 73. A kutatás ezeket olykor „csillag alakú bronzöntvényeknek” nevezte, de hogy a tényleges, keleti eredetű csillagbuzogányokat láthatjuk-e bennük, még tisztázatlan kérdés (Kalmár 1964: 31; Kalmár 1971: 20; Boldog 2006: 79, 5. jegyzet; Kovács S. 2010: 172).
- Érdekes ugyanis, hogy a feltételezések szerint Hódító Vilmos kezében egy valószínűleg egyszerűbb, fából készült buzogány látható, valamint hasonló tűnik fel a menekülő lovagokat visszafordító Odo püspöknél is (Wilson 2004: 190, 194, 225–226, Pl. 54, 57, 67, 68; Boldog 2006: 78; Kovács S. 2010: 172). Felmerült ugyanakkor, hogy ezeket kevésbé fegyvernek, mint inkább vezéri, irányító eszköznek tarthatjuk, mivel a kárpit többi buzogányábrázolásától különböznek (Oakeshott 2000: 63–64; Wilson 2004: 226). A püspök kezében látható alkalmatosság alapján a nyugat-európai fegyvertörténeti szakirodalomban felmerült az a nézet, mely szerint a harcban részt vevő klerikus személyek a vérontás bűnének elkerülésére nyílt sebet ejtő fegyverek helyett gyakorta használhatták a leginkább zúzott sebesülést okozó buzogányt. Mások ezt megalapozatlan, romantikus felvetésnek tartják és hasonló hazai utalást sem ismerünk (Oakeshott 2000: 63–64; Boldog 2006: 78, további irodalommal).
- Bár hasonló ütőalkalmatosságok gyakorlatilag bármilyen korban elképzelhetőek, azok régészetileg nehezen vizsgálhatóak. Használatukra leginkább az írott forrásokból következtethetünk, amelyekben a késő középkorban már inkább paraszti fegyverként tűnik fel említésük (Boldog 2006: 78).

1. kép: Részlet a Bayeux-i kárpitról – Menekülő angol katonák, kezükben buzogánnyal · Forrás: https://www.bayeuxmuseum.com/en/the-bayeux-tapestry/discover-the-bayeux-tapestry/explore-online/

A kézbe fogott ütőfegyverek mellett a kárpit egyik csatajelenetében vízszintesen szálló buzogány is megfigyelhető *(2. kép)*.¹¹ Ehhez hasonló mindössze egyetlen ábrázoláson jelenik meg, Ioannes Skylitzes bizánci császárok életéről írott, gazdagon illusztrált 11. századi munkájának miniatúrái között. Az ábrázoláson valószínűleg egy császári vadászjelenetet láthatunk, amelyen az előugró vadat egy elhajított buzogány teríti le *(3. kép)*.¹² Különbség azonban a két ábrázolás között, hogy amíg Skylitzes munkájában a már célt ért buzogány tűnik fel, addig a bayeux-i kárpit az egyetlen, amelyen a buzogányt hajtítás közben láthatjuk.¹³

Az utóbbi időben a buzogány hajtófegyverként való alkalmazásának lehetőségét a fegyvertörténeti kutatások során kísérleti régészeti módszerek bevonásával is vizsgálták. Eredményeik nyomán egy vasfejú buzogányt nagyjából 15–20 m távolságon belül lehetett megközelítőleg pontosan elhajítani.¹⁴ A buzogány hajtására vonatkozóan összességében kevés adat áll rendelkezésünkre, így nehezen ítéltető meg, mennyire számolhatunk a jelenség elterjedtségével.¹⁵

A leletanyag és a buzogányok ábrázolásainak száma is megnövekedett a 11. század végétől kezdődően: utóbbiakon sokkal inkább kézbe fogva jelenik meg a fegyver, így elsődleges funkcióját megtartva, mindvégig közelharci lovas és gyalogos ütőfegyver szerepét töltötte be.¹⁶ Az egyik legelterjedtebb és legváltozatosabb formája a csillag alakú típus lett, amely Belső-Ázsiától egészen Nyugat-Európaig eljuthatott, a steppén és Kelet-Európában pedig hosszú időn át meghatározó maradt.¹⁷

A csillag alakú buzogányok magyarországi megjelenése és rövid kutatástörténete

A buzogányok úgynevezett csillag alakú, kovácsolt vagy öntött fém fejjel szerelt változatának fő jellemzője a többnyire sokszögalakú – olykor gömbölyded – alaptest, amelyet egy vagy több sorban, általában szögletes tuskék – olykor dudorok – borítanak *(9. kép)*. Ahogyan a buzogányokat általánosságban belső-ázsiai eredetű fegyvernek tekintik, ugyanez valószínűleg elmondható a konkrét típusról is, amely az eurázsiai steppe nomád népeinek körében rendkívül népszerű ütőfegyverré vált és elterjedése is e népek középkori betelepülésével hozható kapcsolatba.¹⁸ A Magyar Királyság területén feltételezhetően a több hullámban beköltöző besenyő, illetve kun népcsoportok közvetítése révén honosodhatott meg a fegyvertípus.¹⁹ A könnyűlovas harcmodort magas szinten művelő nomád népelemek hagyományosan katonai szolgálatot láttak el a magyar hadszervezetben, amellyel uralkodóink igyekeztek

- Wilson 2004: 192, 225, Pl. 61.
- D’Amato 2011: 8; Fig. 1.1. Valószínűleg ugyanennek a jelenetnek a leírását találjuk meg Theophanes Continuatus korábbi munkájában, aki megemlékezett róla, hogy amikor a későbbi I. Basileos császár (867–886) vadászaton vett részt, egy hirtelen előtűnő farkas koponyáját, buzogányát elhajítva kettéroppantotta. A buzogány hajtófegyverként való alkalmazására Bölcs Leo Taktika című művében is találunk utalást (Michalak 2010: 184; D’Amato 2011: 9, 11. jegyzet, 14). A bizánci katonai kézikönyvekben gyakran említik a buzogány széleskörű használatát, néhány leírás pedig arról árulkodik, hogy egy nehézlovas akár egyszerre több buzogánnyal is fel lehetett szerelve, amit közelharcra és hajításra is használhatott (Boldog 2006: 78; Boldog 2012: 182; D’Amato 2011: 12–16; Kovács S. 2019: 10).
- Michalak 2010: 185.
- Arkadiusz Michalak éppen egy csillag alakú példány kapcsán foglalkozott a jelenséggel. A régészeti feltárásból napvilágot látott buzogányfej teteje csúcsos kiképzésű, ami feltételezése szerint az elrepített buzogány által okozott sérülés fokozását szolgálta. A kísérletek alapján kétségbe vonta a fegyver vízszintesen, egyenes vonalban történő eldobásának lehetőségét, mivel azt fejének súlya lehúzza, ugyanakkor a talpról ívelten elhajított, vasfejú buzogány kb. 15–20 m távolságon belül több alkalommal célba talált (Michalak 2010: 14. jegyzet). A buzogányfej tárgyalása során említett még néhány példát azok hajtófegyverként való alkalmazásának lehetőségére és a 14. század első negyedére keltezett podzamcei darab kapcsán hangsúlyozta, hogy néhány formai analógiáját a Kárpát-medencéből is ismerjük (Michalak 2010: 183–185). A bayeux-i kárpit kapcsán említett buzogány hajtófegyverként való azonosítását Ewart Oakeshott is elfogadta (Oakeshott 2000: 63).
- A legtöbb utalást talán a bizánci kultúrkörben találjuk, bár a buzogányokhoz hasonló eszközöket a világ számos pontján alkalmazhattak hajtófegyverként (Oakeshott 2000: 63; Michalak 2010: 185, további irodalommal). Érdemes felidéznünk Hidán Csaba megfigyelését is, mely szerint ugyan a buzogány alapvetően közelharci fegyver, magyar népmeséinkben mégis többször feltűnik a buzogányhajtás motívuma, mint erőpróba (Hidán 2004: 6).
- Gyakran megfigyelhetőek különféle kódexekben és templomi falfreskókon, említhetjük például Ioannes Skylitzes 11. századi munkáját, amelyben számos formában feltűnnek, míg néhány nyugati változata megjelenik többek közt a 13. század közepén keletkezett Maciejowski Bibliában is. (Nicolle 1988; Nicolle 1999; Boldog 2006: 79, 5. jegyzet; Michalak 2010: 173–176; D’Amato 2011: 7–48).
- A kelet-európai és magyarországi leletanyag tárgyalásához lásd: Kalmár 1964: 31–44; Kirpicsnyikov 1966; Kovács 1971: 165–180; Kalmár 1971: 19–27; Hidán 2004: 2–9; Michalak 2010: 173–200; D’Amato 2011: 7–48; Kovács S. 2019: 9–28. Változataik jelentekek Nyugat-, illetve Észak-Európában is (Halpin 1988: 168–192; Daubney 2010: 194–200; Mäesalu 2010: 141–142). A fegyver elterjedtségének szemléltetésére további irodalommal: Kovács S. 2019 – különösen a 14. oldal, 15. jegyzet.
- A fentebb már említett bezeklikli barlangtemplom és mongóliai leletek mellett érdekes kultúrtörténeti adatként jegyezhetjük meg, hogy Stein Aurél is hozott egyik expedíciójáról Kelet-Turkesztánból származó „csillagszerű” buzogányfejeket, melyeken a jellemző gúlatuskék már megjelentek. A leletek egy részét ugyanakkor vásárlás útján szerezte, így eredetük és lelőhelyük ismeretlen (Kovács 1971: 168, 22. jegyzet; Katona-Kiss 2019: 9).
- Történetük bemutatásához lásd például: Pálóczi Horváth 1989; Pálóczi Horváth 1996: 7–36; Pálóczi Horváth 2014; Györffy 2014: 110–368.

2. kép: Részlet a Bayeux-i kárpitról – A csata hevében elhajított buzogány
 Forrás: https://www.bayeuxmuseum.com/en/the-bayeux-tapestry/discover-the-bayeux-tapestry/explore-online/

beépíteni stratégiájukba a keleti harcmódor nyújtotta taktikai és technikai lehetőségeket. A későbbiek folyamán ugyanakkor a fegyver használata minden bizonnyal beépült az Árpád-kori hadszervezet más rétegeibe is.²⁰ Első és legkorábbi buzogány-ábrázolásunk 1239-ből származik, s arra utal, hogy idővel a nehézfegyverzetű lovagok körében is megjelenhetett a fegyver.²¹

A fegyvertípus gyakori leletnek tekinthető a Kárpát-me-dencében, de mindezidáig nem látott napvilágot sem besenyő, sem kun temetkezésből – ez a jelenség általában véve is megfigyelhető a buzogányokkal kapcsolatban.²² Többségében te-hát szórványleletnek tekinthetőek, melyek értelmezéséhez a tárgyak vizsgálatán kívül más szempontok – képi ábrázolások, nyelvészeti és történeti adatok, valamint helynevek és régészeti párhuzamok – bevonására is szükség van.²³

A csillagbuzogányok magyarországi megjelenésével kap-csolatban elsőként Nagy Géza figyelt fel arra, hogy honfoglá-lás kori használatáról sem régészeti leletek, sem írott források alapján nincs tudomásunk és Árpád-kori temetkezésekből sem

3. kép: Elhajított buzogány lonnes Skylitzes munkájának illusztrációján - Forrás:D'Amato 2011: 8, Fig.1.1

ismerjük egyetlen példányukat sem.²⁴ Így arra a megállapításra jutott, hogy hazánk területén a 13. században betelepülő kunok által terjedhetett el.²⁵ Kiemelte, hogy a magyar buzogány szó is kun – azaz kipcsak török – eredetűnek tekinthető, amely a „törő, romboló, pusztító” jelentésű *buzgan* szóból fejlődhetett ki.²⁶

Később Kalmár János szentelt önálló tanulmányt a hazai emléanyagban megtalálható buzogánytípusoknak, majd a középkori fegyverek fejlődését bemutató munkájában is foglal-kozott a témával, amelyekben felvázolta a csillagbuzogányok fejlődéseméletét is.²⁷

A tárgytypus kunokkal való összekapcsolását a csillag alakú buzogányok képi ábrázolásai is megerősítik, melyek a középkori Szent László legendát megjelenítő, többségükben 14. száza-di templomi falfreskókon és kódex illusztrációján is feltűnnek. A fegyver ezeken általában nomád, többségében kunnak gon-dolt harcosok, olykor azonban valószínűleg magyar katonák kezében is megjelenik.²⁸ Egyik legszembetűnőbb ábrázolása a feltehetően 1333–1342 között készült Magyar Anjou Legendári-um egyik miniatúráján látható, melyen a kun harcos kezében csillag

- Hatházi 1990: 43; Petkes 2006: 108.
- Gutkeled nembeli Opoj szlavóniai bán 1239-ből származó lovaspecsétjén, a lovagi nyeregben, sarkantyúval és jobb vállára támasztott buzogánnyal ábrázolt főúr képe sejteti, hogy a 13. század elejére a buzogányok használata már nem lehetett ismeretlen a lovagi fegyverzetben sem (Kovács 1971: 180; Kovács 1986b: 279, melléklet 52. kép; Kovács S. 2010: 174; Kovács S. 2019: 10).
- A buzogányok a steppei népek körében olyannyira ritkán fordulnak elő temetkezé-sekben, hogy az is felmerült, sirba helyezésük valamely hitvilági okból kifolyólag tiltott lehetett (Kovács 1971: 179, 64. jegyzet; Kovács 1986b: 277; Pálóczi Horváth 1989: 31; Kovács 2003: 386; Pálóczi Horváth 2014: 52). Ennek azonban néhány példa ellentmond, köztük a Balabani településen feltárt nomád kurgántemető 13–14. századra keltezett sírjából előkerült, arab feliratos buzogány, vagy a Mohin feltárt 13. századi temetkezés, amelyben egy közel-keleti eredetű, ún. „ubor-ka-formájú” buzogány került elő (Selmeczi 2009: 17–32; Pusztai 2011: 629–640; Pusztai 2014: 141–150; Boldog 2012: 181–196; Szilágyi–Serlegi 2014: 127–140). A jelenség egyéb tárgytypusok és fegyverzeti elemek kapcsán is megfigyelhető, amelyek írott forrásokból és képi ábrázolásokból ismertek, de a sírokból hiányoz-nak, vagy aránytalanul ritkán jelennek meg – mint például egyes vértezetek. A témával több jellemző példán keresztül B. Szabó János is foglalkozott, szót ejtve a buzogányokat érintő kérdésekről is (B. Szabó 2010: 41–50; B. Szabó 2017: 52–69).
- Jelzésértékű, hogy ezeket a tárgyakat szórvány jellegük miatt, a korai kutatások tévesen, pusztán azok jellemző alapanyaga alapján a bronzkori emlékek közé sorolták (Kovács 1971: 165–167, 9. jegyzet).
- Bár egyfajta harci botot őseink is kézbe vehettek, azonban fémfejjel ellátott buzogányt nem tudunk a korszakhoz kapcsolni (Tatár 2004: 172). A kutatástör-ténetben mindössze egyetlen honfoglalás kori sírban talált csonttárgy kapcsán merült fel, hogy az a steppei népeknél ismert, szíjon forgatott ostorbuzogány fejeként is elképzelhető (Kovács 2003: 326; Hidán 2004: 5–6; Boldog 2006: 80, 11. jegyzet; B. Szabó 2017: 67; Nevizánszky–Prohászka 2020: 73). A buzogány használatának mellőzésére a honfoglalók körében Hidán Csaba a korabeli vé-dőfegyverzet kialakítását tekintette magyarázatként. Véleménye szerint a steppei népek védőfelszerelésében a 6–10. század között legelterjedtebb pikkelypáncél egymást átlapolással fedő elemei képesek voltak az ütés erejét hatékonyan el-vezetni. Ilyen jellegű védelemmel szemben a fokosok, balták, bárdok hasító–zúzó hatása eredményesebb volt, amit az is tanúsít, hogy ezek a fegyvertípusok, jól ismertek a korszak temetkezéseiből is. A 10–13. század között az európai védő-fegyverzetben meghatározóvá váló sodronying lazább szerkezete ugyanakkor nem védett hatékonyan a buzogányokkal szemben (Hidán 2004: 2–3).
- Nagy 1890: 403–405.
- A szó először 1333-ban tűnik fel személynévként, „Buzkan filio Arbuz” alakban (Benkő 1967: 400). A forrásban az illetőt Paraboh kun ispán rokonai között említik, így a nevet is kun személy viselhette (Krisztó 2002: 43; Pálóczi Horváth 2014: 162). Ennél korábban, egy 1228-ból származó párviadal leírása során már találkozha-tunk a latin *baculo* kifejezéssel is, melynek jelentése „harci bot” lehetett, de nem dönthető el egyértelműen, hogy a szó fém fejű buzogányt jelölt-e (Borossy 1986: 247; Boldog 2006: 78; Michalak 2010: 173).
- Kalmár 1964: 31–44; Kalmár 1971: 19–26.
- A Szent László legenda falfestményeit László Gyula és Lukács Zsuzsa részletesen tárgyalták (Lukács 1980: 161–204; László 1993).

4. kép: Szent László király és a kun harca a Magyar Anjou Legendárium miniatúráján
 Forrás: Levárdy 1973: XLIV / Szent László király / 11.

alakú buzogánnyal súlyt Szent László felé, megsebesítve a királyt (4. kép).²⁹ Az 1300-as évekből Erdélyben fennmaradt homoród-szentmártoni (5. kép) és a felvidéki karaszközi templom freskóin (7. kép) több alkalommal is láthatunk csillag alakú buzogányo-kat.³⁰ Előbbi csatajelenetében egy katona, utóbbin pedig a vár előtt vonuló, lovon ülő alak és a Szent László mögött álló, vértet viselő lovag kezében is megjelenik a fegyver.³¹

A hazai leletanyagban megtalálható csillagbuzogányok mindaddig legrészletesebb elemzését Kovács László végezte el, aki a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának példányai alapján, a keleti leletanyag bevonásával öt altípust különí-tett el, és tisztázta azok keltezését.³² Az öt altípus a következő: négytűskés, levágott sarkú kocka alakú, négytűskés dudoros, tizenkétűskés és gömb- vagy hordó alakú (9. kép).

Eredményeit röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a csillag alakú buzogányok tizenkétűskés típusa valóban a kunok ma-gyarországi betelepülésével terjedhetett el, azonban négytűskés, illetve hordó- vagy gömb alakú – olykor dudoros – változata már korábban, a besenyők közvetítésével megjelenhetett ha-zánk területén.³³

A négytűskés változat néhány példányát besenyő szállá-sok környékén is adatoltták, a népcsoport buzogány haszná-latára utaló kifejezései tájszavaink között is fennmaradtak.³⁴ A 17. századból ismert „bottal ütő besenyő” kifejezés pedig arra utalhat, hogy egy idő után a besenyők környezetében élő magyar közösségek is jellegzetesnek tarthatták a nép buzo-gányhasználatának szokását.³⁵

A kutatásban mindazonáltal felmerült a fegyver bizánci eredetének lehetősége is, mivel a típus használata a bizán-ci hadsereg körében is gyakori volt.³⁶ A hazai irodalomban Kovács S. Tibor vetette fel, hogy Kárpát-medencei elterjesztői ugyan a besenyők lehettek, de elképzelhető, hogy a fegyverrel a Bizánci Birodalom határtartományjaiban ismerkedtek meg csatározásaik során.³⁷

Az 1167-ben vívott zimonyi csatában a magyar hadsereg is szembe került a bizánciak buzogányaival, melyeket döntő sikerrel alkalmaztak az ütközetben.³⁸

A csillag alakú buzogányok népszerűségét fokozhatta, hogy egyaránt funkcionálhattak lovas és gyalogos fegyverként, de igazi előnyüket lóhátról használva érhették el, ugyanis az állat lendülete tovább fokozta a sújtás erejét, amely a buzogányfej tűskéiben koncentrálódva komoly sebesüléseket okozhatott.³⁹ Szimmetrikus formája által az ütést minden irányban sikeressé tehette, zúzó hatása pedig képes lehetett a vértezet átszakítása nélkül is komoly sérüléseket, töréseket vagy ájulást okozva le-teríteni az ellenfelet.⁴⁰ Gyártástechnológiája a sorozatgyártást

- Szent László sebesülését és a buzogány használatát a kódex képalírása is meg-erősíti: „XI. quomodo fuit percussus cum conto.” vagyis „Hogyan ütötték meg buzogánnyal.” (Levárdy 1973: XLIV/ Szent László király / 11).
- László 1993: 77–84, 145–150, 77, 55. kép, 146, 174. kép, 149, 178. kép; Kovács S. 2010: 32, 8. kép. Az említettek mellé sorolta Hidán Csaba és Kovács S. Tibor az erdélyi, bögözi falfestményt is, bár László Gyula nem utalt a fegyverre az ábrázolás kapcsán (vö.: László 1993: 57–62; Hidán 2004: 4–5; Katona-Kiss 2018: 107, 5. jegyzet; Kovács S. 2019: 14).
- A homoródszentmártoni harcost Nagy Géza és Kalmár János kunnak, míg Kovács László és László Gyula magyar katonának vélte (Nagy 1890: 403; Kalmár 1964: 33; Kalmár 1971: 20; Kovács 1971: 167, 15. jegyzet; László 1993: 80).
- Kovács 1971: 165–181. Kovács László figyelembe vehette A. N. Kirpičnikov mun-káját, aki főként a Kijevi Rusz területének középkori fegyvereit elemezve tett fontos megállapításokat (Kirpicznyikov 1966; Kirpičnikov 1968).
- A négytűskés változat keleti párhuzamainak többségét a 10–11. századra keltez-ték, így legnagyobb valószínűséggel a steppéről érkező, a kunokhoz hasonlóan feltehetően kipcsak török nyelvet beszélő és könnyűlovas harcmódort folyta-tó besenyők hozhatták magukkal a Kárpát-medencébe, akik a 10–12. század folyamán több hullámban jelentek meg. A tizenkétűskés változat párhuzamait ugyanakkor a 12–13. századra keltezték, így ez az altípus a kunok 13. századi betelepülésével honosodhatott meg (Kirpicznyikov1966; Kovács 1971: 165–180; Pálóczi Horváth 1989: 31, 72–73; Horváth 2001: 74; Pálóczi Horváth 2014: 52; 127; Katona-Kiss 2019: 9–10).
- Pálóczi Horváth András több példányát is besenyő szállásokhoz kapcsolta, s hason-ló eredményre jutott az okleveles adatok alapján Takács Miklós a Kajárpéc, illetve K. Németh András a Paks környékéről előkerült buzogányokkal kapcsolatban – bár ezek között tizenkétűskés és levágott sarkú típusként meghatározott változatok is voltak. (Pálóczi Horváth 1989: 31; Pálóczi Horváth 1996: 18; Pálóczi Horváth 2014: 52; Takács 1997: 215–219; K. Németh 2010: 269–274). A nyelvtörténeti kutatások a besenyőkhöz kötik a dunántúli tájszavaink között szerszámnevek formájában megőrződött csomasz, csomak és csokmány kifejezéseket, melyek eredetileg „harci bot” jelentéssel bírtak. Ezek a szóalakok adatalhatók a kunok beköltözése előtti időszakban is, és az Árpád-kortól kezdődően személynév vagy földrajzi név formájában többnyire besenyő szállásterületek környékén tűnnek fel az oklevelekben (Tatár 2004: 161–174).
- Tatár 2004: 174; Kovács S. 2010: 172. Továbbá 1502-ben és 1632-ben is talál-kozunk „Bottalütő Besenyő” falu, illetve „Bottalütő Besenyőről való Besenyő István” említésével (Pálóczi Horváth 2014: 52; Györffy 2014: 142).
- A buzogányformát a bizánci leletanyagból is ismerjük, és Raffaele D’Amato úgy vélekedik, hogy a bizánci katonai kézikönyvekben feltűnő Tetragonos („négyszög-letű”) kifejezés talán ennek a típusnak feleltethető meg. Kiemelte, hogy legkorábbi darabjai a Kaukázus környékén már a 9. században feltűnnek (Kovács 1971: 168–170; Kirpicznyikov 1966: 48) és használatukat bizánci-bolgár területek egészen a 14. századig ki lehet tolni. Hozzáteszi, hogy itt gyakoriak a téglatest alaphasábú darabok, míg lengyel, ukrán és magyar területen jellemzőbbek a kocka alakú alaptestek. (D’Amato 2011: 33–36).
- Kovács S. 2010: 172; Kovács S. 2019: 9–10.
- Moravcsik 1988: 244–245; Kovács S. 2019: 9; D’Amato 2011: 21.
- Hidán 2004.
- Boldog 2012: 183.

5. kép: A homoródszentmártoni freskó részlete · Forrás: László 1993: 78, 55. kép

is segíthette, míg használata könnyebben elsajátítható lehetett. Az ábrázolásokon gyakorta harc közben láthatjuk őket, de viseletük nyereghez, esetleg övhöz erősítve történhetett. ⁴¹

Csillag alakú buzogánytípusok Pest megyéből

Négytűskés buzogányok

A négytűskés buzogányok formai jellemzője a négyzetes hasáb alakú alaptest, amelynek oldalai**ból** hosszú, gúla alakú tűskék nyúlnak ki (6. kép). Ezek a buzogányfejek leggyakrabban vasból kovácsoltak, de ismerjük bronzból öntött változataikat is.⁴² Kovács László munkájából kiderül, hogy a tárgytypus keleti párhuzamainak legnagyobb részét a 10–11. századra keltezték, ugyanakkor a besenyő népcsoportok magyarországi beáramlásával a 12. század egy részében is számolhatunk, így keltezésüket a hazai történeti adatok figyelembevételével tágabban, talán a 10–12. század első felére helyezhetjük.⁴³

Gyűjteményünk**ből** két tárgyat sorolhatunk ide. Jellegzetes a Ceglédbercel–Nagyállás–dűlön előkerült, vasból kovácsolt négytűskés buzogány, amelynek alapteste kocka alakú (*katalógus sz.: 2*), míg Mikebuda–Kisturjánról ismerjük bronzból öntött változatának egy töredékét is (*katalógus sz.: 10*). Mindkét tárgyon megfigyelhető a nyélre való biztosabb felerősítést szolgáló köpűk kialakítása az alaptest két oldalán.

Jelenlegi ismereteink szerint a középkori Pest megye területe nem tartozott a besenyők legfrekvenciáltabb szállásterületei közé.⁴⁴ A ceglédberceli és mikebudai négytűskés buzogányok előkerülési helyének környezetében a kevés idekapcsolható írott forrás között feltűnik az egykor Ceglédhez tartozó Besnyő puszta kései említése a 15. században. Györffy György feltételezése szerint az elnevezés a területen egykor élt besenyő lakosság, vagy birtokos emlékét őrizhette meg.⁴⁵

6. kép: Vasból kovácsolt négytűskés buzogányfej Ceglédbercel–Nagyállás–dűlőről Fotó: Deim Balázs

Tizenkétűskés buzogányok

A csillag alakú buzogányok hazánk területén leggyakrabban előforduló altípusát a kunokhoz kötött tizenkétűskés változatok képezik.⁴⁶ Kovács László a tárgytypust a keleti leletanyag alapján a 12–13. századra keltezte és hozzáfűzte, hogy egyes változatai egészen a 14. század első feléig, közepéig használatban maradhattak.⁴⁷ A kunok legnagyobb arányú magyarországi beköltözésére a 13. század első felének végén került sor, így alapvetően a század második felétől kezdődően válhatott egyre elterjedtebbé a fegyvertípus.⁴⁸

- ↑ A buzogányokkal kapcsolatban általában véve mindkét megoldást említik a bizánci katonai kézikönyvek és arab források is (Boldog 2012: 182, 184. és 15. jegyzet; Michalak 2010: 174. és 2. jegyzet; D’Amato 2011: 21–23). A nyereghez erősítés történhetett egy gyűrűskampó vagy tok segítségével (D’Amato 2011: 9, 13, 21–23, Fig 2.1–2, Fig. 6. 1–2; Kovács S. 2019: Kat. No. 25). Az övbe bújtatott viseleti megoldás elképzeléséhez adatot szolgáltathat egy 16. század első feléből származó lengyelországi ábrázolás, amelyen Szent Demeter jobb oldalán csillag alakú buzogányt láthatunk (Michalak 2010: 174 és Fig. 2).
- ↑ Készítéstechnikájukhoz lásd: Kovács 1971: 168, 27. jegyzet és 170, 28. jegyzet.
- ↑ Kovács László és legutóbb Raffaele D’Amato is megjegyezték, hogy a keleti leletanyagban 9–11. századra keltezett példánya is feltűnt (Kovács 1971: 168, 24. jegyzet; D’Amato 2011: 34, 58. jegyzet).
- ↑ Adataink leginkább szórványosnak tekinthetők (Pálóczi Horváth 1989: 24–33; Pálóczi Horváth 2014: 37–56).
- ↑ 1434-ben predium Bessenyeweghaz, 1458-ban predium Besenev elnevezésekkel találkoznak (Györffy 1998: 510; Györffy 2014: 178). A helynevekkel kapcsolatos problematikára itt nincs módunk kitérni, de azok alapján nem minden esetben gondolhatunk az adott népcsoport tényleges jelenlétére a területen, utalhat az csupán a birtokos személyére is.
- ↑ A besenyők kiszorulását követően a délorosz steppe fölötti uralmat a 11. század végétől, a mongolok 13. századi előretöréséig a kunok tartották kezükben. Tekintve, hogy a tárgytypus legtöbb példányát a Dnyepertől a Kárpátokig húzódó területen találták, kialakulása is itt mehetett végbe, így fő használói és elterjesztői a könynyűlovas harcmódot folytató steppei népelemek, leginkább a kunok lehettek. A tárgytypus ebben az időszakban alakulhatott ki és válhatott általánossá a 12–13. században (Kovács 1971: 172–178; Horváth 2001: 74; Katona-Kiss 2019: 9–10). Kovács 1971: 176.
- ↑ A kunok első nagytömegű Kárpát-medencei megjelenése 1239 hűsvétjára tehető, majd 1241-es kivonulásukat követő újbóli bejövetelükre 1246-ban került sor, letelepedésük helyzetét az 1279. évi kun törvények rendelkezései szabályozták (Pálóczi Horváth 1989: 34–53; Pálóczi Horváth 2014: 101–132).

7. kép: A karaszói freskó csatajelenetének részlete · Forrás: Kovács S. 2010: 32, 8. kép

A csillag alakú buzogányok közül ez az altípus mutatja a legnagyobb formai változatosságot: az alaptest, az ütőfelület, a tűskék és köpűk kialakítása, valamint méret és súly tekintetében igen nagy eltérések mutatkoznak, amelyet gyűjteményünk is jól reprezentál.

A már bemutatott négytűskéshez képest fejlettebb formát úgy alakították ki, hogy az alaptest sarkait megnyújtották, így az oldalak közepéből kiemelkedő gúla alakú tűskék mellett háromszögletű saroktűskéket is létrehoztak. Ezáltal a buzogányfej tűskéinek száma megnövekedett, melyek három sorba rendeződve borították a testet. Az ütőfelületet öt és hét oldalú hasábbá is fejleszthették, amely még több tűskét eredményezett. A buzogány fejének biztosabb rögzítése céljából a testet peremgyűrűvel egészíthették ki, vagy rövidebb-hosszabb köpűt alkalmazhattak. A fegyvertípus**t** túlnyomórészt bronzból, formába öntéssel, illetve viaszveszejtéssel készítették. A tűskéket sokszor hidegmunkával tovább formálták, a fej belsejét pedig több esetben ürege**s**en alakították ki, így a nyél körül helyet hagyva ólommal tölthették ki, amely a fegyvert tovább nehezítette.⁴⁹ A nyél többnyire keményfából készülhetett, melyet még jobban megedzettek.⁵⁰ A kovácsolással előállított példányokkal szemben az öntési eljárás a sorozatgyártást is elősegíthette.

A tárgytypusnak léteznek egyszerűbb változatai, melyek alapteste négyoldalú hasáb alakú, köpű nélkül. Ilyenek az Ócsa–Premontrei monostor (*katalógus sz.: 9*) és Nagykáta–Kenderhalom (*katalógus sz.: 13*) lelőhelyen talált példányok. Mindkét tárgy tömör bronzöntvény, előbbi igen vaskos, míg utóbbi tűskéi nyújtottabbak, ami kissé a négytűskésekre emlékeztet.⁵¹

A nyélre való biztosabb felerősítést szolgálta a buzogányfej egyik, vagy mindkét oldalán kialakított peremgyűrű vagy köpű. Talán utóbbi megoldás rövidebb változata figyelhető meg egy Ócsa–Mádencián (*katalógus sz.: 5*) és egy Dabas–Besnyőn előkerült buzogányfej töredéken (*katalógus sz.: 6*), míg egy másik ócsai darabon peremgyűrűs megoldást alkalmaztak (*katalógus sz.: 4*). Talán hasonló tartozhatott az egyik

8. kép: A Törtel-Besnyő-halmon előkerült tizenkétűskés buzogányfej felülnézetből Fotó: Deim Balázs

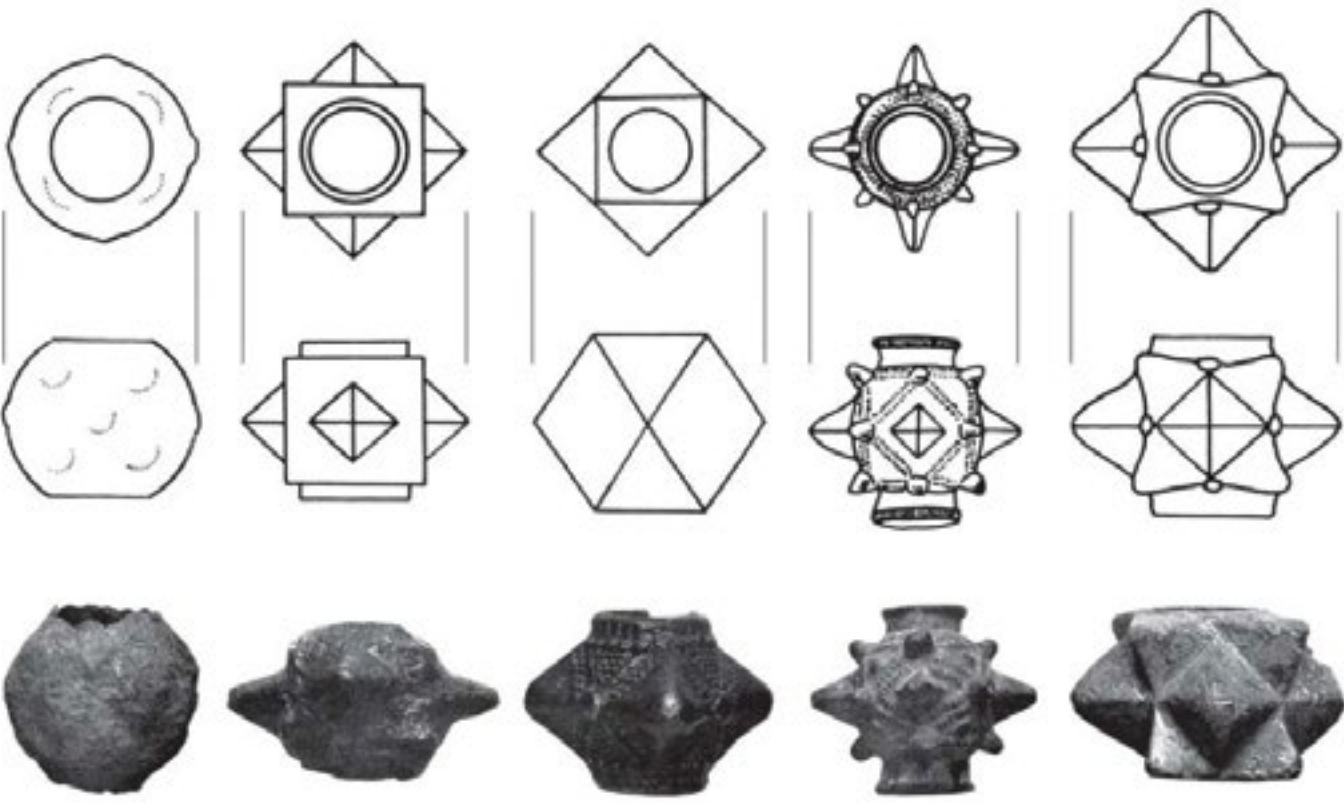
legkisebb és legkönnyebb – bár igen töredékes – darabhoz is, amely Nagykőrös–Ludasról került elő (*katalógus sz.: 11*).⁵²

A csillagbuzogányok formai és fejlődésbeli sokszínűségének egy állomása lehet a Törtel–Besnyő-halmon előkerült tizenkétűskés buzogány (*katalógus sz.: 12*). Az ütőfelület növelését szolgálta az alaptest ötoldalúvá alakítása, amely több tűske elhelyezésének engedett helyet, így a példány – bár a tizenkétűskés típusba soroljuk, – felületén már tizenöt tűske jelenik meg (8. kép). Az előzővel formai hasonlóságot mutató darabot ismerünk Galgahévíz–Beke-rétről, bár ennek sarkai alig ugranak ki (*katalógus sz.: 7*). Mindkét tárgy köpűje sérült, valószínűleg a használatból eredően. Közös bennük, hogy belül kiszélesednek, így a nyél körül ólommal lehettek kitöltve.

A tárgytypus fejlett változatai közt tarthatjuk számon az Újlengyel–Vatya lelőhelyen talált buzogányfejet is, amelynek ötoldalú alaptestén összesen tizenöt tűske kapott helyet (*katalógus sz.: 8*). A test aljához megnyúlt köpű tartozik, amely az igen súlyos fej jobb felerősítését tette lehetővé (13. kép).

A csillagbuzogányok legfejlettebb típusát képviseli az Inárcs–Szent György templom lelőhelyen előkerült példány (*katalógus sz.: 1*). Alapteste ötoldalú hasáb alakú, tizenöt erősen

- ↑ Kovács 1971: 172–178; Kalmár 1964: 33–34; Kalmár 1971: 20–21.
- ↑ A lehetséges készí téstechnikához a kunsági pásztorbotok – esetenként hasonló fejfel szerelt – néprajzi párhuzamai nyújthatnak támpontot (Katona-Kiss 2019: 12–13, 34. jegyzet). A nyél hosszúságáról biztosat nem mondhatunk, de az ábrázolások és a kevés oroszországi nyélmaradvány alapján talán fél méter körüli lehetett, amelyeken olykor faragott vagy festett díszítések is feltűnhettek (Boldog 2013: 198). Pandula Attila véleménye szerint a karaszói freskón látható, vértet viselő katona kezében tartott buzogány nyelén is festett díszítés látható (Pandula 1988: 229).
- ↑ A buzogányfejek öntése során, a pontos negatívok alkalmazása mellett olykor csak egy párnaöntvényt vagy megközelítőleg formahű öntvényt készítettek, melybe utólag ütötték be a tűskéket elválasztó mélyedéseket, így emelve ki azokat az öntvény testéből. A formát ezután reszeléssel és ütögetéssel pontosították. Talán hasonlóan jártak el az ócsai példány esetében. A lehetséges készí téstechnika leírásához lásd: Kovács 1971: 170, 28. jegyzet.
- ↑ Utóbbi két tárgy kapcsán talán érdemes megjegyeznünk, hogy saroktűskéik igen csökevényesek, amelyet Kovács László az átmeneti típusként meghatározott darabok esetében is megfigyelt (Kovács 1971: 170). A leletanyag néhány példányának meghatározása így további kérdéseket is felvetethet.

9. kép: A csillag alakú buzogányok főbb fajtái Kovács László formatipológiai rendszerében · Készítette: Katona-Kiss Attila · Forrás: Katona-Kiss 2019: 10.

kiemelkedő tuskével. Tetejéhez rövidebb, míg aljához hosszsan megnyúló köpű tartozik, amely peremgyűrűvel is kiegészül. A bronzöntvény valószínűleg a legösszetettebb, viaszveszejtéses eljárással készülhetett (10. kép).⁵³

Az újlengyeli és inárcsi darab gúlatüskéi mentén megfigyelhetőek gerincelt választóvonalak, melyet előbbi esetben utólagos reszeléssel alakíthattak ki. Ezek egyfajta díszítő funkciót tölthettek be, azonban a legigényesebb darabokon az egyszerű vonalak helyén szembeűnőbb egy–két, esetleg három soros rovátkolt vagy kidomborodó pontminta is feltűnhet.⁵⁴ Utóbbi két tárgyat már valószínűleg a 13–14. század első felére is keltezhetjük . Az inárcsi példány közelebbi formai párhuzamát megtaláljuk Nagykőrösön.⁵⁵

10. kép: Tizenkéttüskés buzogányfej Inárcs–Szent György templom lelőhelyről
Fotó: Deim Balázs

A tárgytypus valószínűleg a tüskék megnyúlásával fejlődött tovább,⁵⁶ míg végső és nagyon ritka fejlettségi fokozatát jelentették a vas nyéllal ellátott darabok.⁵⁷

Kalmár János szerint a tizenkéttüskés buzogányok – az egyszerű gyűrű alakú öntvényektől a peremgyűrűs, majd köpűs példányokon át, egészen a sokszögalakú darabokig – egy fejlődési sorba rendezhetőek, így a legegyszerűbb változatot tekintette egyben a legkorábbinak is.⁵⁸ Az általunk többnyire csak szörványként ismert változatokat azonban egymással párhuzamosan is használhatták.⁵⁹

Ezek a buzogányok idővel széles körben elterjedtté válhattak, de gyakorta kun szállásterületek közelében fordulnak elő.⁶⁰ A középkori Pest megyét illetően a kunok tartós jelenlétére utaló

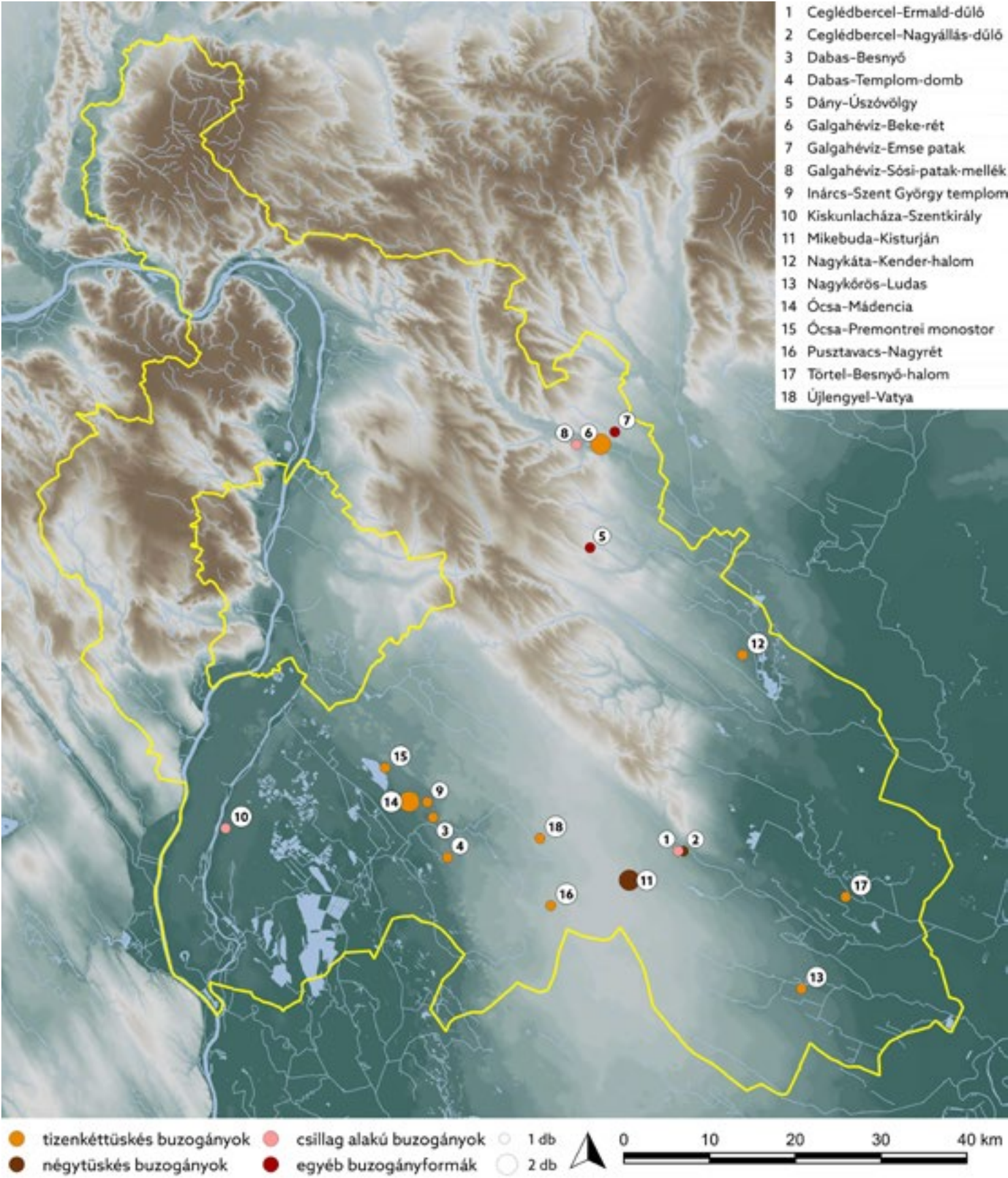
53. Készítéstechnikájuk leírását lásd: Kovács 1971: 37. jegyzet.
54. Kirpicsnyikov 1966: XXVII. tábla 1–7; Kovács 1971: 4. ábra 3, 5. ábra 3; Kovács S. 2019: Kat. 9. Gerincelt választóvonalal ellátott példányok is gyakorta feltűnhettek a leletanyagban (Kovács 1971: 176, 43. jegyzet, Michalak 2010: 179–180).
55. A valószínűleg Nagykőrös területéről homokbányászás során előkerült buzogány formailag hasonló, míg tüskéi között fordított V alakba rendezett sávós díszítés látható, melyek metszéspontjaiban apró dudorok ülnek (Simon 2014: 311, 5. kép).
56. Kovács 1971: 178, 5. ábra 2.
57. Ilyen példányt őriz a Magyar Nemzeti Múzeum, csillag alakú fejét bronzból öntötték, nyele vasból készült (Kovács S. 2010: 175–176, 97. kép; Kovács S. 2019: 49, Kat. No. 11).
58. Kalmár 1964: 34; Kalmár 1971: 21.
59. Kovács 1971: 178. Érdemes szólnunk róla, hogy ha sírokból nincs is szerencsénk csillag alakú buzogányokhoz, az elkallódott tárgyak olykor felbukkanhatnak településfeltárások objektumaiban, amely hozzájárulhat az egyes típusok keltezésének jobb megismeréséhez. A Tiszaug–Kisrétparton feltárt Árpád-kori lakóépületben egy 13. század közepére, legkésőbb második felére tehető friesachi denár, míg Szank–Kápolnahelyen az Árpád-kori templom körül létesített védmű körárkai-ban más fegyverek és friesachi éremlelet társaságában kerültek elő csillag alakú buzogányfejek (Laszlovsky 1982: 25–29; Laszlovsky 2006: 309–310; Rosta 2018a: 186–192). A budai vár feltárásából is ismerünk csillag alakú buzogányt (G. Magyar 1956: 248; Holl 1987–1988: 183–199).

11 kép: Kun és jász szállásterület a 14. században · A térképet szerkesztette Pálóczi Horváth András, rajzolta Nagy Béla · Forrás: Pálóczi Horváth 2017: 19.

adataink is mozaikosnak tekinthetőek, ugyanakkor a fentebb tárgyalt buzogányok némelyike olyan területek közelében került elő, amelynek kun vonatkozása megragadható. Kiragodott példaként említhetjük Törtel települést, amelynek neve minden bizonnyal kun eredetű: talán a népcsoport egyik előkelőjének személynevét őrizte meg, illetve szállásbirtokra is utalhat. Törtel néven ismerjük ugyanis a kunok egyik vezetőjét, aki többbedmagával 1290-ben részt vett IV. (Kun) László meggyilkolásában.⁶¹ Maga a település pedig a Duna–Tisza közí kun szállásterülethez tartozott a középkorban.⁶² Nagykőrös nem tartozott ide, de környezetében ugyancsak számolhatunk kisebb mértékű kun – illetve késői nomád – jelenléttel, és ehhez feltételelesen hozzákapcsolhatjuk a ludasi buzogányfej töredékét is.⁶³ Megemlíthetjük továbbá, hogy a 13–15. század között Ócsa és Dabas közelében több ízben is említik Besnyő települést.⁶⁴

60. A jól ismert csengelei kun szállás feltárásának helyszínén talált szörvány buzogányfej kapcsán Horváth Ferenc kiemelte annak kun vonatkozását (Horváth 2001: 74). Pétermonostorán is nagy számban kerültek elő csillag alakú buzogányok, melyeket a kunok jelenlétével hoztak összefüggésbe (Rosta 2014b: 193–230). A Körös–Maros–Tisza vidékéről is ismerjük példányát, amelyet a kunok 1246-os újbóli beköltözésétől az 1282-es hódi csatáig fontos szállásterületként tarthatunk számon (Katona-Kiss 2018: 107–108).
61. Törtel a kun nyelvben eredetileg „négy nép” vagy „négy ország (ura)” jelentéssel bírhatott, és valószínűleg törzs- vagy nemzetségnévként is értelmezhető (Baski 2007: 287; Kiss 1983: 678). A IV. László meggyilkolásában részt vevő Törtel nevű előkelő tetteről és az azt követő megtorlásról az ún. Budai Krónika tájékoztat bennünket (Horváth 1973: 80).
62. Hatházi 2000: 244; Simon 2014: 302.
63. Simon László véleménye szerint az okleveles adatok, helynevek és leletanyag alapján kisebb létszámú kun vagy más késői nomád jelenléttel számolhatunk a késő középkori–kora újkor Nagykőrös környékén (Simon 2014: 295–312). A fentebb már említett tizenkéttüskés buzogányfej mellett még egy bronz buzogány előkerüléséről van tudomásunk a településről, de ennek pontos típusa és kora nem ismert (Simon 2014: 303).
64. Györffy 2014: 178; Györffy 1998: 511. Lásd Füredi Ágnes és Rácz Tibor Ákos tanulmányát jelen kötetben.

12. kép: A tanulmányban közölt buzogányok előkerülési helye · Készítette: Rupnik László

További buzogányformák

Az eddig bemutatott buzogányfejeket keleti eredetűnek tarthatjuk, és zömében a könnyűlovas harcmodorhoz köthetjük használatukat. Gyűjteményünk őriz egy ritkábban feltűnő, Galgahévíz–Emse patak lelőhelyen előkerült darabot is, amelyhez formailag hasonló példányokat Kalmár János nyugati típusnak tekintett (*katalógus* sz.: 14).

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található darabokat Kalmár az úgynevezett *Morgenstern*, vagy más szóval csatacsillagok közé sorolta, amelyek véleménye szerint a 14. század végén alakulhattak ki, és a nyugati harcosok fegyverzetének részét képezték.⁶⁵ Kalmár úgy vélekedett, hogy a buzogánytípus a csillag alakú változat megnyúlt köpűjének hengeres hüvellyé alakulásával jöhetett létre, mely által az ütőfelület megnövekedett, amit általában három–négy sorban borítottak a megnyúlt tüskék.⁶⁶ A forma kialakulását tehát a keleti típusokból vezette le, használatukat pedig a külföldi zsoldosokhoz kötötte hazánk területén.⁶⁷ A csillag alakú buzogányok valóban megjelentek Észak- és Nyugat-Európában is, ugyanakkor a nyugati buzogányformák kialakulását egyéb tényezők is befolyásolhatták. Hogy a csillag alakú buzogányok milyen mértékben lehettek hatással ezek fejlődésére, még tisztázatlan kérdés, így a kettő közti kapcsolatot sem tekinthetjük teljesen egyértelműnek.⁶⁸ A galgahévízi buzogányfej jobb értékeléséhez további példányok gyűjtése és közlése szükséges. Mindazonáltal a tárgy hengeres teste és kúpos tüskéi – a Kalmár által közölt darabokhoz hasonlóan – eltérnek a sokszögalakú, illetve gömbölyded alaptesttel rendelkező és általában gúla alakú tüskékkel borított, illetve domborulatokkal tagolt csillag alakú buzogányoktól.

Egy olyan buzogányfej töredéke látott napvilágot Dány–Úszóvölgy lelőhelyen, amely formájában és anyagában is különbözik az eddig bemutatott típusoktól: alaptestte gömbölyded formájú lehetett, melyen lapítottabb, szögletes kidomborodások figyelhetőek meg (*katalógus* sz.: 3).⁶⁹ A típus részletesebb kutatással válhat értékelhetővé, de annyit megjegyezhetünk, hogy formáját tekintve úgy tűnik, hasonló darabok a bizánci–bolgár leletanyagban is feltűnnek.⁷⁰

A buzogányfej alapanyaga feltételezhetően nem vas vagy bronz, mint az eddig bemutatott változatoké, hanem talán ón vagy ólom, és bár pontos megállapítást csak anyagvizsgálat segítségével tehetnénk, a belső oldalán látható patina ebből is eredhet.⁷¹ A Bizánci Birodalom területéről származó változatos buzogányformák között nemesfémme díszített példányokat is számon tarthatunk.⁷²

E ritkább, de annál izgalmasabb példányok mélyrehatóbb megismeréséhez a hazai és eurázsiai buzogányformák széleskörű áttekintése révén nyílhat lehetőség.

Záró gondolatok

A csillag alakú buzogányok széles körben alkalmazott fegyvertípussá váltak, azonban szórvány jellegük miatt általában kevesebb figyelem irányul rájuk, mint más fegyvertípusokra. Közzétételükkel legtöbb esetben anyagközlés, vagy egy-egy gyűjtemény elemzésének keretein belül találkozhatunk, míg

kevesebb régiókat tárgyaló munka született.⁷³ A középkori Pest megye területén fellelhető darabjainak teljes körű gyűjtése is a jövő feladatát képezi, így a fentiekben megismert leletanyag a teljes képnek csak egy részletéről nyújthat tájékoztatást. Az elmúlt évek során megszaporodó leletanyag azonban felhívja a figyelmet néhány jelenségre, amelyről érdemes szót ejtenünk. A buzogányok többségét Pest megye déli részén találtuk (12. kép) és amint az általában véve is tapasztalható, a leggyakrabban előforduló típus a tizenkettűskés változat, amelyek között megtaláljuk mind az egyszerűbb, mind a komplexebb, időnként díszített példányokat is. Négytűskés típust ritkábban találtunk, ezek inkább Cegléd környékéről származnak. A buzogányok – beleértve az itt nem közölt anyagot is ⁷⁴ – előfordultak olyan

65. A *Morgenstern* kifejezés Nyugat-Európában megjelenő buzogányformák egy csoportját jelöli, melyek között számos változat kialakult. Közük megtalálhatóak hosszú, hengeres testű típusok, amelyeken hosszanti sorokban rendeződnek a tüskék, és amelyek a nyél tengelyében levő pengével is kiegészülhettek, valamint ritkán tüskés golyóval ellátott láncos darabok is feltűntek. Az ide sorolható fegyvertípusokat korszaktól, valamint földrajzi és kulturális környezettől függően számos névvel illették. Egy adott változatának angol elnevezésére a 16. században feltűnt az ironikus „holy water sprinkle” kifejezés, mert egyes változatok feje némiképp emlékeztetett a liturgikus felszerelés részét képező szenteltvíz szóróra (Lepage 2002: 105; Waldman 2005: 137–150).
66. A Kalmár által közölt hasonló formákhoz lásd: Kalmár 1964: IX. tábla 7–9; Kalmár 1971: 21, 6. kép.
67. Kalmár 1964: 34; Kalmár 1971: 21.
68. A nyugat-európai buzogányformák 11–13. század közötti fejlődése kevésbé kutatott területnek számít. Mint Boldog Zoltán írja, a nyugati fegyvertörténeti kutatások ezt az időszakot gyakorta nem tárgyalják, ugyanakkor a nyugati buzogányokat a steppei eredetű változatoktól különálló típusnak tekintik. Boldog véleménye szerint a korabeli ábrázolások alapján ez nem zárható ki, azonban néhány nyugati lelet ennek mégis ellentmondani látszik (Boldog 2006: 79, 5. jegyzet).
69. A tárgy formai alaptulajdonságai kapcsán felmerülhet némi hasonlóság a gömb- vagy hordó alakú, esetenként dudoros buzogányokkal, amelyeket Kovács László az 5. típusba sorolt (Kovács 1971: 178–179), azonban ezek sem tekinthetőek teljesen megegyező kialakításúnak. Lásd például a Cegléd–Madarászhalomról előkerült példányt (Gulyás 2007: 53), valamint a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött (Kovács 1971: 179, 6. ábra 5), továbbá az Endrőd–Kápolna-halmi feltárásból napvilágot látott darabot (Jankovich B.–Szatmári 2013: 28. 30. 225; 234).
70. Két Raffaele D’Amato által közölt példány áll közel formailag a dányi buzogányhoz, bár ezek vasból készültek (D’Amato 2011: 39, Fig. 26.2–3). Keltezésüket hasonló bulgáriai példányok alapján leginkább a 10–11. századra helyezték, de további párhuzamaik kapcsán egy esetben a 7–12. század is felmerült. D’Amato véleménye szerint ilyen típus látható Skylitzes egy bizánci nehézlovast ábrázoló illusztrációján is, és kiemeli, hogy ezek jellemzője a felületükön elhelyezkedő nagyméretű kidomborodások (D’Amato 2011: 42, Fig. 14.2). A hazai buzogányfejek keltezésének smeretében, valamint a fentiek alapján, a dányi példány datálása kapcsán talán a 10–12. századot tételezhetjük fel hipotetikusán, további darabok felgyűjtéséig. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy amennyiben a tárgyat a Kovács László által 5. típusba sorolt, gömb- vagy hordó alakú, domborulatokkal tagolt buzogányokhoz hasonlítjuk, keltezése a 13. századra is elképzelhető (Kovács 1971:178–179).
71. Érdemes megjegyezni, hogy a Kunság vidékén, a 18–19. században feltűnő pásztorbotok fejét is sokszor ónnal vagy ólommal nehezítették – elnevezésük is ónosbot, vagy ólmosbot –, hiszen ez olcsóbban hozzáférhető, és önthető is volt. A középkori csillagbuzogányok esetében pedig gyakran megfigyelhető, hogy az üregesen öntött változatok belsejét ólommal töltötték ki, amely a fegyver súlyát növelte. (Katona–Kiss 2019: 9–10).
72. Ezek között olykor feltűnnek ezüsttel díszített darabok, melyek használatát magasabb tisztséget betöltő katonai vezetőkkel is összefüggésbe hozták. Megjelenik ilyen díszítés különböző tárgyakon és valószínűleg ábrázolásokon is láthatóak. (D’Amato 2011: 32, 43, Ref. 682.).
73. A Kárpát-medencei darabok tekintetében Alexander Ruttkay a mai Szlovákia területén előkerült darabokat érintette (Ruttkay 1976: 315–317), míg Andrei-Octavian Fărcaș szakdolgozatában az Erdély területén fellelhető példányaikat gyűjtötte össze (Fărcaș 2016).
74. A teljes leletanyagból néhány kisebb, vagy pontosan nem meghatározható töredéket csak a térkép lelőhely listájában tüntettünk fel – az általános, csillag alakú buzogányok elnevezéssel –, míg a Pusztavacs–Nagyvértről származó példány leírása Herbst Anna tanulmányában olvasható jelen kötetben (*katalógus* sz.: 4).

települések közelében, melyek környezetében számolhatunk bizonyos mértékű kései nomád (besenyő vagy kun) jelenléttel, de napvilágot láttak olyan helyekről is, ahonnan jelen pillanat-ban nincsenek, vagy csak elvétve vannak erre utaló adataink. Ez a jelenség utalhat a fegyver elterjedtségére. A leletanyag szóródása azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az érintett lelőhelyek – legalábbis részben – a középkori kun, részint jász szállásterületek közelében találhatóak (11. kép). Közülük kiemel-hetjük Törtelt, melynek elnevezése egyértelműen kun vonatko-zású, a település pedig a kun szállásterülethez kapcsolható és a későbbi Halas-szék fennhatósága alá tartozhatott, amely feltehetően az Csertán („csuka” jelentésű) nemzetség szálláste-riületén jött létre.⁷⁵ Nagykőrös már épp kívül esik ezen a területen, de az adatok alapján a környékén kunok is élhettek, s innen csillag alakú buzogányfejek mellett ismerünk néhány további ide vonható leletet is.⁷⁶ Ócsa e szállásterületektől ugyanakkor már messzebb található, azonban feltűnő jelenség, hogy a szisztematikus terepbejárásoknak köszönhetően környékéről több buzogányt ismerünk és nem messze innen, Inárcsról került elő az egyik legfejlettebb példány. Érdekes lehet a jövőben Galgahévíz, illetve Nagykáta környékének vizsgálata is, mert a jász szállásterületek szomszédságában található lelőhelyek közelében is megtaláljuk a buzogányok egy kisebb csoportját. Mindemellett talán érdemes megemlíteni, hogy Pest megye déli részéről több tatárjárás során elpusztult Árpád-kori tele-pülést is ismerünk, és érdekes lehet annak vizsgálata is, hogy a buzogányok elterjedése mutat-e némi összefüggést ezekkel, hiszen az országra törő mongol hadak soraiban a kunokat is megtaláljuk.⁷⁷ A minél szélesebb körű gyűjtés idővel elvezet-het az esetleges összefüggések jobb megismeréséhez és a buzogányok Pest megyei és Kárpát-medencei elterjedésébe való beillesztéséhez, komplexebb értékeléséhez.⁷⁸ A lelőhelyek szűkebb-tágabb régészeti és történeti környezetének vizsgálata pedig segítséget nyújthat egyes területek késői nomád érintett-ségének feltérképezéséhez. A csillag alakú buzogányok mellett a kevésbé elterjedt darabok jelenléte felhívja a figyelmet arra, hogy ezek fokozottabb vizsgálatával további értékes adatokkal gazdagodhatunk a középkori Pest megye kulturális, történeti és hadtörténeti kapcsolatainak tekintetében.

A téma zárásaként elmondhatjuk, hogy a csillag alakú buzoga-nyok használata a védőfegyverzet fejlődésének következtében a 14. század második felétől visszaszorult, mivel a kisebb és könnyebb buzogányfejek már nem bizonyultak elég hatásosnak a harci öltözék egyre nagyobb felületét meghatározó pán-céllemezekkel szemben. Az 1358 körül készült Képes Krónika nyitóképén már az új típusú tollas buzogány látható.⁷⁹

A vérteszetek korszerűsítésével a buzogányok fejlődése a késő középkori és török kori formákkal folytatódott, azonban a csillag alakú változatok emléke talán nem merült teljesen feledésbe.⁸⁰ Erre utal, hogy a Kunság vidékén a 18–19. szá-zadban feltűntek olyan pásztorbotok, melyek némelyikét gömb alakú rézfejjel, esetenként pedig a középkorhoz hasonló csillag alakú fejjel látták el. Ezek a nyáj őrzésében és a vadak elleni védekezésben is szerepet kaptak, így részben megőrizték ütő funkciójukat, de később előljárói jelvénné is válhattak, s egészen

a 20. század elejéig találkozhatunk velük.⁸¹ E tárgyak fejének kialakítása az egykor harctéren forgatott csillagbuzogányok formavilágának kései és egyben utolsó megidézője.⁸²

13. kép: Tizenkéttüskés buzogányfej Újlengyel–Vatya lelőhelyről · Fotó:Deim Balázs

- Selmeczi 2011: 166. A település a Halas-szék törzsterületén valószínűleg kívül eső, de joghatóság szerint mindenképp ahhoz kapcsolódó terület volt (Hatházi 2000: 244).
- Simon 2014: 302–306.
- Tovább árnyalja a képet, hogy az általuk hátrahagyott csillag alakú buzogányokat jelenleg nem tudjuk elkülöníteni a leletanyagban (Katona–Kiss 2018: 108).
- Az arányok megállapítása csak kiterjedt gyűjtéssel lehetséges, de a csillag alakú buzogányfejek bizonyára nem hiányoznak Pest megye északi területeiről sem, hiszen például a váci múzeum anyagában is megtalálhatóak – bár lelőhelyük többnyire ismeretlen (Temesváry 1984: 121). A Magyar Nemzeti Múzeumban is találunk a környékről egy váci és egy pomázi példányt (Kovács 1971: 178, 50. jegyzet). Budáról több darabot is számon tarthatunk, köztük tizenkéttüskés és négytüskés dudoros változatot is (G. Magyar 1956: 248; Holl 1987–1988: 188; Kovács 1971: 172, 36. jegyzet, 178, 50. jegyzet). Ez utóbbi és egy Cegléd–Madarászhalomról előkerült gömb alakú dudoros példány pedig jelezheti, hogy a csillag alakú bu-zogányok ritkábban előforduló változatai is megtalálhatóak a megye területén (Gulyás 2007: 53).
- A Nagy Lajos bal oldalán álló kaftános előkelők kezében szablya, íj és tollas buzogány látható (Kalmár 1971: 22–23; Pandula 1988: 229–230; Kovács S. 2010: 175; 29, 5. kép).
- A későbbi buzogányformákról kiváló összefoglaló munkák olvashatóak: Kalmár 1971: 19–27; Kovács S. 2010: 172–199; Kovács S. 2019: 9–28.
- A témához részletesen lásd: Szabó 1998; Katona–Kiss 2019: 9–23. Az 1848–49-es szabadságharcot követően Pesten megszervezett önkéntes rendőrség egyik jelvénye is „kun típusú” buzogány volt, amelyet kunsági darabokról mintáztak (Kovács S. 2019: 27–28, Kat. No. 56; Kalmár 1964: 43, 23. kép).
- Itt szeretnék köszönetet mondani Katona–Kiss Attila baráti segítségéért, aki nek tanácsai nélkülözhetetlen iránymutatásul szolgáltak a téma kibontása során. Megjelenés előtt álló munkájában számos további tudnivaló ismertetése várható a csillag alakú buzogányokkal kapcsolatban.

Maces are among the earliest blunt force weapons of humankind, which has diverse shapes in various military cultures around the world. Beside its combat role, it had a representative function in the military and civil society as well. It was used by members of cavalry and infantry alike, and we also have sources that indicate its use as a ranged weapon.

Variations with metal heads spread throughout Europe mainly in the Middle Ages, as the number of maces increased in visual sources and archaeological material from the 11th century onwards. In the period from the 11th to the beginning of the 14th century, the most popular type was the star-shaped mace. Its origins can be found in Central Asia. It spread to Europe with the help of nomadic peoples of the Eurasian Steppe, and Byzantium. The type was most common in the steppe and Eastern Europe but also appeared in Northern and Western Europe.

On the territory of the Hungarian Kingdom, it took root due to the Pecheneg and Cuman ethnic groups, which settled in the area in various stages during the 10th to 13th centuries. These groups used sophisticated light cavalry battle tactics, and served as soldiers in the Hungarian armies, thus this type of weapon spread to other Árpadian age military corps. The typological analysis of the Hungarian find material was carried out by László Kovács, who has included Eastern find materials in his research. As a summary, he concluded that the twelve-spike version of star-shaped maces took root with the settlement of Cumans, while the four-spiked, as well as barrel- or sphere-shaped, and knobbed versions found their way here earlier, with the Pechenegs. As for the four-spiked type, Tibor S. Kovács assumed that it had Byzantine origins. Most of these maces in the Carpathian Basin are stray finds, and none of them is from a burial context. Depictions of star-shaped maces can be found on the 14th century frescoes – for example Homoródszentmárton, Karaszkó – and illuminated manuscripts – the Anjou Legendarium – portraying the legend of Saint Ladislaus, King of Hungary.

STAR-SHAPED MACES FROM PEST COUNTY

On these, the weapon is depicted in the hands of Cuman-looking warriors, but sometimes Hungarian soldiers as well.

Mace heads are often found near later nomadic en-campments, but also outside of these territories, which implies the widespread use of the weapon. In some cases, they were found in settlement contexts, which could refine their dating. Among these, we can mention the part of an Árpadian age settlement excavated at Tiszazug–Kisrépart, and the Mon-gol Invasion era fortification, in which star-shaped maces were found alongside 13th century Friesach denars. Another specimen is known from a layer in the Buda Castle, found alongside other contemporary artefacts.

Due to the community archaeology projects, fieldwalking, metal detector and geophysical site surveys, the number of star-shaped maces from Pest county has increased. The twelve-spiked type was the most common, which had diverse designs, represented by the various types found. Beside sim-pler types without grips, more developed pieces have been found, which sometimes even had certain plain ornaments on them. Some are dated to the 12th – 13th centuries, others possibly to the end of the 13th – first half of the 14th century. These were made of bronze, cast in a mould, or using the lost-wax method; while some of them were filled with lead. The four-spiked versions, which are considered earlier, have been lower in numbers. These had wrought-iron and cast bronze versions as well, which we have dated between the 10th and the 12th centuries. Most of them were found in the vicinity of Cuman territories. From these sites, we can highlight Törtel, which could have belonged to the Halas-szék Cuman administrative division. Beside the star-shaped maces, a few rare types also appear in our collections, such as one that is similar to the Western European „Morgenstern” type, and one that could have parallels in Byzantine and Bulgarian territories in the Middle Ages. The more extensive collection and evaluation of mace types could offer new data about the cultural and military connections of medieval Pest county.

KATALÓGUS

Inárcs–Szent György templom – 33310: 1.
Ceglédbercel–Nagyállás–dűlő – azonosító nélkül: 2.
Dány–Úszóvölgy – azonosító nélkül: 3.
Ócsa–Mádencia – azonosító nélkül: 4–5.
Dabas–Besnyő – azonosító nélkül: 6.

1. Tizenkéttüskés buzogányfej: 2021.17.1.1. (Ladoniczki Emil találata.) A buzogányfej bronzból öntött, ötoldalú hasáb alakú alaptestén három sorban összesen tizenöt tüske helyezkedik el. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből kiemelkedő, nagyobb méretű, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, a hasáb sarkainak megnyújtásával keletkező, kisebb háromszög-alapú tüskék fognak közre minden oldalon. A nyéllyukhoz felfelé rövidebb, lefelé hosszabb hengeres köpű tartozik, amelyek végein vaskos, D átmetszetű peremgyűrű található. A megnyúlt köpűt két sima felületű, plasztikus gyűrű díszíti. A felső köpű pereme kissé szabálytalan formájú, az alsó köpű és egy saroktüske pedig sérült. A gúla alakú tüskék alapélei mentén enyhén kiemelkedő, gerincelt választóvonal figyelhető meg. Teljes m.: 8,8 cm; alaptest m.: 3,2 cm; köpük m.: 1,5/4,1 cm; fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 6,3 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 5,9 cm; köpű belső átm.: 2,2 cm; súly: 357 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

2. Négytüskés buzogányfej: 2021.18.1.1. (Kosztolányi Gyula találata.) A vasból kovacsolt buzogányfej négyzetes hasáb alakú alaptestének oldalaiból négy, hosszúkás gúla alakú tüske nyúlik ki, amelyek alapja a hasáb oldallapjainak peremét érintve terül el. Az alaptest mindkét oldalához rövid, a hasábtól éppen csak keskenyebb, szögletes köpű tartozik, amelyek szélessége a szögletes hüvely teljes hosszában megegyezik. A tárgy erősen korrodált, egyik köpűje sérült. Teljes m.: 3,9 cm; alaptest m.: 2,3 cm; köpük m.: 0,7/0,9 cm; fej sz. két szemközti tüske csúcsa között: 5,7 cm; alaptest sz.: 2,6 cm; köpük belső sz.: 1,7 × 1,7 cm; súly: 102 g. K.: 10–12. század első fele.

3. Buzogányfej töredéke: 2015.14.1.34. (Kupor Zoltán találata.) Valószínűleg gömbölyded testű buzogányfej töredéke, amelynek testén négyyszögletű és háromszögletű kidomborodások találhatók. A vastag oldalfalú test mindkét oldalához szögletes peremű, rövid köpű tartozik. A töredék belső oldalán élénkzöld patina látható. Teljes m.: 5,2 cm; alaptest m.: 3,6 cm; köpük m.: 0,7/0,9 cm; oldalfal v.: 0,8 cm; súly: 102 g. K.: 10–13. század (?).

4. Tizenkéttüskés buzogányfej töredéke: 2015.39.1.18. (Greman István találata.) A bronzból öntött buzogányfej töredékes alaptestének oldalaiból tompább, gúla alakú tüskék és a hasáb sarkainak enyhe megnyújtásával kialakított, kisebb háromszögalapú tüskék domborodnak ki. Az alaptest egyik oldalán D átmetszetű peremgyűrű található, hasonló csatlakozhatott a test másik oldalához is. A kevésbé hangsúlyos saroktüskék között csak enyhén megtörő oldalélek figyelhetők meg. Teljes m.: 3,2 cm; alaptest m.: 2,2 cm; peremgyűrűk m.: 0,2/0,8 cm; súly: 58 g. K.: 12–14. század első fele.

5. Tizenkéttüskés buzogányfej töredéke: 2015.39.1.19. (Greman István találata.) A bronzból öntött tizenkettűs-kés buzogányfej töredékes alaptestének oldallapjaiból nagyobb, gúla alakú tüskék és kisebb, háromszög alapú tüskék emelkednek ki, melyeket a szögletes alaptest sarkaiból képeztek ki. Az alaptest mindkét oldalán rövid köpűk töredéke látható. Az egymással szemben levő saroktüskék között enyhén ívelt oldalél figyelhető meg. Teljes m.: 3,4 cm; alaptest m.: 2,1 cm; köpük m.: 0,6/0,7 cm; súly: 40 g. K.: 12–14. század első fele.

6. Tizenkéttüskés buzogányfej töredéke: 2021.27.1.1. (Fojta József találata.) A tizenkettűs-kés buzogányfej töredékének oldalaiból nagyobb gúla alakú tüskék, a hasáb sarkaiból kisebb, háromszög alapú tüskék domborodnak ki. A bronzból öntött buzogányfej egyik oldalán köpű töredéke található. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 3,4 cm); alaptest m.: 2,9 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 0,5 cm); súly: 58 g. K.: 12–14. század első fele.

7. Tizenkéttüskés buzogányfej: 2020.38.1.4. (Kosztolányi Gyula találata.) A bronzból öntött buzogányfej alapteste ötoldalú hasáb alakú, amelyet téglalap alakú oldallapok alkotnak. A testet az oldallapok közepéből kiemelkedő, széles alapterületű, gúla alakú tüskék borítják, míg a sarkok alig ugranak ki. A test egyik oldalán rövidebb, kissé tölcserűen szűkülő formájú köpű töredéke látható, amely a másik oldalon letörhetett. A köpű és a két oldallap is sérült. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 2,9 cm); alaptest m.: 2 cm; köpű m.: 0,9 cm; fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,6 cm; fej sz. a sarkok között: 3,2 cm; köpű átm.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető átm.: 2,9 cm); súly 85 g. K.: 12–14. század első fele.

8. Tizenkéttüskés buzogányfej: 2021.19.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

9. Tizenkéttüskés buzogányfej: 2021.20.1.1. (Nagy László találata.) A tizenkettűs-kés, bronzból öntött buzogányfej alapteste négyoldalú hasáb alakú. A hasáb oldalaiból nagyméretű, vaskos és tompa gúla alakú tüskék emelkednek ki, amelyek alapja kitölti a hasáb oldallapjait. A markás gúla alakú tüskéket minden oldalon közre fogják a hasáb sarkainak megnyújtásával keletkező, jóval kisebb méretű, háromszög alapú tüskék. A nyéllyuk mindkét oldalon lapos, míg a bronzöntvény összefüggő hüvelyé enyhén tölcserű. Alaptest m.: 3 cm; fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,0–5,4 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 3,3–3,6 cm; nyéllyuk átm.: 2,4–2,9 cm; súly: 187 g. K.: 12–14. század első fele.

10. Négytüskés buzogányfej töredéke: 2021.21.1.1. (Kosztolányi Gyula találata.) Bronzból öntött, négytüskés buzogányfej töredéke. A téglalap alakú oldallap közepéből zömkebb, gúla alakú tüske emelkedik ki, amelynek alapélei az oldallap peremének érintésével terülnek el. Megfigyelhető az ép oldallaphoz merőlegesen kapcsolódó szomszédos oldallap töredéke a rajta levő gúla alakú tüske alapélének sarkával, így az alaptest szögletes hasáb alakú lehetett. Az alaptesthez alul és felül rövid köpű csatlakozik. Teljes m.: 3,8 cm; alaptest m.: 2,2 cm; köpük m.: 0,8/0,8 cm; súly: 33 g. K.: 10–12. század első fele.

11. Tizenkéttüskés buzogányfej töredéke: 2021.22.1.1. (Steuer István találata.) A bronzból öntött csillag alakú buzogányfej valószínűleg szögletes hasáb alakú alaptestének oldalaiól kiemelkedő gúla alakú tüskéket, a sarkok enyhe megnyújtásával kialakított, csőkevényesebb és tompább háromszögalapú tüskék fognak közre. Az alaptest mindkét oldalán rövid, talán peremgyűrűhöz tartozó töredék figyelhető meg. Teljes m.: 2,6 cm; alaptest m.: 2,0 cm; súly: 29 g. K.: 12–14. század első fele.

12. Tizenkéttüskés buzogányfej: 2021.23.1.1. (Czibulka Ákos találata.) Tizenkettűs-kés típusba tartozó, bronzból öntött buzogányfej, amelynek ötoldalú hasáb alakú alaptestét téglalap alakú oldallapok alkotják. Az oldalakat széles alapterületű, gúla alakú tüskék borítják, melyek alapélei az oldallapok peremének érintésével terülnek el. A nagyobb, gúla alakú tüskéket közre fogják a hasáb sarkainak enyhe megnyújtásával kialakított, kisebb méretű, háromszög átmetszetű tüskék, így a testen három sorban, összesen tizenöt tüske helyezkedik el. Az alaptest egyik oldalán rövid, kissé szűkülő formájú, sérült köpű látható, amely a test másik oldalán valószínűleg teljesen letörött. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 3,3 cm); alaptest m.: 2,5 cm; köpű m.: 0,8 cm; fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 6 cm; fej sz. két csúcsa kisebb tüske csúcsa között: 5 cm; köpű belső átm.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető átm.: 2,4 cm); súly: 137 g. K.: 12–14. század első fele.

13. Tizenkettűs-kés buzogányfej töredéke: 2021.24.1.1. (Kubon Péter találata.) A bronzból öntött buzogányfej négyoldalú hasáb alakú alapteste töredékes, hiányos. Oldalainak közepéből hosszabb és nagyobb méretű, gúla alakú tüskék nyúlnak ki, amelyekhez képest a hasáb sarkainak megnyújtásával kialakított háromszögletű tüskék jóval kisebbek és kevésbé kiemelkedőek. A fegyver hüvelyé hengeres, pereme kissé szabálytalan. Alaptest m.: 2,3 cm; fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,7 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 3,3 cm; nyéllyuk átm.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető átm.: 2,7 cm); súly: 118 g. K.: 12–14. század első fele.

14. Csatacsillag/Morgenstern töredéke (?): 2021.28.1.1. (Csörgi Zoltán találata.) A töredékes buzogányfej hordó alakú testéből hengeres palástú, tompa hegyben végződő, kúpos tüskék emelkednek ki, oly módon, hogy a test oldalának középtájából kinyúló tüskét egy-egy tüsképpár fogja közre két oldalról. A középső tüske vonalában egy újabb tüske töredéke látható, így minden bizonnyal a tüskék eredetileg három sorban, körben helyezkedhettek el a buzogányfej testén. A test belül kiszélesedik, a nyéllyuk mindkét oldalon lapos. A buzogányfej felső és alsó szegélye mentén sekély vonaldíszítés látható. Teljes m: 4,3 cm; nyéllyuk belső átm.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető átm.: 2,2 cm); súly: 130 g. K.: 14. század második fele (?).

15. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.29.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

16. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.30.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

17. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.31.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

18. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.32.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

19. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.33.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

20. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.34.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

21. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.35.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

22. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.36.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

23. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.37.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

24. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.38.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

25. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.39.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

26. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.40.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

27. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.41.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

28. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.42.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs találata.) A bronzból öntött buzogányfej ötoldalú hasáb alakú alaptestén összesen tizenöt tüske helyezkedik el, három sorban. A középső sorban találhatók az oldallapok közepéből erősebben kiemelkedő, nagyobb méretű, tompa, gúla alakú tüskék, amelyeket az alsó és felső sorokban elhelyezkedő, jóval kisebb és enyhébben kiemelkedő háromszögletes tüskék fognak közre, melyeket a hasáb sarkainak megnyújtásával alakítottak ki. A buzogányfej nyéllyuka felül lapos, alul megnyúlt köpű töredéke látható rajta. A bronzöntvény összefüggő hüvelyének viszonylag keskeny átmérője a fej teljes hosszában azonos méretű, csak a felső nyéllyuk pereménél válik kissé szűkebbé. A gúla alakú tüskék alapélei mentén erősen gerincelt választóvonal figyelhető meg, amelyet utándolgozással alakítottak véglegesre, így a reszelés nyomok itt-ott megfigyelhetők a vonalak között. A köpű sérült és néhány háromszög alapú tüske is rongálódott. Teljes m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 4,5 cm); alaptest m.: 3 cm; köpű m.: nem megállapítható (legnagyobb mérhető m.: 1,5 cm); fej sz. két nagyobb tüske csúcsa között: 5,2 cm; fej sz. két kisebb tüske csúcsa között: 4,4 cm; köpű belső átm.: 1,7 cm; súly: 208 g. K.: 13. század–14. század első fele (?).

29. Tizenkettűs-kés buzogányfej: 2021.43.1.1. (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor és Nagy Balázs

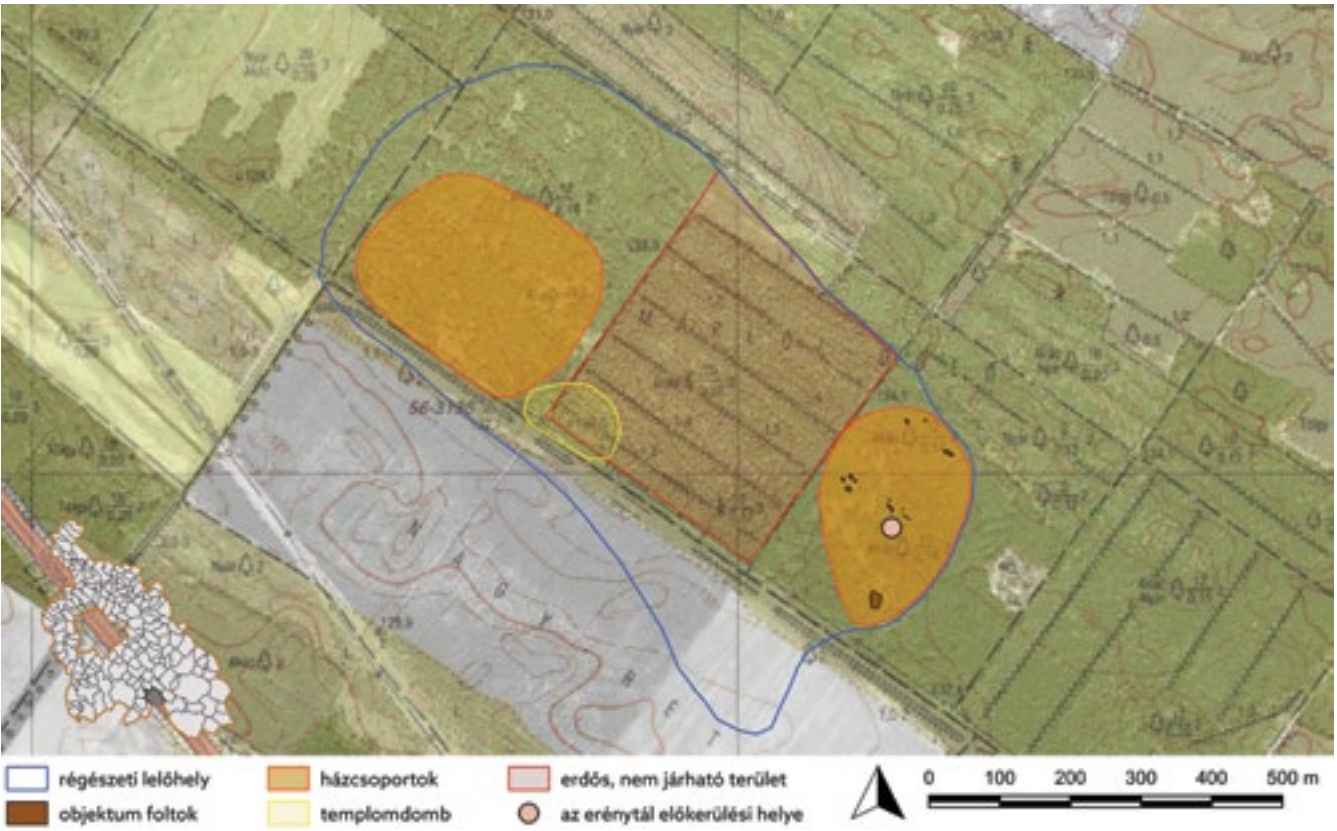
A PUSZTAVACSI ERÉNYTÁL

Bevezetés

Pusztavacs–Nagyréti középkori lelőhely a mai település külterületének nyugati szélén fekszik (1. kép). 2015-ben a Ferenczy Múzeumi Centrum önkéntesei fatelepítéshez kapcsolódó földmunkákra felfigyelve gyűjtöttek a helyszínen Árpád-kori pénzeket, ráirányítva a figyelmünket egy addig ismeretlen lelőhelyre. 2015 tavaszától kezdve igyekeztünk minél többször kilátogatni a helyszínre, hogy a szakaszosan végzett erdészeti munkákkal összhangban próbáljuk menteni a felszínre kerülő, bolygatott leleteket. A múzeum munkatársai és egy önkéntesekből álló csapat a tavasz folyamán két alkalommal végzett terepbejárást a lelőhely északnyugati részén, mivel egy 350 × 450 m-es területen kituskózták a fákat, és a letermelt föld alatt Árpád-kori veremházak, tüzelőhelyek, árkok és gödrök foltjai kezdtek kirajzolódni (2. kép). A telepített erdőből enyhén kiemelkedve egy nagyjából 70 × 100 m-es dombra lettünk figyelmesek. Tetejét magas aljnövényzet fedte, azonban néhány középkori téglatöredéket és egy kváderekőszakot is találtunk. Egy nyílt rókalyukban jól kivehető volt egy meszes, habarcsos omladékréteg is. Ez alkalommal a lelőhely északi–északkeleti széléit sikerült lehatárolnunk, azonban a többi irányban tovább húzódik az erdő alatt, ahol a magas aljnövényzet nem tette lehetővé a pontosabb megfigyeléseket. 2017 telén egy újabb fakitermelés alkalmával a lelőhely délkeleti része vált terepbejárással kutathatóvá. 2018 februárjában nagyszámú önkéntescsapattal indulhattunk felderíteni a megbolygatott felületet (3. kép). Ebben az évben különösen izgatottan kezdtük meg a terepi munkát, mivel Kosztolányi Gyula és Gudmon Sándor 2017 decemberében műszeres lelőhelyfelderítés során különleges fémleletekre bukkantak, illetve Gudmon Sándor egy ép erénytálat is talált az újonnan kituskózott területen. A bejárt részen tizenhét elkülönülő objektum foltját tudtuk lehatárolni. A felszínen talált leletek ezen Árpád-kori jelenségek körül sűrűsödtek. 2020 tavaszán a múzeum tudomására jutott, hogy a lelőhely közepén levő dombon is fakitermelést terveznek, így ismét kilátogattunk a helyszínre, a hatóság képviselőivel együtt. Az elmúlt évek során a kiemelésen talált épülettörmelékek, valamint a környezetükben heverő emberi csonttöredékek arra utalnak, hogy a dombon a középkorban egy templom állhatott és körülötte egy hozzá tartozó temetővel (4. kép).

A felszíni leletgyűjtés eredményei

A terepbejárásokon összegyűjtött leletanyag túlnyomó része a késő Árpád-korra keltezhető. A legnagyobb számban természetesen kerámiatöredékeket csomagoltunk el, azonban számos pénzt is találtunk, melyek segítségünkre szolgálnak a pontosabb keltezésben. Egy jól megfigyelhető sűrűsödés rajzolódik ki a templomdombtól északra eső területen, ahol a 12. század második- és harmadik harmadára keltezhető érmék kerültek elő. A kerámiatöredékek között többféle edénytípussal találkozunk. Érdekes felhívni a figyelmet a fazék- és bográcsstöredékek csaknem azonos számára. Pest megye más Árpád-kori lelőhelyein is úgy tűnik, hogy a 12. századtól számolhatunk nagyobb arányban cserépbográcsokkal.¹ Vajon az edénytípus elterjedése egy életmódbeli változás régészeti lenyomata lehet? Mi történik az Árpád-kor közepén, melynek hatására egyre gyakrabban készítenek ételt bográcsban, szabad tűzön? Az ország más területein is találkozunk olyan lelőhelyekkel, ahol a megszokottól nagyobb arányban képviseltetik magukat a bográcsok. Győr környékén úgy tűnik, a síkvidékeken sűrűsödnek, így a kutatás a nagyállattartáshoz köthető életmóddal kapcsolta össze a bográcshasználatot.² A bográcsstöredékek nagy része vörös-vörösesbarna volt, de három fehér színű darab is előkerült. A fazekak között nagyjából egyenlő arányban találunk fehér, vörösesbarna és szürke töredékeket. A legtöbb fazékperem külső felén horonnyal vagy kiugró bordával tagolt, de vannak felül csúcsosodó végű és lekerekített végű töredékek is. A terepbejárások során egy palack nyaktöredéke is előkerült. Ez az edénytípus már az Árpád-kor korábbi évszázadaiban is előfordul, azonban nagyobb számban a 13–14. században terjed el,³ többnyire fehérre égett agyagból készül. Egyetlen objektumból, a lelőhely déli szélén fekvő házfoltból került csak elő 10–11. századra keltezhető kerámia. A vastag falú, rozszul kiegészített, kavicssal soványított kerámiatöredékek egészen archaikus képet festenek, a rajtuk levő bekarcolt hullám- és vonalkötegdísz alapján tehetjük őket az Árpád-kor elejére. Ebből az objektumból egy gúla alakú tüskével ellátott sarkantyú

1. kép: Pusztavacs–Nagyréti középkori lelőhely · Készítette: Rupnik László

töredéke is előkerült (katalógus sz.: 9). A kerámiatöredékeken kívül néhány orsógombot és őrlőkövek töredékeit is elcsomagoltuk. A fémkereső használatának hála a lelőhelyről rengeteg fémleletet gyűjthettünk össze. A fémleletek nagy részét kések teszik ki, méreteik alapján mindegyiket a háztartásban használhatták. Előkerült még egy késtokmerekítő és egy rézötvözet késnyélveret is. A viseleti elemek között változatos formájú, de egyszerűbb vas övcsatokat találunk, néhány igényesebb kivitelezésű, rézötvözetből készült darab mellett. A templomdombtól északnyugatra került elő egy aranyozott rézötvözetből készült övcsat a hozzátartozó csatlémezzel (katalógus sz.: 10). Az aranyozás ellenére mind a csat, mind a lemez egyszerű kivitelű, alig díszített. Nem messze ettől két piramis alakú, oldalán háromszög alakban rácsos mintával ellátott gyűrűfejet találtak (katalógus sz.: 1). A Magyarországról és Szlovákiából ismert párhuzamok alapján úgy tűnik, hogy ez a gyűrűtípus hazánkban a 12–13. században volt a legelterjedtebb.⁴ A pusztavacsi töredékek csúcsát egy mára már elveszett berakás díszíthette. Talán függőként hordhatták azt a töredéket, melynek alakja egy kiszélesedő végű mellkereszt egyik szárához hasonlít, bár kerek függesztője a szárra nem merőleges, hanem azzal egy síkban van (katalógus sz.: 2). Talán a kerek lyukat utólag alakították ki, erre utalhat, hogy az nagyon közel van a tárgy széléhez, a lyuk mellett az anyag teljesen elvékonyodott. Szintén viseleti elem lehetett két egyforma, aranyozott rézötvözetből készült veret (katalógus sz.: 7), és ide sorolható még több, különböző formájú füles gomb is. A fegyvereket néhány vas nyílhegy és egy rézötvözetből készült buzogányfej képviselte (katalógus sz.: 4). A templomdombtól

2. kép: Árpád-kori veremház foltja · Fotó: Rácz Tibor Ákos

északkeletre megtalált töredék egy nyéllyukas, tizenkét tüskés buzogányfejhez tartozott. A Belső-Ázsiából származó ütőfegyver a 11. században jelenik meg hazánkban besenyő közvetítéssel, majd a 13. században betelepülő kunok miatt növekszik meg a számuk. Vasból és bronzból készült változatait is ismerjük, amelyek a fej alakja szerint több csoportba oszthatóak.⁵ Lovas harcban használták, a páncélra vagy a sisakra mért ütésekkel komoly sebet ejthettek.⁶

1. Rácz 2019b: 79–80.
2. Szőke 1955: 86–90.
3. Rácz 2019b: 81.

4. Vargha 2015: 43.
5. Kovács 1971: 168–180.
6. Kovács S. 2010: 174.

3. kép: Önkéntesek és a múzeum munkatársai a pusztavacsi lelőhelyen · Fotó: Rácz Tibor Ákos

A templomdombtól északkeletre került elő egy arcot mintázó, öntött fémtárgy (*katalógus* sz.: 3). Hátsó fele vízszintes, sima. Bár a sematikus férfarc kidolgozása hasonlít egy Dombóvárról előkerült, 11. századi *corpuséhoz*,⁷ nem valószínű, hogy a pusztavacsi töredék egy keresztre feszített Krisztus ábrázolás lenne, mivel a fej tetején és az arc alsó felén mindhárom oldalán törésfelületekkel zárul. Biztosan a templomhoz köthető azonban egy attól délkeletre, körülbelül 270 m-re előkerült harangfül töredéke (*katalógus* sz.: 6).

A pusztavacsi erénytál

A pusztavacs–nagyréti lelőhely legérdekesebb tárgya egy erénytál volt (*katalógus* sz.: 5), melyet egy Árpád–kori objektum mellett találtak a templomtól délkeletre, nagyjából fél km-re (1. kép). A tál belsejét bevésett figurális és ornamentális motívumok díszítik (5. kép). Közepén egy felhúzott térdekel ülő, könyvet tartó kezeit széttáró, profilban ábrázolt glóriás alak körül a *Humilitas* (Alázat) felirat olvasható (6. kép). Az ábrázolásmódban visszaköszön a Karoling–kori Maiestas Domini Krisztus–ábrázolás lábtartása.⁸ A központi figura másának tekinthető, de csak mellkasig ábrázolt négy mellékalak párokban egymással szembe fordul: ők a *Fides* (Hit), *Spes* (Remény), *Caritas* (Szeretet) és *Patientia* (Türelem) erények megszemélyesített ábrázolásai. *Caritas* alakját szinte teljesen elfedi a tál pótlására szolgáló lemez, mely a peremtől egészen a *Humilitast* körbevevő zsinórmintáig tart. A tál pereme felé haladva virágkelyhekkel és levelekkel tagolt mezőkben négyszer ismétlődve olvashatjuk az *Odium* (Gyűlölet), *Pecatum* (Bűn) és *Dolus* (Csalás) szóhármast. A feliratok között három elírást is találunk: az

Odium szó utolsó betűje, inkább egy o–ra hasonlít,⁹ valamint a *Patientia* helyes névalak helyett hibásan *Pacientia*, a *Caritas* helyett pedig *Karitas* szerepel. Az *Odium* elírása minden bizonynyal egy másolási hiba: a vésetet készítő mester valószínűleg nem ismerte a szót, ezért nem tűnt fel neki a helytelen névalak, a betűket értelmezés nélkül, mechanikusan másolta. A *Patientia* és *Caritas* szavak leírásánál viszont a betűket a kiejtésnek megfelelően módosította. Lehetséges, hogy a Türelem és Szeretet erényalakok latin megnevezéseit nem egy eredetiről másolta, hanem a saját tudásának megfelelően írta le. Természetesen az is elképzelhető, hogy ebben az esetben is már egy rontott alakot vett át. A legtöbb tálon egyébként nem a főalakok nevei, hanem a tál peremén körbefutó szavak rontottak. Érdekes, hogy míg a büntálak központi alakjai mellett a széleken mindig az *Odium* – *Pecatum* – *Dolus* szóhármass szerepel, addig az erénytálakon nem mindig erényeket találunk a szélső mezőben, hanem ugyanezt a három bünt jelölő szót.¹⁰ A pusztavacsi tál vízszintesen kihajló peremén félkör alakú poncolt sorminta váltakozik. Ezeket a külső motívumokat nem igazították a tál belső mintáinak rendjéhez, csak arra figyeltek, hogy a peremen egymáshoz képest kb. 4–5 cm-es távolságra helyezkedjenek el.

A tál felülete egyenetlen, oldalán sekély, szélesebb hornyolatok láthatóak. Belső felének közepén egy mélyen beütött pont van, mely a tál készítésekor, a nyomópad forgatásakor keletkezhetett,¹¹ nem pedig a körző nyoma, melyet a belső minták kialakításakor alkalmazhattak. A motívumokat alig lát-

7. K. Németh 2011: 56–58, 29. ábra.

8. Kovács 1961: 3.

9. Hasonlót figyelhetünk meg egy őcsödi büntálon: Szatmári 2014: 177.

10. Biczó 1992: 96–97.

11. Biczó 1992: 89, 6. lábjegyzet.

4. kép: A középkori templom és temető dombja · fotó: Rácz Tibor Ákos

ható, sekély, de sűrű karcolatok borítják, melyek talán a tárgy használata, vagy tisztítása során keletkeztek. A tál javítására használt lemez mellett két további, szegecs nélküli kerek lyuk is található: egy a peremén, egy pedig nem sokkal az alatt, a lemez mellett. Ezek a lyukak talán egy korábbi pótlólemezt rögzíthettek. A javításokra azért volt szükség, mert a tál több helyen átszakadt, és a lyukakból indulva elkezdett a belseje felé is repedezni. A vas szegecsek alá, a tál fenéke felől kis vaslemezeket helyeztek, kivéve a középső szegecsnél, mely alá egy rézötvözet lemezke került. A durva, igénytelen javításból úgy tűnik, a tálat megrongálódása után is használni szerették volna, még akkor is, ha a pótlás során esztétikai értéke csökken. Habár a tálakat minden bizonnyal nagy becsben tartották, egyelőre kevés javított darabot ismerünk, viszont a töredékek másodlagos felhasználására több példa is akad.¹²

A hasonló méretű és kialakítású fémtálak a korszakban Európa–szerte elterjedtek voltak, és a Szentföldre is eljutottak a kereszties hadjáratoknak köszönhetően. Nem eldöntött kérdés, hogy a tálak néhány központi műhely termékei–e, melyek távolsági kereskedelem útján kerültek használóikhoz, vagy helyi kézművesek munkái, akik egy–egy eredeti, importdarabot másoltak. Kovács Éva stílusis különbségek alapján különböző német és angol műhelyek termékeinek véli őket, azonban a büntálak egy csoportját magyar készítménynek tartja.¹³ A tálakat részletesen elemezve mindegyik egyedi darabnak tűnik, melyeket nehéz egy–egy adott műhelyhez rendelni.¹⁴ Szatmári Imre megjegyzi, hogy 2014–ben lezárt gyűjtésében nem ismert két teljesen azonos díszítésű darabot.¹⁵ A pusztavacsi tál egyik jó párhuzama a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében őrzött erénytál.¹⁶ A tálak belsejét többnyire emberi alakok, illetve növényi motívumok karcolatai borítják, de akadnak díszí-

tetlen darabok is. Az ábrázolások többsége az antik mitológián, a Biblián vagy a korabeli legendákon alapul.¹⁷ Magyarországon nagyon gyakoriak azok a tálak, melyeken emberi alakok szerepelnek bűnök vagy erények allegorikus megjelenítéseként, feliratokkal és térkitöltő ornamentális díszekkel kiegészítve. A pusztavacsi darab is ebbe a csoportba tartozik. A bűnök megtestesítő emberalakok fejét általában sapka fedi, az erényekét fátyol takarja és glória veszi körbe.¹⁸ A hazai tálak többsége a 12. század közepe és a tatárjárás között készülhetett,¹⁹ csak néhány darabot helyez a kutatás a 11. századra és a 13. század második felére.²⁰ Kérdéses a tálak rendeltetése. Ha a rajtuk található díszítést vesszük figyelembe, valamilyen egyházi funkció lenne kézenfekvő, azonban a közép– és kelet–európai régióból ismert darabok főként elpusztult települések lakóházaiból kerültek elő.²¹ A kutatók számos elmélettel álltak elő a használatukat illetően: formájukat és méretüket tekintve gyakran felmerül a liturgikus kézmosótálként való értelmezés,²² de akár világi lakomák alkalmával is használhatták őket.²³ Lovag Zsuzsa szerint nem zárható ki, hogy ezekben a tálakban tartották a misén megáldott, de át nem változtatott kenyeret. Ezt a 12. században már csak különleges alkalmakkor

12. Szatmári 2014: 188.

13. Kovács 1961: 8–9.

14. Biczó 1992: 102, 104–105.

15. Szatmári 2014: 184.

16. Kovács 1961: 1. kép.

17. Kovács 1961: 1–3; Lovag 1972: 216–220.

18. Biczó 1992: 96.

19. Kovács 1961: 10.

20. Lovag 1972: 215, 218–220.

21. Bóna–Nováki 1982: 103, 21. jegyzet.

22. Kovács 1961: 8.

23. Szabó 1938: 38.

5. kép: Az érénytál kiterített rajza · Rajz: Herbst Anna

6. kép: Humilitas ábrázolása az érénytál közepén · Fotó: Deim Balázs

szolgáltatták ki, például jegyeseknek, gyermekágyas nőknek és halotti istentiszteletek alkalmával. Ez utóbbi adhat rá magyarázatot, miért találunk ilyen tálakat sírokban is.²⁴ Felmerülhet bennünk az a gondolat is, hogy az érény- és büntálatokat párban használták, egymás kiegészítéseként.²⁵

7. kép: Az érénytál hátoldala
Fotó: Deim Balázs

A fent ismertetett Árpád-kori település és a hozzá tartozó templom ma közigazgatásilag Pusztavacshoz tartozik, valójában azonban Pusztavacs, Hernád, Örkény és Táborfalva települések jelenleg lakott részei között elterülő erdőben fekszik. Pusztavacs neve elsőként 1280-ban tűnik fel az írott forrásokban,²⁶ tehát ez a település már minden bizonnyal létezett a nagyréti lelőhely életének idejében. Ugyanebből az évből szerzünk tudomást egy mára már eltűnt település nevééről, Tördemicről, mely Vacstól délre helyezkedett el, és melyet 1415-ben már Vacshoz tartozó pusztaként említnek.²⁷ A nagyréti lelőhely azonosításakor szóba jöhet még egy 1322-es oklevél, melyben a hetényi nemesekről esik szó. Györffy György szerint ez a település a mai Hernád és Örkény között keresendő.²⁸ Bárhogyan is nevezték lakói az egykori települést, úgy tűnik az Árpád-kort követően már nem éltek a templomdombot körülvevő veremházakban, és csak találgatni tudunk, miért hagyhatták hátra a megjavított érénytálat.

24. Lovag 1972: 220–221.
25. Kovács 1961: 1–2.
26. Györffy 1998: 562–563.

27. Györffy 1998: 561.
28. Györffy 1998: 521.

VIRTUE BOWL FROM PUSZTAVACS

Volunteers of the Ferenczy Museum Center found the medieval site of Pusztavacs–Nagyrét in 2015. The Árpadian age settlement previously unknown to research is now covered by a forest. When that was planted, several 12th–century coins and surface discolourations of archaeological features were unearthed. From then on, colleagues at the museum – with the help of volunteers – were visiting the site regularly to salvage the artefacts disturbed by the gradually done forestry work. On an elevated area covered by dense forest floor vegetation and trees, we have collected fragments of bricks, and the corner of an ashlar. From the building rubble and the human bones, we concluded that the church of the settlement was located on this hill, together with the surrounding cemetery. Around the temple hill, we have documented two groups of surface discolouration indicating sunken–floor huts, pits, ditches, and fireplaces.

Most of our find material is dated to the late Árpadian age, and the majority of coins collected from the field survey are from this era as well. These coins, dated to the second and last third of the 12th century, increased in frequency in the area north of the temple hill. Most of the find material were pottery fragments, of which we should highlight the almost equal number of pot and cauldron sherds. This ratio can also be observed in different Pest county sites from the 12th century onwards. However, these are not the usual proportions of the era: most Árpadian age sites have far more pots than cauldrons. The number of the latter grows from the 12th century, but never quite catches on. Could it be that the spread of open fire cauldron shards in archaeological material signifies a lifestyle change? In the Pusztavacs material, we have also found some white vessel fragments as well as the neck of a flask, which indicate the late Árpadian age. 10th and 11th–century pottery were found only in a sunken–floor hut on the southern part of the site, along with the fragment of a conic–shaped, spiked fragment of a spur. Thanks to the intensive metal detector use, we could collect a rich array of metal finds. Most of these are connected to knives, followed by elements of attire (buttons, clasps, belt buckles, finger rings, fittings). Two finger rings with pyramid heads and inlaid ornaments on their tips were also found northwest from the temple hill. Weapons were represented by a few arrowheads and a looped mace with twelve spikes. This blunt weapon, originating from Central Asia, appeared in Hungary in the 11th century with

the Pechenegs and increased in number due to the immigrating Cumans in the 13th century. This fragment might have been worn as a pendant, as the shape is reminiscent of the broadening arm of a pectoral cross. The fragment of a bell crown indicates the proximity of the church. The function of a small, cast bronze object depicting a schematic male face is unclear. Its backside is smooth, and there are fractures on top of the head and the bottom of the face, all three sides.

The most impressive artefact is a virtue bowl made of copper alloy. The object was found next to an Árpadian age feature, about 0.5 km southeast from the church. There are personified, anthropomorphic depictions of the Virtues with Latin inscriptions above them. The rest of the space is filled with leaves, floral motifs, and an encircling cable pattern. Around the central, cape–wearing, seated figure Humilitas (Humility), there are four side figures: Fides (Faith), Spes (Hope), Caritas (Love), and Patientia (Patience). All of them are pictured in profile, their heads covered with veils. In the spaces at the rim, separated by flowers, three words, Odium (Hate), Peccatum (Sin), and Dolus (Deception) can be read. The figure of Caritas is almost completely covered by the sheet used to restore the bowl, fastened to the broken rim with iron rivets, without any aesthetic intention. Although the bowl is an outstanding find in the settlement, it is hardly unique. There are parallels throughout Europe in the 11th to 13th centuries, although no exact match has been found for its depictions. There are bowls with biblical, or antique mythological scenes, geometric ones, as well as those depicting allegories of Vices and Virtues. Most of these originate in German territories, but, likely, there were locally made pieces as well. The same misspelt Latin inscriptions appear on several bowls, which indicates that barely literate craftsmen used each other’s pieces as samples. The function of these bowls is unknown, according to the most widespread theory they were finger bowls. Based on the iconography, ecclesiastical use could be possible, however, these bowls are predominantly found in settlements.

Assessing the written sources regarding the area, it is unlikely that the Nagyrét settlement could be the Árpadian age predecessor of Pusztavacs. Tördemic is worth considering, which was located south from Vacs, and was already uninhabited, barren land by 1415; together with Hetény, which was situated between today’s townships of Hernád and Örkény.

KATALÓGUS

1. Gyűrűfej: 2015.57.1.9.

Piramis alakú, réztövézet lemezből készült gyűrűfej. Csúcsán levő lyukban egy mára már kiesett berakás lehetett. Négy oldalát háromszög alakban rácsminta díszíti. H.: 1,3 cm; sz.: 1,1 cm; m.: 0,5 cm; av.: 0,1 cm.

2. Függő: 2015.57.1.16.

Réztövézetből öntött függő felső, letört része. Alakja egy kiszélesedő végű mellkereszt egyik szárához hasonlít. Nyelv alakú függesztője, melynek szélére egy kerek lyukat készítették, a tárggyal egy síkban van. Sz.: 0,4–1,6 cm; v.: 0,2 cm; m.: 2,7 cm; függesztőlyuk átm.: 0,3 cm.

3. Arc alakú veret: 2015.57.1.18.

Hosszúkas férfiarcot mintázó, réztövézetből öntött fémtárgy. A fej tetején és az arc alsó felén mindhárom oldalán törés–felületek láthatóak. Hátsó fele vízszintes, sima. H.: 1,5 cm; sz.: 0,9 cm; v.: 0,3 cm.

4. Buzogányfej: 2015.57.1.26.

Nyéllyukas, tizenkét tűskés, réztövézetből öntött buzogányfej töredéke. Teste hordó alakú, abból vízszintes irányba nyúlnak ki a gúla alakú tűskéi. Erősen kopott, egyik fele hiányzik, csak hét tűskéje maradt meg. Tetején egy gyűrű fut körbe, köpűje nagyjából a fejével megegyező hosszúságú, a nyél felé enyhén kiszélesedik. M.: 7 cm; nyéllyuk átm.: 2 cm; tűskehossz: 1,5 cm.

5. Erénytál: 2015.57.1.145.

Szabálytalan kerekded alakú, réztövézet lemezből készült tál. Pereme 1 cm széles, vízszintesen kihajló. Rajta hat kisebb és hat nagyobb beponcolt díscsoport váltakozik. A poncolatok sűrűn egymás mellé helyezett, félkör alakú bemélyedésekből állnak, a kisebb csoport egy kört, míg a nagyobb egy, a tál belseje felé kicsúcsosodó ívet formáz. A tál alján elhelyezkedő központi alakot kettős zsinórmintából álló kör övezi. Közepében egy kerek, határozott bemélyedést találunk, talán a nyomópad nyoma. A felhúzott térdekkel ülő emberalak feje a bal vállra felé billen, profilból ábrázolják. Az elnagytartó arcvonásokkal megrajzolt fejet hátul fátyol borítja, és glória veszi körbe. A két vállról az ölébe lecsüngő, bő köpenyét vízszintes, hármass vonalkötegek díszítik, szegélye hullámos. A széles ruhahajjak alól kiemelkedő széttárt karjaiban egy–egy könyvet tart. Körülötte a HUM–ILI–T–AS (Alázat) felirat olvasható. A központi alak körül négy mellékalak látható. Mindegyiküket csak a mellkasig ábrázolták, fejük profilból látszik. Arcuk vonalvezetése, fátylук kialakítása a főalakkal megegyező. Köpenyük azonban függőleges sávban csikozott hármass vonalkötegekkel díszített. Az óra járásának megfelelően haladva a főalak feje fölött, attól kissé balra elhelyezkedő első alak vállá körül a FID–ES (Hit) felirat olvasható. A második alakhoz SP–ES (Remény) elnevezés tartozik, a harmadikat szinte teljesen eltakarja a pótlásul szolgáló lemez. Az első betű egy K, az utolsó három pedig a TÁS. A párhuzamok alapján szinte biztosan a KARITAS (Szeretet, helyesen: Caritas) szó szerepel ezen a helyen. A negyedik alak neve: PACI–ENTIA (Türelem, helyesen: Patientia). Az első és a második alak arccal egymás felé fordul, a harmadik alak a javítás miatt alig kivehető. A pótlólemez laposra kalapált fejű vas szegecsekkel rögzítettek a tálhoz. Három–három szegecs a javítólemez szélén, egy alul középen található. Egy szegecset ütöttek a tál peremére, melynek feje már letört. Két további, szegecs nélküli kerek lyuk is található a lemeztől jobbra: egy a tál peremén, egy pedig nem sokkal az alatt, a lemez mellett. A négy mellékalak között a tál pereme felé haladva növényi ornamentikából és feliratokból álló ismétlődő motívumsort láthatunk. A mellékalakok vállvonalának magasságában egy stílizált növényi kehelyből emelkedik ki egy félkörös elem. Ebből nő ki két, hármass vonalkötegből álló szár, melyek lezárása szintén egy–egy félkörös elem – talán porzókat jelölhetnek. A két porzóból a tál pereme felé egy–egy négyes vonalkötegből álló száron két ernyős virággal ér véget a motívumsor. A két kehely közötti részen a tál peremén körbefutó zsinórminta megszakad. Két oldalukon, egy–egy rövidebb négyes vonalkötegből álló száron, ovális alakú, íves vonalakkal tagolt szirmok ülnek. Mögülük erősen kihajló, ovális levelek nyúlnak a mellékalakok feje felé. A levelek végén függőleges irányú, hármass vonalkötegből álló szárból egy–egy lefelé néző virágkehely csúng le a fej két oldalán. Az alakok feje felett félkörös elemből szélesedik ki a tál pereme felé egy széles kehely – a zsinórmintát megszakító kehelyek mása. A kehelyet egy hullámvonal zárja le, arra fekszik rá a körbefutó zsinórmotívum. A virágok szárai három–három feliratot tagolnak, melyek a mellékalakok között helyezkednek el. Elsőként az OD–IUO (Gyűlölet, helyesen: Odium) felirat olvasható, majd a P–ECA–TU(M) (Bűn), végül a DOL–US (Csalás, Csalárdság). Pá.: 28,8–29,2 cm; m.: 5,4–6,2 cm; av.: 0,3 cm.

6. Harangfűl töredéke: 2015.57.1.150.

Mindkét végén törésfelülettel záródó, réztövézetből öntött harang fűltöredéke. Középen egy V alakú vajat fut végig. Átmetszete U alakú. H.: 6 cm; v.: 1,6–1,8 cm; vajat mélysége: 0,8 cm; külső átm.: 11 cm.

8. Kerek tagokból álló veret: 2015.57.1.146.

Láncszerűen összekapcsolódó, korong alakú tagokból álló, olomból készült veret. A korongokat különböző, egyszerű díszítésekkel látták el, közöttük hármass gömbsorból álló elválasztó pálcátágok vannak. Egyik végén felfüggesztésre szolgáló, hosszúkas füllel látták el, másik fele törött. Átmetszete lapos, középen visszahajlított, deformált. A tárgy hátulján, középen egy vékony gerinc fut végig. Teljes h.: kb. 8 cm; v.: 0,1 cm.

7. Aranyozott veretek: 2015.57.1.147.

Kisméretű, négyzetes alapból kiemelkedő félgömbös, aranyozott réztövézetből készült veretek. A félgömbös tag közepén egy kerek lyuk szolgálhatott felfüggesztésül. A lemez szélleit és a félgömb négy sarkát kicsi korongokkal díszítették. H.: 1 cm; sz.: 0,9 cm; m.: 0,4 cm; av.: 0,1 cm.

9. Tűskés sarkantyú töredéke: 2015.57.1.149.

Vasból kovacsolt, hengeres nyakú, gúla alakú tűskével ellátott sarkantyú töredéke. Mérhető szárhossz: 3,6 cm; nyak h.: 1,7 cm; tűske h.: 1,5 cm.

10. Övesat csatlamezzel: 2015.57.1.148.

Aranyozott réztövézetből készült, ovális övesat a hozzá kapcsolódó téglalap alakú csatlamezzel. Tűskéjének szára rovátkákkal díszített. A csatlamezt középen két szegecssel ütötték át. A lemezen oldalt bordadisz fut körbe. Lemez h.: 3,7 cm; lemez sz.: 1 cm; av.: 0,1 cm; szegecs átm.: 0,2 cm; csat méretei: 1,8 × 1,4 cm; tűske h.: 1,5 cm.

VISSZAFORDULÓ ÁLLATALAKOK ÁRPÁD-KORI GYŰRÜKÖN, CSÜNGŐKÖN /PECSÉTLŐKÖN

Bevezetés

2019-ben jelent meg első írásunk azokról az Árpád-kori gyűrűkről, melyek fején visszaforduló állatalak látható.¹ A rövid dolgozat előmunkálatai, illetve maga az írás is nagy hatással volt a fémkeresős berkekben tevékenykedőkre, így adatbázisunk folyamatosan gyarapodik. Az új szerzemények között nem csak gyűrűk találhatók, közöttük tarthatjuk számon azokat a pecsénymókat, csüngő/pecsétlő díszeket is, melyeken a visszaforduló állatalak megjelenik. A csüngők/pecsétlők közül kettő (1. kép 1, 4; katalógus sz.: 1–2), míg a gyűrűk közül négy darab (2. kép 8; 3. kép 31, 35–36; katalógus sz.: 3–6) jelen írásunk alapja – Pest megyei kötődésük révén.

Kutatástörténet

Az állatalakos gyűrűkkel Hlatky Mária foglalkozott először, a magyar művészetre gyakorolt perzsa–szászánida hatásként értelmezte a mitikus lények feltűnését, szarvas- vagy lófejű stilizált állatként írta le azokat. Úgy vélte, a motívum továbbélése megszakítás nélkül kimutatható a honfoglaláskortól, mely később nyugati heraldikai elemekkel keveredett.² 1980-ban Lovag Zsuzsa az Árpád-kori gyűrűkön már részletesebben elemezte az állatalakos motívumok egyikét, az *Agnus Dei* ábrázolást. A kísérő éremleletek és a feliratok jellege miatt a 13. század második felére datálta.³ A minta előképének a II. András pénzein feltűnő, majd III. András uralkodása alatt gyakoribbá váló ábrázolást tartotta.⁴ Litauszki Zoltán 2012-ben felgyűjtötte a dél-alföldi középkori gyűrűket, és szintén kitért a négylábú állatábrázolás értelmezésére. Már külön tárgyalta az *Agnus Dei*t, illetve a visszatekintő négylábú állatot ábrázoló gyűrűket. Leírása szerint a gyűrűkön egy visszatekintő, erőskarmú, harapásra nyitott szájjal, hegyes füllel és felcsapott, kanyargó farokkal ábrázolt lény látható, melyről nem dönthető el, hogy milyen szörnyalak: griffet vagy sárkányt ábrázol-e.⁵

Egy Kiskundorozsma–Daruhalom–dűlőben talált tárgyat, melyen ember- és állatábrázolás egyaránt megjelenik (1. kép 5), közlői egyértelműen óvó–védő szerepet tulajdonító csüngőnek határoztak meg, és a tatárjárás elé kelteztek.

A szerzők összekapcsolták az ember- és állatábrázolás gondolatiságát, melyet megtámogathat egy időközben Kunbaracsról előkerült, fémkeresős tevékenységből származó lemez is (4. kép 18).⁶

A motívum értelmezésekor megkerülhetetlennek tartjuk Stela Doncheva és Ivaljo Bunzelov 2017-ben megjelent tanulmányát.⁷ A bolgár szerzőpárost is e mitikus lény eredete foglalkoztatta, mely a 12–14. századi Bulgária területén felbukkant művészeti alkotásokon, így gyűrűkön is. Egy Sumenből származó gyűrűn látható, fejét felhajtó és farkát felcsapó, mozgásban levő lényt Kimérával azonosítottak. A mitológiai alak kecske testű, oroszlán fejű, és kígyó farkú. A középkorban Kiméra ábrázolása némileg feledésbe merült, de szórványosan fel-felbukkan, mint a bűn allegorikus ábrázolása. A szimbólumot erősítheti a csilagokkal (poncolt vésetekkel) keretelt mezőben való ábrázolás, mely a bőség és kreativitás megtestesítője. A szerzők úgy vélik, a gyűrűknek egyértelműen védő funkciót kell tulajdonítanunk.⁸

2019-ben népszerűsítő cikk formájában foglaltuk össze az addig számunkra ismertté vált Kárpát-medencei Árpád-kori, visszaforduló állatos gyűrűket, próbáltuk értelmezni a motívumot, és felvázoltuk elterjedési területüket. A gyűrűk felgyűjtésének apropóját a 12–13. századra keltezhető orosházi temető feltárásából származó, egyetlen mellékletként előkerült gyűrű adta, mely ezzel a motívummal díszített (2. kép 29).⁹ Az említett gyűrű egy pénzváltással foglalkozó muszlim közösség egyik tagjának padmalyos sírjából származik. Bármennyire adja magát a gyűrű és az idegen etnikumú és vallású népesség összekapcsolásának lehetősége, ez nem bizonyítható. A műszeres lelőhelyfelderítés, a közösségi régészet térhódításának köszönhetően a visszaforduló állatalakokat hordozó tárgyak száma is növekedni fog, így jelen állapot korántsem tekinthető véglegesnek.

1. Rózsa–Szigeti 2019.
2. Hlatky 1938: 21–22, 30–32, II. tábla 19–20.
3. Lovag 1980b: 224–226.
4. Lovag 1980b: 233.
5. Litauszki 2012: 30–31.
6. Benedek–Pópity 2010: 239–240; Szigeti–Rózsa 2021.
7. Doncheva–Bunzelov 2017.
8. Doncheva–Bunzelov 2017: 356.
9. Rózsa–Szigeti 2019: 78.

1. kép: 1: Mikebuda–Gombos-turján;
2: Szentkirály–Kelő-tanya;
3: Bugac–Alsómonostor, Kürtösi tanya;
4: Ceglédbercel–Gerjepart;
5: Kiskundorozsma–Daruhalom–dűlő

Visszaforduló állat ábrázolása Pest megyei tárgyakon

Hazánk területéről eddig öt olyan Árpád-kori csüngődísz/pecsétlőt ismerünk, amelyeken visszaforduló négylábú állat (talán macskaféle) látható.¹⁰ Az egyik ilyen tárgy formája füles gombra emlékeztető (Szentkirály: 1. kép 2; 4. kép 33), további négy – köztük a Pest megyei darabok – esetében az ábrázolást kerekded, lapos, füles korongok hordozák (Mikebuda: 1. kép 1; 4. kép 23; Ceglédbercel: 1. kép 4; 4. kép 9; Kiskundorozsma: 1. kép 5; 4. kép 16; Bugac: 1. kép 3; 4. kép 5). A bugaci példányt – dacára annak, hogy fülének megformálása, díszítésének kialakítása és anyaga is eltérő – lapos volta és kerekded formája miatt soroltuk ide.¹¹ Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy a korszakhoz köthető további négy csüngős pecsétlő Magyarország területéről, melyeken az antropomorf ábrázolások egyik típusa, a fegyvert tartó „harcos” alakja látható.¹² A zárt objektumból származó kiskundorozsmai csüngő ezért is különösen fontos számunkra, hiszen egyértelműen összekapcsolja a visszaforduló állat alakját az emberábrázolással, illetve a kísérő kerámiatöredékek alapján meglehetősen biztonsággal keltezi a tárgyakat a 12–13. századra.¹³ Ugyanakkor nincsen biztos támpontunk arra nézve, hogy a kiskundorozsmai csüngő formája, a rajta megjelenő ábrázolások milyen hosszú ideig lehettek használatban, lehet-e a hozzá hasonló darabokat más korszakra keltezni vagy sem. De ugyanez a helyzet a szentkirályi pecsétlővel kapcsolatban is, hiszen

a nemzetközi (főként bolgár) szakirodalom az ilyen példányokat tágabb időkeret – általában a 10–12. század – között taglalja.¹⁴

A csüngők/pecsétlők ember- és állatábrázolása a gyűrűkön is megjelenik. Országos szinten három–négy tucat azon gyűrűk száma, melyeken visszaforduló állatalakot láthatunk. Ezek a tárgyak általában ezüstből készültek, ke-
rek fejüket a karikából alakították ki, kalapálás útján (2. kép; 3. kép 36–37), de megjelennek bronzból öntött formában is (3. kép 31–35).

Az emberalakok általában a kalapált gyűrűkhöz kötődnek. Több esetben háromszögekből összeállított stilizált formát mutatnak, vagy ennek lekerekített változatai, már-már „liliomot” idézők. A gyűrűkön feltűnő állatalakok ugyan többféle kialakításúak lehetnek, de egy dolog feltétlenül összekapcsolja őket – legyen a test bármily sematikus –, ez pedig a következetesen visszaforduló fej, szinte mindig nyitott pofával.

10. Benedek–Pópity 2010: 239–240; Szigeti–Rózsa 2021. Az állatalakok pontos meghatározása nem lehetséges. A bizonytalanságot egyedül a motívum eredetének megfejtése oldhatja fel, de erre jelen írásunk sem vállalkozhat. A szakirodalomban, baráti és szakmai levelezésekben az alak általában macskaféle néven tűnik fel (oroszlán, leopárd, esetleg gepárd), de találkozhatunk más véleményekkel is, mint pl. ló, griff, sárkány, stb. Mi az állatalak, illetve a macskaféle elnevezést használjuk írásunkban.
11. Fogadják köszönetünket az alábbi civilek, illetve múzeumi kollégák a lelőhelyekre vonatkozó adatokért, a technikai kivitelezésért és a publikálás lehetőségéért: Grem-an István, Jászberényi Mónika, Kóka István, Konecsni Béla, Kosztolányi Gyula, Mag Hella, Meleg József, Petyánszki Attila, Rácz Tibor Ákos, Steuer István, Tarbay Anna.
12. Szigeti–Rózsa 2021: 16–20, Fig. 8.
13. Benedek–Pópity 2010: 239–240, 15. kép 1–2; Szigeti–Rózsa 2021: 3.
14. Doncheva 2011: 115–116; Çakmakçı 2017: 55.

Általában ezek a gyűrűk a 12–13. századra keltezhetőek, nagyon sok esetben tatárjárás kori kincsek részét képezik.¹⁵ Az eddig megismert Pest megyei állatalakos gyűrűk egyike sem kapcsolható a kalapált fejű gyűrűk csoportjához, az itt közölt négy példány mindegyike kivételnek számít valamilyen okból kifolyólag, ám mégis a vizsgált csoportunkba illeszthetők – a visszaforduló állat megjelenésén túl is.

Kettő közülük ezüstből készült. Az egyik gyűrűfej aranyozott, és bár a rajta levő állatalak feje hátrafordul, a minta jellege kissé eltér az általános képtől. Csoportba tartozását erősíti a jellegzetesen elkalapált gyűrűfej *(Nagykörös–Ludas: 2. kép 8; katalógus sz.: 3)*.

A következő lelet a köriratos fejesgyűrűk csoportjába tartozik *(Nagybörzsöny: 3. kép 36; katalógus sz.: 4)*, melyen több társához hasonlatosan értelmezhetetlen a körirat. Ezek a szélesebb fejű ékszerek a kalapált, kisebb fejű gyűrűkkel együtt elvéve fordulnak csak elő *(Pozsony: 2. kép 6–7; 3. kép 37)*, keltezésük is általában későbbi; jóllehet azok a darabok, melyek esetében a szöveget a figurális díszítéstől nem választja el vonalkeret – mint az jelen esetben is látható –, a tatárjárás előtti periódusba tartoznak.¹⁶

A másik két példány bronzból öntött. Az első feje négy-szögletes, keretelt, vésett, lépcsős válla rovátkolt díszű. A minta kidolgozása elválaszthatatlan az állatalakos gyűrűk romániai és szerbiai, hasonlóan bronzból készült csoportjától *(Nagy-maros: 3. kép 35; katalógus sz.: 5)*. Az utolsó darab feje ovális, az állatalak nem vehető ki pontosan *(Csévharaszt: 3. kép 31; katalógus sz.: 6)*. A gyűrű érdekessége a pontkeret, amely összekapcsolja az egyik emberalakos csüngővel/pecsétlő-vel (Tolna megye)¹⁷ ugyanúgy, mint a jól értelmezhető csorvási *(3. kép 32)* gyűrűvel is.

Tipológiai megfigyelések

A Kárpát-medencei gyűjtésünk alapján a motívum leggyakrabban kalapált, kerek (d.: 1–1,2 cm) fejű, ezüst– (ritkábban bronz–) gyűrűkön, öt esetben pecsétlő/csüngődíszeken és egy vésett bronzlemez töredékén (Kunbaracs) fordul elő. A minta a lemezes gyűrűk fején minden esetben poncolt, a gyűrűk felénél keretelt mezőben ábrázolták az állatot *(2. kép)*. A gyűrűk egy részénél a váll egységes mintakincs alapján szintén poncolással díszített. Az ilyen ábrázolással díszített gyűrűk kisebb darabszámban bronzból öntöttek *(3. kép 31–35)*, érdekességük, hogy a poncolt keretet ezeknél öntéssel imitálják *(3. kép 31–32)*. A pecsétlők minden esetben öntöttek, rajtuk az ábrázolás öntött, vagy után-vésett kialakítású. Itt is megfigyelhetjük a keretelt mezőt, mely egy esetben szintén poncolást utánoz. A ceglédberceli pecsétlő/csüngő állatalakijából kinövő karcolat akár az elcsökevényesedett kecskefej is lehet, de ez ugyanolyan spekulációnak hat, mint a kompozíció *Agnus Deivel* való azonosítása *(1. kép 4)*. Ennek eldöntése a jövő kutatásának egyik legfontosabb feladata.¹⁸

A gyűrűkön és pecsétlőkön ábrázolt macskaféle mozgásban van, négy lábú, sokszor hangsúlyos karmokkal végződő lábakkal megformált. Az állat fejét visszafordítja, jobbra vagy balra néz,

farkát felcsapja, pofáját kitátja. Testét többsoros poncolással formálják *(2. kép 1–8)*, vagy körbeponcolással rajzolják meg *(2. kép 9–15)*, illetve egyetlen vonallal (S–, vagy egyenes víz-szintes vonal) jelzik *(2. kép 16–30)*. Ritkán a körbeponcolt testet ferde vonalkázással, vagy pontozással hangsúlyozzák, feltehetően ezzel imitálják az állat mintázatát *(2. kép 14–15)*. A pecsétlő/csüngődíszeken az állatok teste egyetlen vonallal kialakított, meglehetősen stilizált. Az állat alatt vagy felett fel-tűnhet (gyűrűknél is) a csillag vagy hold szimbóluma *(1. kép 2–3; 2. kép 4, 6–7, 10, 21)*.

Tipokronológiai kérdések

A visszaforduló fejű állatokat mintázó gyűrűk, csüngők/pecsétlők egy kultúrkörbe tartoznak, és általában a 12–13. századra keltezhetőek, csak némely példányuk datálható a későbbi idő-szakokra. Ilyen, 14–17. századi darabok a Kárpát-medencéből, a Balkánról, vagy a keleti, döntően orosz területekről is ismertek, de ezekkel jelen írásunkban nem foglalkozunk.¹⁹

A vizsgált tárgyak jól beilleszthetőek a 12–13. századi horizontba, és bár zömük szórvány darab, a korszakolást így is megkísérelhetjük szűkíteni, vagy legalábbis a tendenciákat ki tudjuk jelölni.

Nagyon fontosnak érezzük a kronológia szempontjából, hogy az Al-Duna közvetlen közelében, bizánci kontaktzónában fellelt gyűrűk mindegyike bronzból készült, rajtuk a minta a karika síkjával párhuzamos, pálcikaszerű, rendkívül sematikus. Két olyan temetőt is ismerünk, ahol szériában előfordulnak, ilyen a Dunától délre fekvő szerbiai Trnjane *(4. kép 38)*, illetve attól északra, a mai Romániában található Kuptorja/Cuptoare *(4. kép 19)*.²⁰ Ide sorolhatjuk a Nándorfehérvár/Belgrád és Szendrő/Smederevo között elhelyezkedő brestoviki temető *(4. kép 4)* gyűrűjét is.²¹ A trnjanei temető gyűrűit a 11–12. századra keltezte publikálója, míg Cuptoare sírjait a 12–13. századra helyezték.²² A trnjanei temető keltezése magyarországi darabok esetében alapvető fontosságú, hiszen a Kárpát-medencei példányok csak néhány esetben származnak sírokból: vagy tatárjárás korára keltezhető kincseletek tartozékai, illetve a legtöbb esetben fémkeresőzés során kerültek napvilágra. A sírból előkerült magyarországi darabok – leszámítva az orosházi, padmalyos sírokból álló sírmezőt – mindegyike templom körüli temetőkből adatolt, egyetlen egyet sem ismerünk 10–12. századi, ún. „soros” temetőből, így Kárpát-medencei feltűnésük csak a 12. század közepétől, második felétől valószínűsíthető.

- ↑ Parádi 1975; Lovag 1980b; Rosta 2018a; Rosta 2018b.
- ↑ Hlatky 1938: 21, 25; Lovag 1980b: 226–230, 232, 3–4. ábra.
- ↑ Szigeti–Rózsa 2021.
- ↑ Vö.: Doncheva–Bunzelov 2017: 359–360, Fig. 3–4.
- ↑ Sárosi 2005: 237; Ţeicu 2009: 164, Pl. 23/3. Vizsgált korszakunknál fiatalabbak a 7. kép 38–39. alatt bemutatott példányok is.
- ↑ Marjanović–Vujović 1984: 89–91, Fig. 197; Ţeicu 1998: 140, 170, Fig. 52/5–7; OŢa 2015: Pl. 47/9–10, Pl. 132.
- ↑ https://hu.pinterest.com/pin/392728029999601526/ (letöltve: 2021. 01. 01.).
- ↑ Marjanović–Vujović 1984: 89–90; Ţeicu 2009: 167.

2. kép: 1: Szank–Kápolnahely; 2: Bükkábrány–Bánya XV. lh; 3–4: Szentkirály–Kelő-tanya; 5: Ismeretlen lh. (térképen nem szerepel); 6–7: Pozsony/Bratislava–Széleskút (SK); 8: Nagykörös–Ludas; 9: Adorján/Адорјан–Felsőadorján (SRB); 10: Szentkirály–Kocsis-tanya; 11, 17, 29: Orosháza–Bónum, Faluhely; 12: Nyitra/Nitra–Zobordarázs/Dražovce (SK); 13: Hajdúszoboszló–Aranyszeg; 14: Pátroha–Butorka-dűlő; 15: Végegyháza–Zsibrik-domb; 16: Telekgerendás–Faragó-dűlő; 18: Kiskunmajsa–Jonathermál-kelet; 19: Bugac–Bugacmonostor; 20, 23: Csorvás–Faluhely; 21: Tótkomlós–Kopáncs-halom; 22: Nagyszénás–Cifra-dűlő, Faluhely; 24: Tótkomlós–Gyümölcsös, 53-as tábla; 25: Verebely/Vráble (SK); 26: Bánát, szerbiai része; 27: Abaújtár–Vár; 28: Lajosmizse–Szebenyi-dűlő, Verebes-tanya; 30: Magyarbánhegyes–Kereszt-dűlő

A magyarországi darabok között ilyen, a déli végeken előkerült darabokkal csak elvétve találkozunk. A gyűrűk között jóval kisebb számban fordulnak elő bronzból készült példányok (legyenek azok kalapáltak vagy öntöttek), és a vonalas/sematikus kialakítású magyarországi példányokra a délieken megfigyelhető szögletes vonalvezetés sem igazán jellemző. A nagymarasi *(3. kép 35)* az, amely leginkább kötődik a délvideki darabokhoz.

A romániai és szerbiai idézett gyűrűkhöz hasonlatos, egy vonallal kialakított, vízszintes, vagy S-alakú test a magyarországiakon is megjelenik (ezüst- és bronz példányokon egyaránt), az állatalak ezen esetekben is a gyűrű karikájával párhuzamos, kialakítása poncolt, vésett. Az ilyen kialakítású gyűrűk a magyarországi anyagban vélhetően korábbra keltezhetők. Az Orosháza-környéki gyűrűk egy kivétellel *(2. kép 11)* ilyenek, ami már önmagában is érdekes, de ha hozzávesszük, hogy a régióból a magyar éremanyag már II. Andrástól kezdve szinte teljesen hiányzik, különösen az. A régió jelentősen veszített a súlyából a 13. század első harmadának végére.²³ A területi súlyponteltolódás nyomát láthatjuk a „testesebb” állatok megjelenésében, az ország egyéb pontjain, így talán nem csak térbeli, hanem időbeli csoportot alkothatnak a Duna–Tisza-közén talált gyűrűk is (Bugac, Szentkirály, Szank), melyeken az állat teste poncoltan „kivésett”.

16: Telekgerendás–Faragó-dűlő; 17: Hajdúszoboszló–Aranyszeg; 18: Kiskunmajsa–Jonathermál-kelet; 19: Bugac–Bugacmonostor; 20, 23: Csorvás–Faluhely; 21: Tótkomlós–Kopáncs-halom; 22: Nagyszénás–Cifra-dűlő, Faluhely; 24: Tótkomlós–Gyümölcsös, 53-as tábla; 25: Verebely/Vráble (SK); 26: Bánát, szerbiai része; 27: Abaújtár–Vár; 28: Lajosmizse–Szebenyi-dűlő, Verebes-tanya; 30: Magyarbánhegyes–Kereszt-dűlő

Ez a folyamat olyannyira igaz lehet, hogy a tatárjárás kori kincseinkben csak „testes” állatokkal találkozunk, melyek a gyűrű karikájára merőlegesek. Egyedüli kivételt az abaújtári lelet jelent, ahol a pálcikaszerű változattal találkozunk *(2. kép 27)*.²⁴

Az állatalakos pecsétlők/csüngős díszek területi elhelyezkedése Pest, Bács–Kiskun megyék határára lokalizálható, az állatalakos gyűrűkkel azonos területre. Jelen kutatás szerint a kiskundorozsmai példányt leszámítva máshol nem is fordulnak elő.

Funkció

Az állatábrázolás jellegzetes módja – mint láttuk – többféle tárgytípuson is megjelenik a 12–13. században. Hátraforduló fejű, nyitott pofájú lényeket láthatunk gyűrűkön és csüngőkön/pecsétlőkön egyaránt. Utóbbiak funkcionális besorolásában látható a bizonytalanság a részünkről, amit kiterjeszthetünk a gyűrűkre is.

- ↑ Rózsa 2018: 186–187.
- ↑ Miután a leletben, több tatárjáráskori lelethez hasonlóan, 13. század elejére keltezhető éremanyag is volt, így a gyűrű jelen esetben nagy valószínűség szerint a korai érmekhez igazodik (Bakos et al. 2020: 54).

3. kép: 31: Csévharaszt–Pótharasztpuszta; 32: Csorvás–Faluhely; 33, 38: Bugac–Bugacmonostor; 34: Bugac–Monostori út; 35: Nagymaros–Törökmező; 36: Nagybörzsöny–Gándok; 37: Pozsony/Bratislava–Széleskút (SK); 39: Csengele–Templomhalom

Mint azt a bevezetőben már megfogalmaztuk, az állatalakos csüngőknek/pecsétlőknek eddig két fő típusa került elő.

A „klasszikus” pecsétlő formára (1. kép 2; 4. kép 33) a magyarországi régészeti anyagban összesen egy példát találtunk, amely a pilinyi–leshegyi 10. századi temető 2. sírjából került elő 1871-ben.²⁵ A sírban lelt feliratos pecsétlő (pecsétnyomó) feldolgozására, párhuzamainak áttekintésére Révész Éva vállalkozott. Tanulmánya alapműnek számít e tárgytypus elemzésekor.²⁶ A tárgy a 10. századot megelőző időszakból származik, eredeti funkciója feliratos oldala tanúsága szerint pecsétnyomó volt. Révész Éva hosszasan elemzi a pilinyi csüngő folyamán a kereszténység terjedésével jutottak el. Viseletüket nekik tulajdonított bajelhárító szerepükhöz kötik: nyakban viselve azokat, úgy gondolták védve lesznek betegségektől, ártó szellemektől.²⁷ A pilinyi darab sem ábrázolása, sem formája alapján nem kapcsolható az általunk itt közreadott szentkirályi darabhoz, de közelebb kerülhetünk általa példányunk funkciójához: cseppet sem egyértelmű annak pecsétlőként való értelmezése.²⁸

A másik fő típust a lapos, korongszerű példányok képviselik. Ezek közé sorolható a Pest megyei Mikebudán (1. kép 1; 4. kép 23) előkerült darab. Füle ugyan letörtött, de párhuzamai, így a kiskundorozsmai állatalakos példányé (1. kép 5; 4. kép 16) is a nyakban való viseletét támasztja alá: a lyuk a kerek lappal párhuzamos, az alak viseleti helyzetnek megfelelően került kialakításra. A kiskundorozsmai darabot publikálói csüngőnek tartották, amihez a fentiek nyomán mi magunk is csatlakozunk, azzal a megjegyzéssel, hogy az itt közreadott darabokhoz is társulhatott óvó–védő funkció, mint azt az előbbi esetben is láttuk. Az eddig bemutatott két formát a rajtuk levő mintakincs

25. Kimerítő kutatástörténeti áttekintéssel: Révész 2011: 3. lábjegyzet.
26. Révész 2011.
27. Révész 2011: 112–113.
28. Doncheva 2007: 411, Tab. 34/4, 17.

összeköti ugyan, de annak eldöntésére, hogy a kettő között volt/lehetett-e funkcionális különbség, még nem vállalkozhatunk.

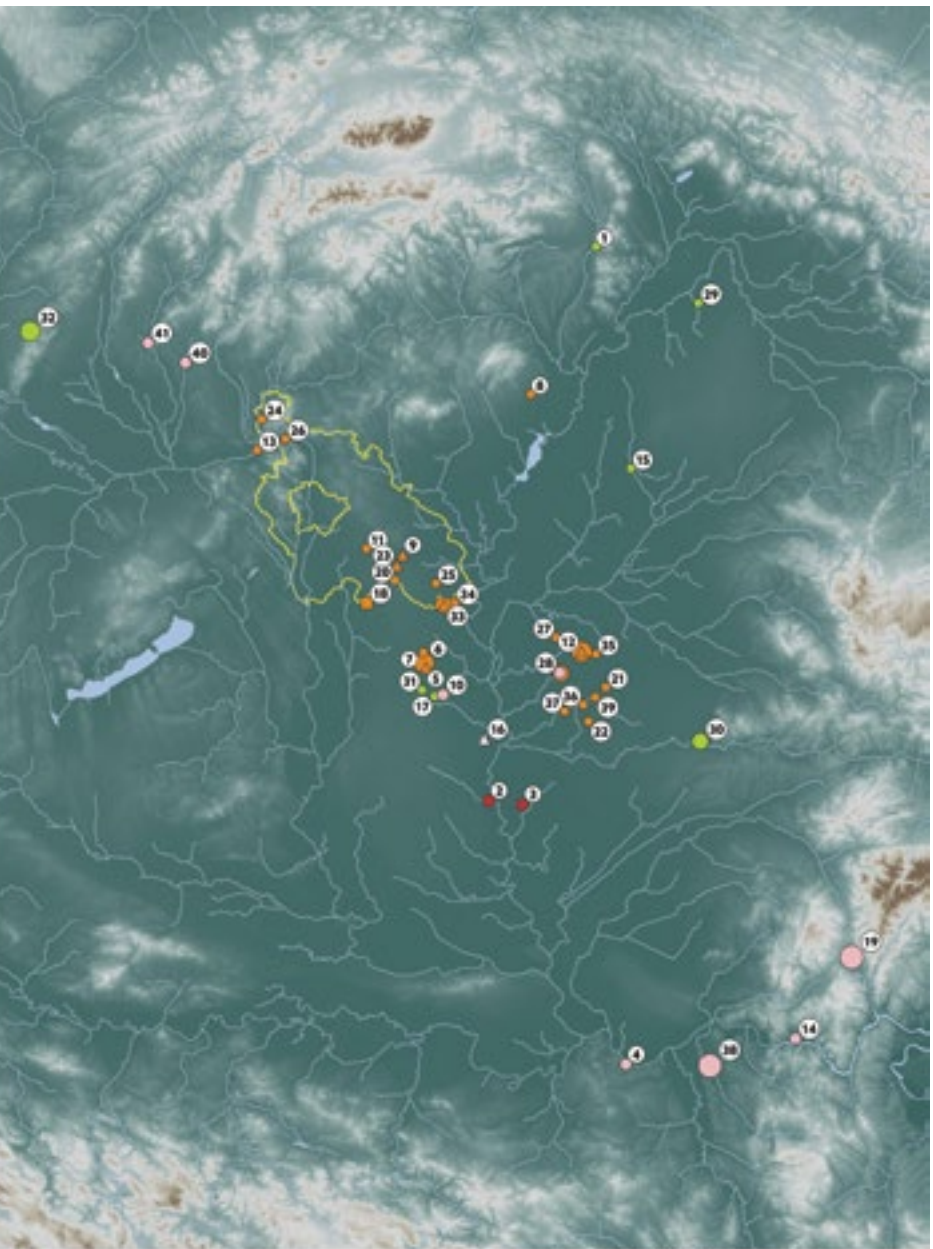
Két további darab (Ceglédbercel: 1. kép 4; 4. kép 9; Bugac: 1. kép 3; 4. kép 6) esetében a kerek/ovális, lapos tárgyhoz nem kis, kerek fül csatlakozik, hanem egy fogantyú, melynek végén ugyan látható egy lyuk, de az a mikebudai darabtól és emberalakos párhuzamaitól eltérően a tárgyra merőleges síkban került kialakításra, ami a nyakban való viselést megkérdőjelezi. Ugyanúgy, mint a minta helyzete, hiszen „lógatott” állapotban, mintegy fordított helyzetben állt. Ehhez a darabhoz is társulhatott óvó–védő jelentéstartalom, de a fenti észrevételek miatt eredetileg talán pecsétlő lehetett.

A gyűrűk esetében hasonló problémával állunk szemben. Nagy valószínűség szerint ujjon viselték őket, de nem igazán tudjuk, hogy milyen jelentéstartalom kapcsolódott hozzájuk. Az állatalakok miatt óvó–védő szerepük ezeknek a tárgyaknak is lehetett, de pecsétlő funkciójuk kérdéses. A kutatás előtt még számos megoldatlan kérdés áll. Miért nem találkozunk a Dunántúlon és Erdély területén ilyen gyűrűkkel? Mi az oka az állatábrázolások tengelyváltásának a 13. század elején? Csak a véletlen játéka, hogy az elrejtett kincsekben viszonylag nagy számban találkozunk velük?

1. Abajvár–Vár (2. kép 27)
2. Adorján/Adorjan–Felsőadorján SRB (2. kép 9)
3. Bándt/Banat SRB (2. kép 26)
4. Brestovik SRB
5. Bugac–Alsómonostor–Kürtási tanya (1. kép 3)
6. Bugac–Felsőmonostor (2. kép 19; 3. kép 33, 38)
7. Bugac–Monostori út 1. lh. (3. kép 34)
8. Bükkábrány–Bánya XV. lh. (2. kép 2)
9. Ceglédbercel–Gerje-párt (1. kép 4)
10. Csengele–Templomhalom (3. kép 39)
11. Csévharaszt–Pótharasztpuszta (3. kép 31)
12. Csorvás–Faluhely (2. kép 20, 23; 3. kép 32)
13. Esztergom–Ferenes Gimnázium
14. Felsőlupka/Gornea ROU
15. Hajdúszoboszló–Aranyzeg (2. kép 13)
16. Kiskundorozsma–Daruhalom-dűlő (1. kép 5)
17. Kiskunmajsa–Jonathermál-kelet (2. kép 18)
18. Kunbaracs
19. Kuptorja/Cuptoare ROU
20. Lajosmizse–Szebenyi-dűlő (2. kép 28)
21. Magyarbólyhegyes–Kereszt-dűlő (2. kép 30)
22. Mezőhegyes
23. Mikebuda–Gombos-turján (1. kép 1)
24. Nagybörzsöny–Gándok (3. kép 36)
25. Nagykőrös–Ludas (2. kép 8)
26. Nagymaros–Törökmező (3. kép 35)
27. Nagyszénás–Cifra-dűlő (2. kép 22)
28. Orosháza–Bánnum (2. kép 11, 17, 29)
29. Pátróha–Butorka-dűlő (2. kép 14)
30. Szabadhely/Sámbátenyi ROU
31. Szank-Kápolnahely (2. kép 1)
32. Széleskút/Solodnica SVK (2. kép 6-7; 3. kép 37)
33. Szentkirály–Kelő-tanya (1. kép 2; 2. kép 3-4)
34. Szentkirály–Kocsis-tanya (2. kép 10)
35. Telekgerendás–Faragó-dűlő (2. kép 16)
36. Tótkomlós–Gyümölcsös (2. kép 24)
37. Tótkomlós–Kopáncs-halom (2. kép 21)
38. Tinjane SRB
39. Véggyháza–Zsibrik-domb (2. kép 15)
40. Verebely/Vrable SVK (2. kép 25)
41. Zobordarás/Dražovce SVK (2. kép 12)

- sírból / objektumból származó gyűrűk
- kincsleletből származó gyűrűk
- fémkeresős kutatásból származó gyűrűk

- ismeretlen forrásból származó gyűrűk
- fémkeresős kutatásból származó bronzlemez
- objektumból származó csüngők és pecsétlők

- 1 db
- 2 db
- 3 db

4. kép: A cikkben hivatkozott tárgyak és párhuzamaik elterjedési térképe · Készítette: Rupnik László

Összefoglalás

A 12. század második felében, a Kárpát-medence keleti felében a csüngők/pecsétlők, illetve a gyűrűk egyes csoportjain jellegzetes hátraforduló fejű, nyitott pófájú állat alakja tűnik fel és terjed el.

Az állatalakok ilyen megfogalmazása ugyan előfordul a korábbi évszázadok anyagában, de ez nem nevezhető számottevőnek. A visszaforduló állatalakok egy viszonylag zárt

csoportot alkotnak a 12–13. századi Kárpát-medencében; gyűrűkön és csüngőkön/pecsétlőkön egyaránt előfordulnak a Balkán területén a 10–12. században a mai bolgár, macedón, szerb és horvát területeken, de találkozhatunk velük a Kárpátoktól keletre eső hatalmas területeken is: gyűrűkön, pénzérmeken, illetve egyéb alkotásokon. Mindössze ezek a biztos tények, a többi a spekulációk zavaros világa, és újabb megválaszolandó kérdéseket generál, amit csak széles (eurázsiai) kitekintésben lehet értelmezni.

REGUARDING ANIMAL FIGURES ON FINGER RINGS, PENDANTS, AND SEALS

The present paper is dedicated to various archaeological artefacts from the 12th–13th centuries decorated with regarding animal (feline?) figures, predominantly with open jaws and raised tails. These depictions appear on finger rings, as well as pendants/seals. All objects listed in this catalogue have been found by metal detectors, but the same can be said about the national level: items from closed contexts are rare. Therefore, their dating is not a simple task – although not an impossible one either.

On the seal pendant found during an excavation in Kiskundorozsma–Daruhalom path, a human figure appears alongside the depicted animal, thus this 12th–13th-century object connects the different motifs. Finger rings with both anthropomorphic and regarding animal figures appear in coin hoards of the Mongol invasion, however, they are missing from the 10th–12th century cemeteries without a church building or ‘row’ cemeteries. Therefore we can assume their appearance in Hungary from the mid-12th century.

Taking a glimpse at the international level, these finger rings, as well as the pendants/seals can appear in the Balkans, where they had probably been seals and stamping tools in Byzantine culture. However, even in the Empire, there could have been a change in function, and they reached the peripheries as apotropaic objects, carried by the population movements of the time.

In the Balkans, such figures can be predominantly found on bronze finger rings, while among Hungarian specimens, there are numerous silver rings with hammered heads alongside much fewer bronze variants.

According to our chronological observations among finger rings from the Carpathian Basin, on earlier examples, the animal figure was drawn with one line and is parallel to the level of the ring. In contrast, later ones are more elaborately worked, and perpendicular to the plane of the finger ring. A geographical divide between the two groups can be observed as well: in the Orosháza region, an area that lost its significance by the 13th century, only elements of the first group appear, while in treasure hoards from the Mongol invasion almost exclusively contain examples from the second group.

Due to the rise in metal detecting activity, the number of finger rings and pendants/seals are continuously increasing, and we can assume the image outlined by these finds will also change, answering some of our fundamental questions. Why are objects with this type of ornament missing from certain regions (Transylvania, Transdanubia)? Is it the lack of metal detection, or they were not even in use in those areas? We are also puzzled by certain questions from beyond the borders as well: why are examples from modern-day Serbia and Romania made predominantly of bronze, and found exclusively in graves, in contrast to those found in Hungary?

Besides the Hungarian examples, almost the same amount of objects decorated with regarding animal figures are known from the Balkans. Their apotropaic function is highlighted by Hungarian and international research as well. This motif is found not just south, but also east of the Carpathian Basin. To uncover its origins, the roles of its carriers in the Balkans, and the various cultural ties connected to it is a task for future research – that stands on solid ground.

KATALÓGUS

Nagybörzsöny–Ganádok - 10785
4. Gyűrű: TIM 2020.14.1.
(Kóka István találata.) Fejje kiszélesedő lemezkarikás, kalapált ezüstgyűrű. A domború fejre hátratekintő, hosszúnyakú, négylábú, sörényes állatalakot poncoltak, melynek egyik mellső lába felemelt. A gyűrű síkjával párhuzamosan ábrázolt állat körül vonalkeret nélküli, értelmezhetetlen, poncolt körirat látható. Vállát a fejre merőleges poncolt vonaldiszkek borítják, melyek a fej kiszélesedő kis tagjához illeszkednek. Karikája lapos, a tárgy hiányos. Fej átm.: 1,5 cm; teljes h.: 2 cm; v.: 0,2 cm.

Mikebuda–Gombos-turján - azonosító nélkül
2. Csüngő/Pecsétlő: FMC 2020.32.1.1.
(Kosztolányi Gyula találata.) Kerek, lapos, bronzból öntött. Előlapján poncolással kialakított keretelt mezőben (átm.: 1,6 cm) poncolt négylábú állat alakja, felcsapott villás farkkal, visszaforduló fejjel, nyitott pófával. Diszitetlen hátlapján a modern sérülések mellett talán korszakazonos vésetek is láthatóak, egymást keresztező párhuzamos vonalak formájában. Füle a tárgy testéből is nagyobb részt kiragadva tört le, egykoron az állat fejénél került kialakításra. Átm.: 1,9 cm; törött h.: 1,6 cm; v.: 0,2 cm.

Nagymaros–Törökmező - 10830
5. Gyűrű: TIM 2020.15.1.
(Konecsni Béla és Petyánszki Attila találata.) Bronzból öntött, díszített fejű gyűrű. A téglalap alakú fején a karika síkjára merőlegesen hátratekintő négylábú állat látható keretelt mezőben. A váll lépcsőzetes, a fejre merőleges, párhuzamos rovátkákkal díszített, karikája lapos. Karika: 2,3 × 2,1 cm; fej: 0,9 × 1,15 cm; v.: 0,1 cm.

Ceglédbercel–Gerjepart - 33996
1. Csüngő/Pecsétlő: FMC 2020.33.1.1.
(Rácz Nándor találata.) Kerek, lapos, bronzból öntött. Előlapján keretelt mezőben visszaforduló, farkát felcsapó állat utánvésett mintája, „fejjel” a fogantyú felé. A keretelt vonalból apró, rövid vésetek indulnak az állat irányába, de ezek csak rövid szakaszon láthatók. A visszaforduló állat első két lábát előre nyújtja, mintegy „futó/lépő” pózban ábrázolt. Az állat hátából vésett vonal indul, mely Kiméra(?) hátából kinövő kecskefej sematikus ábrázolása is lehet. Hátdala lapos, díszítetlen, sima. A kerek laphoz hosszú, vége felé szélesedő trapéz alakú fogantyú csatlakozik, végében 0,3 cm átmérőjű kerek lyukkal. Átm.: 1,8 cm; h.: 3,3 cm; v.: 2–3 cm.

Nagykőrös–Ludas - 41558
3. Gyűrű: FMC 2019.11.1.16.
(Steuer István találata.) Fejje kiszélesedő lemezkarikás, kalapált ezüstgyűrű. Az aranyozott fején a karika síkjával párhuzamosan hátratekintő állat képe látható, teste poncolt. Kerek fejéhez vésett díszű váll csatlakozik, karikája lapos, zárt. Fej átm.: 1 cm; karika: 1,9 × 2,1 cm; v.: 0,2 cm.

Csévharaszt–Pótharasztpuszta - 58228
6. Gyűrű: FMC 2015.35.1.1.
(Meleg József találata.) Bronzból öntött, díszített fejű gyűrű. Ovális fején öntéssel kialakított, pontozott keretben visszaforduló négylábú állat látható a gyűrű síkjával párhuzamosan. Karikája kiszélesedő, díszítetlen vállal csatlakozik a fejhez. Fej átm.: 1 × 1,3 cm; fej v.: 0,2 cm; karika átm.: 2,2 cm; v.: 0,1 cm.

TEXTILPLOMBÁK PEST MEGYÉBŐL

Bevezetés

Az első ezredforduló körüli Nyugat-Európában, a Római Birodalom bukását követő „sötét évszázadok” végére, a fennülő gazdaság egyik mozgatórugója a textilipar lett. A minőségi szövetekkel való kereskedés nemcsak a nemzetközi kapcsolatok újjászülését hozta, hanem a technikai fejlődés, és ezáltal a társadalmi átalakulások motorjává is vált. A textiltermékek jelentősen megnövekvő szerepe a kereskedelemben létrehozta a minőségbiztosítás és márkavédelem gyakorlatát. Ez annyit jelentett, hogy a nagyobb textil-előállító központok egyrészt szabályozták és egységesítették a területükön folyó posztógyártást, a lehető legmagasabb minőség állandó szinten tartására törekedve. Másrészt a stabil minőséget a saját nevükkel kapcsolták össze, megfelelő jelekkel ellátva a kereskedelmi forgalomba kerülő árut. Ennek legfőbb oka az utánzások és hamisítások visszaszorítása volt. Ezek a „jelek” kezdetben hímzések, festések, majd viaszpecsétek voltak, és majd csak a 13. század végétől – minden bizonnyal bizánci mintára – jelentek meg az ólomból készült bélyegek, vagyis a textilplombák. A plombázást szigorúan szabályozták: csak miután a kiválasztott mesteremberekből álló tanács alaposan átvizsgálta az esetenként 25–30 m hosszú szövetek minden egyes négyzetcentiméterét (1. kép), lehetőtt a textiltermékekre ólompecsétet rakni. A plombákat vagy pénzekhez hasonló módon ráütötték, vagy speciális fogóval (2. kép) rászorították a szövetek végére. A textilvéget úgy csomagolták ezt követően, hogy a leplombázott széle került belülrre, a plombát kissé kilógatták (3. kép), hogy az utolsó rőf eladásáig leellenőrizhető legyen a termék eredete. Az európai gazdaságtörténetben az ólomplombák használata egészen az újkorig szinte kizárólag a textiliparra korlátozódott. A textilplombák páratlan régészeti forrást jelentenek a textilárak nemzetközi mozgására, az egyes helyszínek fogyasztási szokásaira és – bizonyos korlátokkal – a települések gazdasági erejére vonatkozóan.¹

Általános helyzetkép

A mai Pest megye területén 2021 januárjáig hetvenhét olyan plomba vagy plombatöredék került elő, melyek a középkori és kora

újkori textilgyártás és –kereskedelem tárgyi emlékeinek tekinthetők. A leleteket múzeumok és magángyűjtemények őrzik: a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum (harminckét darab), a ráckevei Árpád Múzeum (hat darab), a Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeuma (kilenc darab), a váci Tragor Ignác Múzeum (tizennyolc darab) és magángyűjtemény (tizenkét darab). Szerencsés módon a plombák többségének ismerjük a pontos lelőhelyét, tizenkét esetben azonban csak a járásról vagy a szűkebb régióról van adatunk. Ez utóbbiak közül három a Ferenczy Múzeumi Centrumban, illetve kilenc magángyűjteményben található. A hetvenhét plombalelet huszonnégy lelőhelyről származik. Földrajzi megoszlásuk a megyében rendkívül egyenletlen, és első ránézésre logikátlan, mivel nem mutat összefüggést a települések egykori jelentőségével (4. kép). A legtöbb helyen egy vagy két példány került elő, ennél több mindössze kilenc helyszínen bukkant fel. A legnagyobb mennyiséget – nem olyan meglepően – Visegrád városában találták (*katalógus* sz.: 57–65). A város területén zajlott különböző ásatásokból kilenc textilplombát azonosítottunk. Érdekeség, hogy a sokkal kevésbé kiemelkedő Hernádon hét posztóbárcáról tudunk (*katalógus* sz.: 14–20). A lelőhely jelentőségét valószínűleg a Szegedre vezető út adta és az azon, a lelőhely közelében fekvő vacsi hetivásár.² Az elvártnál valamivel kevesebb, mindössze hat példány került elő a középkori Vácról (*katalógus* sz.: 49–54). Országos viszonylatban már átlagosabb helyzetet mutat Ráckeve (*katalógus* sz.: 34–37), Tatárszentgyörgy (*katalógus* sz.: 41–44) és Újlengyel–Vatya (*katalógus* sz.: 45–48), négy–négy lelettel. Az első egy elpusztult falu a Duna ráckevei átkelőjénél. Az újlengyeli egykori Vatya falu a Pestről a közép–tiszai átkelőhöz (Tiszavarsány) vezető főút mentén helyezkedett el. Valószínűleg hatással volt az ellátására a ceglédi sokadalom közelsége is.³ Ugyan Tatárszentgyörgy kissé távolabb esik a fontosabb utaktól és ismert főbb piacok helyektől, de valószínűleg itt is szerepe lehetett a szegedi és a varsányi kereskedelmi útvonalaknak. Három–három textilplombával dicsekedhet Nagybörzsöny (*katalógus* sz.: 30–32), Márianosztra–Toronyalja (*katalógus* sz.: 27–29) és Ipolydamásd–vár (*katalógus* sz.: 23–25).

- ¹ Összefoglalva és részletesebben lásd: Mordovin 2018: 33–44.
- ² Weisz 2012: 154.
- ³ Weisz 2012: 154.

1. kép: A kész posztóvég ellenőrzésének és lepecsételésének folyamata. 17. századi dombormű, Museum de Lakenhal, Leiden · Fotó: Mordovin Maxim

Nagybörzsöny–Torony–földek helyzetét azzal magyarázhatjuk, hogy a szomszédos középkori bányásztelepülés pénteki hetivásárral rendelkezett, ráadásul a közelében három rév is volt: a szobi, a helembai és a ságizsidói.⁴ Márianosztrán egy pálos kolostor tevékenységének emlékeit láthatjuk,⁵ Ipolydamásd pedig végvár volt, melynek váralja–településén a 15. században egy hetivásárt is említenek.⁶ Külön kiemelendő két település, ahol több lelőhelyről is előkerült nagyobb számú textilbárca. Az egyik Bugyi – itt két helyszínen találtak öt plombát (Telek–puszta és Vány falu: *katalógus* sz.: 2–6), míg Dabason legalább két helyről tudunk négy plombáról (*katalógus* sz.: 8–11). Ez utóbbi azért bizonytalan, mert három bárca szórványlelet Dabas környékéről. Talán ezeknél is a szegedi út közelsége ad magyarázatot a plombák viszonylag nagy számára, és valószínűsíthető, hogy a ráckevei rév felől érkező út is ezen a környéken csatlakozott be.

Még négy lelőhely büszkélkedhet két–két textilpecséttel, ezek: Ceglédbercel (*katalógus* sz.: 7), Érd–Dunapart (*katalógus* sz.: 12–13), Hévízgyörk (*katalógus* sz.: 21–22) és Vámosmikola (*katalógus* sz.: 55–56). A felsoroltak közül Érd–Dunapart és Vámosmikola–Kengyeles egyaránt egy–egy révhez kapcsolódik, az utóbbihoz közeli Mikolán pedig volt hetivásár is.⁷ Ceglédbercel esetében a már említett közép–tiszai átkelőhöz vezető út és a ceglédi sokadalom, míg Hévízgyörknél a saját hetivásár és az egri út biztosította a minőségi posztó utánpótlását.⁸ A további nyolc lelőhelyen – Apaj (*katalógus* sz.: 1), Csővharaszt, Kiskunlacháza (*katalógus* sz.: 26), Mikebuda, Péteri (*katalógus* sz.: 33), Szigetcsép (*katalógus* sz.: 38), Szigetszentmárton (*katalógus* sz.: 39) és Tápióság (*katalógus* sz.: 40) – csak egy–egy plombát találtak.

A Pest megyei textilpecsétek általános állapota megfelel az országos átlagnak. Az összes leletből tizennyolc nem azonosítható, közülük kettő annyira deformálódott, hogy semmilyen minta nem vehető ki rajtuk. A maradék azonosíthatatlan példánynál a töredékességük vagy az analógiák hiánya nem teszi lehetővé – remélhetően egyelőre – a megfejtésüket. Végigtekintve a Pest megyében előkerült plombák származási helyein, hét régiót különíthetünk el: Anglia, Flandria, Észak–Itália, Dél–Németország (Bajorország), Szilézia–Lausitz, Alsó–Ausztria és Cseh–Morvaország (5. kép). Ezek rendkívül egyenlőtlenül képviseltetik magukat a leletanyagban, ahogy az egyes régiókhoz tartozó darabok megyebeli szóródása is véletlenszerű.

Anglia

A fentebb említett egyenlőtlenség már az első csoportnál is igen látványosan megmutatkozik. A legnyugatibb régióval kezdve, a hat angol vagy angliai jellegű plomba említendő. Három közülük két várban – Damásdon (*katalógus* sz.: 23) és Vácott (*katalógus* sz.: 52–53) – került elő, további három pedig falusias településeken: Nagybörzsönyben (*katalógus* sz.: 32), Bugyi–Telek–pusztán (*katalógus* sz.: 4), illetve Dabas környékén (*katalógus* sz.: 10). A hat angol bárca legalább három típust képvisel, melyek két

- ⁴ Weisz 2012: 146; Weisz 2013: 190, 331, 382.
- ⁵ A kolostor feltárására és leleteire lásd: Miklós 1997: 21–45.
- ⁶ Weisz 2012: 146.
- ⁷ Weisz 2012: 146; Weisz 2013: 135.
- ⁸ Hévízgyörkre: Weisz 2012: 154.

2. kép: A plombázáshoz használt nyomófogó. Museum de Lakenhal, Leiden
Forrás: Internet

előképre mennek vissza. Az előképek közös vonása az, hogy előlapjukon Anglia I. Erzsébet-kori címere, míg a hátlapjukon az uralkodó dinasztiára utaló Tudor-rózsa látható. A különbség csak annyi, hogy az egyiknél van körirat, míg a másik felirat nélküli. A címerképek jól keltezik az összes darabot a 16. század utolsó harmadára. Körirat nélküli példányok kerültek elő Bugyi és Dabas lelőhelyeken, illetve a váci várban. Az első kettő valószínűleg azonos, eddig analógia nélküli, egyszegecses típus. A váci lelet egy nagyobb méretű, kétszegecses változat, hasonlókat már több helyen is találtak Magyarországon.⁹ A maradék három lelet közül első helyen a váci vár második, viszonylag ép plombája említendő meg, melynél az ólom rossz megtartása ellenére a részletek még jól kivehetők. Az előlap körirata a Térdszalagrend, majd később az angol királyi címerhez tartozó mottó: *HONI SOET CV MAL V PENSE*, a hátlapon pedig egy személynév: *GVILELMVS ALMANDETE* olvasható. A látványos és szép plombán látható mottóba több betűzési hiba is csúszott, helyesen *HONI SOIT QVI MAL Y PENSE* lenne, ráadásul az utolsó szó P-betűje a plombán fordított állású. Az ilyen apró részletek miatt merült fel, hogy az angol plombák e típusához tartozó legtöbb változat nem Angliából származik, hanem vagy valamelyik nyugat-európai országban, vagy – a leggyengébb utánpótlás esetében – a török hódoltság területén készült, az ott előállított posztó jelölésére, hogy azt angol terméként lehessen eladni. Ha a váci példánynál el is képzelhető, hogy – ha nem is Angliából – valamely nyugati országból érkezett, addig a nagybörzsönyi és a damásdi példányok mérete és minősége nagyon erősen egy helyi előállítóra mutat. A damásdi plombán a körirat rövidebb, mint a hiteles daraboknál, illetve a második része fejjel lefelé van az elsőhöz képest. A hamisított angol plombák nagyon nagy számban – eddig már több mint száz darab – fordulnak elő az egykori Magyar Királyság területén. Elsősorban a végvárak területén találkozunk velük, illetve a gyártási régióként feltételezhető Maros–Körös közén. Ipoly-damásd tökéletesen bele is illik a képbe, Nagybörzsöny viszont kissé árnyalja az eddigi statisztikát.

Flandria

Flandria területéről mindössze három biztos darabról tudunk Pest megyében, ebből kettő visegrádi (egy-egy tournai-i és ypres-i: *katalógus* sz.: *59 és 65*),¹¹ illetve egy ráckevei lelet

(tournai-i plomba: *katalógus* sz.: 34). Mindhárom textilbárca a 14. század utolsó, esetlegesen a 15. század első évtizedeire keltezhető, ezzel a vizsgált megye legkorábbi ilyen jellegű leleteihez tartoznak.¹² Tournai plombái az egyik leggyakoribb típust jelentik a Kárpát-medencében, a város szövetei ráadásul az írott forrásokban is jól dokumentáltak.¹³ A Magyar Királyságban kifejezetten nagy népszerűségnek örvendett ez a textiláru. Ypres termékei szintén kedveltek voltak, azonban egyelőre sokkal kevesebb – mindössze hét – régészeti emlékükkal találkozunk eddig: a négy délkelet-dunántúli szórvány mellett Csorvásról, a sámsönházai Fejérkő várából és a pesti Molnár utcai ásatásról ismerünk ilyeneket.¹⁴ A visegrádi a felsorolt példányok közül azonban egyikkel sem mutat hasonlóságot.

A Tatárszentgyörgyön talált egyik darab (*katalógus* sz.: 44) nem rendelkezik ismert analógiával, és – mivel nincs rajta felirat – jelenleg nem tudjuk városhoz kötni. Azonban több olyan jellemzőt is mutat, ami alapján valószínűsíthető, hogy egy flamand termékén érkezett Magyarországra. E tulajdonságok egyike a plomba rögzítési módja: nem hagyományosan szegecses, hanem zsinórra felfűzhető. Az egyik ábrázolása – Isten Báránya – ugyancsak elsősorban Németalföldön és Észak-Franciaországban gyakori (pl. Tienen és Rouen). A firenzei darabok mind szegecsesek, így nem jönnek számításba. Ezzel a bizonytalan darabbal négyre emelhetjük Flandria posztójának Pest megyei emlékeit.

Észak-Itália

Pest megye igazi különlegessége az a négy itáliai plomba, amelyek jelenléte látványosan jelzi a régió Medium Regnihez való tartozását vagy közelségét, de legalábbis az országos központokhoz való szorosabb kötődést. Önmagában az itáliai termékek jelenléte nem tekinthető rendkívülinek, azonban ez a négy példány három itáliai textilkészítő központot jelöl: Velence (két visegrádi lelet: *katalógus* sz.: *58 és 60*),¹⁵ Firenze (Albertirsa–Mikebuda környéke), illetve Padova (Bugyi–Ványfalu: *katalógus* sz.: 5). A velencei plombák viszonylag gyakoriak a Kárpát-medencében, a két Pest megyei darabon kívül huszonhat hasonló leletet ismerünk, de további analógiák Ausztriában, Lengyelországban, sőt Oroszországban is felbukkannak.¹⁶ Ezek keltezése szinte minden esetben a 14. század második felére és a 15. század elejére tehető. A firenzei textilbárcák már kifejezetten ritkának számítanak, mindössze két szórványleletről volt eddig tudomásunk. Sajnos a Pest megyei plomba sem változtat az arányon, mivel az is ismeretlen lelőhelyű (csak a megtalálási régióról van információnk), magángyűjteményben levő darab. A legkülönlegesebb lelet ebben a csoportban – és talán az egész

3. kép: Textilbála közétről kilógatott, leplombázott posztószéllel. 17. századi ábrázolás, Museum de Lakenhal, Leiden - Fotó: Mordovin Maxim

megyében – a szárnyas bikát ábrázoló ólompecsét. A töredékes példányon jól kivehető Szent Lukács evangélista szimbóluma. Az összes jelentősebb textilgyártó központ közül egyedül Padova kapcsolható össze a szenttel, ugyanis ott, a Santa Giustina kolostorban van eltemetve a teste. Az írott forrásokból ugyan nem értesülünk arról, hogy a padovai textil eljutott volna a Magyar Királyságba, de nem ez lenne az első olyan település, mely textiltermékeinek magyarországi importjáról csak a régészeti leletek alapján szerzünk tudomást. A firenzei és a padovai leletek keltezése legfeljebb stíluskritikai és történeti alapon lehetséges, de a 14–15. századon belül nem szűkíthető.

Dél-Németország

A negyedik régió – a történeti Bajorország – hét textilbárcája három városból érkezett: Memmingen, Ulm és Nürnberg.¹⁷ Az egyetlen memmingeni darab ismeretlen lelőhelyű, Albertirsa és Ceglédbercel környékén került elő. A város minőségi posztó- és barhenttermékeiről volt híres, ólombárcája a Kárpát-medence számos pontján felbukkan, a Pest megyeien kívül tizenhárom darabról tudunk. Keltezése – az írott forrásokkal összevetve – a 15. és a 16. századra tehető, de a konkrét szórványleletnél ezt nem tudjuk pontosabban meghatározni. További két németországi plomba ulmi származású. Egyik – a memmingenihez hasonlóan – ismeretlen lelőhelyű, ugyancsak Albertirsa–Ceglédbercel–Mikebuda

környéki; míg a másikat Péteriben (*katalógus* sz.: 33) találták. A két lelet nem teljesen egyforma, valószínűleg eltérő minőségű vagy fajtájú (színű) termékhez tartoztak. A koruk azonban – az ismert, stratigráfiával rendelkező analógiák alapján – azonosan, a 16. század első felére tehető. Ulm város plombái kifejezetten gyakoriak az egykori Magyar Királyság területén, egyaránt felbukkannak a falusias településeken, a városokban és a várakban. Az ulmi posztó népszerűségét az írott források is jól tükrözik.

Hasonlóan jól dokumentáltak az oklevelekben a nürnbergi szövetek is. Magyarországon a 15. századtól megjelenő termékek a 16. század közepén a behozott legjobb minőségű szövetek több mint 70%-át tették ki. Ez a mennyiség a régészeti leletanyagban is megmutatkozik. Pest megyében négy nürnbergi plombáról van tudomásunk, melyek három, eltérő időrendű, különböző típust képviselnek. A legkorábbi, még a 15. század végére keltezhető, rendkívül töredékes darabot Újlengyel–Vatya lelőhelyen találták (*katalógus* sz.: 46). Ennek egyik oldalán Szent Lőrinc alakja, míg a másikon reneszánsz felirat: (N)V(R)[N]/BER[GK] szerepel. A 16. század első feléből származik a tatárszentgyörgyi Savanyú-dűlő területén (egykori Zádogegyháza) lelt plomba, melynek mindkét oldalán Nürnberg város címere látható (*katalógus* sz.: 41). A harmadik típushoz két lelet is tartozik, mindkettő lelőhelye közelebbről nem ismert, az egyik Mikebuda, míg a másik

- ↑ Legutóbb összefoglalva: Mordovin–K. Németh 2019: 133.
- ↑ Részletesen kifejtve: Mordovin 2018: 231–242; legutóbb összefoglalva: Mordovin 2019a.
- ↑ Tournai-i darab publikálva: Varga 2014: 72, 4. kép.
- ↑ Mordovin 2018: 83–84, 95; Mordovin 2019b: 457–458.
- ↑ Mordovin 2019b: 433–458.
- ↑ Mordovin 2018: 94–95.
- ↑ Publikálva: Bárdi 2014: 124; Varga 2014: 71, 3. kép 2.
- ↑ Összefoglalva lásd: Mordovin 2018: 217–218.

- ↑ A három város plombáiról részletesen lásd: Mordovin 2017: 84–90, Fig. 2. (Nürnberg), 90–93, Fig. 3. (Ulm), 94–95, Fig. 4c–d (Memmingen); Mordovin 2018: 138–148 (Nürnberg), 157–165 (Ulm), 167–168 (Memmingen).

Dabas közigazgatási határain belül került elő *(katalógus sz.: 11)*. A nürnbergi bárcákon belül ez a változat viszonylag ritka: egyik oldalán a város címere, a másikon pedig egy N betű van. Miközben az első két típusnak számos analógiája ismert a Kárpát-medencében, az utóbbihoz hasonló példányokat csak Bajcsa és Diósgyőr váraiból ismerünk.¹⁸ Ezek már mind a 16. század utolsó harmadában készülhettek.

Lausitz

Hét város huszonöt plombája képviseli a következő régiót: Lausitzot és Sziléziát. Jóllehet történelmileg és jogilag is eltérő utat jártak be, sőt, jelenleg három ország között oszlanak meg (Csehország, Lengyelország és Németország), ugyanakkor gazdaságilag a fejlett textiliparuk összekapcsolódott két fontos központ – Görlitz és Boroszló (ma: Wrocław, ném.: Breslau) – dominanciája alatt. A tágabb régió huszonöt ólombárcájának – ami a teljes Pest megyei mennyiség harmada – több mint a fele (tizenhárom darab) Görlitzből érkezett. A textilgyártásáról híres lausitzi város termékeiről a hazai források bőségesen beszámolnak. Így tudjuk például, hogy a 16. század középső harmadában ez volt az olcsóbb posztók közül az egyik legnépszerűbb fajta, a név szerint megnevezett termékek közül az 1542. évi vámjegyzékben a harmadik helyen áll, Boroszló és Jihlava (ném.: Iglau) mögött.¹⁹ Annyit érdemes még megjegyezni, hogy számos boroszlóiként szállított bála is tartalmazhatott görlitzi szöveteket. Ahogy Pest megyében is ebből van a legtöbb lelet, úgy országosan is ez a jellemző kép. Az összes ismert Kárpát-medencei textilplomba 14%–a tekinthető görlitzi eredetűnek. Ha csak az azonosítható példányokat vesszük figyelembe, akkor ez az arány 24%–ra nő. Görlitz város ólombárcái azonban nem csak az egykori Magyar Királyság területén fordulnak elő nagy mennyiségben, hanem a mai Lengyelországban és Ukrajna nyugati régióiban is.²⁰ Pest megyében a tizenhárom görlitzi plomba legalább tíz különböző típust képvisel, melyek közül csak négy fordul elő duplán. Görlitz plombáinál az előlapon általában egy gótikus korona látható, míg a hátlapon gótikus minuscula felirat: *forder görlicz*. A posztót ellenőrző hivatalnokok – valószínűleg a munka nagy mennyisége miatt – rendszeresen félrepecsételték a plombákat, így a felirat vagy a korona lecsúszott, részben lemaradt a plombakorongról. Olyan is előfordult azonban, hogy az előlapot véletlenül felülpecsételték a hátlap képével: ilyen az egyik hernádi példány *(katalógus sz.: 18)*. A típusok elsősorban a korona rajzolatában különböznek, amely ennek megfelelően lehet egyszerű vagy mellékjelekkel ellátott, ráadásul az egyszerű változatoknál is vannak ábrázolási eltérések. Egyelőre még nem sikerült rendszert találni az eltérésekben, melyek egyrészt különböző minőséget takarhatnak, másrészt kronológiailag is eltérhetnek. Legkorábbinak a Szigetszentmártonban *(katalógus sz.: 39)* és Visegrád–Zách Klára utcában *(katalógus sz.: 64)* talált darabok tűnnek, melyek a visegrádi lelet alapján a 15. századra keltezhetőek, azon belül is leginkább a század középső harmadára. Mindkettőn a gótikus korona egy hegyes aljú címerpajzsban látható, és ez az ábrázolás ismét-

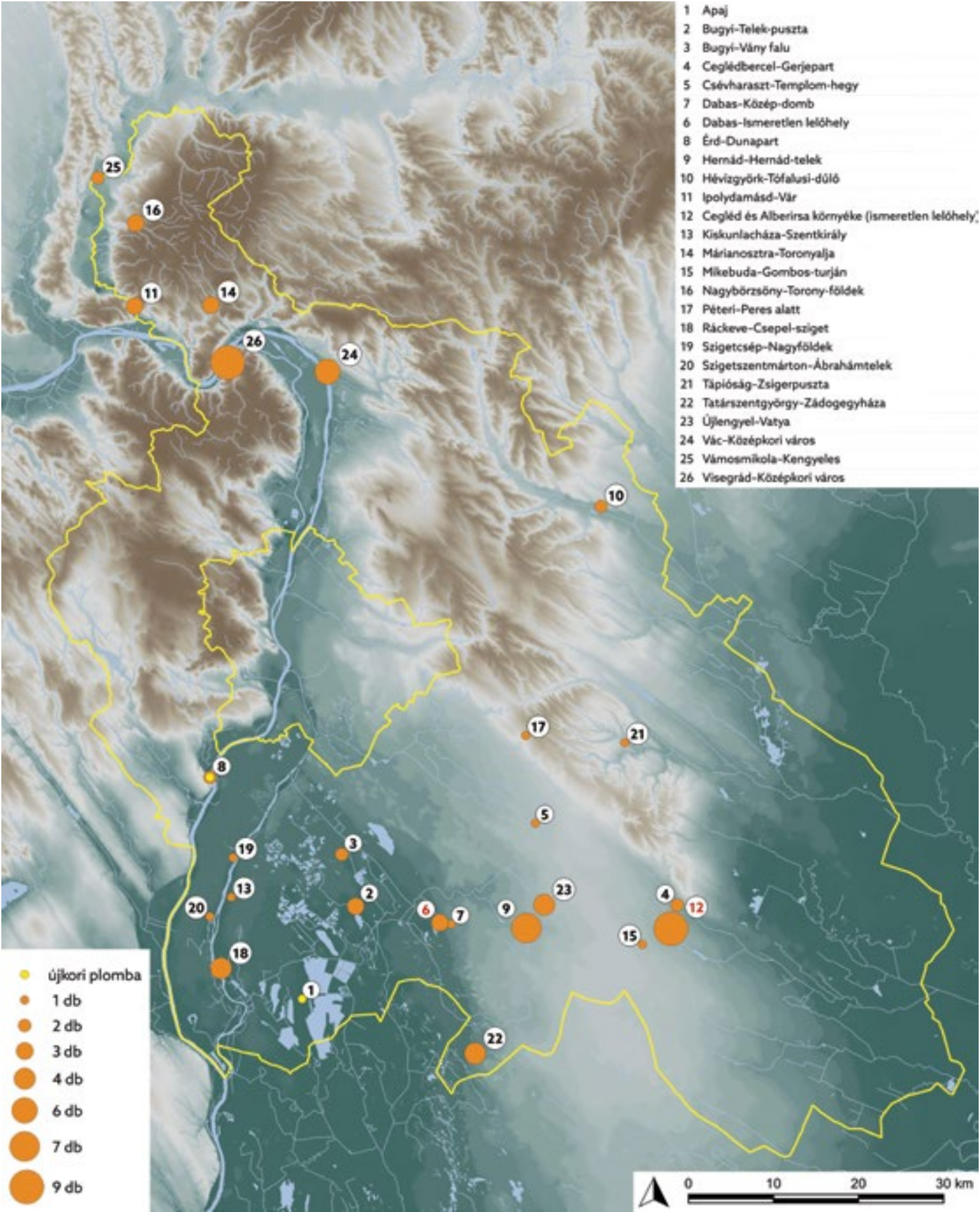
lődik meg a hátlapon is. Teljesen sima korona és az említett felirat jelenik meg hat esetben, három ismert lelőhelyen: Hernád (3 darab: *katalógus sz.: 14, 18–19*), Visegrád–Rév utca *(katalógus sz.: 57)* és Szigetsép *(katalógus sz.: 38)*, illetve egy szórvány. Ezek sem teljesen egyformák, mert a korona rajzolata bizonyos részletekben különbözik. Itt is a visegrádi darab stratigráfiai adatai segítenek a típusok keltezésében a 15. század végére. A többi görlitzi plombánál az alapjelölésen kívül különböző mellékjeleket láthatunk. Legtöbb esetben ilyen mellékjel egy gótikus g betű a korona alatt (pl. Ceglédbercel: *katalógus sz.: 7*, Tápióság: *katalógus sz.: 40*), illetve a korona és a felirat alatt egyaránt (Hernád: *katalógus sz.: 20*, illetve egy szórvány lelet). Két esetben a hátoldali mellékjel – gótikus minuscula g vagy a betű – a felirat felett szerepel (Dabas–Közép-domb: *katalógus sz.: 8*, Hernád: *katalógus sz.: 15*). A mellékjeles változatok valószínűleg már egy összetettebb, bonyolultabb szabályozási rendszerre utalnak. Úgy tűnik, hogy a keltezhető, 15. századi daraboknál ilyen még nem fordul elő, ezért kizárásos alapon feltelezhethetjük, hogy ezek használata már inkább a 16. században terjedt el. A forrásokban például 1502–1503-ban találkozunk kétféle értékű görlitzi termékkel.²¹ Külön érdekesség a hernádi lelőhely esete, ahol az öt görlitzi plomba mindegyike más-más típushoz sorolható.

Még két plomba köthető Lausitzhoz, mindkettő Zittau városából érkezett. Az egyik Bugyi területén, az egykori Vány faluban került elő *(katalógus sz.: 6)*, míg a másik a váci Német városban *(katalógus sz.: 50)*. A rajzolat mindkét leleten hasonló: előlapon a város címerére utaló, egyfejű, jobbra néző sas, míg a hátlapon egy gótikus maiuscula: Z. Érdekesség, hogy míg a ványi példánynál a sas egy címerpajzsban látható, a váci darabon csak önmagában szerepel. Ugyancsak eltér a Z betű megjelenése is: a ványi plombán a betű fordított állású.²² A lelet kifejezetten ritka, korábban csak a váci volt ismert a Kárpát-medencéből, a ványival együtt számuk megduplázódott, de a keltezésük nem lett egyértelműbb. Időközben további öt zittaui plomba került elő az ország különböző pontjain, ezek egy kivétellel publikálatlanok: Esztergom–Szentkirály, Tótkomlós, Szeremle–Temető-dűlő, Rákóczipfalva–Varsány és Szarvas.²³ Stílaris jegyeik és az írott források együttesen²⁴ arra engednek következtetni, hogy a Magyar Királyságban csak a 15. század folyamán, legfeljebb a 16. század elején számolhatunk zittaui posztóval.

Szilézia

Az egykori Sziléziából a Pest megyei anyagban négy város plombája jelenik meg. A régió legfontosabb városa, Boroszló mindössze egy darabbal képviselteti magát (Újlengyel–Vatya

- ↑ Huszár 1972: 43–47; Kovács 2002: 179, No. 206.
- ↑ Ember 1988: 77.
- ↑ Mordovin 2018: 185–190.
- ↑ Kerekes 1902: 116.
- ↑ A váci plomba már publikált: Mordovin 2018: 316, Kat. 116.
- ↑ Pánya–Mordovin–Nagy 2019: 47, 77, 6. ábra 13.
- ↑ Lásd összefoglalva: Mordovin 2018: 191.

4. kép: Textilplombák lelőhelyei Pest megyében · Készítette: Rupnik László

falu: *katalógus* sz.: 47), pedig ennek áruja érkezett az olcsó posztókon belül a legnagyobb mennyiségben a Magyar Királyságba.²⁵ A koronás W betűvel ellátott típust sokáig tévesen egy csehországi városhoz (Jindřichův Hradec, ném.: Neuhaus) kötöttem. Ebből a plombából országosan majdnem harminc darab került elő, keltezése a 15. század végétől a 16. század második feléig tehető. Szintén egy példányban ismert Pest megyéből Lwówek Śląski (ném.: Löwenberg in Schlesien) textilbárcája: ez Ráckeve területén került elő *(katalógus* sz.: 35). A viszonylag gyakori típus egyik oldalán a város címerére utaló oroszlán, míg a másik oldalán a neve áll: LÖWEN / BERGK. Egy ép kunágotai lelet alapján ez a változat 1572 és 1596 közé keltezhető.

Országosan huszonkét lwóweki plombáról van tudomásunk. Ezek – az írott forrásokkal összhangban – azt mutatják, hogy a város posztója az 1540–es évektől terjedt el az országban és a század második felében vált igazán népszerűvé.²⁷

Az előzőekkel szemben meglepőnek tűnik a ritkábban előforduló lubini (ném.: Lüben) posztó két textilpecsétje Pest megyében. Az egyiket Bugyi–Telek-pusztá lelőhelyen találták *(katalógus* sz.: 3), a másikat pedig Ráckeve közigazgatási határain belül *(katalógus* sz.: 37). Lubin plombáinál az előlapon a város címerképe szerepel: sziléziai sas felső részén Szűz Máriával és gyermek Jézussal, a hátlapon pedig többnyire a település neve LOBEN formában. Országosan mindössze hat ilyen leletet ismerünk, ebből kettő az említett Pest megyei darabok, egy-egy Rákóczifalváról és Végegyházáról, illetve még kettő a pápai piactérről került elő. Az utóbbiak segítségével tudjuk keltezni ezeket a plombákat a 16. századra, annak is inkább a középső harmadára.²⁸

A legtöbb sziléziai plomba Chojnów (ném.: Haynau) városának textiljeivel érkezett a megyébe. Az országosan is gyakran számító típusból negyven darabról van információnk, ebből Pest megyében ötöt találtak eddig. Közülük egy szórvány, Albertirsa–Ceglédbercel–Mikebuda régiójából, továbbiak pedig Hévízgyörkön *(katalógus* sz.: 22), Visegrád–Fő u. 73. lelőhelyen *(katalógus* sz.: 61), Vác Német városban *(katalógus* sz.: 51) és Nagybörzsönyben *(katalógus* sz.: 30) kerültek elő. Az öt lelet három, kronológiaiilag is eltérő típust képvisel. A visegrádi és hévízgyörki példányok tartoznak a legegyszerűbb típushoz. Itt az előlapon egy erősen stilizált, háromtornyos városkapu látható, a hátlapon pedig egy gótikus minuscula: h. A második típusnál – melynek egyetlen képviselője a szórvány plomba – az előlapon már jobban kidolgozott, kváderfalas, háromtornyos városkapu látható, kapujában sziléziai sassal, a hátlapon pedig egy felirat olvasható HANAW / IN SCHLE / SIEN. A harmadik típus darabjai Vác belvárosából és Nagybörzsöny határából kerültek elő. Itt az előlapon a város címerében szereplő háromtornyos városkapu újra stilizált formában szerepel, de az ablakok és a bejárat jobban kidolgozott, mint az első változatnál. A hátlapon pedig csak a város nevére utaló, egyszerű H betű látható. Ennek a típusnak van olyan variánsa is – például Orosháza–Szentetornya lelőhelyről –, ahol a hátlapon ki van írva a város neve, alatta pedig egy 1568-as évszám olvasható.²⁹ Ez utóbbi azért jelentős, mert segít a chojnowi három plomba-típus kronológiájának tisztázásában. Ez alapján feltételezhető,

hogy az évszámos darab egy bizonyos minőségi szabályozás évét jelzi, a másik két típus pedig előtte készülhetett. A betűtípus alapján a második típus mindenképpen a 16. századra keltezhető, annak is inkább a középső harmadára. Így pedig az első típus lehetne a legkorábbi, vagyis 15. század végi – 16. század eleji.

Ugyan már nem tartozik Sziléziához, de annak közvetlen szomszédságában fekszik Leszno (ném.: Lissa) városa. A nagy-lengyelországi településnek két plombája került elő Pest megyében: egyik Nagybörzsönyben *(katalógus* sz.: 31), a másik pedig Vámosmikolán *(katalógus* sz.: 55). Leszno plombáit először egy újiregi depó feldolgozása során sikerült elkülöníteni.³⁰ A két rossz megtartású töredéken egy bikafej részletei vehetők ki, nagyon hasonlóak a két Pest megyei darabhoz, melyek szintén nagyon rossz megtartásúak. A lesznoi plombákat először tévesen, a felirat töredékessége alapján Nysa (ném.: Neisse) városához kötöttem.³¹ Azonban Łukasz Połczyński és Magdalena Przymorska-Sztuczka lengyelországi eredetű, Gdańsk egyik ásatásán előkerült plombákat feldolgozó tanulmányukban meggyőzően igazolták a szerencsésen, épebb állapotban megmaradt darabok alapján, hogy a bikafejes címert és [.] ISSA[.]-jellegű feliratokat ábrázoló textilbárcák LISSA vagy LISSAU városából származnak.³² Jelenleg országosan hat darab lesznoi plombáról van tudomásunk. A két újiregi és pesti mellett egy-egy további példány ismert Kunágotáról és Rákóczifalva–Varsányból. Mivel mindegyik vagy szórvány, vagy felszíni lelet, keltezésük nehézségekbe ütközik. A felső kronológiai határ ebben az esetben a tizenötéves háború lehet, ugyanis ekkor pusztulhatott el a legtöbb település, ahol ez a bárcatípus előkerült. Az ismert darabok közül stílusisan egyik sem keltezhető a 16. század elé. Ezek alapján nagy valószínűséggel ez a kora a nagybörzsőnyi és a vámosmikolai példányoknak is.

Alsó-Ausztria

Alsó-Ausztriából két településről is érkezett posztó a megyébe: Bécsből és Tullnból. Kifejezetten népes csoportot alkotnak ezek közül a bécsi plombák. A jó minőségű, de viszonylag olcsó textileknek hét bárcája ismert a megye területéről. Kettőt-kettőt találtak a visegrádi Zách Klára utcában *(katalógus* sz.: 62–63) és Márianosztra–Toronyalja pálos kolostorában *(katalógus* sz.: 27–28). További egy-egy darab került elő Dabas környékén, közelebbről nem ismert lelőhelyen *(katalógus* sz.: 9), illetve Kiskunlacháza–Szentkirályon *(katalógus* sz.: 26). A hetedik egy ismeretlen lelőhelyű szórvány, előkerülési helye Albertirsa,

- ↑ Ember 1988: 77.
- ↑ Lásd Mordovin 2018: 205–207. Itt még neuhausiként (Jindřichův Hradec) szerepel a tárgyalt típus.
- ↑ Mordovin 2018: 194–195.
- ↑ Mordovin 2018: 199–200.
- ↑ A chojnowi plombákról általánosan: Mordovin 2018: 191–194. Nagybörzsöny–Torony-földek plombája publikálva: Mordovin 2018: 276, Kat. 035.
- ↑ Mordovin–K. Németh 2019: 136, 163, Kat. 85, 169, Kat. 109.
- ↑ Mordovin 2018: 182–183.
- ↑ Połczyński–Przymorska-Sztuczka 2019: 313–314.

5. kép: A Pest megyében talált textilplombák származási helyei - Készítette: Rupnik László

Ceglédbercel és Mikebuda tájékára tehető. A legtöbb bécsi textilpecsét azonos képet mutat: előlapon a város keresztes címere, hátlapon Alsó-Ausztria pályás címere. Ezzel szemben a két márianosztrai lelet két további változatot képvisel. Bécs keresztes címere ezeknél is megjelenik, azonban a hátlapon az egyik esetben egy W látható, míg a másiknál egy egyfejű sas alakja. Kronológia tekintetében a visegrádiakról tudjuk, hogy a 15. század végére keltezhető rétegekből származnak. A két márianosztrai lelet felszíni szórvány, azonban a kolostor pusztulása 1539 és 1544 közé tehető,³³ így a plombák annál csak korábbiak lehetnek. A 15. századi, esetlegesen 16. század eleji keltezést megerősítik az írott források, illetve a más, megbízható stratigráfiával rendelkező leletek is (pl. Pápa–Fő tér vagy Pest–Molnár utca).³⁴ Érdekes, hogy a 16. századból jelenleg nem ismerünk írásos adatot Bécs posztójának magyarországi forgalmazására vonatkozóan. Ha ez valós helyzetet takar, akkor az összes bécsi plomba 15. századi lehet.

Külön figyelmet érdemel a megye egyetlen, Márianosztrán talált tullni plombája *(katalógus* sz.: 29). Az országos viszonylatban is ritkának tekinthető típusból mindössze négy további példányról tudunk (két szórvány mellett, egy-egy szécsényi és örvényesi lelet).³⁵ Tulln posztója a lehető legolcsóbb import szövetekhez tartozott, így jelenléte egy pálos rendi környezetben tökéletesen érthető. Az egyetlen írásos adat a város termékeinek magyarországi előfordulására vonatkozóan 1436–1437-ből származik. A plomba keltezése – ha figyelembe vesszük a környéken lelt két bécsi bárcat és a kolostor 1540 körüli pusztulását – feltehetően a 15. századra tehető.

Cseh-Morvaország

Az utolsó két lelet a Cseh Királyság területéről érkezett. Az egyik Jihlava (ném.: Iglau) városának posztóplombája, melyet az ipolydamásdi vár területén találtak *(katalógus* sz.: 24). A plomba előlapján a város címerállata – egy sün – látható, hátlapján pedig morva sas, mindkét esetben a címerképet töredékes felirat is kíséri: IGLAVIA. A jhlavai posztó a 15. század végétől adatolható a forrásokban. A 16. század folyamán a legolcsóbb termékek között sorolják fel és – talán éppen emiatt – rendkívül népszerű maradt. A város termékeinek elterjedését jól mutatja a negyvenkét plombalelet is, melyből tizennégy darab a pápai piactéren került elő, jól keltezhető, 16. századi rétegekből.³⁶ Az ipolydamásdi plomba nem hasonlít a pápaiakra, azoknál jobb kivitelezésű, igényesebb darab. Feltételezhetően nem kronológiai, hanem a plomba által jelölt posztó minőségbeli különbséget kell sejteni az eltérések mögött.

Az Apajban talált, második csehországi plomba Plzeň (ném.: Pilsen) városából származik *(katalógus* sz.: 1). Előlapján a város neve látható, néhány, kevésbé olvasható szövegrészlettel; a hátlapján pedig 1806 előtti Habsburg császári címer.³⁷ A városcímer hiánya egyértelműen egy gazdaságilag is központosított, abszolutisztikus birodalomra utal. A plomba megjelenése így összes-

^[1] Miklós 1997: 52.

^[2] Mordovin 2018: 172–175.

^[3] Mordovin 2018: 175.

^[4] Mordovin 2018: 203–205.

^[5] Göbl 2017: 14–15.

ségében 18. századi jellegű. Ennek ellenére a szegecses–füles rögzítési mód alapján a tárgyat egyértelműen textilgyártáshoz kapcsolódó ólombárcaként lehet értelmezni. Publikált analógiája a leletnek még nem ismert, de számos hasonló, azonos Habsburg császári címeres plomba fordul elő más városnevekkel. Például Pápán egy bécsi, a mai Nyugat-Ukrajnában egy litoměřicei (ném.: Leitmeritz), przemýši (ném.: Premissel), illetve chrudimi. Mindezek alapján gyaníthatóan egy olyan, monarchia–mértékű manufaktúra–hálózatról lehet szó, melynek kezdetei az 1740–es években indulnak. Természetesen – mivel először találkoztunk ezzel a plombatípussal – pontos értékelése ennél sokkal komolyabb vizsgálatot igényel.

Ismeretlen eredetű plombák

A Pest megyei plombák közül tizennyolc darab esetében nem lehetett eddig meghatározni a származási helyüket, ha leszámítjuk a flamand eredetűként feltételezett egyik tatárszentgyörgyi példányt. Ezzel szemben bizonyos információkat ezek is szolgáltatnak. Mindössze kettő sérült olyan mértékben, hogy semmilyen jelölés nem látszott rajta *(katalógus sz.: 54 és 56)*. Két további textilbárcán geometrikus mesterjegy látható, ráadásul azonos. Ezek Hernádon *(katalógus sz.: 17)* és Tatárszentgyörgy–Zádogegyházán *(katalógus sz.: 42)* kerültek elő. A mesterjegyek ilyen változatai a 15. század végétől terjednek el. Az Albertirsa–Ceglédbercel–Mikebuda környékén lelt szórvány plombán egy római szám látható (XXXIII), mely feltehetően a textiláru valamely jellemzőjére vonatkozik. A kétszegecses kialakítása alapján a lelet leginkább valamelyik flandriai vagy németalföldi városhoz köthető, a római szám pedig 14–15. századi keltezészt valószínűsít. Talán szintén valami mennyiségi vagy minőségi jelzés lehet az egyik ipolydamásdi textilpecséten levő ‘+’-jelölés *(katalógus sz.: 25)*. A kései plombák sorába tartozik a Ceglédbercel–Gerjeparton talált példány, melyen egy takácsfésű választja ketté az 1616-os évszámot. Ez a jelölés azt mutatja, hogy a plombával megjelölt textil a legjobb minőségű szövetek közé tartozott, ugyanis kallózása után bolyhozták és nyírták. Az érdi Duna–parton talált két textilbárcán monogramok láthatók: PG és SP *(katalógus sz.: 12–13)*. A betűtípusból kiindulva ezek már inkább 18. századi készítmények lehetnek. Valószínűleg a monogramok váltották fel a középkori mesterjegyeket.

A nem azonosítható darabok sorában nyolc olyan is van, melyen címert vagy címerképet láthatunk. Sajnos az ábrázolások egy része túl általános ahhoz, hogy azonosítani lehessen: pl. sas (Hévízgyörk: *katalógus sz.: 21*, Bugyi–Telek-pusztza: *katalógus sz.: 2*), lovas figura (Ráckeve: *katalógus sz.: 36*, Tatárszentgyörgy: *katalógus sz.: 43*; Újlengyel: *katalógus sz.: 48*) vagy lilium (Vác–Német város: *katalógus sz.: 49*). Három címer pedig annyira különleges, hogy eddig nem sikerült településhez kötni: Csévharaszt–Pusztacsév, Újlengyel–Vatya *(katalógus sz.: 45)* és egy szórványlelet Albertirsa és Ceglédbercel környékéről. Az utóbbiak meghatározására komoly esélyek vannak, csak még további kutatásokat és épebb, jobb megtartású analógiákat igényelnek.

Összefoglalás

Pest megye hetvenhét plombájának áttekintése rendkívül tanulságos, főleg, ha összevetjük az ország többi – már kutatott – régiójával. Ilyenkor bizonyos anomáliák tűnnek fel. Első anomáliának tekinthetjük a jobban kutatott lelőhelyekhez viszonyított kis leletszámot (Rákóczipfalva–Varsány, Pápa–Fő tér, Szeremle, Bugac vagy Orosháza környéke). A kifejezetten nagyméretű plombák – például Dinkelsbühl, Nürnberg, Wöhrd, Anglia – mennyiségi aránya is látványosan alacsonyabb. Szintén meglepő, hogy az amúgy számos textilgyártó központtal rendelkező Bajországnak mindössze három települése – Ulm, Memmingen és Nürnberg – jelenik meg Pest megyében, a több mint tucatnyi plombázást folytató helyszínből *(5. kép)*.

Ha a leletek földrajzi szóródását nézzük *(4. kép)*, a legfeltűnőbb anomália – az érdi Duna–partot és Visegrádot leszámítva – a Dunántúlon a plombák teljes hiánya. Igaz, hogy Pest megye dunántúli része sokkal kisebb, mint a folyótól keletre fekvő, azonban Pilis és Szentendre környékének lelőhelyei látványosan hiányoznak a sorozatból. Hasonló üresség fogad a Budapesttel közvetlenül határos településeken, illetve a gödöllői és váci agglomerációkban.

Ez alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a megye számos járásában – a beépítettség miatt nehezen járható agglomerációt leszámítva – a múzeumbarát fémkeresős csoportok kialakulása előtt az illegális fémkeresős tevékenység komoly pusztítást okozott. Valószínűleg a helyi detektoristák mellett sokat rontott a helyzeten Budapest közelsége. Emiatt a megyéből ismertté vált hetvenöt textilbarca szóródásából, arányaiból általános következtetéseket csak nagyon óvatosan lehet levonni. Nem nyilatkozhatunk például arról, hogy az egyes településeken mely városok szövezeit részesítették előnyben, ahogyan a települések esetleges gazdasági helyzetére és vásárlóerejére sem következtethetünk. A vizsgált leletegyüttes ugyanakkor még töredékeiben is jól jelzi a régió különlegesebb helyzetét az itáliai darabok nagyobb választékával *(5. kép)*. Az egykori leletgazdagság visszfénye a három (vagy négy) flamand példány is, Tournai és Ypres városaiból. Ezeken túl Pest megye plombái fontos adalékkal szolgálnak a középkori és kora újkori Magyar Királyság textilkereskedelmére és fogyasztási szokásaira. Legálabb két típussal – Padova és Plzeň – itt találkozunk először, egy másiknak az első ép darabjai is elsőként innen váltak ismertté. Reményeink szerint az egyre intenzívebbé váló múzeumbarát együttműködés további leletekkel fogja gazdagítani a sorozatot, és még jobban, hitelesebben árnyalja Pest megye textilvásárlásaira vonatkozó ismereteinket.

^[1] 38. Otruba 1965: 277

By the 12th – 13th century in Western Europe, the textile industry became one of the leading economic sectors. This led to the large scale enrichment of cities in Flanders and Northern France, then later in England. The high quality, expensive textile articles had competition from the start: they tried to copy these products, which became well-known and in-demand throughout Europe. To combat the counterfeits, cities strictly regulated each step of production: from manufacturing the threads, to dyeing and trimming, labelling the end products. The initial embroidered or painted labels were soon replaced by seals. These were originally made of wax, but given that they were too fragile, from the 13th century onwards, lead was used instead. The earliest lead cloth seal was made in Leiden in the 1270s, and it has been found in Amsterdam. From the 14th century, the use of lead seals became widespread throughout Europe, reaching Moravia, Silesia, Austria, and even Hungary by the 15th century. A roll of textile could have more than one seal on it, which indicated the craftsman, place of origin, quality, and sometimes size.

Until January 2021, 77 lead cloth seals have been found in the territory of today’s Pest county. These belong to the collections of the Ferenczy Museum Center (32 pieces), the Árpád Museum in Ráckeve (6 pieces), the Hungarian National Museum’s affiliated King Matthias Museum in Visegrád (9 pieces), the Tragor Ignác Museum in Vác (18 pieces), and to a private collection (12 pieces).

18 of the finds are unidentifiable, two of them has been deformed so much that no motif can be could be seen on it. As for their places of origin, seven regions can be identified: England, Flanders, Northern Italy, Southern Germany (Bavaria), Silesia–Lausitz, Lower Austria, and Bohemia–Moravia. Their ratio is uneven in the find material, and their distribution throughout the county is also completely random.

Three of the six English, or English-like lead seals were found in two castles – Damásd (Catalogue no. 23) and Vác (Cat. no. 52–53) –, and the other three in Nagybörzsöny (Cat. no. 32), Bugyi–Telek-pusztza (Cat. no. 4), and in the vicinity of Dabas (Cat. no. 10). Only three pieces are known from Flanders, two of these have been found in Visegrád (one from Tournai, one from Ypres; Cat. no. 59 and 65), and one in Ráckeve (from Tournai; Cat. no. 34). A specimen from Tatárszentgyörgy (Cat. no. 44) can be vaguely connected to a city in Flanders. The four Italian seals signify three centres of textile production: Venice (two

LEAD CLOTH SEALS FROM PEST COUNTY

finds from Visegrád, Cat. no. 58 and 60), Florence (stray find), and Padua (from Bugyi–Vány, Cat. no. 5). The seven lead cloth seals from historical Bavaria came from three different cities: Memmingen (stray find), Ulm (stray find and Péteri, Cat. no. 33), and Nürnberg (Újlengyel, Cat. no. 46; Tatárszentgyörgy, Cat. no. 41; Mikebuda and Dabas, Cat. no. 11). Twenty-five seals from seven cities represent Laustiz and Silesia. More than half of them (13 pieces) came from Görlitz. Seven originate from Zittau (Bugyi–Vány, Cat. no. 6; Vác–Német város, Cat. no. 50). In the Pest county find material, four Silesian cities are represented: Wrocław (Újlengyel, Cat no. 47), Lwówek Śląski (Ráckeve, Cat. no. 35); Lubin (Bugyi–Telek-pusztza, Cat. no. 3; and Ráckeve, Cat. no. 37) and Chojnów (stray find and Hévízgyörk, Cat. no. 22; Visegrád–Fő u. (Main Street) 73.: Cat. no. 61; Vác–Német város, Cat. no. 51, and Nagybörzsöny: Cat. no. 30). Although not a part of Silesia any longer, but the city of Leszno is an immediate neighbour, from which two seals have been found in Pest county (Nagybörzsöny, Cat. no. 31; Vámosmikola, Cat. no. 55).

From Lower Austria, fabric arrived from both Vienna and Tulln to the county. Seals from Vienna have been found on Zách Klára Street, Visegrád (Cat. no. 62 and 63), in the Pauline monastery of Márianosztra–Toronyalja (Cat. no. 27–28), in the vicinity of Dabas (Cat. no. 9), in Kiskunlacháza–Szentkirály (Cat. no. 26), and one is a stray find. The only piece from Tulln was found in Márianosztra (Cat. no. 29). The last two came from the Kingdom of Bohemia. One used to mark products from Jihlava (Ipolydamásd, Cat. no. 24), the other from Plzeň (Apaj, Cat. no. 1).

Analysing the lead cloth seals from the county, it is clear that in numerous districts – aside from the densely built metropolitan area, which is hard to survey –, before the formation of metal detectorists’ collectives cooperating with museums, illegal metal detecting had caused serious damage. Because of this, we can only draw a conclusion from the distribution of the 75 lead cloth seals with caution. However, even from this fragmentary evidence, the unique position of the region compared to the rest of the country is clear. This is indicated by a higher “selection” of Italian pieces, and the three (or four) Flemish from Tournai and Ypres, that belonged to expensive fabrics. The lack of Bavarian seals is compensated by the diversity of the ones from Lausitz and Silesia.

KATALÓGUS

Apaj (azonosító nélkül): 1
Bugyi–Telek-puszt (59770): 2–4
Bugyi–Vány-falu (azonosító nélkül): 5, 6
Ceglédbercel–Gerjepart (33996): 7
Dabas–Közép-domb (54544): 8
Dabas–ismeretlen lelőhely: 9–11
Érd–Dunapart (azonosító nélkül): 12, 13
Hernád–Telek (85641): 14–20
Hévizgyörk–Tófalusi-dűlő (26055): 21, 22
Ipolydamásd–Vár (10405): 23–25

Kiskunlacháza–Szentkirály (azonosító nélkül): 26
Márianosztra–Toronyalja (10722): 27–29
Nagybörzsöny–Torony-földek (azonosító nélkül): 30–32
Péteri–Peres alatt (azonosító nélkül): 33
Ráckeve–Csepel-sziget (azonosító nélkül): 34–37
Szigetcsép–Nagyföldek (azonosító nélkül): 38
Szigetszentmárton–Ábrahámteleke (azonosító nélkül): 39
Tápióság–Zsigerpuszta (74883): 40
Tatárszentgyörgy–Zádógegyháza (azonosító nélkül): 41–44
Újlengyel–Vatya (azonosító nélkül): 45–48

Vác–Német város (Cházár András u. 17.) (12066): 49, 50
Vác–Német város (Tabán u. 19.) (12066): 51
Vác–Vár (12064): 52, 53
Vác–Ferencs kolostor (12064): 54
Vámosmikola–Kengyeles (azonosító nélkül): 55–56
Visegrád–Rév u. (54579): 57
Visegrád–Duna-parti út 1. (54580): 58
Visegrád–Fő u. 73. (54579): 59–61
Visegrád–Zách Klára u. 2. (54579): 62–65

1. Textilplomba: Plzeň (Pilsen), Cseh Köztársaság, 18. század (APA 001). Közepes megtartású, deformált, sérült felületű, egész plomba; Av: felirat: [P]ILSEN / N. 14; Rv: kétféle birodalmi sas. Mérete: 15 mm, füllel együtt 20 mm.

2. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 16. század (BTP 001). (Kosztolányi Gyula találata.) Közepes megtartású, sérült felületű, hiányos hátoldalú plomba; Av: keretelés nélkül jobbra néző, egyfejű sas, erősen stilizált, begye pajzs formájú; Rv: szegecs töredékén valószínűleg szintén sas részlete. Méret: 23–24 mm.

3. Textilplomba: Lubin (Lüben / Loben), Szilézia, Lengyelország, 16. század első fele (BHF 001). (Beker Edit találata.) Jó megtartású, enyhén kopott felületű, hiányos hátoldalú plomba; Av: keretelés nélkül jobbra néző sas, felső részén Szűz Mária a gyermek Jézussal alig kivehető alakja; Rv: szegecs töredékén valószínűleg felirat részlete. Méret: 22–23,5 mm.

4. Textilplomba: Anglia, 16. század utolsó harmada (BTP 002). (Szabó László találata.) Rossz megtartású, erősen sérült, hiányos, kopott felületű plomba; Av: kettős folytonos körkeretelésben íves aljú címerpajzsban Anglia négyelt címerének részlete, kétoldalt címertartó állatalkakkal; Rv: szegecs töredékén Tudor-rózs (apró részlete). Méret: 28–30 mm.

5. Textilplomba: Padova (Padua), Olaszország, 14–15. század (BVF 001). Közepes megtartású, enyhén kopott felületű, hiányos hátoldallú plomba; Av: vékony körkeretelésben balra néző, álló szárnyas bika, glóriával a feje felett, mellő lábai között valószínűleg keresztet tart; Rv: szegecs töredékén nincs kivehető minta. Méret: 14–21 mm.

6. Textilplomba: Zittau, Lausitz, Németország, 16. század eleje (BVF 002). (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor találata.) Közepes megtartású, erősen kopott felületű, hiányos hátoldallú plomba; Av: gyöngyök keretelésben íves aljú címerpajzsban erősen stilizált, vékony vonalú, jobbra néző egyfejű sas; Rv: szegecs töredékén fordított állású gótikus maiuscula Z betű.

7. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (CBG 002). Jó megtartású, éles rajzolatú, enyhén sérült felületű, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngyök keretelésben egyvonalas rajzolatú, felfelé szélesedő, nyitott gótikus korona, ovális alsó résszel, melyben egy gótikus minuscula g betű látható; Rv: szegecs töredékén kétsoros gótikus minuscula felirat nem kibetűzhető töredéke. Mérete: 20–22 mm.

8. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (DKD 001). Jó megtartású, éles mintájú, hiányos hátoldallú plomba; Av: gyöngyök keretelésben háromsoros gótikus minuscula felirat forder / gorlic' / g. A felirat felett bizonytalan mellékjel, talán gótikus minuscula a betű; Rv: szegecs töredékén gyöngyök keretelésben gótikus korona részlete, felette mellékjel: gótikus minuscula i betű. Mérete: 27 mm, füllel együtt: 32 mm.

9. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 15. század második fele (DIG 001). Közepes megtartású, kopott felületű, de jól kivehető mintájú, hiányzó hátoldallú plomba; Av: folytonos körkeretelésben íves címerpajzsban Alsó-Ausztria pályás címere; Rv: szegecs töredékén Bécs kereszt címe. Mérete: 17–19 mm.

10. Textilplomba: Anglia, 16. század utolsó harmada (DIG 003). Jó megtartású, enyhén kopott felületű, hiányzó füllű plomba; Av: vékony körkeretelésben enyhén ívelő aljú címerpajzsban Anglia négyelt címe, két címertartó állattal, felette íves aljú, zárt pántos koronával; Rv: folytonos körkeretelésben két sorban öt-öt szirm, köztük erőteljes porzókkal. Mérete: 30 mm.

11. Textilplomba: Nürnberg, Németország, 16. század utolsó harmada (DIG 004). Közepes megtartású, éles mintájú, töredékes plomba; Av: fonott keretelésben reneszánsz címerpajzs, Nürnberg címerével; Rv: fonott keretelés belső oldalán lilomos szegegyezéssel, középen kapitális humanista N betű. Mérete: 27–34 mm.

12. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 18–19. század (ÉDP 001). Jó megtartású, ép plomba; Av: fonott szalag keretelésben ligált CI (vagy Φ) és PG monogram; Rv: üres. Mérete: 18–22 mm.

13. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 18–19. század (ÉDP 002). Jó megtartású, egész plomba, erősen vízköves; Av: folytonos körben barokk monogram, vsz. SP; Rv: nem vehető ki. Mérete: n.a.

14. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (HER 003). (Tóth György találata.) Jó megtartású, éles rajzolatú, enyhén kopott felületű, egész plomba; Av: folytonos körben részben lecsúszva a korongról kétsoros gótikus minuscula felirat [f](ord)[er]/gorliz; Rv: gyöngyök keretelésben egyvonalas rajzolatú, felfelé szélesedő, nyitott gótikus korona, alja kettős, pöttyös kitöltésű. Mérete: 23–24 mm.

15. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (HER 004). (Tóth György találata.) Jó megtartású, éles rajzolatú, enyhén kopott felületű, egész plomba; Av: elmosódott gyöngyök keretelésben háromsoros gótikus minuscula felirat g / [f](o)rder / (g)orliz; Rv: elmosódott keretelésben egyvonalas rajzolatú, felfelé szélesedő, gótikus korona, alja íves, kettős vonalú, átlós recézésű, alatta gótikus minuscula g betű, a korona mellett kétoldalt egy-egy ötszirmú virág látható. Mérete: 20–25 mm.

16. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 15–16. század (HER 005). (Tóth György találata.) Közepes megtartású, erősen kopott, alig kivehető mintájú, hiányos hátlapú plomba; Av: folytonos körkeretelésben kivehető minta nem látszik; Rv: szegecs töredékén íves aljú pályás címer részlete (?). Mérete: 18–19 mm.

17. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 16. század (HER 001). (Tóth György találata.) Jó megtartású, enyhén kopott felületű, éles mintájú, egész plomba; Av: elmosódott gyöngyök keretelésben nyíl formájú, geometrikus mesterjegy; Rv: mintázat nélküli. Mérete: 14,5 mm, füllel együtt: 23 mm.

18. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (HER 006). (Tóth György találata.) Jó megtartású, éles rajzolatú, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngyök 'retelésben egymást felülütő két minta: kétvonalas rajz, felfelé enyhén szélesedő, nyitott gótikus korona, alja ne látszik; ezen átlósan kétsoros gótikus minuscula felirat [fo]rder / [g]orlicz; Rv: szegecs töredékén kétsoros gótikus felirat: [f]ord[er] / (g)or(l)[ic]z. Mérete: 19–20 mm.

19. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (HER 002). (Tóth György találata.) Közepes megtartású, erősen kopott, töredékes, hiányos hátlapú plomba; Av: részben lecsúszva a korongról gyöngyök keretelésben egyvonalas rajzolatú, felfelé enyhén szélesedő, nyitott gótikus korona részlete; Rv: szegecs töredékén kétsoros gótikus minuscula felirat [f]or[der] / [g]or(l)[ic]. Mérete: 13–21 mm.

20. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (HER 007). (Tóth György találata.) Jó megtartású, éles rajzolatú, egész plomba; Av: részben lecsúszva a korongról gyöngyök keretelésben háromsoros gótikus minuscula felirat [f]order / [g]orlicz / · g ·; Rv: gyöngyök keretelésben egyvonalas rajzolatú, felfelé szélesedő, nyitott gótikus korona, alja enyhén íves, kettős, pöttyös kitöltésű, alatta gótikus minuscula g betű. Mérete: 21,5–23 mm, túl-nyúló szegecs vonalában 28 mm, füllel együtt: 31,5 mm.

21. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 16. század első fele (HGY 001). (Csörgi Zoltán találata.) Jó megtartású, enyhén deformált, hiányos hátoldallú plomba; Av: folytonos körkeretelésben stilizált, egyfejű, jobbra néző sas, mellékjelek nélkül; Rv: szegecs töredékén valószínűleg szintén sas részlete. Mérete: 26–30 mm, füllel együtt: 32 mm.

22. Textilplomba: Chojnów (Haynau), Szilézia, Lengyelország, 16. század eleje (HGY 002). (Csörgi Jánosné találata.) Jó megtartású, kopott felületű, egész plomba, a mintázat enyhén lelő; Av: íves ajtóval áttört, hárm (kaputorony), a tornyok háromszintese (csúcsos toronysisakkal záródnak); Rv: alig kivehető gótikus minuscula h betű. Mérete: 18–19 mm, füllel együtt: 24 mm.

23. Textilplomba: Anglia, 16. század utolsó harmada (IDV 003). Közepes megtartású, erősen kopott felületű, hiányzó előlapú plomba, széleit cikkcakkosra vágta (középen másodlagosan átlukasztva); Av: –; Rv: gyöngyök keretelésben humanista kapitális körirat GVIL(E)LM[V]S a ALMANDET a, ezen belül folytonos körben Tudor-rózs (három sorban öt-öt szirmmal, a hátoldalon másodlagosan bekarcolt háló. Mérete: 29–31 mm.

24. Textilplomba: Jihlava (Iglau), Morvaország, Csehország, 16. század első fele (IDV 001). Jó megtartású, éles mintájú, enyhén kopott felületű, egész plomba; Av: gyöngyök keretelésben humanista kapitális körirat [IG]LAVI(A), azon belül elmosódott gyöngyökben jobbra néző sün alakja; Rv: keretelés nélkül humanista kapitális körirat [IG]AVIA a, azon belül reneszánsz címerpajzsban szétárt szárnyú, kétféjű sas. Mérete: 23–24 mm, füllel együtt 30 mm.

25. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 15–16. század első fele (IDV 002). Jó megtartású, éles mintájú, enyhén deformált felületű, egész plomba; Av: élesen benyomódott 'v'-jel, felette két mellékponttal; Rv: nincs mintázat. Mérete: 17 mm, füllel együtt 23 mm.

26. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 15. század (KLH 001). (Győri Tibor találata.) Jó megtartású, éles rajzolatú, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngyök keretelésben hegyes aljú címerpajzs, Alsó-Ausztria pályás címerével; Rv: szegecs töredékén címerpajzs részlete, benne Bécs kereszt címe. Mérete: 17–18 mm.

27. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 16. század első fele (MNT 001). Jó megtartású, éles mintájú, hiányos hátlapú plomba; Av: keretelés nélkül hegyes aljú címerpajzsban kereszt címer; Rv: szegecs töredékén humanista kapitális W. Mérete: 17–18 mm, füllel együtt 26,5 mm.

28. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 1500 körül (MNT 002). Jó megtartású, éles mintájú, hiányos hátlapú plomba, az anyaga erősen oxidálódott, repedezett; Av: elmosódott gyöngykeretben íves aljú címerpajzs, benne kereszt es címer; Rv: szegecs töredékén egyfejű, jobbra néző, széttárt szárnyú sas. Mérete: 17–17,5 mm, füllel együtt 26 mm.

29. Textilplomba: Tulln, Ausztria, 15. század (MNT 003). Jó megtartású, enyhén sérült felületű, hiányzó fülű plomba; Av: gyöngykör keretelésben, részben lelógva gótikus maiuscula T betű; Rv: keretelés nélkül gótikus T betű. Mérete: 19,5–21 mm.

30. Textilplomba: Chojnów (Haynau), Szilézia, Lengyelország, 16. század közepe (NBZ 001). Jó megtartású, éles rajzolatú, enyhén sérült felületű, egész plomba; Av: folytonos körkeretelésben, részben a korongról lelógó, háromtornyos városkapu, a tornyok teteje pártázatos, csúcsos sisakokkal, mindegyiken két-két ablak, a kapu kettős, félköríves záródású; Rv: keretelés nélküli humanista kapitális H betű, a két oldal hátán éles textillenymatok látszanak. Mérete: 22–23 mm, füllel együtt 34 mm.

31. Textilplomba: Leszno (Lissa), Lengyelország, 16. század (NBZ 002). Jó megtartású, kopott, sérült felületű, hiányzó hátoldali plomba; Av: gyöngykör keretelésben íves oldalú, hegyes aljú címerpajzs, benne bika feje orrkarikával, a címer két oldalán nem kivehető mellékjelek; Rv: szegecs töredékén rombuszrács, talán egy címer kitöltése. Mérete: 20–21 mm.

32. Textilplomba: Anglia, 16. század utolsó harmada (NBZ 003). Rossz megtartású, erősen kopott, töredékes, hiányzó hátlapú plomba; Av: kettős folytonos körkeretelésben nem kibetűzhető körirat részlete, csillaggal elválasztva, azon belül gyöngykör, benne Anglia négyelt címere, tetején zárt korona, egy megmaradt, de nem azonosítható címer-tartóval; Rv: -. Mérete: 18–22 mm.

33. Textilplomba: Ulm, Németország, 15. század (PPA 001). (Selyem Attila találat.) Jó megtartású, éles mintázatú, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngykör keretelésben íves aljú címerpajzs, benne Ulm címere, felső része 4 × 2 négyzetből áll, a címer körül növényi indák; Rv: szegecs töredékén sas részlete. Mérete: 18 mm, füllel együtt 20,5 mm.

34. Textilplomba: Tournai (Doornik), Belgium, 1360–1400 (RKV 002). Jó megtartású, enyhén kopott felületű, hiányzó hátlapú plomba; Av: gyöngykör keretelésben gótikus maiuscula körirat SE» «EL, azon belül kváderfalú kaputorony, ötfokú pártázattal, hegyes, liliummal végződő sisakkal, félköríves záródású kapuval; Rv: -. Mérete: n.a.

35. Textilplomba: Lwówek Śląski (Löwenberg in Schlesien), Szilézia, Lengyelország, 16. század második fele (RKV 003). Jó megtartású, sérült felületű, jól kivehető mintázatú, egész plomba; Av: folytonos körkeretelésben növényi mintás kartusban kétsoros, humanista kapitális felirat (L)EWEN / (B) ERGK; Rv: folytonos körkeretelésben jobbra néző ágaskodó oroszlán. Mérete: n.a.

36. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 15–16. század (RKV 001). Jó megtartású, enyhén kopott felületű, hiányos hátlapú plomba; Av: keretelés nélkül lovas figura jobbra, fegyverzet nem látszik; Rv: szegecs töredékén ligált mesterjegy · pd ·. Mérete: n.a.

37. Textilplomba: Lubin (Lüben / Loben), Szilézia, Lengyelország, 16. század (RKV 004). Jó megtartású, enyhén kopott felületű, egész plomba; Av: gyöngykör keretelésben sziléziai sas, felső részén Szűz Mária, baljában gyermek Jézussal; Rv: gyöngykör keretelésben kisebb kereszt és körirat részletei vehetők ki. Mérete: 21–23 mm, füllel együtt 24,5 mm.

38. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (SZC 001). Jó megtartású, kopott felületű, egész plomba; Av: gyöngysor keretelésben kettős vonalú, nyitott korona, alja nem látszik; Rv: gyöngysor keretelésben kétsoros gótikus minuscula felirat [a]rder / [g]orlic. Mérete: n.a.

39. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 15. század második fele (SZM 001). Jó megtartású, éles rajzolatú, egész plomba; Av: folytonos körkeretelésben hegyes aljú címerpajzsban háromágú, felfelé enyhén szélesedő, nyitott gótikus korona, alja íves, recézett; Rv: a vízköves felületen a minta nem vehető ki, feltehetően azonos az előlappal. Mérete: 16–17 mm, füllel együtt 21 mm

40. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 16. század első fele (TZS 001). Jó megtartású, enyhén sérült felületű, jól kivehető mintájú, egész plomba; Av: gyöngykör keretelésben kétsoros gótikus minuscula felirat [fo]rder / [go]rlit; Rv: gyöngykör keretelésben egyvonalas rajzolatú, enyhén íves, széles aljú, felfelé szélesedő, nyitott gótikus korona, alatta gótikus minuscula g betűvel, kétoldalt hatszirmú virág mellékjelekkel. Méret: 20–24 mm, füllel együtt 29 mm.

41. Textilplomba: Nürnberg, Németország, 16. század közepe (TSZG 001). Jó megtartású, éles mintázatú, enyhén sérült felületű, hiányos hátlapú plomba; Av: megcsúszott gyöngykör keretelésben Nürnberg város címere; Rv: szegecs töredékén Nürnberg város címere; az előlap hátoldalán éles textillenymat látszik. Mérete: 30 mm, füllel együtt: 39 mm.

42. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 16. század közepe (TSZZ 001). Közepes megtartású, enyhén deformált, éles mintázatú, egész plomba; Av: folytonos körkeretelésben nyílban végződő geometrikus mesterjegy; Rv: mintázat nélküli. Méret: 17–19 mm, füllel együtt: 23 mm.

43. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 1500 körül (TSZZ 002). Közepes megtartású, töredékes elő- és hátlapú, hiányos plomba; Av: stilizált, jobbra tartó, egyenesen ülő lovas, feje körül glóriával; Rv: gótikus minuscula alapú, ligált mesterjegy 4-I[...]. Mérete: 11 mm.

44. Textilplomba: ismeretlen eredetű, feltehetően történeti Flandria, 1400 körül (TSZZ 003). Közepes megtartású, sérült felületű, egész plomba; Av: kettős gyöngykör keretelésben kétkarú mérleg, mindkét oldalán félgömb formájú serpenyőkkel, melyekhez három-három zsinór vezet; Rv: látható keretelés nélkül Isten Báránya jobbra, feje hátrafordul, mögötte szalagos zászló balra. Mérete: 25 mm.

45. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 14. század (ULV 001). (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor találat.) Jó megtartású, éles rajzolatú, hiányos hátoldali plomba (?); Av: folytonos körkeretelésben trónoló uralkodó, fején háromágú, szélesedő, nyitott korona, jobbában országalma, bal kezében jogar; Rv: -. Méret: 26 mm.

46. Textilplomba: Nürnberg, Németország, 15. század vége (ULV 002). (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor találat.) Rossz megtartású, erősen deformált, két részre szakított, éles mintájú, hiányos hátoldali plomba; Av: fonott keretelésben Szent Lőrinc alakja, jobbában rostéllyal; Rv: elmosódott gyöngykör keretelésben kétsoros humanista kapitális felirat NVR(N) / BER(G)[K]. Méret: 24–30 mm.

47. Textilplomba: Boroszló (Wrocław / Breslau), Szilézia, Lengyelország, 16. század eleje (ULV 003). (Kosztolányi Gyula, Gudmon Sándor találat.) Közepes megtartású, kopott felületű, hiányos hátoldali plomba; Av: elmosódott gyöngykör keretelésben humanista kapitális W, felette háromágú, enyhén íves aljú, nyitott gótikus korona; Rv: -. Méret: 21 mm.

48. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 16. század (VAT 001). Közepes megtartású, sérült felületű, egész plomba; Av: nincs mintázat, másodlagos bekarcolás látható; Rv: keretelés nélkül jobbra vágózó lovas részlete. Mérete: 17–19 mm, füllel együtt 23 mm.

49. Textilplomba: ismeretlen eredetű, 15. század (VNV 001). Jó megtartású, éles rajzolatú, egész plomba; Av: nagyon felszínes, alig kivehető takács fésű; Rv: a korongról nagyrészt lelógó körirat +S(T)[...](S)E, azon belül folytonos körben szimmetrikus lilium. Mérete: 17–18,5 mm, füllel együtt 28 mm.

50. Textilplomba: Zittau, Lausitz, Németország, 1500 körül (VNV 002). Jó megtartású, éles rajzolatú, hiányos hátlapú plomba; Av: folytonos körkeretelésben jobbra néző, koronás, egyfejű, erősen széttárt szárnyú sas, begyén gótikus maiuscula ZV felirat; Rv: szegecs töredékén gótikus maiuscula Z betű. Mérete: 26–27 mm.

51. Textilplomba: Chojnów (Haynau), Szilézia, Lengyelország, 16. század közepe (VBV 001). Jó megtartású, éles mintájú, egész plomba; Av: keretelés nélkül háromtornyos városkapu, tornyok háromszintesek, csúcsos sisakkal, középső alatt kettős vonalú félköríves kapu, a jobb oldali torony nem látszik; Rv: keretelés nélkül humanista kapitális H, keresztszára két oldalán másodlagosan bekarcolt feliratok: W, illetve WV, az oldalánál hasonlóképpen: W. Mérete: 23 mm, füllel együtt 27,5 mm.

55. Textilplomba: Leszno (Lissa), Lengyelország, 16. század első fele (VMM 001). Rossz megtartású, sérült, deformált felületű, hiányos plomba; Av: folytonos körkeretelésben nagy gyöngyös keret, azon belül reneszánsz címerpajzsban bika feje; Rv: -. Mérete: 18–23,5 mm.

58. Textilplomba: Velence (Venezia), Olaszország, 14. század vége (VGD 001). Jó megtartású, enyhén kopott rajzolatú, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngykör keretelésben jobbra forduló, glóriás fejű szárnyas oroszlán, Bibliával a mancsai között; Rv: szegecs töredékén maiuscula A betű. Mérete: 15 mm, füllel együtt 22 mm.

61. Textilplomba: Chojnów (Haynau), Szilézia, Lengyelország, 16. század első fele (VGF 003). Jó megtartású, jól kivehető mintájú, töredékes hátlapú plomba; Av: gyöngykör keretelésben háromtornyos városkapu, a kapu félköríves záródású, fala kváderköves, a tornyok háromszintesek, mindegyik hegyes sisakkal; Rv: nincs kivehető minta. Mérete: 14–17 mm.

64. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 15. század második fele (VGZ 003). Közepes megtartású, kopott felületű, szétnyitott plomba; Av: gyöngykör keretelésben címerpajzsban felfelé szélesedő, egyvonalas rajzolatú, felül nyitott korona; Rv: feltehetően az előlaphoz hasonló korona részlete. Mérete: 16 mm, füllel együtt 22 mm.

56. Textilplomba: ismeretlen eredetű, nem keltezhető (VMM 002). Rossz megtartású, erősen gyűrt, sérült, deformált felületű, hiányzó hátlapú plomba; Av: nem kivehető; Rv: -. Mérete: 20 mm

59. Textilplomba: Tournai (Doornik), Belgium, 14. század vége (VGF 001). Jó megtartású, éles rajzolatú, egész plomba; Av: gótikus maiuscula körirat DE T(OV)[RNA], ezen belül gyöngykör keretelésben lilium; Rv: keretelés nélkül kváderes, félköríves záródású kapuval áttört, pártázatos torony, a kapuban egy, a torony két oldalán két-két kis liliummal. Mérete: 12 mm.

62. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 15. század második fele (VGZ 001). Jó megtartású, enyhén deformált felületű, egész plomba; Av: folytonos körkeretelésben hegyes aljú címerpajzs, pályás címerrel; Rv: gyöngykör keretelésben hegyes aljú címerpajzs, kereszt es címerrel. Mérete: 20,5 mm, füllel együtt 29 mm.

65. Textilplomba: Ypres, Belgium, 15. század első fele (VGZ 004). Jó megtartású, kopott felületű, vízköves, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngykör keretelésben egyenlőszárú kettős kereszt; Rv: szegecs töredékén nincs kivehető minta. Mérete: 16–19 mm, füllel együtt 28 mm.

57. Textilplomba: Görlitz, Lausitz, Németország, 1500 körül (VGR 001). Jó megtartású, éles rajzolatú, egész plomba; Av: keretelés nélkül kétsoros, gótikus minuscula felirat [f](o)rder / (g)orlic; Rv: keretelés nélküli kétvonalas rajzolatú, felfelé enyhén szélesedő, nyitott gótikus korona, alja kettős vonalú, pátyós kitöltésű. Mérete: n.a.

60. Textilplomba: Velence (Venezia), Olaszország, 14. század második fele (VGF 002). Közepes megtartású, erősen kopott felületű, hiányos hátlapú plomba; Av: gyöngykör keretelésben alig kivehető jobbra néző szárnyas oroszlán, Bibliával a mancsai között; Rv: nincs kivehető minta. Mérete: 14 mm.

63. Textilplomba: Bécs (Wien), Ausztria, 15. század második fele (VGZ 002). Jó megtartású, enyhén deformált felületű, egész plomba; Av: folytonos körkeretelésben hegyes aljú címerpajzs, Alsó-Ausztria pályás címerével; Rv: gyöngykör keretelésben alig kivehető jobbra néző szárnyas bika feje. Mérete: 18–21,5 mm, füllel együtt 27,3 mm.

Irodalomjegyzék

A. B. 1995 A. B.: C16c. Silbering Kaiser Lothers III. von Süplingenburg. In: Luckhardt, Jochen – Niehoff, Franz (Hrsg.): Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen. I. München: Hirmer, 1995, 148–149.

Abramek 1980 Abramek, Bogusław: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Masłowicach, woj. Sieradz. In: Sprawozdania Archeologiczne 32 (1980), 227–248.

Almgren 1923 Almgren, Oscar: Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten n-achchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Leipzig: Verlag von Curt Kabitzsch, 1923.

Ancel 1992 Ancel, Bruno: Bergbauarchäologie. In: Grewenig, Meinrad Maria (Hrsg.): Leben im Mittelalter – 30 Jahre Mittelalterarchäologie im Elsaß. Speyer: Historisches Museum der Pfalz, 1992, 491–504.

Andrzejowski–Rakowski–Watemborska 2016 Andrzejowski, Jacek – Rakowski, Tomasz – Watemborska, Katarzyna: Eine peltaförmige Emailscheibenfibel von Jartypory am Liwec. In: Voß, Hans-Ulrich – Müller-Scheeßel, Nils (Hrsg.): Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen.) Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2016, 475–493.

Atanasov 1992 Атанасов, Георги: Средновековни кръсто́ве-енкоплии́и от Силистра. In: Известия на Нарoдния музей Варна 28/43 (1992), 246–268.

Atanasov 2006 Атанасов, Георги: Християнският Дуросторум - Дръстър. Доростолската епархия презкъсната античност и средновековието (IV-XIV в.). История, археология, култура,изкуство. Варна - Велико Търново: Книгоиздателство Зорграф, 2006.

Aurrecoechea Fernández 1994 Aurrecoechea Fernández, Joaquín: Los botones de bronce en la Hispania Romana. In: Archivo Español de Arqueologia 67 (1994), 157–187.

Aurrecoechea Fernández 1995–1996 Aurrecoechea Fernández, Joaquín: Las guarniciones de cinturón y atalaje de tipología militar en la Hispania Romana, a tenor de los bronceos hallados en la Meseta Sur. In: Estudio de Prehistoria y Arqueologia Madrileñas 10 (1995–1996), 49–100.

B. Szabó 2010 B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könyvnyűlovasságról. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010.

B. Szabó 2017 B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovassága. X–XVI. század. Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2017.

Bajalović–Haci–Pešić 1977 Bajalовић-Хаџи-Пешић, Марија: Средњовековном Београду у походе. Београд: Музеј града Београда, 1977.

Bakács 1982 Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevéltregeszták 1002–1437. (Pest Megye Múltjából 5.) Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1982.

Bakay 1978 Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. In: Studia Comitatusia 6 (1978).

Bakos 2020 Bakos Gábor: A fémkereső műszeres terepbejárásoktól a közösségi régészetig Borsod–Abauj–Zemplén megyében. In: Magyar Régészet 9:2 (2020), 65–70.

Bakos et al. 2020 Bakos Gábor – Sipos Enikő – Tóth Csaba – Wolf Mária: Tatárjárás kori kincslelet az abaújtvári ispáni várból. In: Magyar Régészet 9:4 (2020), 52–61. doi: https://doi.org/10.36245/mr.2020.4.3

Balogh 2014 Balogh Csilla: Csontlemezkes skatulyák és dobozkák a Kárpát-medence avar kori anyagában. In: Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából (Új sorozat 9.) 19 (2014), 131–157.

Balogh 2016 Balogh Csilla: Régészeti adatok a Duna-Tisza közí avarok történetéhez. Budapest: Archaeolingua, 2016.

Balogh–Bende 2007 Balogh Csilla – Bende Livia: The excavations of Ferenc Móra (Catalogue). In: Balogh Csilla (Ed.): The Thousand Faces of Ferenc Móra. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2007, 16–22.

Barkóczi–Bónis 1954 Barkóczi László – B. Bónis Éva: Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4 (1954), 129–199.

Barnea 1967 Barnea, Ion: Obiecte de cult. In: Comşa, Eugen – Gheorghe, Ştefan – Barnea, Ion – Comşa, Maria: DinogeŢia 1. Aşezarea feudal– timpurie de la BisericuŢa–Garvan. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967, 357–366.

 Barnea 1981 Barnea, Ion: Christian Art in Romania 2. 7th–13th Centuries. Bucharest: Publishing House of the Bible and Mission Institute of the Romanian Orthodox Church, 1981.

Bartosiewicz et al. 2011 Bartosiewicz László – Mérai Dóra – Csippán Péter: Dig Up–Dig In: Practice and Theory in Hungarian Archaeology. In: Lozny, Ludomír R. (Ed.): Compa-

rative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past. New York: Springer International Publishing, 2011, 273–338.

Baski 2007 Baski Imre: Kun névtár. In: Csaŷircsa. Török és magyar névtani tanulmányok. 1981–2006. Karcag: Kun Szövetség, 2007.

Bayley–Butcher 2004 Bayley, Justine – Butcher, Sarnia: Roman Brooches in Britain. A Technological and Typological Study based on the Richborough Collection. London: Society of Antiquaries of London, 2004.

Bálint 1938a Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. In: Dolgozatok a M. K. Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből 14 (1938), 139–184.

Bálint 1938b Bálint Alajos: Recenzió Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörté- neti emlékei című művéről. In: Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből 13 (1938), 210–214.

Bálint 1969 Bálint Csanád: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1969/1), 107–114.

Bálint 1991 Bálint Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. (Studia Archaeologica 11.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

Bálint–Szentpéteri 2017 Bálint Marianna – Szentpéteri József (szerk.): Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán. Budapest–Hajdúböszörmény: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

Bánki 1998 Bánki Zsuzsanna: Kelten- und Etraviskergräber in Sárbogárd. In: Communica- tiones Archaeologicae Hungariae (1998), 65–98.

Bárány–Oberschall 1953 Bárány–Oberschall Magdolna: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. In: Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter 2 (1953), 207–251.

Bárdi 2014 Bárdi Bogáta: 14. századi városi leletanyag Visegrádról. Visegrád Duna-parti út 1. lelőhely kerámiaanyagának feldolgozása. (MA Szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, 2014.

Bárdos 1978 Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 3 (1978), 187–234.

Bártfai 1938 Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Budapest: A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával kiadja a Szerző, 1938.

Beljak et al. 2014 Beljak, Ján et al.: Pustý hrad vo Zvolene. Dolný hrad 2009–2014. Nitra: Archeofact – UKF – Archeologický ústav SAV, 2014.

Belošević 1982 Belošević, Janko: La nécropole paléocrate Kašić – Maklinovo brdo. Zadar: Société Archéologique Croate,1982.

Bende 2005 Bende Livia: Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében. (Doktori disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2005.

Bende 2017 Bende Livia: Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében. Budapest: Archaeolingua, 2017.

Bende–Lőrinczy 1997 Bende Livia – Lőrinczy Gábor: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 3 (1997), 201–286.

Benedek–Pópity 2010 Benedek András – Pópity Dániel: Árpád-kori teleprészlet Kis-kundorozsma–Daruhalom dűlőben. Siedlungsfragment der Arpadenzeit in Kiskundorozsma–Daruhalom dűlő. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumentum Archaeologica 2 (2010), 229–258.

Benkő 1967 Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet [A–Gy] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

Benkő 1984 Benkő Zsuzsanna: Dánszentmiklós–Tetveshalom. In: Czeglédy Ilona (szerk.): Régészeti Füzetek. Az 1983. év régészeti kutatásai. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1984, 87.

Berecz 2008 Berecz Katalin: Aucissa és emailós fibulák Pannoniában és a szomszédos Barbaricumban. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2008.

Bereczki–Marcsik 2005 Bereczki Zsolt – Marcsik Antónia: Trephined skulls from ancient populations in Hungary. Trepanuotos kaukolés senosiose vengrijos populacijiose. In: Acta Medica Lituanica 12/1 (2005), 65–69.

Berke 2009 Berke, Stephan et al.: Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. (Deutschland, Band 7: Land Nordrhein-Westfalen, Landesteile Westfalen und Lippe). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2009.

Bertalan 1994 Bertalan Vilmosné: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. In: Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 378–380.

Bertók–Szabó–Haramza et al. 2020 Bertók Gábor – Szabó Máté – Haramza Márk – Szajcsán Éva – Simon Béla: A Mohács 500 esatátérkutatósi program. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Budapest: Martin Opitz Kiadó, PPKE BTK Régészettudományi Intézet, Janus Pannonius Múzeum, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatósága, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Hungari Dzsebedzsi Hagyományörző Egyesületet, 2020, 107–118.

Bél 1977 Ikvai Nándor (szerk.): Bél Mátyás Pest megyéről. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 10.) Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977.

Biczó 1992 Biczó Piroska: Rómán kori táltörödékek Bátmonostorról. In: Cumania 13 (1992), 87–112.

Bikić 2010 Bikić, Vesna: Vizantijski Nakit u Srbiji. Beograd: Arheološki Institut, 2010.

Bíró–Katona–Kiss–Rózsa 2017 Bíró Gyöngyvér – Katona–Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): Fémek a földből. (Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19.) Orosháza: Orosháza Város Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma, 2018.

Bíró–Langó–Türk 2009 Bíró Ádám – Langó Péter – Türk Attila: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarokat lécek értékeléséhez. Szentcs-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír. Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian Basin. Grave 6 at Szentcs-Dere-kegyházi oldal, D-3 tábla. In: Archaeologiai Értesítő 135 (2009), 245–268.

Blackshaw 2010 Blackshaw, Tony: Key Concepts in Community Studies. London: Sage, 2010.

Bognár 2016 Bognár Katalin Boglárka: Vaseszközlelet Balatonöszöd Árpád-kori telepü- léseről. In: A Kaposvári Rippl–Rónai Múzeum Közleményei 4 (2016), 221–234.

Boldog 2006 Boldog Zoltán: A Déri-gyűjtemény buzogányai. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 79 (2006), 75–82.

Boldog 2012 Boldog Zoltán: A prismatic mace-head from Dunaföldvár from the time of the Mongol Invasion. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 63 (2012), 181–196.

Boldog 2013 Boldog Zoltán: Fegyverzet és felszerelés a magyar-bizánci háborúkban. In: B. Szabó János: Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Budapest: Corvina Kiadó, 2013, 183–229.

 Bollók 2015 Bollók Ádám: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. The ornamental vocabulary of the 10th century in the Carpathian Basin. Form–historical studies in decorative arts of the Hungarian Conquest period. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 2015.

Borosy 1986 Borosy András: Perdöntő párviadalok Magyarországon. In: Hadtörténeti Közlemények 33/2 (1986), 231–252.

Boucher 1983 Boucher, Stéphanie: Les bronzes figurés antiques. Musée Denon Chalon-sur-Saône. Lyon: l'Hermès, 1983.

 Bosselmann–Ruickbie 2017 Bosselmann–Ruickbie, Antje: The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium. In: Hilgner, Alexandra – Greiff, Susanne – Quast, Dieter (Eds.): Gemstones in the first Millennium AD. Mines, trade, workshops and symbolism. International conference, October 20th-22nd, 2015, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz. (RGZM-Tagungen 30.) 2017, 293–306.

Bóna 1975 Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

Bóna 1984 Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (főszerk.): Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984, 265–273, 1586–1606.

Bóna 2000 Bóna István: Ein frühawarisches Gräberfeld in der Unio-Sandgrube von Várpalota. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae (2000), 123–160.

Bóna–Nováki 1982 Bóna István – Nováki Gyula: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. In: Cumania 7 (1982), 17–117.

Bónis 1975 B. Bónis Éva: A noricum-i-pannóniai halomsíros temetkezés korhatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékanyaga. In: Archaeologiai Értesítő 102 (1975), 244–249.

Bónis–Sellye 1988 B. Bónis Éva – Sellye Ibolya: Római kori emailmunkák. (Évezredek, évszázadok kincsei 5.) Budapest: Múzsák, 1988.

Brandt–Effenberger 1998 Brandt, Michael – Effenberger, Arne (Hrsg.): Byzanz. Die Macht der Bilder. Hildesheim: Dom-Museum, 1998.

Brubaker 1999 Brubaker, Leslie: Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Brunšmid 1904 Brunšmid, Josip: Hrvatske sredovječne starine. In: Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 7 (1904), 30–97.

Burkart et al. 2005 Burkart, Lucas – Cordez, Philippe – Mariaux, Pierre Alain – Potin, Yann: Le trésor au Moyen Âge. Questions et perspectives de recherche. Der Schatz im Mittelalter. Fragestellung und Forschungsperspektiven. Neuchâtel: Université de Neuchâtel, 2005.

Cocîş 2004 Cocîş, Sorin: Fibulele din Dacia Romană. The brooches from roman Dacia. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2004.

Czagányi–Kulcsár 1995 Czagányi László – Kulcsár Gabriella: Inárcs története 1263–1993. I. kötet. Inárcs: Inárcs Községi Önkormányzat, 1995.

Cs. Sós–Parádi 1971 Cs. Sós Ágnes – Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. In: Folia Archaeologica 22 (1971), 105–141.

Csallány 1943 Csallány Dezső: A Deszk D számú temető avar sírjai. In: Archaeologiai Értesítő III/4. (1943), 160–173.

Csallány 1955 Csallány Dezső: Rovásírásos gyűrűk Magyarországon. In: Archaeologiai Értesítő 82 (1955), 79–85.

Csallány 1968a Csallány Dezső: A magyar és az avar rovásírás. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 11 (1968), 281–307.

Csallány 1968b Csallány Dezső: A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásírásos gyűrű kapcsolatai. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 11 (1968), 89–95.

Csallány 1976 Csallány Dezső: Die Entdeckung der hunnischen Kerbschrift. In: † Mitscha-Märheim, Herbert – Friesinger, Herwig – Kerchler, Helga (Hrsg.): Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag. Vol 2. Wien: Berger, 1976, 263–271.

Csánki 1890 Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890.

Czajlik 2011 Czajlik Zoltán: A légifényképezés szerepe a temetkezések régészeti topográfiai kutatásában. In: Kővári Klára – Miklós Zsuzsa (szerk.): „Fél évszázad terepen”. Tanulmány- kötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2011, 131–140.

Çakmakçı 2017 Çakmakçı, Zeynep Oral: Şükrü Tül Eski Eserler Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri. Byzantine Metal Objects in Şükrü Tül Collection of Antiquities. In: Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi. Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory 15 (2017), 45–61.

Csedreki et al. 2010 Csedreki László – Dani János – Kis-Varga Miklós – Daróczi Lajos – Sándorné Kovács Judit: A hencidai aranykincs interdiszciplináris vizsgálatai (új szempontok, új eredmények). Der Schatz von Hencida. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 82 (2010), 35–52.

Csoltkó 2014 Csoltkó Emese: Az ócsai református (egykor premontrei) templom építéstörté- netének vázlata. Sketches to the Building History of the Calvinist (Former Premonstratensian) Church of Ócsa. In: RácZ Tibor Ákos (szerk.): A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 189–202, 409–411, 458.

Csontos 2003 Csontos Katalin: Cicada brooches on pannonian Stone Monuments. In: Szabó Ádám – Tóth Endre (Hrsg.): Pannonica provincialia et archaeologia. Studia Sollemnia Auctorum Hungarorum. Eugenio Fitz octogenario dedicata. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. 1.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 103–112.

Cukás 1975 Cukás Györgyi: Régészeti kutatások. In: Alba Regia 14 (1975), 365–375.

D. Szabó 2013 D. Szabó László: A „bárándi” tarsolylemez. In: Debreceni Szemle 1 (2013), 125–132.

 D’Amato 2011 D’Amato, Raffaele: Σιδηροπάβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη: The war-mace of byzantium, 9th–15th c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of The World Museum of Man, Florida. In: Acta Militaria Mediaevalia 7 (2011), 7–48.

Dani et al. 2016 Dani János – P. Fischl Klára – Kulcsár Gabriella – Szeverényi Vajk – Kiss Viktória: Visible and invisible inequality: changing patterns of wealth consumption in Early and Middle Bronze Age Hungary. In: Meller, Harald – Hahn, Hans Peter – Jung, Reinhard – Risch, Roberto (Hrsg.): Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Ges- sellschaften. Rich and Poor. – Competing for resources in prehistoric societies. Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle 14/1 (2016), 219–240.

Darvill–Barrass–Drysdale et al. 2019 Darvill, Timothy – Barrass, Kerry – Drysdale, Laura – Heaslip, Vanessa – Staelens, Yvette: Introduction: Heritage and well-being. In: Darvill, Timothy – Barrass, Kerry – Drysdale, Laura – Heaslip, Vanessa – Staelens, Yvette (Eds.): His- toric Landscapes and Mental Well-being. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2019, 1–28.

Daubney 2010 Daubney, Adam: Medieval Copper-alloy Mace-heads from England, Scot- land and Wales. In: Worrell, Sally – Egan, Geoff – Naylor, John – Leahy, Kevin – Lewis, Michael (Eds.): A Decade of Discovery: Proceedings of the Portable Antiquities Scheme Conference 2007. British Archaeological Reports (British Series 520) Oxford: Hadrian Books, 2010, 194–200.

Decsy 1817 Decsy József: Az Ötsai Inartsi, Babadi, és Némédi tirjanyok rajzolatja, 1817. Pest Megyei Levéltár, IV. 165. d. (PMU) 295 jelzet.

Demetz 1999 Demetz, Stefan: Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern. Forgeschitliche und Provinzialrömische Archäologie. (Materialien und Forschungen 4.) Rahden: Leidorf, 1999.

Dienes 1959 Dienes István: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? *Пербетейская находка. Каким был пояс венаров-завоевателей родины?* Der Fund von Perbete. Wie sahen die Gürtel der landnehmenden Ungarn aus? In: *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959), 145–158.

Dienes 1960 Dienes István: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykörsön. Gräber landnehmender Ungarn in Nagykörs. In: *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960), 177–180.

Dienes 1964 Dienes István: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Les aumôniers hongrois de l'époque de la conquête. In: *Folia Archaeologica* 16 (1964), 79–112.

Dienes 1975 Dienes István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmik. Die landnahmezeitlichen Ungarn und ihr Urglaube. In: Hajdú Péter (szerk.): *Úrdli népek: nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*. Budapest: Corvina, 1975, 77–108.

Dienes 1978 Dienes István: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. In: *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978), 107–127.

Dinnyés 1982 Dinnyés István: Nagytúrján, Vársziget. In: Czeglédi Ilona (szerk.): *Régészeti Füzetek. Az 1981. év régészeti kutatásai*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1982, 47.

Dinnyés 1985 Dinnyés István: A táj- és a természet hasznosítása a régészeti leletek alapján. In: *Studia Comitatus* 15 (1985), 11–66.

Dinnyés 2007 Dinnyés István: A jazig-szarmaták és a kvádok régészeti emlékei Pest-megyében. In: Fancsalszky Gábor (szerk.): *A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei*. (Pest megye monográfiája I./1.) Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 351–386.

Dobat et al. 2020 Dobat, Andres S. – Deckers, Pieterjan – Heeren, Stijn – Lewis, Michael – Thomas, Suzie – Wessmann, Anna: Towards a Cooperative Approach to Hobby Metal Detecting: The European Public Finds Recording Network (EPFRN) Vision Statement. In: *European Journal of Archaeology* 23:2 (2020), 272–292.

Dombay 1960 Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában I. Friedhöfe aus der Árpádenzeit im Komitat Baranya I. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1960), 135–157.

Dombay 1961 Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában. II. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1961) 71–84.

Doncheva 2008 Дончева, Стела: Новооткрити печати със зооморфни изображения – за тяхното производство и начин на употреба. Newly discovered seals with zoomorfc images – about their production and usage. In: Иван Йорданов и др.: *Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов* (1907–2007). Шумен : Регионален исторически музей, 2008, 401–411.

Doncheva 2011 Doncheva, Stela: *Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages*. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2011.

Doncheva–Bunzelov 2017 Doncheva, Stela – Bunzelov, Ivajlo: Signet rings with mythical creatures from medieval Bulgaria. In: *Pontica* 50 (2017), 351–363.

Dončeva–Petkova 2011 Дончева-Петкова, Людмила: *Средновековни кръстове-енкопции от България*. София: Национален археологически институт и музей – БАН, 2011.

Dragoman–Oanță–Marghitu 2013 Dragoman, Radu–Alexandru – Oanță–Marghitu, Sorin (Eds.): *Arheologie și politică în România*. Baia Mare: Editura Eurotip, 2013.

E. Nagy et al. 2010 E. Nagy Katalin – Bíró Ádám – Bollók Ádám – Költő László – Langó Péter – Türk Attila Antal: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: Szegzárdy-Csengery Klára – Szilágyi András – E. Nagy Katalin (szerk.): *Studia et Experientia Docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére*. Budapest, 10–26.

Eger 2001 Eger, Christoph: Vandalische Grabfunde aus Karthago. In: *Germania* 79 (2001), 347–390.

Ember 1988 Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Entz 1937 Entz Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Budapest: Kiadja a szerző, 1937.

Ercegović–Pavlović 1980 Ercegović–Pavlović, Slavenka: Rimske i srednjovekovne nekropole u Macvanskoj Mitrovici. In: *Sirmium* 12 (1980).

Erdélyi 2016 Erdélyi István: Kard és kereszt. In: *Valóság* 59:8 (2016), 42–44.

Ettinghausen 1976 Ettinghausen, Richard: Kufesque in Byzantine Greece, the Latin West and the Muslim World. In: *A Colloquium in Memory of George Carpenter Miles (1905–1975)*. The Spring Meeting of the American Numismatic Society, April 10 1976. New York, 1976, 28–47.

Evans–Wixom 1997 Evans, Helen C. – Wixom, William D. (Eds.): *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1997.

Exner 1941 Exner, Kurt: *Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande*. (Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 29.) Berlin: Reichsverlagsamt, 1941, 31–122.

Éri–Bálint 1959 Éri István – Bálint Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszli Andor ásatásai) In: *Régészeti Füzetek* Ser: II. 6. szám. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma, 1959.

Éry 1988 Éry Kinga: Újabb jelképes trepanációk a Volga–vidékről. Newer symbolic trephening from the Volga-Bank. In: *Anthropologiai Közlemények* 31 (1988), 115–120.

Éry 1994 Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. (A honfoglalásról sok szemmel I.) Budapest: Balassi Kiadó, 1994, 217–225.

F. U. Röhrer-Ertl 2003 Friedrich Ulf, Röhrer-Ertl: Der Ring von Paußnitz – epigraphische Untersuchung und Betrachtungen. In: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 87 (2003), 97–118.

F. U. Röhrer-Ertl 2019 Friedrich Ulf, Röhrer-Ertl: Paußnitz revisited oder – vom Ringe nichts Neues? In: Meller, Harald – Kimmig-Völkner, Susanne – Reichenberger, Alfred (Hrsg.): *„Ringe der Macht – Rings of Power“ Internationale Tagung vom 09. bis 10. November 2018 in Halle (Saale)*. (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 21.) I–II. Halle 2019, 91–104.

Fărcaș 2016 Fărcaș, Andrei–Octavian: *Maces in Medieval Transylvania between the thirteenth and sixteenth centuries*. (MA Thesis in Comparative History with a specialization in Interdisciplinary Medieval Studies) Budapest: Central European University, 2016.

Fecske 1938 Fecske Sarolta: A Tápióvidék földrajza. In: Fágel József – Kogutowicz Károly (szerk.): *Acta litterarum ac scientiarum regiae Universitatis Hungaricae Francisco–Josephinae. Sectio geographico-historica.* – A M. Kir. *Ferencz József Tudományegyetem tudományos közleményei. A földrajz és történettudományok köréből*. 4. kötet. Szeged: Az Egyetem Barátainak Egyesülete, 1938, 46–70.

Fehér 2020 Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovársírasos emlékek gyűjteménye*. I. kötet: *Korai emlékek (1959 előtt) és kései feliratos emlékek*. (A Magyarágkutató Intézet Kiadványai 12.) Budapest: Magyarágkutató Intézet, 2020.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962 Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*. (Régészeti Tanulmányok 2.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

Fettich 1937 Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság fémművessége. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. (Archaelogia Hungarica 21.) Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937.

Fettich 1942 Fettich Nándor: *Die altungarische Kunst*. Berlin: Kupferberg, 1942.

Feugère 1985 Feugère, Michel: *Les fibules en Gaule. Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.–C.* Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1985.

Fitz 1985–1986 Fitz, Gunter: Zikadenfibeln aus österreichischen Privatsammlungen. In: *Römische Österreich* 13–14 (1985–1986), 25–36.

Fitz–Lányi–Bánki 1976 Fitz Jenő – Lányi Vera – Bánki Zsuzsanna: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. In: *Alba Regia* 15 (1974), 121–174.

Fodor 1981 Fodor István: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században a régészeti leletek alapján. Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert (Aufgrund der Bodenfunde). In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1981), 85–89.

Fodor 2017 Fodor István: Honfoglalás kori tarsolylemezeink kialakulása. Development of Hungarian sabretache plates from the Period of Hungarian Conquest (10th century). In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 59 (2017), 13–30.

Foskolou 2014 Foskolou, Vicky: The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets. In: *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 35 (2014), 329–348.

Fóthi–Marcsik–Efimova 2001 Fóthi Erzsébet – Marcsik Antónia – Efimova, Svetlana: Szimbolikus trepanáció a volgai bolgároknál. Symbolic trepanation among the bolgars along the river Volga. In: *Anthropologiai Közlemények* 42 (2001), 45–52.

Füredi 2012 Füredi Ágnes: Honfoglalás kori tarsolylemez Pest megyében. A Bugyi-Felsőványi 2. sír. Eine landnahmezeitliche Taschenplatte im Kom. Pest. Das Grab 2 von Bugyi-Felsővány. In: *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012), 207–234.

Füredi 2016 Füredi Ágnes: Tarsolyok. In: *Rubicon* 7 (2016), 66–71.

G. Magyar 1956 G. Magyar Mária: A budai vár fegyverleletei. In: *Budapest Régiségei* 17 (1956), 247–260.

Gaálné Kalydy 2020 Gaálné Kalydy Dóra: Civilek a kutatásban – közösségi tudomány a könyvtárban. In: *Könyvtári Figyelő* 66:1 (2020), 54–57.

Gabler 2010 Gabler Dénes: *Utak Pannonia és Dácia között a „Barbaricumun” át*. (Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 3.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010.

Garam 1998 Garam Éva: Avar kori csont ostor- vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1998), 109–121.

Garbsch 1965 Garbsch, Jochen: *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11.) München: Beck, 1965.

Garbsch 1974 Garbsch, Jochen: Ein Flügelfibelfragment vom Lorenzberg bei Epfach. In: Werner, Joachim – Kossack, Georg (Hrsg.): *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Ergänzungsband 1/1.) München: Beck, 1974, 163–184.

Garbsch 1985 Garbsch, Jochen: Die norisch-pannonische Tracht. In: Temporini, Hildegard – Haase, Wolfgang (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Künste (Forts.)*, II. 12.3. Berlin: Walter de Gruyter, 1985, 546–577.

Gaspar 2007 Gaspar, Nicolas: *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg*. Luxembourg: Musée national d'histoire et d'art Luxembourg, 2007.

Gáll 2013 Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Budapest–Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, 2013.

Gáll 2019 Gáll Erwin: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemzőgéből. The source of power and the Hun-garian Conquest. Early hungarian history through the eyes of an archaeologist*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2019.

Gáll–M. Lezsák 2018 Gáll Erwin – M. Lezsák Gabriella: A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century. In: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Bonn)* 46 (2018), 85–112.

Gedai 1963 Gedai István: A Rákosszentmihályi friesachi éremlelet. In: *Budapest Régiségei* 20 (1963), 465–468.

Gedai 1965–66 Gedai István: Árpádkori lemezpénzeink kormeghatározásához. In: *Numizmatikai Közöny* 64–65 (1965–66), 33–40.

Generalis Topographia 1763 Ruttkay, Michael: *Generalis Topographia defluxus Danubii per Comitatus Articulariter unitos Pest-Pilis-Solth decurrentis*, 1763. Magyar Országos Levéltár, S 12 Div XIV No 0003 jelzet.

Gere 2003 Gere László: *Késő középkori és kora újkori fémeletek az ozorai várkastélyból*. (Opuscula Hungarica IV.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003.

Gerevich 1943 Gerevich László: A csúti középkori sírmező. In: *Budapest Régiségei* 13 (1943), 103–166.

Gnutova–Ruzsa–Zotova 2005 Gnutova, Svetlana – Ruzsa György – Zotova, Elena: *Prayers Locked in Bronze. Russian Metal Icons*. Budapest: Museum of Applied Art, 2005.

Göbl 2017 Göbl, Michael: *Wappen-Lexikon der habsburgischen Länder*. Schleinbach: Edition Winkler–Hermaden, 2017.

Gömöri 2000 Gömöri János: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere I. Vasművesség*. Sopron: Soproni Múzeum Régészeti Gyűjteménye, MTA VEB IParrégészeti és Archeometriai Munkabizottsága, 2000.

Grohne 1956 Grohne, Ernst: Ein Fingerring mit magischer Umschrift aus der Zeit und Umgebung Heinrichs des Löwen, Das Problem der Thebalinge. In: Grohne, Ernst: *Alte Kostbarkeiten aus dem bremischen Kulturbereich*. Bremen: Schünemann, 1956, 46–106.

Gubitza 1910 Gubitza Kálmán: Bácsi honfoglaláskori sírleletekről. In: *Archaeologiai Értesítő* 30 (1910), 169–172.

Gugl 1995 Gugl, Christian: *Die römischen Fibeln aus Virunum*. Klagenfurt: Verlag des Landesmuseums für Kärnten, 1995.

Guiraud 1989 Guiraud, Hélène: Bagues et anneaux á l’époque romaine en Gaule. In: *Gallia* 46 (1989), 173–211.

Gulyás 2007 Gulyás Gyöngyi: Egy elpusztult falu Cegléd határában (Pest m.). In: Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): *A Tatárjárás (1241–42). Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007, 52–53.

Gyöngyössy 2003 Gyöngyössy Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Doktori Mestermunkák. Budapest: Gondolat Kiadó, 2003.

Gyöngyössy 2012 Gyöngyössy Márton: *Magyar pénztörténet 1000–1540*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2012.

Györffy 1998 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.

Györffy 2014 Györffy György: Besenyők és magyarok (1939, 1989). In: Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2014, 110–223.

Gyórfi 2015 Gyórfi Zolán: Medieval Weapons from Bistra Mureșului. In: *Marisia* 34–35 (2015), 117–138.

Haberl 2013 Haberl, Sonja: *Das byzantinische Kreuzigungsbild*. (Diplomarbeit.) Wien: Universität Wien, 2013.

Halpin 1988 Halpin, Andrew: Irish Medieval Bronze Maceheads. In: Mac Niocaill, Gearoid – Wallace, Patrick F. (Eds.): *Keimelia. Studies in medieval archaeology and history in memory of Tom Delaney*. Galway: Galway University Press, 1988, 168–92.

Hampel 1907 Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1907.

Harding 2000 Harding, Anthony: *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge: University Press, 2000.

Hardt 2004 Hardt, Matthias: *Gold und Herrschaft: die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend*. Berlin: Akademie Verlag, 2004.

Harkai 2006 Harkai Nóra: *Közösség és közösségi munka*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete, 2006.

Hatházi 1990 Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. In: *Hadtörténeti Közlemények* 103/2 (1990), 22–60.

Hatházi 2000 Hatházi Gábor: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskun-halásról a kezdetektől a török kor végéig*. Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzata, 2000, 169–302.

Hála 1977 Hála József: Földrajzi nevek az Ipoly mentén. In: Ikvai Nándor (szerk.): *A Börzsöny néprajza*. (Studia Comitatusia 5.) Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igaz-gatósága, 1977, 585–626.

Hensel–Žak 1964 Hensel, Witold – Žak, Jan: Poznan im frühen Mittelalter. In: *Archaeologia Polona* 7 (1964), 258–276.

Herczku 2005 Herczku Nóra: Régészeti kincsekre letek az M6-os építése közben. In: *Színes lap* 2005. április 6. szerda 4.

Hermann 2009 Hermann, Michaela: Ein mittelalterlicher Silberring mit magischer Inschrift aus Augsburg. Sein archäologischer und kulturgeschichtlicher Kontext. In: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 74 (2009), 215–238.

Hidán 2004 Hidán Csaba László: A XI–XIV. századi sztyeppei eredetű buzogányok és használatuk. In: *Studia Caroliensia* 2004/2 (2004), 2–9.

Hinds 2004 Hinds, Katie: Little Witchingham, Norfolk: Medieval silver finger-ring (2002T184). In: *Treasure Annual Report* (2002), 85.

Hlatky 1938 Hlatky Mária: *A Magyar gyűrű*. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének Dolgozatai 55.) Budapest 1938.

Holl 1987–1988 Holl Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. In: *Archaeologiai Értesítő* 114–115 (1987–1988), 183–198.

Holl 1994–1995 Holl Imre: A középkori késes mesterség: régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez. In: *Archaeologiai Értesítő* 121–122 (1994–1995), 159–188.

Holl–Parádi 1982 Holl Imre – Parádi Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

Holtorf 2007 Holtorf, Cornelius: Can you hear me at the back? Archaeology, communication and society. In: *European Journal of Archaeology* 10:2–3 (2007), 149–165.

Horváth 1970 Horváth Béla: A tiszaozérvényi pártá és pártaoöv. Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaozrévny. In: *Folia Archaeologica* 21 (1970), 157–168.

Horváth 1973 Horváth János (ford.): *Chronica Hungarorum*. Budapest: Magyar Helikon, 1973.

Horváth 1987 Horváth Lajos: A Börzsöny-hegység bányászatának vázlata. In: *Váci könyvek* 3 (1987), 139–155.

Horváth 2000 Horváth M. Ferenc: *Nagybörzsöny*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyves-háza Kht., é. n. (2000).

Horváth 2001 Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest: Archaeolingua, 2001.

Horváth–Kovacsics 2000 Horváth Lajos – Kovacsics József: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000.

Huszár 1972 Huszár Lajos: Ólomploma a diósgyőri várból. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 11 (1972), 43–47.

Huszár 1979 Huszár Lajos: *Műnzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest: Corvina, 1979.

Huth 2009 Huth, Christoph: Ansichtssachen. Spätbronze- und wikingerzeitliche Schatzfun-de und ihre wissenschaftliche Deutung. In: Brather, Sebastian – Geuenich, Dieter – Huth, Christoph (Eds.): *Historia Archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 70.) Berlin – New York: De Gruyter, 2009, 41–54.

Ion 2013 Ion, Alexandra: De ce avem nevoie de Arheologie publică în România? In: *Studii de Preistorie* 10 (2013), 255–261.

Istvánovits 1993 Istvánovits Eszter: Das Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert von Tisza-dob -Sziget. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993), 91–146.

Istvánovits–Kulcsár 2018 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: *„Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Nyíregyháza–Szeged: Nyíregyházi Jósa András Múzeum, 2018.

Jahn 2013 Jahn, Christoph: *Symbolgut Sichel. Studien zur Funktion spätbronzezeitlicher Griffzungensicheln in Depotfunden*. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 236.) Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013.

Jairazbhoy 1965 Jairazbhoy, Rafique Ali: *Oriental Influences in Western Art*. New York: Asia Publishing House, 1965.

Jakab 2007 Jakab Attila: Tatárjárás kori kincsletlet Tyukod–Bagolyvárról. In: A *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 49 (2007), 247–296.

Jakubovich 1933 Jakubovich Emil: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. In: *Turul* 47 (1933), 56–74.

Jameson 2019 Jameson, John H.: Introduction: The Critical Junctures of Archaeology, Heritage, and Communities. In: Jameson, John H. – Musteață, Sergiu (Eds.): *Transforming Heritage Practice in the 21st Century. Contributions from Community Archaeology*. New York: Springer International Publishing, 1–12.

Jameson–Musteață 2019 Jameson, John H. – Musteață, Sergiu (Eds.): *Transforming Heritage Practice in the 21st Century. Contributions from Community Archaeology*. New York: Springer International Publishing, 2019.

Jankovich B.–Szatmári 2013 Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. (Varia Archaeologica Hungarica XXVIII.) Budapest: Archaeolingua, 2013.

Jászberényi 2021 Jászberényi Mónika: *Albertirsa 22. lelőhely – egy avar kori temető feldolgozása*. (MA Szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, 2021.

Jobst 1975 Jobst, Werner: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. (Forschungen in Lauriacum 10.) Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum, 1975.

Jójárt–Varga 1998 Jójárt Júlia – Varga Vanda Éva: A Bayeux-i faliszőnyeg. Második, átdolgozott kiadás. In: *Documenta Historica* 34. Szeged: A JATE Történész Diákkör Kiadványa, 1998, 3–35.

Jósa 1895 Jósa András: A tarczali sírletről. In: *Archaeologiai Értesítő* 15 (1895), 75–76.

K. Németh 2010 K. Németh András: Csillag alakú buzogányok Paks környékéről. In: *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010), 269–274.

K. Németh 2011 K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs: IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, 2011.

Kada 1909 Kada Elek: Bronzkori urnatemető Vatyán. In: *Archaeologiai Értesítő* 29 (1909), 124–130.

Kajda et al. 2015 Kajda, Kornelia – Michalik, Tomasz – Kobialka, Dawid: Heritage for all: A contribution to the inclusion of people with intellectual disabilities in archaeology – a Polish perspective. In: *Current Swedish Archaeology* 23 (2015), 131–156.

Kajda–Kobialka 2018 Kajda, Kornelia – Kobialka, Dawid: The Past and Present of Public Archaeology in Poland: Between Educating and Engaging Local Communities. In: *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 28 (2018), 77–91.

Kajl–Necsitajlo 2006 Кайль, В. А. – Нечитайло, В. В.: *Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X-XIII ст.* Луганск, 2006.

Kálmár 1964 Kálmár János: A buzogány. In: A *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 4–5 [1961] (1964), 44–46.

Kálmár 1971 Kálmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest: Natura Kiadó, 1971.

Kanyó 2012 Kanyó Ferenc: Ósbuda: egy modern mítosz a történettudomány tükrében. In: *Fons* 19 (2012), 3–35.

Katona–Kiss 2018 Katona–Kiss Attila: Csillag alakú buzogány a középkori Szénásegyházáról. In: Biró Gyöngyvér – Katona–Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): *Fémek a földből I. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 19. Orosháza: Orosháza Város Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma, 2018, 107–108.

Katona–Kiss 2019 Katona–Kiss Attila: Adatok a kun legénybotok művelődéstörténeti hátteréhez. In: A *makói József Attila Múzeum Évkönyve* 3 (2019), 9–23.

Kálnoki–Gyöngyössy 2016 Kálnoki–Gyöngyössy Márton: A kincstalálás hatályos szabályozásáról. In: *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*. Cikk megjelenése: 2016.08.11. Utolsó elérés: 2020.10.29.

http://archiv.magyarmuzeumok.hu/tema/3478–a–kincstalalas–hatalyos–szabalyozasaraol?fbclid=IwAR3xc8EMy3h7-c4-4-ZYNRW3ebNjWZgYrrJ1KdDV-eLij4Wo8h1bdFybAOQ

Keller 1971 Keller, Erwin: Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. In: *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 14 (1971), 26–55.

Kemenczei 1996 Kemenczei Tibor: Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1996), 53–92.

Kerekes 1902 Kerekes György: A Kassai Kereskedelmi Társaság feljegyzései 1502 és 1503. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 9 (1902), 106–117.

King 1928 E. S. King: The Date and Provenance of a Bronze Reliquary Cross in the Museo Cristiano. In: *Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia. Memorie* 7 (1928), 193–205.

Kirpicsnyikov 1966 Кирпичников, Анатолий Николаевич: *Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. IX–XIII вв. (Археология СССР Е1-36)* Москва – Ленинград: Наука, 1966.

Kirpičnikov 1968 Kirpičnikov, Anatolij: Die Russischen Waffen des 9–13. Jahrhunderts und Orientalische und Westeuropäische Einflüsse auf ihre Entwicklung. In: *Gladius* 7 (1968), 45–74.

Kisné Cseh–Prohászka 2002 Kisné Cseh Julianna – Prohászka Péter: „Cikádafibulák” a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9 (2002), 113–140.

Kiss 1970 Kiss Attila: 11th century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970), 341–348.

Kiss 1983 Kiss Lajos (szerk.): *Földrajzi Nevek Etimológiai Szóátára*, II. kötet. L–ZS. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980, 678.

Kiss 2000 Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír– és kincsletelei*. Szombathely: Sa-varia Múzeum, 2000.

Kiss 2010 Kiss Etele: Kálmán király gyűrűje. In: Pallos Lajos (szerk.): *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2010, 21.

Kiss 2012 Kiss Viktória: Arany, réz és bronztárgyak kutatása a középső bronzkorig – Az archeometallurgia aktuális kérdései. The study of gold, copper and bronze artefacts until the Middle Bronze Age – current questions of archaeometallurgy. In: *Archeometriai Műhely* (2012/2), 61–73.

Kiss 2017 Kiss Viktória: Színek, fény, csillagás. Művészet és viselet a középső bronzkorban. In: Dani János – Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér – Priskin Anna (szerk.): *ΜQΜΟΞ VIII. Őskoros Kutatók VIII. Összejövetelének konferenciakötete – Őskori művészet – Művészet az őskorban*. Debrecen, 2017, 251–268.

Kobialka 2014 Kobialka, Dawid: Archaeology and communication with the public: Archaeological open-air museums and historical re-enactment in action. In: *European Journal of Post-Classical Archaeologies* 4 (2014), 315–332.

Kocztur 1991 V. Kocztur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. In: *Studia Comitatensia* 21 (1991), 171–334.

Кокорина, Н.А. 2013 *Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника*. Владимир: Государственный Владимиро-Суздальский музей-заповедник, 2013.

Kolník1980 Kolník, Titus: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Teil 1*. Bratislava: Veda, 1980.

Korzhuhina–Peszkova 2003 Корзухина, Гали Фёдоровна – Пескова, Анна Анисимовна: *Древнерусские кресты- энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв.* Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, 2003.

Kovács 1961 Kovács Éva: Vésett díszű románkori bronztálak Magyarországon. In: *Művészettörténeti Értesítő* 10 (1961), 1–13.

Kovács 1971 Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányoi. In: *Folia Archaeologica* 22 (1971), 165–181.

Kovács 1973 Kovács Éva: Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon. In: *Ars Hungarica* 1 (1973), 67–96.

Kovács 1979 Kovács Tibor: Középső bronzkori aranyletelek Északkelet-Magyarországról Mittelbronzezeitliche Goldfunde aus Nordost-Ungarn. In: *Folia Archaeologica* 30 (1979), 55–77.

Kovács 1986a Kovács László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: A homokbányai temető-részlet. (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez.) In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1986), 93–121.

Kovács 1986b Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Az Árpád–kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1986, 216–256.

Kovács 1990 Kovács László: Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: B. M. Szőke – L. Vándor: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990), 312–330.

Kovács 2015 Kovács László: *A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványletelei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető. 10–11th century grave findings and stray finds of Taktaköz, and the 11th century cemetery of Tiszalúc-Sarkad*. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei 9.) Szeged – Budapest: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum, 2015.

Kovács 2000 Kovács Tibor: Bronzkori ékszerek, fegyverek, aranykincsek. In: Kovács Tibor – Raczky Pál (főszerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei*. Budapest, 2000, 37–62.

Kovács Gy. 2002 Kovács Gyöngyi (szerk.): *Weitschawar/Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002.

Kovács 2002 Kovács László: A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. In: *Hadtörténeti Közlemények* 115 (2002), 311–334.

Kovács 2003 Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Budapest: Szukits Könyvkiadó, 2003, 284–392.

Kovács S. 2010 Kovács S. Tibor: *Huszárfegyverek a 15–17. században*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2010.

Kovács S. 2019 Kovács S. Tibor: *Hárman sem bírnatok súlyos buzogányát...* Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2019.

Kovalovszki 1969 Kovalovszki Júlia: Ásatások Csepelyen. Ausgrabungen in Csepely. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969), 235–252.

Kovrig 1937 Kovrig Ilona: *A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 4.) Budapest: Institut für Münzkunde und Archäologie der Péter Pázmány–Universitát, 1937.

Kőhegyi 1969 Kőhegyi Mihály: A Szentés–berekháti későszarmata telep két vasmécsese. Zwei Eisenölichter aus der spätsarmatischen Siedlung von Szentés–Berekhát. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1969), 97–106.

Kristó 1994 Kristó Gyula (szerk.): *Anjou–kori oklevéltár III. (1311–1314)*. Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994.

Kristó 2002 Kristó Gyula (szerk.): *Anjou–kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regnum Andegavensium illustrantia XVII* 1333. Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2002.

Kropf–Nowak 1998–1999 Kropf, Walter – Nowak, Heinz: *Fibeln von Flavia Solva aus Privatbesitz*. (Römisches Österreich. Jahrschrift der Österreichisschen Gesellschaft für Archaeologie 21/22, 1998–1999.)

Кропотов 2010 Виктор Валерьевич Кропотов: *Фибулы сарматской эпохи. Национальная академия наук Украины, (Институт археологии)*. Киев: ADEF, 2010.

Kruglov 2005 Круглов, Евгений В.: Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. In: Евлевский, В. А. (редактор): *Труды по археологии. Стелл Европы в эпоху средневековья. Том № 4. Хазарское время*. Донецк: Донецкий НУ, 2005, 73–142.

Kulcsár 1984–1985 Kulcsár Valéria: A szarmata temetkezési rítus néhány jellegzetessége. A halmos temetők. In: A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2 (1984–1985), 17–28.

Kulcsár 1998 Kulcsár Valéria: *A Kárpát–medencei szarmaták temetkezési szokásai*. Aszód: Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány, 1998.

Kunst 2005 Kunst, Christiane: *Ornamenta Uxor*ia. Badges of Rank or Jewellery of Roman Wives? In: *Medieval History Journal* 8/1 (2005), 127–142.

Kustár 1996 Kustár Ágnes: A Karos–Eperjeszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert*. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei 1.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1996, 395–460.

Kutaszov–Szeleznyov 2010 *Кутасов, С. Н. – Селезнёв, А. Б.: Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески. Москва: Группа „Искатели”,* 2010.

Kürti 2000 Kürti Béla: Nr. 04.06.03. Bandfingerring. In: Alfried Wiecezorek – Hans-Martin Hinz (Hrsg.): *Europas Mitte um 1000*. Stuttgart: Theiss Verlag, 2000, 131.

Kürti 2006 Kürti László: *Ladánybenei évszázadok*. Ladánybene: Ladánybene Önkormányzata, 2006.

Kürti–Wicker 1991 Kürti Béla – Wicker Erika: Bemerkungen der Agraffenfrage der Awarenzeit. In: *Zalai Múzeum* 3 (1991), 19–34.

Lako 1981 Lako, Kosta: Rezultatet e gërmimeve arkeologjike në Butrit në vitet 1975–76. In: *Iliria* 11 (1981), 93–154.

Lamiová–Schmiedlová 1961 Lamiová–Schmiedlová, Mária: *Spony z doby rímskej na Slovensku. Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei*. (Študijné Zvesti AÚSAV 5.) Nitra: Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied, 1961.

Langó 2007 Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007.

Langó 2010 Langó Péter: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközeletei (Vázlat). In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): *„Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged: SZTE Történeti Segédtdományok Tanszék – Szegedi Középkorász Műhely, 2010, 257–285.

Langó–Türk 2004 Langó Péter – Türk Attila: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolató egyszerű mellkeresztek tipológiájához). Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő (Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen). In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004), 365–457.

Laszlovszky 1982 Laszlovszky József: Árpád-kori leletek Tiszaugon. In: *Múzeumi Levelek* 39–40 (1982), 25–29.

Laszlovszky 2006 Laszlovszky József: Későkőzéporkori falusi lakóház Tiszaugon. Az alföldi lakóház kialakulásának kérdéséhez. In: *Studia Caroliensia* 3–4 (2006), 295–314.

Laszlovszky–Rácz 2020 Laszlovszky József – Rácz Tibor Ákos: Fémkeresős kutatások a muhi csatatéren. Közösségi régészet, hadszínterek vizsgálata és a kapcsolódó módszertani kérdések. In: *Magyar Régészet* 9:4 (2020), 70–80.

Laszlovszky–Siklódi 1991 Laszlovszky József – Siklódi Csilla: Archaeological Theory in Hungary since 1960: Theories without theoretical Archaeology. In: Hodder, Ian (Ed.): *Archaeological theory in Europe: the last three decades*. London: Routledge, 1991, 272–298.

Laszlovszky et al. 2018 Laszlovszky József – Pow, Stephen – F. Romhányi Beatrix – Ferenci László – Pinke Zsolt: Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241–42: Short-and Long-Term Perspectives. In: *Hungarian Historical Review* 7:3 (2018), 419–450.

László 1941 László Gyula: Adatok az avarság néprajzához. In: *Archeologiai Értesítő* III:2 (1941), 175–204.

László 1976 László Gyula: A zempléni honfoglaláskori vezérsírról. Über das Landnahmezeitliche Grab von Zemplén. In: *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976), 79–86.

László 1993 László Gyula: *A Szent László–legenda középkori falképei*. (Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára 4.) Budapest 1993.

Lepage 2002 Lepage, Jean-Denis: *Medieval armies and weapons in western Europe. An illustrated history*. North Carolina: McFarland & Company, 2005.

Levárdy 1973 Levárdy Ferenc (szerk.): *Magyar Anjou Legendárium* (Hasonmás kiadás): Budapest. Magyar Helikon Kiadó, 1973.

Liffa–Vigh 1937 Liffa Aurél – Vigh Gyula: Adatok a Börzsöny-hegység bányageológiai viszonyaihoz. (Jelentés az 1930–1932. évi bányageológiai felvételről.) In: A *Magyar Királyi Földtani Intézet évi jelentései az 1929–32. évekről*. Budapest: M. Kir. Földtani Intézet, 1937, 235–269.

Litauszki 2012 Litauszki Zoltán: Árpád- és későközépkori pecsétygyűrűk a Dél-alföldi régióban. Kutatások Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében. (Egyetemi szakdolgozat.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2012.

Lorenzen 1997 Lorenzen, Maike: Magische Ringe – Überlegungen zu Fingerringen mit AGLA-Inscripfen. In: *Acta Praehistorica et Archaeologica* 29 (1997), 141–155.

Lovag 1971 Lovag Zsuzsa: Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum. In: *Folia Archaeologica* 22 (1971), 143–163.

Lovag 1972 Lovag Zsuzsa: Román kori bronztál a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjtéményében. In: *Folia Archaeologica* 23 (1972), 215–222.

Lovag 1979 Lovag Zsuzsa: A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon. Budapest: Corvina Könyvkiadó, 1979.

Lovag 1980a Lovag Zsuzsa: Bronze Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 363–372.

Lovag 1980b Lovag Zsuzsa: Árpád-kori pecsétygyűrűk. Arpadenzeitliche Siegelringe I. In: *Folia Archaeologica* 31 (1980), 221–238.

Lovag 1982 Lovag Zsuzsa: Die Einflüsse der byzantinischen Pektoralkreuze auf die bronzekunst Ungarns im 11./12. Jahrhundert. In: Effenberg, Arne (Hrsg.): *Metallkunst von der Spätantike bis zum Ausgehenden Mittelalter. Schriften der Frühchristlich-Byzantinischen Sammlung I*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 1982, 159–165.

Lovag 1999 Lovag Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica III.) Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1999.

Lovag 2013 Lovag Zsuzsa: Árpád-kori mellkeresztek. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, 2013, 493–498.

Lukács 1980 Lukács Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: Mezey László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. (Hungaria Sacra 1.) Budapest: Szent István társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1980, 161–204.

Lupa = Ubi Erat Lupa Datenbank für römische Steindenkmäler: http://lupa.at/ és http://www.ubi-erat-lupa.org

M. Nepper 2002 M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírletelei Beschreibung und Auswertung der Grabfunde von 17 Fundorte des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar*. (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírletei 3.) Buda-pest–Debrecen: Déri Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2002.

Mäesalu 2009 Mäesalu, Ain: A rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla Parish. In: *Archaeological fieldwork in Estonia* (2009), 141–145.

Mack-Zakariya 2009 Mack, Rosamond E. – Zakariya, Mohamed: The Pseudo-Arabic on Andrea del Verrocchio's David. In: *Artibus et Historiae* 30 (2009), 157–172.

Magyar 1975 Magyar Eszter: Dabas és környéke a középkorban. In: Petri Edit (szerk.): *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből*. Dabas: Dabas Nagyközségi Tanács, 1975, 30–54.

Magyar 2009 Magyar Kálmán: A somogyi középkori vasművesség (kovácsművesség) emlékei I. In: Nagy Zoltán – Szulovszky János (szerk.): *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szombathely, 2009, 119–148.

Mappa Danubii 1742 Mikoviny, Sámuel: *Mappa Danubii cursum situmque tam ex eo quam aliis I. Comitāt Pestiensis partibus procurentium Alveorum Aquarumque meatum, ac inde per Districum Solthien formatarum, et Paludum representans*, 1742. Pest Megyei Levéltár, XV. 6. (PMT) 4 jelzet.

Mappa specialissima 1793 *Mappa specialissima Regionibus Coeli juxta Recentissimas observ. Astronomicas accommodata J. Regni Hungariae Comitatum Pest, Pilis, Solth articulariter unitorum: Item Jazygiae, Cuminae Majoris et Minoris...* Viennae, 1793. Had-történeti Intézet és Múzeum, B IX a 651 jelzet. Mäesalu 2010

Marjanović-Vujović 1977 Марјановић-Вујовић, Гордана: *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*. Београд, 1977.

Marjanović-Vujović 1984 Марјановић-Вујовић, Гордана: *Трњане. Српска некропола (крај XI–почетак XIII века)*. Trnјane, Serbian necropolis, 11th–13th century. Beograd, 1984.

Marosi 1914 Marosi Arnold: A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpád-kori régiségei. In: *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914), 60–63.

Marosi 1922 Marosi Arnold: Székesfehérvár honfoglaláskori temetői. In: *Archaeologiai Értesítő* 39 (1922), 25–41.

Marosi 1997 Marosi Ernő: A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a mille-centenárium év kiállításain. In: *Budapesti Könyvszemle* 9 (1997), 158–167.

Marshall 2002 Marshall, Yvonne: What is community archaeology? In: *World Archaeology* 34:2 (2002), 211–219.

Masek 2017 Masek Zsófia: A fresh look at Hunnic cauldrons in the light of a new find from Hungary. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68 (2017), 75–136.

Matsuda 2004 Matsuda, Akira: The Concept of ‚the Public‘ and the Aims of Public Archaeology. In: *Papers from the Institute of Archaeology* 15 (2004), 66–76.

Mayor–Colarusso–Saunders 2014 Mayor, Adrienne – Colarusso, John – Saunders, David: Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases. In: *Hesperia* 83 (2014), 447–493.

Mályusz 1999 Mályusz Elemér (szerk.): *Zsigmondkori Oklevéltár VI. (1417–1418.)* Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1999.

Márton 1910 Márton Lajos: A vármegye őskora. In: Borovszky Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Budapest: Országos Monografia Társaság, 1910, 166–199.

Márton 2002 Márton András: Roman Burial with a Weapon from the Bécsi Road Cemetery (Aquincum–Budapest). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2002), 117–152.

McGimsey 1972 McGimsey, Charles R.: *Public Archaeology*. London: Seminar Press, 1972.

Meller–Kimmig–Völkner–Reichenberger 2019 Meller, Harald – Kimmig–Völkner, Susanne – Reichenberger, Alfred (Hrsg.): *„Ringe der Macht.“* (Begleithefte zu Sonderausstellungen im Landesmuseum für Vorgeschichte Band 7.) Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 2019.

Merczi 2011 Merczi Mónika: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (2011), 7–80.

Merczi 2012 Merczi Mónika: A Budaörs-Kamaraerdei-dűlőben feltárt római vicus fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 455–528.

Merczi 2014 Merczi Mónika: Támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák Északkelet-Pannóniából. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014), 7–31.

Merczi 2016a Merczi Mónika: A Budaörs-Kamaraerdei-dűlőben feltárt római temető fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2016, 432–489.

Merczi 2016b Merczi Mónika: Római kori fibulák Édről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 69–100.

Merczi 2017a Merczi Mónika: Ergänzungen zur Typologie der norisch-pannonischen Flügelfibeln in Nordost-Pannonien anhand der Grab- und Siedlungsfunde von Budaörs-Kamaraerdei Flur. In: Droberjar, Eduard – Komoróczy Balázs (Eds.): *Římské a Germánské spony ve střední Evropě. Archeologie barbarů 2012.* (Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 53.) Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2017, 143–155.

Merczi 2017b Merczi Mónika: Római kori fibulák Perbálról és Zsámbékról. In: *Studia Comitatus* 35 (2017), 71–119.

Merczi 2019 Merczi Mónika: A Páty–Malom-dűlőben feltárt temető római kori fibulái. In: *Studia Comitatus* 37 (2019), 32–71.

Merriman 2004 Merriman, Nick: Introduction. Diversity and dissonance in public archaeology. In: Merriman, Nick (Ed.): *Public Archaeology*. London–New York: Routledge, 2004, 1–17.

Mesterházy 1986 Mesterházy Károly: Frühsarmatenzeitlicher Grabfund aus Veresegyház. Kora szarmata kori sírlelet Veresegyházáról. In: *Folia Archaeologica* 37 (1986), 137–161.

Mészáros 1936 Mészáros Gyula: Rovásírásos kún nyelvemlékek. In: *Népünk és Nyelvünk* 8 (1932), 161–178.

Michalak 2010 Michalak, Arkadiusz: A 14th century Hungarian knobbed mace head from the Birów Mountain in Podzamcze in the Polish Jura Chain. In: Kucypera, Paweł – Pudło, Piotr (Eds.): *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*. Turoń, 2010, 173–200.

Michelly 1987 Michelly, Reinhold.: Der Spandauer Thebal Ring. Neues zum Problem der Thebal-Ringe. In: von Müller, Adriaan – von Müller-Muci, Klara (Hrsg.): *Ausgrabungen und Funde auf dem Burgwall in Berlin-Spandau*. Berlin: Spiess, 1987, 64–81.

Miklós 1996 Miklós Zsuzsa: *Vác középkori pincéi*. (Váci Könyvek 9. Új sorozat.) Vác: Tragor Ignác Múzeum, 1996.

Miklós 1997 Miklós Zsuzsa: *Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben*. (Váci Könyvek 8. Új sorozat.) Vác: Tragor Ignác Múzeum, 1997.

Miklós 2005 Miklós Zsuzsa: Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-Ete. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56 (2005), 279–310.

Miklós–Vizi 2001 Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros települészerkezetéhez és háztípusaihoz. Angaben zur Siedlungsstruktur und zu den Haustypen des spätmittelalterlichen Marktfleckens Ete. In: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. (A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.) Szentendre–Szolnok: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001, 261–280.

Mikó–Takács 1994 Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1994.

Milovanović 1993 Миловановић, Душан: *Крстови (од 5. века до 1993. године) типологија и историјско стилски развој збирке крстова Музеја примењене уметности из Београда*. Београд: Музеј примењене уметности, 1993.

Moravcsik 1988 Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Második Kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Mordovin 2017 Mordovin Maxim: Bavarian Cloth Seals in Hungary. In: *Hungarian Historical Review* 6 (2017), 78–106.

Mordovin 2018 Mordovin Maxim: *Textilvégek védjegyei. A textilterekedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2018.

Mordovin 2019a Mordovin Maxim: Az angol címeres plombák rejtélye. In: Ilon Gábor (szerk.): *Régészeti nyomozások Magyarországon*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2019, 319–340.

Mordovin 2019b Mordovin Maxim: A tournai-i textilplombák tanulása. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka: *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019, 433–458.

Mordovin–K. Németh 2019 Mordovin Maxim – K. Németh András: Középkori ólom textiltplombadepó Újireg-Kulcsár-pusztáról. In: A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve 41 (2019), 127–174.

Mordovin–Vargha 2015 Mordovin Maxim – Vargha Mária: Mindszentpuszta – leletek és topográfia. In: Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő. A 2015. május 11–13 között, Budapesten rendezett konferencia előadásainak és posztereinek kivonatai*. MTA BTK Régészeti Intézet. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 2015, 18–19.

Moshenska 2017 Moshenska, Gabriel: Introduction: public archaeology as practice and scholarship where archaeology meets the world. In: Moshenska, Gabriel (Ed.): *Key Concepts in Public Archaeology*. London: University College London Press, 2017, 1–13.

Moshenska–Dhanjal 2011 Moshenska, Gabriel – Dhanjal, Sarah: Introduction: Thinking About, Talking About, and Doing Community Archaeology. In: Moshenska, Gabriel – Dhanjal, Sarah (Ed.): *Community Archaeology. Themes, Methods and Practices*. Oxford: Oxbow Books, 2011, 1–5.

Mozsolics 1967 Mozsolics Amália: *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

Mozsolics 1985 Mozsolics Amália: *Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest: Akadémia Kiadó, 1985.

Móra 1932 Móra Ferenc: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. In: *Ethnographia* 43 (1932), 54–68.

MRT 7 Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás (XIII/1.)* (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

MRT 9 Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás (XIII/2.)* (Magyarország régészeti topográfiája 9.) Budapest: Akadémiai Kiadó 1999.

MRT 11 Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódí és a gödöllői járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 11.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.

Muhl 2003 Muhl, Arnold: Archäologische und historische Quellen zum magischen Finger-ring aus dem mittelalterlichen Schatzfund von Paußnitz, Ldkr. Riesa. In: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 87 (2003), 80–96.

Muhl 2019 Muhl, Arnold: Das Ringen um den Ring. Fund und Erwerbsgeschichte des Inschriftenrings von Paußnitz. In: Meller, Harald – Kimmig-Völkner, Susanne – Reichenberger, Alfred (Hrsg.): *„Ringe der Macht – Rings of Power“ Internationale Tagung vom 09. bis 10. November 2018 in Halle (Saale)*. (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 21.) /I–II. Halle 2019, I. 81–90.

Муравьева, А.Н. 1999 Муравьева, А.Н.: *Энколпионы и кресты-тельники XI – н. XVI вв. из археологических коллекций музея. Каталог. Владимир: Государственный Владимиро-Суздальский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник*, 1999.

Müller 1982 Müller Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig*. (Zalai Gyűjtemény 19.) Zalaegerszeg: Balatoni Múzeum – Göcseji Múzeum – Thury György Múzeum et al., 1982.

Müller 2011 Müller Róbert (főszerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest: Magyar Régész Szövetség, 2011.

Nagy 1890 Nagy Géza: A magyar középkori fegyverzetről (Második közlemény). In: *Archaeologiai Értesítő* 10 (1890), 403–416.

Nagy 1984 Nagy Béla: A nagybörzsőnyi ércbányászat és ércutatás története. In: *Földtani Közlöny* 114 (1984), 387–403.

Nagy 1993 Nagy Margit: Óbuda a népvándorlás korban. In: *Budapest Régiségei* 30 (1993), 353–395.

Nagy 2001 Nagy Levente: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcika. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2001), 125–160.

Nagy 2019 Nagy Balázs: Támpontok a H. 199 számú lemezpézn és a H. 69 számú denár korrendjéhez. In: *Studia Comitatus* 37 (2019), 151–165.

Nagy–Rácz 2016 Nagy Balázs – Rácz Tibor Ákos: Tatárjáras kori tezaurált leletegyüttes töredéke Dabasról (Pest megye). In: *Érem* 72 (2016/1), 1–6.

Necsitajlo 2000 Нечитайло, В. В.: *Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Кулевської Русі (X – перша половина XIII ст.)*. Київ, 2000.

Necsitajlo–Necsitajlo 2009 Нечитайло, В. В. – Нечитайло, В. А.: *Каталог энколпионов Древней Руси XI–XIV ст.* Киев, 2009.

Nemeskéri–Éry–Kralovánszky 1960 Nemeskéri János – K. Éry Kinga – Kralovánszky Alán: A magyarországi jelképes trepanációk. Symbolically trephined skulls in Hungary. In: *Anthropologiai Közlemények* 4 (1960), 3–32.

Nemeti 2017 Nemeti, Sorin: Manifesto for the Romanian public archaeology. In: *Journal of Ancient History and Archaeology* 4/3 (2017), 5–7.

Nevizánszky–Prohászka 2020 Nevizánszky Gábor – Prohászka Péter: *Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők és leletek katasztere*. Szlovákia. (Opitz Archaeologica 17.) Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2020.

Nicolle 1988 Nicolle, David: *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350. Western Europe and the Crusader states*. London: Greenhill Books, 1988.

Nicolle 1999 Nicolle, David: *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350. Islam, Easter Europe and Asia*. Vol. 2. London: Greenhill Books, 1999.

Niederle 1913 Niederle, Lubor: *Slovenské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských*. B. I. 2. Praha: Bursík a Kohout, 1913.

Niederle 1926 Niederle, Lubor: *Manuel de l’antiquité slave*. Tom I–II. Paris: Champion, 1926.

Niederle 1930 Niederle, Lubor: *Přspěvky k vývoji byzantských šperků ze IV.–X. století*. Praha: Česká akademie v–d a um–ní, 1930.

nn 1933 név nélkül: Románstílü keresztecske Cecéről. In: *Székesfehérvári Szemle* 3/3–4 (1933), 41.

Novotnik 2012 Novotnik Ádám: Kincs, ami nincs. Egy különleges temetkezési szokás: üres sírok az avar korban. In: László Gábor – Toronyi Alexandra (szerk.): *Helytállás. Tanulmányok a XII. Eötvös Konferencia történeti üléséről*. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series 1. Nr. 3.) H. n.: Eötvös Collegium Történész Műhely, 2012, 47–91.

Nykolajeva–Csernyесov 1991 Николаева, Татьяна Васильевна – Чернецов, Алексей Владимирович: *Древнерусские амулеты-змеевки*. Москва: Наука, 1991.

O. Röhrer-Ertl 2003 Röhrer-Ertl, Olav: Über magische Bedeutungen und Sinngehalte des Zeichen-beschrifteten Paußnitz von Ringes. In: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 87 (2003), 124–140.

O. Röhrer-Ertl 2019 Röhrer-Ertl, Olav: Über numinose Zahlen als eine Möglichkeit der Musterinterpretation. In: Meller, Harald – Kimmig-Völkner, Susanne – Reichenberger, Alfred (Hrsg.): *„Ringe der Macht – Rings of Power“ Internationale Tagung vom 09. bis 10. November 2018 in Halle (Saale)*. (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 21.) /I–II. Halle 2019, I.135–147.

Oakeshott 2000 Oakeshott, Ewart: *European Weapons and Armour from the Renaissance to the Industrial Revolution*. Woodbridge: The Boydell Press, 2000.

Okamura–Matsuda 2011 Okamura, Katsuyuki – Matsuda, Akira (Eds.): *New Perspectives in Global Public Archaeology*. New York: Springer International Publishing, 2011.

Oldenstein 1977 Oldenstein, Jürgen: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. In: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57 (1977), 49–284.

Oras 2013 Oras, Ester: Importance of terms: What is a wealth deposit? In: *Papers from the Institute of Archaeology (University College London)* 22 (2013), 61–82.

Ortisi 2002 Ortisi, Salvatore: Die früh- und mittelkaiserzeitlichen Fibeln. In: Ortisi, Salvatore – Pröttel, Philippe Marc: *Römische Kleinfunde aus Burghöfe* 2. (Frühgeschitliche und Provincialrömische Archaeologie. Materielen und Forschungen 6.) Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH 2002, 9–82.

Otruba 1965 Otruba, Gustav: Anfänge und Verbreitung der böhmischen Manufakturen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1820). In: *Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum* 6 (1965), 230–331.

Oṭa 1915 Oṭa, Silvii: *The mortuary archaeology of the medieval Banat (10th–14th century)*. Leiden–Boston: Brill, 2015.

Ottományi 2007 Ottományi Katalin: A pátyi római telep újabb kutatási eredményei. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 7–238.

Ottományi 2016 Ottományi Katalin: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2016, 9–372.

Ottományi 2019 Ottományi Katalin: *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.

Őseinket felhozád 1996 Fodor István (szerk.): *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996.

Pace 2000 Pace, Valentino (Cura di): *Tesori dell’arte cristiana in Bulgaria*. Roma: Valentino Pace, 2000.

Palágyi–Nagy 2000 K. Palágyi Sylvia – Nagy Levente: *Római kori halomsírok a Dunántúlon*. Veszprém: Veszprémi Nyomda, 2000.

Pallai 1983 Pallai Sándor: *Örvösség, nemesfémipar, divatékszer készítés*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1983.

Pandula 1988 Pandula Attila: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1988, 216–254.

Pantó 1951 Pantó Gábor: Jelentés az 1946. évi nagybörzsőnyi bányageológiai felvételről. In: *A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1945–47. évekről*. II. kötet. Budapest: Magyar Állami Földtani Intézet, 1951, 163–171.

Pantó–Mikó 1964 Pantó Gábor – Mikó Lajos: A nagybörzsőnyi ércesedés. In: *Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve* 50:1 (1964), 3–98.

Parádi 1963 Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. In: *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963), 205–251.

Parádi 1975 Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharaszst. In: *Folia Archaeologica* 26 (1975), 119–161.

Parádi 1979 Parádi Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. Die Keller und Öfen der Mittelalterlichen Ortschaft Sarvaly. In: *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979), 52–70.

Parádi 1995 Parádi Nándor: A Tiszanána–ónánai ásotás. Die Ausgrabung von Tiszanána–Ónána. In: *Folia Archaeologica* 44 (1995), 151–189.

Patek 1942 Patek Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 19.) Budapest: Institut für Münzkunde und Archäologie der Péter Pázmány-Universität, 1942.

Patek 1950 Patek Erzsébet: Biztosítószerszeggellett készített fibulák Pannóniából. In: *Budapest Régiségei* 15 (1950), 501–512.

Paulinyi 1967 Paulinyi Oszkár: *Bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1967.

Pálóczi Horváth 1989 Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest: Corvina Kiadó, 1989.

Pálóczi Horváth 1996 Pálóczi Horváth András: Nomád népek a Kelet-európai steppen és a középkori Magyarországon. In: Havassy P. Gyula (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. (Gyulai Katalógusok 2.) Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1996, 7–36.

Pálóczi Horváth 2005 Pálóczi Horváth András: Az alföldi késő középkori falusi lakóház: vázszerkezetek és falazatok. Late Mediaeval Dwelling Houses on the Hungarian Plains: Structures and Walls. In: Szabó Sarolta (szerk.): *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a hatvan esztendős Dám László tiszteletére*. (A Jósza András Múzeum Kiadványai 58.) Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005, 95–139.

Pálóczi Horváth 2013 Pálóczi Horváth András: A középkori alföldi lakóház és telek a szent-királyi ásatási eredmények alapján. In: Mészáros Márta (szerk.): *Jáskunság kutatása 2012*. Kiskunfélegyháza: Kun Összefogás Konzorcium, 2013, 29–41.

Pálóczi Horváth 2014 Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai. Volume 2.) Budapest – Piliscsanaba: Archaeolingua Kiadó, 2014.

Pálóczi Horváth 2017 Pálóczi Horváth András: A kunok integrációja. Meddig élt tovább a hagyományos sztyeppeii kultúra Magyarországon? In: *Rubicon. Jászok és kunok* (2017/6), 12–21.

Pál–Újvári 1997 Pál József – Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.

Pánya–Mordovin–Nagy 2019 Pánya István – Mordovin Maxim – Nagy Balázs: Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története. In: *Cumania* 29 (2019), 23–80.

Pásztor 2017 Pásztor Adrien: Tűtartótípusok és varrótűk. In: László Gyula: *A csákbereny–orondpusztai avar kori temető*. (A Szent István Múzeum Közleményei, a sorozat 53.) Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2017, 198.

Pedone–Cantone 2013 Pedone, Silvia – Cantone, Valentina: The pseudo-kufic ornament and the problem of cross-cultural relationships between Byzantium and Islam. In: *Opuscula Historiae Artium* 62 (2013), 120–136.

Perémi 2001 Perémi Ágota: A Várpalota–Simmelweis utcai honfoglaláskori köznépi temető. Ein Volksfriedhof aus der Zeit der ungarischen Landnahme an der Semmelweis Straße in Várpalota. In: Kiss Mária – Lengvári István (szerk.): *A népvándorlások fiatal kutatóinak VII. összejövele*. Pécs, 1996. szeptember 27–29. Pécs 2001, 157–213.

Pereszedov 2004 Переседов, И. Г.: Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры. In: *Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А.В. Банк* (1906–1984). Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2004, 108–121.

Peszкова–Sztrokova 2012 Пескова, Анна А. – Строкова, Людмила В.: *Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко. Санкт-Петербург* – Киев: Инститүт історії матеріальної культу́ри Російської Академіи наук, 2012.

Petculescu 1992 Petculescu, Liviu: Bronze Miniature Weapons and Armour in the Equipment of Roman Soldiers from Dacia in the Second and Third Centures AD. In: Mols, Stephanus Theodorus Adrianus Maria – Gerhartl–Witteween, Antoinett M. – Kars, Henk – Koster, A. –Peters, Willem J. Th.– Willems, Willem J.H. (Eds.): *Acta of the 12th International Congress of Ancient Bronzes, Nijmegen 1992*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 18.) Nijmegen: Provinciaal Museum G. M. Kam, 1995, 409–412.

Petkes 2006 Petkes Zsolt: 12. századi temetőrésztlet Sárbogárd-Templomdűlőről. Újabb régészeti adatok a Sárvízülgőy 12. századi történetéhez. In: *Alba Regia* 35 (2006), 9–116.

Petrinec 2009: Petrinec, Maja: *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates*. Split: Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler, 2009.

Petrović 2001 Петровић, Радмило: *Речник византијских крстова*. Београд, 2001.

Péch 1887 Péch Antal: Alsó Magyarországi bányamivelésének története. II. kötet (1600-tól 1650-ig). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.

Péntek 2020 Péntek Attila: Rovásfeliratos szalaggyűrű Veresegyháza–Göbölös lelőhelyről. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Tanulmánykötet a Magyarságtudató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. (A Magyarságtudató Intézet Kiadványai 16.) Budapest: Magyarságtudató Intézet, 2020, 155–179.

Pitarakis 2006 Pitarakis, Brigitte: *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*. Paris: Picard, 2006.

Podányi 1957 Podányi Tibor: A régi rudabányai ércbányászat. In: Pantó Endre – Pantó Gábor – Podányi Tibor et al. (szerk.): *Rudabánya ércbányászata*. Budapest: Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, 1957, 66–101.

Pohl 1982 Pohl Artúr: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf Ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540*. Graz–Budapest: Akadémia Kiadó, 1982.

Polczyński–Przymorska–Sztuczka 2019 Polczyński, Łukasz – Przymorska–Sztuczka, Magdalena: Polish, Silesian and Local Cloth Seals from Excavations in Gdańsk, Poland. In: *Open Archaeology* (2019:5), 309–339.

Polgár 2020 Polgár Balázs: Történelmi csatatereken – Harsány-hegy (1687), Kismegyér (1809) és Segesvár (1849). In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, PPKE BTK Régészettudományi Intézet, Janus Pannonius Múzeum, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatósága, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Hungari Dzsebedzsi Hagyományörző Egyesületet, 2020, 189–206.

Prohászka 2006 Prohászka Péter: Egy aranyban gazdag évtized. In: *Limes – Tudományos szemle* 69 (2006:1), 9–20.

Prohászka 2012 Prohászka Péter: Egy 10–11. századi bizánci "szentföld" típusú ereklye-tartó bronz mellkereszt Tés határából. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 27 (2012), 107–118.

Prohászka 2013 Prohászka Péter: 10. századi feliratos bizánci ereklyetartó mellkereszt Vecsés–Alsóhalompusztáról (Pest megye). In: *Folia Archaeologica* 55 (2011–2013), 193–205.

Pröttel 1988 Pröttel, Philipp Marc: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. In: *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 35 (1988), 347–372.

Pusztai 2001 Pusztai Tamás: A középkori Mohi mezőváros építészeti emlékei. Baudenkmäler des mittelalterlichen Marktfleckens, Mohi. In: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.) Szentendre–Szolnok: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001, 331–364.

Pusztai 2011 Pusztai Tamás: Könnyűlovas harcos sírja a muhi csatából. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 12 (2011), 629–640.

Pusztai 2014 Pusztai Tamás: Buzogánnyal, tarsollyal és késtök-merevítővel eltemetett halott a muhi csatából. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014, 141–150.

Pülz 2017 Pülz, Andreas M.: *Byzantine Artefacts from Ephesos*. Vienna: Holzhausen Verlag, 2017.

Pülz 2020 Pülz, Andreas M.: *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos. Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas* 1–2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020.

Rakonczay 1988 Rakonczay Zoltán (szerk.): *Csővharasztól Bátorligetig. Az Észak-Alföld természeti értékei*. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1988.

Rácz 2013 Rácz Tibor Ákos: Társadalmi különbségek a Magyar Királyság központi területeinek 10–14. századi falusias településein. Social differences within 10th–14th centuries rural settlement types in the central area of the Hungarian Kingdom. In: Varga Máté (szerk.): *Fiatal középkoros régészek IV. konferenciájának tanulmánykötete*. Kaposvár: Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, 2013, 41–52.

Rácz 2014 Rácz Tibor Ákos: Dabas középkori temploma és temetője. In: Rajna András (szerk.): *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 107–117, 234–257.

Rácz 2017 Rácz Tibor Ákos: Fémkeresősök a múzeum közelékében. Közösségi régészeti modell építése Pest megyében. In: *Magyar Régészet* 6:3 (2017), 1–7.

Rácz 2019a Rácz Tibor Ákos: Közösségi régészet. Egy új kutatási eljárás születése. In: *Múzeumcafé* 13:4 (2019), 149–157.

Rácz 2019b Rácz Tibor Ákos: *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Villages of the Pest Plain from the Hungarian Conquest until the 14th Century*. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 13.) Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet, 2019.

Redford 1986 Redford, Scott: Excavations at Gritille (1982–1984): The Medieval Period. A Preliminary Report. In: *Anatolian Studies* 36 (1986), 103–136.

Révész 1989 Révész László: Lira alakú csatok a Kárpát-medencében. Lyraförmige Schnallen in Karpaten-Becken. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989), 513–541.

Révész 1996a Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit*. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theisgebietes im 10. Jahrhundert. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1996.

Révész 1996b Révész László: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: Fodor István (szerk.): *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 37–56.

Révész 2001 Révész László: *Aranyszántás Balotán*. Budapest–Kiskunhalas: Magyar Nemzeti Múzeum – Thorma János Múzeum, 2001.

Révész 2010 Révész Éva: Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokban. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6 (2010), 189–201.

Révész 2011 Révész Éva: A pilinyi-leshegyi csüngő párhuzamai. The parallels of the pendant of Piliny-Leshegy. In: *Antik Tanulmányok* 55 (2011), 111–117.

Révész 2020 Révész László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Regional features of the 10–11th century cemeteries from the Eastern Carpathians to the Danube*. Szeged–Budapest: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, 2020.

R. Facsády 2007 R. Facsády Annamária: Ékszerlenyomatos római téglá Aquincumból. In: *Budapest Régiségei* 40 (2006), 45–50.

R. Facsády 2009 R. Facsády Annamária: *Aquincumi Ékszerek. Jewellery in Aquincum*. (Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye I.) Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2009.

R. Facsády–Visy 2018 R. Facsády Annamária – Visy Zsolt: Két kerámia phallus Aquincumból. In: *Budapest Régiségei* 51 (2018), 85–90.

Richardson 2014 Richardson, Lorna-Jane: *Public Archaeology in a Digital Age*. PhD thesis, UCL (not published), 2014. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1436367/

Richthofen 1926 Richthofen, Bolko von: A szláv kérdés Magyarorszáig régibb középkori archaeológiájában. In: *Archaeologiai Értesítő* 54 (1923–1926), 138–156.

Riha 1979 Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 3.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1979.

Riha 1990 Riha, Emilie: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 10.) Augst: Römermuseum Augst, 1990.

Ritoók 2010 Ritoók Ágnes: A templom körüli temetők régészeti kutatása. The Archaeological Researching of Churchyards. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*. Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2010, 473–494.

Rodov 2013 Rodov, Ilia: Script in Christian Art. In: Khan, Geoffrey – Bolozky, Shmuel – Fassberg, Steven E. – Rendsburg, Gary A. – Rubin, Aaron D. – Schwarzwald, Ora R. – Zewi, Tamar (Eds.): *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics* 3. Boston: Brill, 2013, 462–477.

Roganský 2009 Roganský, Lukáš: *Signa Christiana: Artefakty kresťanského rázu z poslednej tretiny prvého tisícročia medzi Čechami a Potisím*. Nitra: Filozofická fakulta UKF v Nitre, 2009.

Rosta 2014a Rosta Szabolcs: Egy elfeledett nemzetiégi monostor: Bugac-Felsőmonostor – Pétermonostora. In: Dobó Ágota (szerk.): *Régészeti kalandozások*. Budapest, 2014, 7–9.

Rosta 2014b Rosta Szabolcs: Pétermonostora pusztulása. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.) *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014, 193–230.

Rosta 2014c Rosta Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2014.

Rosta 2018a Rosta Szabolcs: Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban. In: Mérai Dóra (szerk.): *Genius loci. Laszlovszky 60*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2018, 186–192.

Rosta 2018b Rosta Szabolcs: A tatárjárás régészetének újabb távlatai két kiskunsági lelőhely eredményeinek fényében. New aspects of the archaeology of the mongol invasion of Hungary. In: *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018), 151–196.

Róna–Tas 1995 Róna–Tas András: *A magyarság korai története*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 9.) Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1995.

Rózsa 2018 Rózsa Zoltán: Miért nincsen szobra III. Bélának Orosházán? Egy különleges Árpád-kori település emlékei 4. In: Forisek Péter – Szabó Ádám – Szakács János (szerk.): *„Hadak útján” A népvándorlások fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2018, 179–194.

Rózsa 2020 Rózsa Zoltán: Gondolatok két, 15–16. századi komlósi gyűrű kapcsán. In: *Lancea Regis. A Közzségi Régészeti Egyesület Közleményei* 1:5 (2020), 1–4.

Rózsa–Szigeti 2019 Rózsa Zoltán – Szigeti Judit: Kincset őrző oroszlánok. Egy különleges gyűrűtípus a tatárjárás előestéjén. In: *Határtalan Régészet* 4:2 (2019), 78–82.

Rusu 2005 Rusu, Adrian Andrei: On the Medieval Battle Knives from Transylvania. In: *Medium Aevum Quotidianum*. Krems 51 (2005), 7–25.

Ruttkay 1976 Ruttkay, Alexander: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zum ersten Halfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I–II. In: *Slovenska Archeológia* 23 (1975), 119–216; *Slovenska Archeológia* 24 (1976), 245–395.

Sachs–Badstübner–Neumann1973 Sachs, Hannelore – Badstübner, Ernst – Neumann, Helga: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig: Koehler und Amelang Verlag, 1973.

Saller 2003 Saller, Harald: Trägt der Ring von Paußnitz eine mittelhochdeutsche Inschrift? In: *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 87 (2003), 119–123.

Sándor 2014 Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Budapest: Typotex, 2014.

Sárosi 2005 B. Sárosi Edit: Régészeti kutatások Bugac-Felsőmonostoron: egy erősen rombolt lelőhely kutatásának módszertani tanulságai. Methodological Approaches in the research of a severly destroyed site: Bugac-Felsőmonostor, a case study. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *„... a halál árnyékának völgyében járok”*. A középkori templom körüli temetők kutatása. (Opuscula Hungarica 6.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005, 233–238.

Sáró 2011 Sáró Csilla: *A pannoniai közép-dunai limes kora császárkori fibulatípusai*. (MA szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2011.

Sáró 2014a Sáró Csilla: Roman brooches from Paks-Gyapa – Rosti-pusztá. In: *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3. No. 2 (2014), 299–319.

Sáró 2014b Sáró Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 36 (2014), 159–221.

Sáró 2018 Sáró Csilla: Roman fibulae as part of women's costume: examination of tombstones from Komárom-Esztergom County. In: Borhy László – Dévai Kata – Tankó Károly (Eds.): *Celto – Gallo – Roman. Studies of the MTA-ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology*. Paris: L'Harmattan, 2018, 259–279.

Sáró–Lassányi 2019 Sáró Csilla – Lassányi Gábor: Bow-tie shaped fibulae from the cemetery of Budapest/Aquincum-Graphisoft Park. In: *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3. No. 7 (2019), 151–176.

Schleicher 1953 Schleicher Aladár: Adatok a Börzsöny-hegység ércbányászatának történetéhez. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományos Osztályának Közleményei*. 9. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1953, 415–435.

Schmidt–Schmidt 1988 Schmidt, Heinrich – Schmidt, Margarethe: *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst: ein Führer zum Verständnis der Tier-, Engel- und Mariensymbolik*. München: C. H. Beck, 1988.

Schuster et al. 2015 Schuster, Cristian – Mecu, Laurențiu – Mirea, Pavel – Tutulescu, Ion – Gavrilă, Elena: The Bronze Age mace-heads from Southern Romania – tools, weapons and/or social distinction signs? In: Schuster, Cristian – Tulugea, Claudiu – Terteci, Carol (Eds.): *Buridava XII/1. Symposia Thracologica X. Volume dedicated to Professor PETRE I. ROMAN on his 80th anniversary*. Râmnicu Vâlcea, 2015, 186–234.

Schwarz 2011 Schwarz Dávid: Szarmata fémművesség a Tisza-földvár-Téglagyári temető 84. sírjában található ékszerek tükrében. In: Tomka Péter (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. Konferenciája*. Győr: Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011, 57–70.

Sedlmayer 2009 Sedlmayer, Helga: *Die Fibeln vom Magdalensberg*. (Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 16.) Klagenfurt am Wörthersee: Landesmuseum Kärnten, 2009.

Selmeczi 2009 Selmeczi László: A karcag-orgondaszentmílósi kun szállástemető régészeti kutatásának néhány tanulsága. In: Rosta Szabolcs (szerk.): *„Kun-Kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Kiskun-félegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma, 2009, 17–32.

Selmeczi 2011 Selmeczi László: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata, 2011.

Šercer 1994 Šercer, Marija: Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja. In: *Informatica museologica* 25:1–4 (1994), 91-92.

Siklósi 1999 Siklósi Gyula: *Kerekegyháza középkori települései, templomai*. Budapest, 1999.

Siklósi 2016 Siklósi Iván: A kincsen történő tulajdonszerzés főbb szabályai a magyar jogban, figyelemmel a modern szabályozás hazai jogtörténeti előzményeire is. Die wichtigsten Regeln des Eigentumserwerbs an Schatz im ungarischen Recht, im Hinblick auch auf die rechtshistorische Vorgeschichte der modernen Regelung im nationalen Recht. In: *Jogtörténeti szemle* (2016/2), 39–42.

Simon 2014 Simon László: Egy 13. századi bronzcsat Nagykörs–Ludasról – Adatok a Kiskunság északi peremterülete középkori településtörténetéhez. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014, 295–317.

Simpson–Williams 2008 Simpson, Faye – Williams, Howard: Evaluating Community Archaeology in the UK. In: *Public Archaeology* 7:2 (2008), 69–90.

Sinkó–Viskolcz 2007 Sinkó Katalin – Viskolcz Noémi: Műgyűjtemény. In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VII*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008, 480–490.

Skeates 2000 Skeates, Robin: *Debating the Archaeological Heritage*. London: Duckworth, 2000.

Šlancarová 2010 Šlancarová, Vera: Fede Rings from Rokštejn Castle. In: Ungerman, Šimon – Přichystalová, Renáta – Šulc, Michal – Mazáčeková, Jana (Eds.): *Zaměřeno na středověk: Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, 448–454.

Sorokin 2017 Сорокин, П. Е.: Каменный крест из раскопок на Охтинском мысу. In: Мусин, А. Е. – Щерпова, О. А. (ред.): *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культурыРоссийской Академии наук, 2017, 549–560.

Sóskuti 2017 Sóskuti Kornél: Miért nincs a szarmata telepeken fém? In: Bálint Marianna – Szentpéteri József (szerk.): *Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán*. Budapest–Hajdúböszörmény: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 203–222.

Sóskuti 2018 Sóskuti Kornél: Római kori „resztli” – avagy, mit adtak nekünk a rómaiak? – Római mérleg Orosháza határából. In: Bíró Gyöngyvér – Katona-Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): *Fémekek a földből*. (Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19.) Orosháza: Orosháza Város Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma, 2018, 32–36.

Sótonyi 1962 Sótonyi László: Az öttevényi löfössiliák anatómiai vizsgálata. Anatomische Untersuchung der landnahmezeitlichen Pferd knochen von Öttevény. In: *Arrabona* 4 (1962), 32–52.

Spier 1993 Jeffrey, Spier: Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993), 25–62.

Staecker 1999 Staecker, Jörn: *Rex regum et dominus minorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. (Lund Studies in Medieval Archaeology 23.) Stockholm: Almqvist und Wiksell International, 1999.

Stebbins 2015 Stebbins, Robert A.: *A Perspective for Our Time*. Brunswick London: Transaction Publishers, 2015.

Stiegemann 2001 Stiegemann, Christoph (Hrsg.): *Byzanz, das Licht aus dem Osten: Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn 2001. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2001.

Sz. Wilhelm 2014 Sz. Wilhelm Gábor: „Aki ket nem akartak karddall elpusztítani, tűzzel elégették.” In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum 2014, 81–109.

Szabó 1938 Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. (Bibliotheca Humanitatis Historica III.) Budapest: Országos Magyar Történeti Múzeum, 1938.

Szabó 1954 Szabó György: A falusi kovács a XV–XVI. században. In: *Folia Archaeologica* 6 (1954), 123–145.

Szabó 1980 Szabó János Győző: Das silberne Taschenblech von Türkeve-Ecsegpsuzta. In *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 271–293.

Szabó 1998 Szabó László: *Könnyűlovassági fegyverből legénybot. (Egy kun eredetű fegyver fennmaradása és funkcióváltása a magyarországi kunoknál)*. Szolnok, 1998.

Szabó 2003 Szabó László: Megjegyzések a böszörmények kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. Anmerkungen zur Böszörmény-Frage auf Basis der archäologischen Funde eines im Weichbild von Hajdúböszörmény entdeckten arpadenzeitlichen Dorfes. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (2002–2003), 73–108.

Szabó 2016 Szabó Máté: A holtak világának légi kutatása. In: Szabó Máté: *Régészet Madártávlatból. Fejezetek a Pécsi Légirégészeti Téka 20 éves történetéből*. Budapest: Archaeolingua, 2016, 160–175.

Szathmári et al. 2019 Szathmári Ildikó – Maróti Boglárka – Tarbay János Gábor – Kiss Viktória: A Magyar Nemzeti Múzeumban gyűjteményéből származó bronzkori arany hajkarika leletek vizsgálata. Study of the Bronze Age gold hair rings from the collection of Hungarian National Museum. In: Bartosiewicz László – T. Bíró Katalin – Sümegi Pál – Töröcsik Tünde (szerk.): *Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatában. Tanulmányok Ilon Gábor régész 60 éves születésnapj köszöntésére*. Szeged: Geolitera, 2019, 291–315.

Szathmáry–Marcsik 2006 Szathmáry László – Marcsik Antónia: Symbolic trephinations and population structure. In: *Memórias Instituto Oswaldo Cruz* (Rio de Janeiro) 101/suppl. 2 (2006) 129–132. https://www.scielo.br/pdf/mioc/v101s2/v101s2a19.pdf

Szathmári 1995 Szatmári Imre: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyv – Studia Archaeologica* 1 (1995), 219–264.

Szathmári 2014 Szatmári Imre: Árpád-kori fémtálak Békés megyei gyűjteményekben. In: *Archaeologiai Értesítő* 139 (2014), 171–192.

Szemán 1995 Szemán Attila: A gyalári bányásszerszámokról. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1994–1995), 255–265.

Szemán 2009a Szemán Attila: Újabbban előkerült középkori bányásszerszámok Ruda-bányáról. In: Hadobás Sándor (szerk.): *Bányászattörténeti tanulmányok*. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, 2009, 3–28.

Szemán 2009b Szemán Attila: A bányászkapáról. In: Hadobás Sándor (szerk.): *Bányászattár-téneti tanulmányok*. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, 2009, 29–59.

Szemán 2016 Szemán Attila: Bányásszerszámok Telkibányáról. In: *Bányászattörténeti Közlemények* 21 (2016), 82–90.

Szemán 2019 Szemán Attila: Rudabánya középkori bányaművelése. In: Rémiás Tibor – Hadobás Sándor (szerk.): *Rudabánya az őskortól napjainkig – monográfia*. Miskolc – Rudabánya: Dominium Könyvkiadó, 2019, 154–197.

Szemán 2020 Szemán Attila: Az ék-kalapács bányásszimbólum kialakulása Magyaror-szágon. In: *Bányászattörténeti Közlemények* 29–30 (2020), 3–26.

Szenthe 2013 Szenthe Gergely: Technológiatörténet, kísérleti régészet és bronzöntés: eredmények és lehetőségek a korai középkor kutatásában. In: *Magyar Régészet online magazin*, 2013 nyár. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/07/Szenthe–13Ny.pdf

Szenthe 2016 Szenthe Gergely: Egy kelet-európai csatttípus a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence és a kelet-európai sztyeppe 7. századi kapcsolataihoz. In: Kovács László – Révész László (főszerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Déri Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem, 2016, 365–388.

Szigeti–Rózsa 2021 Szigeti Judit – Rózsa Zoltán: Seals from the Árpád era? In: *Acta Numismatica* 2 (2021), 15–26.

Szilády–Szilágyi 1863 Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon: Nagykőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból*. 2. kötet. Pest: Eggenberger Ferdinánd Akadémiai Könyvárusnál, 1863.

Szilágyi–Serlegi 2014 Szilágyi Magdolna – Serlegi Gábor: Nád közé bújtak...? Egy a tatárjárás során elpusztult település maradványai Dunaföldvár határában. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014, 127–140.

Szovák 1994 Szovák Kornél: Kanizsai. In: Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.

Szőke 1955 Szőke Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez. In: *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955), 89–90.

Szőke–Vándor 1987 Szőke Béla Miklós – Vándor László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.

Sztanjukovics–Oszipov 2003: A. K. Станюкович – И. Н. Осипов: *Тысячелетие креста*. Москва: Клуб Паритет, 2003.

Szűcsi 2015 Szűcsi Frigyes: Avar kori temetők Nagyvenyimről. A Munkácsy utca – Fűfya utcai, a határvölgypusztai és a járműjavítói temetőrészek. In: *Alba Regia* 43 (2015), 15–64.

Szűcsi 2020 Szűcsi Frigyes: Egy különleges avar kori temető és a közösségi régészet. A csákerényi-orondpusztai tervásatás első eredményei. In: *Lancea Regis. A Községségi Régészeti Egyesület Közleményei* (2020/2), 1–11.

T. Szabó 2019 T. Szabó Csaba: A régészet új irányzatai. A városi és a közönségrégészet perspektívái Erdélyben. In: *Korunk* 30:7 (2019), 58–68.

Takács 1986 Takács Vilmos: *Theophilus Presbyter: A különféle művéssegekről*. Takács Vilmos bevezetőjével és jegyzeteivel. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1986.

Takács 1997 Takács Miklós: Középkori buzogányok a kajárpéci Helytörténeti Gyűjteményből. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1997), 215–219.

Tarbay 2018 Tarbay János Gábor: *A gyermelyi típusú kincsek és koruk*. (Doktori disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar, 2018. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40535/dissz-tarbay-gabor-tortenelemtud-compressed.pdf?sequence=3&isAllowed=y

Tari 1995 Tari Edit: Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd–Nyúlfülehalom. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1994–1995), 191–217.

Tari 2000 Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. (Studia Comitatensia 27.) Szentendre, 2000.

Tari 2003 Tari Edit: Inárcs, Szent György templom. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest, 2003, 149–152.

Tari 2008 Tari Edit: Szent György-templom Inárcson. In: Ottományi Katalin – Gyöngyössy Márton (szerk.): *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 105.

Tatár 2004 Tatár Mária Magdolna: A harci bot kronológiájához. A csomak, a csomasz és a csokmány etimológiája. In: Balogh László – Keller László (szerk.) *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest: Balassi Kiadó, 2004, 164–174.

Țeicu 1998 Țeicu, Dumitru: *Banatul montan în Evul Mediu*. Timișoara: Editura Banatica, 1998.

Țeicu 2009 Țeicu, Dumitru: *Arta minoră medievală din Banat. Minor medieval art in Banat*. Timișoara: Muzeul Banatului Montan, 2009.

Temesváry 1961 Temesváry Ferenc: Kulcs típusok és zár-mechanismusok fejlődése. In: *Folia Archaeologica* 13 (1961), 151–181.

Temesváry 1984 Temesváry Ferenc: A váci *Vak Bottyán Múzeum fegyvergyűjteménye*. (A Vak Bottyán Múzeum Közleményei. Váci Könyvek 2.) Vác: Vak Bottyán Múzeum, 1984.

Temesváry 2013 Temesváry Ferenc: A *Móra Ferenc Múzeum gyűjteményének militáriái I*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2013.

Teodor 2000 Teodor, Eugen S. (Ed.): *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III–XI*. București: Muzeul National de Istorie a României, 2000.

Terei–Horváth 2007 Terei György – Horváth Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. In: *Budapest Régiségei* 41 (2007), 153–192.

Tettamanti 1975 Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. In: *Studia Comitatensia* 3 (1975), 79–123.

Thomas 2014 Thomas, Suzie: Making Archaeological Heritage Accessible in Great Britain: Enter Community Archaeology. In: Thomas, Suzie – Lea, Joanne (Eds.): *Public Participation in Archaeology*. Woodbridge: Boydell Press, 2014, 23–34.

Thomas 2017 Thomas, Suzie: Community archaeology. In: Moshenska, Gabriel (Ed.): *Key Concepts in Public Archaeology*. London: University College London Press, 2017, 14–30.

Thurley 2005 Thurley, Simon: Into the future. Our strategy for 2005–2010. In: *Conservation Bulletin* 49 (2005), 26–27.

Topál 1972 Topál Judit: Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. In: *Studia Comitatensia* 1 (1972), 53–97.

Tóth 1994 Tóth Endre: Későrómai sír Tihanyból. In: *Folia Archaeologica* 43 (1994), 127–166.

Tóth 2007 Tóth Csaba: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: Ritóok Ágnes – Garam Éva (szerk.): *A tatárjárás [1241-1242]: kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban* 2007. május 27 – szeptember 30. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007, 79–90.

Tóth 2020 Tóth Csaba: *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa III*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2020.

Tölli 2009 Tölli László: *A harci vértetekek története. A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század közepéig*. (Doktori disszertáció kézirata.) Debrecen: Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2009.

Török 1956 Török Gyula: A szobi Vendelin-földek X—XI. századi temetője. In: *Folia Archaeologica* 8 (1956), 129–136.

Türk–Lőrinczy–Marcsik 2015 Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia: *Régészeti és természetudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. *Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch–Mündung*. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4.) Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2015.

U. Köhalmi 1972 U. Köhalmi Katalin: *A sztyeppek nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.

Ujhelyi 2015 Ujhelyi Nóra: Könyveretek csoportosítási és keltezési lehetőségei. Késő középkori nürnbergi típusú példák a Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári gyűjteményéből”. Grouping and Dating Book Fittings. Late Medieval Nuremberger Type Book Fittings from the "Collection of Kaposvár" of the Hungarian National Museum. In: Szöllösy Csilla – Pokrovszki Krisztián (szerk.): *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2015, 181–189.

Ujhelyi 2017 Ujhelyi Nóra: Archaeology and Metal Detecting in Hungary (2000 to 2014). In: *Annual of Medieval Studies at CEU* 23 (2017), 187–199.

Ujzsászi 2020 Ujzsászi Róbert: Szempontok a CNH 263-as denár datálásához. In: Ujzsászi Róbert (szerk.): *„... mert a gyökér a fa, s nem a korona.” Ünnepi tanulmányok Nagy Ádám numizmatikus 75. születésnapjára*. Szeged: Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2020, 57–76.

Unger 1997 Unger Emil: *Magyar Éremhatározó I*. Budapest: Ajtósi Dürer Könyvkiadó, 1997.

V. Szabó 2009 V. Szabó Gábor: Kincsek a föld alatt. Elrejtett bronzkori fémek nyomában. In: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczyk Pál (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Budapest: L’Harmattan, 2009, 123–135.

V. Szabó 2019 V. Szabó Gábor: *Bronzkori kincsek Magyarországon. Földbe rejtett fegyverek, eszközök, ékszerek nyomában*. (Hereditas Archaeologica Hungariae 3.) Budapest: Archaeolingua, 2019.

V. Székely 2000 V. Székely György: A friesachi denárok magyarországi forgalmának kezdetei. In: *Az Érem* 56 (2000), 6–11.

V. Székely 2017 V. Székely György: 15. századi pénzleletek Bajna határából I. (A sárási lelet). In: *Numizmatikai Közöny* (2015–2016) 2017, 95–116.

Vaday 1982–1983 Vaday Andrea: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mező-csát-Hörsöcgös. In: *Antaeus. Mitteilung des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13 (1982–83), 167–188.

Vaday 1988–1989 Vaday Andrea: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. In: *Antaeus* 17–18 (1988–1989), Budapest: Archäologisches Institut der UAW, 1989.

Vaday 1998 Vaday Andea: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és rómaiak között. In: Havassy Péter (szerk.): *Jazigok, roxlánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum – Dürer terem, 1998. december 11. – 1999. november 14., Szeged, Móra Ferencz Múzeum, 1999. november 26. – 2000. március 15.* (Gyulai Katalógusok 6.) Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1998, 117–143.

Vaday–Szőke 1983 Vaday Andrea – Szőke Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szuőkeresztén. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1983), 78–125.

Van den Hoek–Feissel–Herrmann 1994 van den Hoek, Annewies – Feissel, Denis – Herrmann, John J.: Lucky Wearers. A Ring in Boston and a Greek Epigraphic Tradition of Late Roman and Byzantine Times. In: *Journal of the Museum of Fine Arts* 6 (1994), 41–62.

Van Thienen 2016 Van Thienen, Vince: A symbol of Late Roman authority revisited: a socio-historical understanding of the crossbow brooch. In: Roymans, Nico – Heeren, Stijn – De Clercq, Wim (Eds.): *Social dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire: beyond decline or transformation*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.

Varga 2014 Varga Máté: Késő középkori érmek Visegrád Fő u. 73. lelőhelyről, és előzetes anyagvizsgálati eredményeik. In: *Numizmatikai Közöny* 112–113 (2014), 61–75.

Vargha 2015 Vargha Mária: *Hoards, Grave Goods, Jewellery. Objects in Hoards and in Burial Contexts during the Mongol Invasion of Central-Eastern Europe*. (Archaeolingua Central European Archaeological Heritage Series 8.) Oxford: Archaeopress, 2015.

Vastagh 1969 Vastagh Gábor: A Börzsöny hegység egykori nemesfém-kohászatáról. In: *Történelmi Szemle* 12 (1969), 122–129.

Vastagh 1971a Vastagh Gábor: Adatok a magyarországi középkori arany és ezüstkohá-szathoz. In: *Bányászati és Kohászati Lapok* 104 (1971), 324–328.

Vastagh 1971b Vastagh Gábor: Egy megmentésre váró kohórom Magyarországon. In: *Bányászati és Kohászati Lapok* 104 (1971), 379–382.

Vavra–Holzner–Tobisch–Kühtreiber 2007 Vavra, Elisabeth – Holzner-Tobisch, Kornelia – Kühtreiber, Thomas (Hrsg.): *Vom Umgang mit Schätzen*. (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit 20.) Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2007.

Váradi et al. 2015 Váradi Orsolya Anna – Horváth Orsolya – Marcsik Antónia – Molnár Erika – Páfi György – Bereczki Zsolt: Különleges formájú jelképes trepanációk a Dél-Alföldről. Symbolic trephinations of unusual shape from the Southern Great Plain. In: *Anthropologiai Közlemények* 56 (2015), 91–104.

Vercseg 2014 Vercseg Ilona: *Közösségelmélet*. Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete, 2014.

Vida 2013 Vida Tivadar: Egy tárgy három élete. A bárándi honfoglaláskori tarsolylemez kiállítása elé. In: *Debreceni szemle. Tudomány és kultúra* 21 (2013:2–3), 120–124.

Vidra 2005 Vidra Tamás: A Tápió–mente természetföldrajzi bemutatása. In: Lipák István (szerk.): *A Tápío–mente turistakalauza*. Nagykát: Magánkiadás, 2005, 9–16.

Vinski 1970 Vinski, Zdenko: O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. In: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 4 (1970), 45–92.

Vörös 1982–1983 Vörös Gabriella: Későszarmata hunkori telep és temető Sándorfalva-Eperjesen. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1982–1983), 25–30.

Vörös 2013 Vörös István: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. Angaben zu den Pferdebestattungen der Landnahmezeit. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 2013, 321–336.

Vörös 2017 Vörös István: „Csontbogozók.” In: László Gyula: *A csákerényi-orondpusztai avar kori temető*. (A Szent István Múzeum Közleményei. A sorozat 53.) Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2017, 202–205.

Waldman 2005 Waldman, John: *Hafted weapons in medieval and renaissance Europe. The Evolution of European Staff Weapons between 1200 and 1650*. Leiden: Brill Academic Pub, 2005.

Wamser 2004 Wamser, Ludwig (Hrsg.): *Die Welt von Byzanz – Europas oestliches Erbe Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjaehrigen Kultur*. München: Theiss Verlag, 2004.

Wegerich–Bauer 2002 Wegerich–Bauer, Birgit: *Enkolpien – Katalog der Sammlung A*. Mainz, 2002.

Weisse 2014 Weisse, Tatiana: *Les fibules de l’agglomération secondaire gallo-romaine de Bliesbruck (Moselle). Fouilles 1978–2004*. (Blesa 7.) Bliesbruck: Parc archéologique européen de Bliesbruck-Reinheim, 2014.

Weisz 2012 Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2012.

Weisz 2013 Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Ma-gyarországon a középkor első felében*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2013.

Wieczorek–Hinz 2000 Wieczorek, Alfred– Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Stuttgart: Theiss Verlag, 2000.

Wilson 2004 Wilson, David: *The Bayeux Tapestry*. London: Thames & Hudson, 2004.

Wollák 2003 Wollák Katalin: Védett régészeti lelőhelyeink – Önkéntesek és amatőrök. In: Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2003, 425–427.

Zsoldos 1992 Zsoldos Attila: Jobbágynok a királyi várszervezetben. In: *Történelmi Szemle* 34/1–2 (1992), 1–15.

KINCSKERESÉS KALAND TUDOMÁNY
KÖZÖSSÉGI RÉGÉSZETI PROJEKTEK PEST MEGYÉBEN
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre 2021. június 20. – 2022. január 30.

TREASURE HUNT ADVENTURE AND SCIENCE
- COMMUNITY ARCHAEOLOGY PROJECTS IN PEST COUNTY
Ferenczy Museum Center, Szentendre, 20 June 2021 – 30 January 2022

Kurátor, Szerkesztő · Curator, Editor
Dr. RÁCZ Tibor Ákos

Kiadja · Publisher
Ferenczy Múzeumi Centrum

Felelős kiadó · Publication overseen by
PROSEK Zoltán

Szerzők · Authors
BATIZI Zoltán, régész, igazgató (Börzsöny Múzeum)
Dr. BÓZSA Anikó, régész-főmuzeológus (Ferenczy Múzeumi Centrum)
DÉCSI Enikő, régész-muzeológus (Ferenczy Múzeumi Centrum)
FÜREDI Ágnes, régész (Várkapitányság Nzrt.)
GIEDL Dániel, régész-muzeológus (Ferenczy Múzeumi Centrum)
HERBST Anna, régész, ügyvezető (Archeovortex Szolgáltató Kft.)
JÁSZBERÉNYI Mónika, régész-régészeti gyűjteménykezelő (Ferenczy Múzeumi Centrum)
KÓKA István, régész technikus, régészeti gyűjteménykezelő (Tragor Ignác Múzeum)
Dr. LANGÓ Péter, régész, tudományos munkatárs
(ELKH BTK Régészeti Intézet), egyetemi docens (PPKE)
MAG Hella, régész-művészettörténész (Tragor Ignác Múzeum)
MARSII Attila, egyetemi hallgató (ELTE)
MELLÁR Balázs, régész-muzeológus (Kecskeméti Katona József Múzeum)
MOHÁCSI Borbála, régész, egyetemi hallgató (Közép-európai Egyetem)
Dr. habil. MORDOVIN Maxim, régész, egyetemi docens (ELTE)
NAGY Balázs, régész-numizmata (Ferenczy Múzeumi Centrum)
NÉMETH Veronika, régész (Hansági Múzeum)
Dr. POLGÁR Balázs, régész, osztályvezető-helyettes,
Hadirégészeti gyűjtemény (HIM)
PATAY Róbert, régész-főmuzeológus (Ferenczy Múzeumi Centrum)
Dr. RÁCZ Tibor Ákos, régész-főmuzeológus (Ferenczy Múzeumi Centrum)
RÓZSA Zoltán, régész (Várkapitányság Nzrt.)
Dr. SÁRÓ Csilla, régész, tudományos segédmunkatárs
(MTA-ELTE Interdiszciplináris Régészettudományi Kutatócsoport)
SZIGETI Judit, régész (Várkapitányság Nzrt.)

Olvasószerkesztő · Copy Editor
MAG Hella

Lektorálás · Proofreading
Prof. Dr. BORHY László, régész, egyetemi tanár, rektor (ELTE), az MTA rendes tagja
Dr. DANI János, régész, igazgatóhelyettes (Déri Múzeum, Debrecen)
Dr. GÖMÖRI János CSc, régész, az Iparrégészeti Lelőhelykataszter/Archeo Industry Sites
alapító főszerkesztője
Dr. habil. KÁLNOKI-GYÖNGYÖSSY Márton DSc, régész-numizmata,
egyetemi docens (ELTE)
Dr. KATONA-KISS Attila, történész, tudományos segédmunkatárs
(MKI – László Gyula Kutatóközpont és Archivum)
Dr. LANGÓ Péter, régész, tudományos munkatárs (ELKH BTK Régészeti Intézet),
egyetemi docens (PPKE)
Prof. Dr. LASZLOVSZKY József, régész-történész, egyetemi tanár (Közép-európai Egyetem)
Dr. LOVAG Zsuzsa, régész-művészettörténész, nyugalmazott múzeumigazgató
(Magyar Iparművészeti Múzeum)
Dr. MÜLLER Róbert DSc, régész, nyugalmazott múzeumigazgató (Balatoni Múzeum)
Dr. PÁLÓCZI HORVÁTH András CSc, régész-történész, nyugalmazott egyetemi docens (KRE)
Dr. RÁCZ Zsófia, régész-művészettörténész, egyetemi docens (ELTE)
Dr. RITOÓK Ágnes, RA PhD, régész, a Magyar Nemzeti Múzeum
Régészeti Tárának igazgatója
Dr. SÁRÓ Csilla, régész, tudományos segédmunkatárs
(MTA-ELTE Interdiszciplináris Régészettudományi Kutatócsoport)
Dr. SZABÓ Ádám DSc, főmuzeológus-kutatóprofesszor (Magyar Nemzeti Múzeum
/ Régészeti Tár; NKE / Római Állam- és Tartományigazgatás Kutatóműhely)
Dr. habil. V. SZABÓ Gábor, régész, tanszékvezető egyetemi docens (ELTE)
Dr. SZEMÁN Attila, régész-történész, főmuzeológus (Központi Bányászati Múzeum)

Dr. WEISZ Boglárka, történész, tudományos főmunkatárs, "Lendület"
Kutatócsoport-vezető (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet)
WOLLÁK Katalin, régész-örökségvédelmi szakértő, főtájkár (MRMT)

Fordítás · Translation
MOHÁCSI Borbála

Fotó · Photo
DEIM Balázs, valamint BÁSTI Zsófia, Dr. BERNERT Zsolt,
Dr. CZAJLIK Zoltán, DÉCSI Enikő, FAZEKAS Gábor,
FEHÉR Alíz, FÜREDI Ágnes, HASZARA Andrea,
KIRÁLYNÉ ALT Judit, KOVÁCS Dömötör,
Dr. MORDOVIN Maxim, NAGY Attila Károly,
NAGY Balázs, PATAY Róbert, Dr. RÁCZ Tibor Ákos,
RENDETZKY János, ROTTENHOFFER Péter,
Dr. RUPNIK László, SIPOS Enikő, SZABÓ László,
TURJÁNYI József

Grafika terv · Graphic design
HERR Ágnes

Képszerkesztés · Photo editing
DEIM Balázs, NAGY Zoltán, ZARUBAY Bence

Térképek · Maps
Dr. RUPNIK László

Külön köszönet · Special thanks
MAG Hellának a katalógus és a kiállítás szövegeinek szerkesztésében nyújtott segítségért,
JÁSZBERÉNYI Mónikának és NAGY Balásznak a kiállítás szervezésében nyújtott segítségért.

A kiállítás szakmai előkészítésében és a rendezésben közreműködtek · The following people
contributed to the professional preparation and organisation of the exhibition:
Dr. BARTUS Dávid, BOLGÁR Kata, Dr. BÓZSA Anikó, BRUDA Ildikó, BATIZI Zoltán,
DÉCSI Enikő, FARKAS Zolán, FENYVESI Bianka, FÜREDI Ágnes, GALLINA Zsolt,
GIEDL Dániel, GULYÁS Gyöngyi, GYÖRGY Gabriella, HASZARA Andrea,
HERBST Anna, JÁSZBERÉNYI Mónika, KISS Alexandra, Dr. KOVÁCS Katalin,
KÓKA István, Dr. LASZLOVSZKY József, Dr. LANGÓ Péter, MARSII Attila,
Dr. MASEK Zsófia, MÉSZÁROS Máté, MOHÁCSI Borbála, MELLÁR Balázs,
MAG Hella, Dr. MORDOVIN Maxim, NAGY Balázs, NÉMETH Veronika,
PÁNCSCS Petra, Dr. POLGÁR Balázs, PATAY Róbert, RÓZSA Zoltán,
Dr. SÁRÓ Csilla, SIMA Gábor, SÜTŐ Tünde, SZIGETI Judit, Dr. SZÜCSI Frigyes,
valamint a Közösségi Régészeti Egyesület önkéntesei

Kölcsönző intézmények · Lending institutions
Duna Múzeum, Herman Ottó Múzeum, Kecskeméti Katona József Múzeum,
Szent István Király Múzeum, Thorma János Múzeum, Tragor Ignác Múzeum

Nyomda · Printed by
EPC Budaörs

© szerzők · The authors
© fordítók · The translators
© Ferenczy Múzeumi Centrum, 2021

A katalógus szerzői jogilag védett. A kiadó előzetes írásos hozzájárulása nélkül részleteiben
sem reprodukálható · All rights reserved. No part of this catalogue can be reproduced without
express written permission from the publisher.

Ferenczy Múzeumi Centrum
2000. Szentendre, Fő tér 2-5.
www.muzeumicentrum.hu

Támogatók · Supported by
Salisbury Régészeti Kft.

ISBN 978-615-5860-18-8

